

JERNALDERENS BEGYNDELSE

I

NORD-EUROPA.

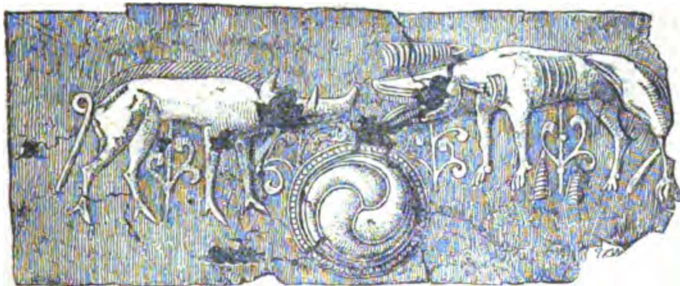
EN STUDIE

I

SAMMENLIGNENDE FORHISTORISK ARKÆOLOGI

AF

DR. INGVALD UNDSET.

MED 209 BILLEDER I TEXTEN OG 32 PLANCHER.

KRISTIANIA.

FORLAGT AF ALB. CAMMERMEYER.

1881.

JERNALDERENS BEGYNDELSE

I

NORD-EUROPA.

JERNALDERENS BEGYNDELSE

I

NORD-EUROPA.

EN STUDIE

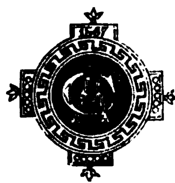
I

SAMMENLIGNENDE FORHISTORISK ARKÆOLOGI

AF

DR. INGVALD UNDSET.

MED 209 BILLEDER I TEXTEN OG 32 PLANCHER.

KRISTIANIA.
FORLAGT AF ALB. CAMMERMEYER.
1881.

DET MALLINGSKE BOGTRYKKERI.

MIN FADER

FORSTANDER H. UNDSETH, THRONDHJEM,

OG

MIN SVIGERFADER

HEREDSFULDMÆGTIG P. A. GYTH, KALUNDBORG,

TILEGNET.

FORORD.

Det emne, hvormed denne bog beskæftiger sig, har ikke forhen været gjort til genstand for en mere udførlig og indgående behandling i sin hele sammenhæng.

Særlig for Nordtysklands vedkommende har jeg derfor stærkt måttet føle den fuldstændige mangel på forarbeider, der søger at give omfattende sammenlignende oversigter over større dele af området med hensyn til de herhen hørende arkæologiske forhold; her har jeg ofte også inden de mindre gebeter, der går ind under hvert enkelt kapitels ramme, selv måttet søge at bringe sammen i en ordnet oversigt det hidtil slet ikke offentliggjorte eller kun spredt publicerede materiale; ud af disse resultater fra de enkelte landsdele har jeg så måttet søge at vinde de mere omfattende resultater, der skulde belyse de større bevægelser og udviklinger i deres sammenhæng. Min plan har været gennem en ordnet fremførelse af hele det hidtil foreliggende materiale at lade dette selv belyse spørgsmålene; jeg har overalt stræbt at bevare den strengt induktive undersøgelses form og at lægge min fremstilling tæt ind til selve materialet. At en vis ujevnhed vil være mærkbar i behandlingen af forholdene inden de forskellige områder, har været uundgåeligt ved dette første forsøg på en samlet behandling; dette har sin grund i, at materialet hidtil foreligger i høist forskellig fuldstændighed fra de forskellige egne, og i, at lokalforskerne endnu ikke overalt har drevet sine arbeider med samme iver og held.

Jeg har den fulde følelse af, hvorledes jeg ved dette første forsøg på en samlet bearbeidelse af hele det hidhenhørende store nordtyske materiale ikke altid kan have truffet det rette; undersøgelserne er endnu på mange steder jo kun lidet fremskredne, materialet ofte kun sparsomt tilstede og ei videre brugbart; når nyt og bedre materiale vindes, vil meget kunne berigtiges og meget træde klarere frem, som endnu ikke lader sig bestemt opfatte. Jeg vover dog at håbe, at der her er givet en orienteren hen gennem et stort materiale, der kan lette et overblik, at den her givne oversigt vil stille Nordtysklands arkæologiske forhold i den her behandlede epoke i et nyt og klarere lys, at min sammenstilling af materialet vil være de tyske kolleger til adskillig nytte, og at mit arbeide i mange henseender vil kunne danne udgangspunktet for nye undersøgelser, der vil lede frem til rigtigere opfatninger. Min bog bringer meget hidtil ikke publiceret materiale; foruden på literatur-studier er den nemlig også, og det fortrinsvis, bygget på egne studier i de fleste betydeligere museer inden hele området; jeg har ialt besøgt henved 60 museer og samlinger inden det her behandlede nord-europæiske gebet. Jeg bringer herved min bedste tak til de herrer museums-direktører og samlings-bestyrere for den udmærkede velvillie, hvormed jeg i almindelighed er bleven mødt og lettet i mine studier.

For Nordens vedkommende har materialet jo foreligget lettere tilgængeligt både i literaturen og i de store velordnede museer; heller ikke her har dog denne overgangsperiode fra bronce- til jernalder før været gjort til genstand for en særlig behandling i sammenhæng for hele Norden og under sammenligninger med forholdene i Nordtyskland. En stor del af det her samlede materiale har ikke før været publiceret.

Jeg har, som man vil se, stadig haft opmærksomheden rettet mod det, som det forekommer mig, gådefulde forhold, at broncealderen har vedvaret i Norden så længe efter, at en jernalder var begyndt i de sydligere egne, fra eller gennem hvilke den nordiske broncealder måtte hente sin bronce. Jeg har søgt at belyse dette punkt ved at sammenstille de inden den nordiske broncealder fore-

kommende sager, der synes indførte fra sydligere jernaldere. Nogen mere indgående behandling har dog dette materiale ikke fået, da jeg her alene har holdt mig til de resultater, som kan vindes inden det nord-europæiske områdes grændser; en mere fuldstændig adskillelse mellem ældre og yngre af disse sydfra importerede sager er således her ei søgt gennemført, heller ikke en skelnen mellem, hvad der er mellem-europæisk, og hvad der er italisk fabrikat, da disse sydligere kultur-grupper her jo ei er optagne til mere indgående behandling. Der er derfor heller ikke her, med den hjælp, som disse indførte sager kunde give, forsøgt en udskillelse af det, som inden den nordiske broncealder må ansees for at repræsentere dens sidste og yderste udviklinger, så at dens slutningsfase træder skarpt frem; denne epoke er i det hele ikke så særdeles følbar inden de gamle broncer; det ser ud, som om vi i det hele kun har lidet materiale fra den lige foran jernalderens begyndelse gående slutningsfase af broncealderen. Jeg håber i andre arbeider, over broncealderen, at kunne komme til mere specielt at anstille undersøgelser på de her berørte punkter.

Ved behandlingen af den ældste jernalder har jeg ikke lagt an på en mere indgående skildring af denne periodes kulturliv på vort område; forud for en sådan måtte gå undersøgelser af forholdet mellem det fremmede og hjemlige, typologisk behandling af de enkelte former og inddragning af det mellem-europæiske materiale i undersøgelserne: det temmelig vage udtryk »indflydelse« vil her senere tildels blive at erstatte med de mere betegnende: »import« og »hjemlig efterligning«. Jeg håber senere fra mellem-europæiske udgangspunkter at kunne føre undersøgelserne videre med hensyn til disse spørgsmål; også her tillægger jeg denne bog en vis karakter af et kun foreløbigt arbeide.

Den romerske jernalder er kun for de nordiske landes vedkommende behandlet noget nærmere; i kap. XVI er perioden i Danmark skildret i sine hovedtræk I Nordtyskland, hvor jo jernalderens begyndelse falder helt forud for den romerske epoke, har jeg kun løselig berørt den, dog benyttet anledningen til i noter at fremføre en hel del hidtil ikke sammenstillet materiale.

Jeg har i det hele konsekvent afholdt mig fra at overføre de vundne arkæologiske resultater på ethnologiske forhold, da jeg tror, at tiden endnu ikke er inde til at forsøge en sådan kombineren; arkæologien har endnu alt for lidet rede på sit store materiale til, at et sådant forsøg allerede nu med held skulde kunne gennemføres.

Reiserne i Tyskland, på hvilke muse-studierne er gjorte, er foretagne i 1876, 1879 og 1880. Hvis ei andre arbeider havde optaget mig, vilde bogen været udkommen for et år siden. Literaturen er benyttet omtrent til november 1880, på hvilken tid trykningen begyndte; af hvad der senere er kommet mig ihænde, er kun undtagelsesvis noget benyttet og kommet med. Første afsnit, der udkom særskilt i mai, blev den 8de juni forsvaret for den filosofiske doktorgrad.

Afbildningerne på de autograferede plancher er for en stor del udførte efter de af mig selv i udlandets museer tagne skizzer; de kan derfor ei gøre fordring på absolut nøiagtighed og er derfor ofte heller ei udførte i noget bestemt forhold til genstandenes virkelige størrelse. — Jeg må gøre undskyldning for den mindre korrekte måde, hvorpå slaviske stedsnavne og bogtitler er gengivne, men trykkeriet var ikke i besiddelse af de for de forskellige slaviske sprog særegne typer.

For velvillig hjælp ved tilveiebringelsen og udførelsen af en hel del af de i texten trykte billeder har jeg at takke flere venner og kolleger, især frøken J. Mestorf i Kiel, Dr. Sophus Müller og Dr. Henry Petersen i København og Dr. Oscar Montelius i Stockholm. Endelig må jeg også aflægge min bedste Tak til den Letterstedtske forenings norske afdeling, som ved et betydeligt tilskud har lettet mig bogens udstyr med afbildninger.

Kristiania, juli 1881.

Dr. Ingvald Undset.

INDHOLD.

ANDET AFSNIT. NORDEN.

INDLEDNING.

I Syd- og Mellem-Europa har i de sidste årtier omfattende undersøgelser og opdagelser spredt lys over jernalderens begyndelse og tidligste udviklingsfaser der. En kort henpegen på de der vundne resultater vil være den naturlige indledning til det emne, som i denne bog skal behandles.

I Italien er det især i Bologna-egnen, at opdagelsen af en række gravpladser i kort tid har tilveiebragt rige materialier til belysning af de herhen hørende spørgsmål.

På sit gods *Villanova*, ikke langt i sydost for Bologna, opdagede grev Gozzadini i 1853 en gravplads, som han i de følgende år planmæssig lod undersøge.[1] På et terræn af 74 m længde og 27 m bredde fandtes over 200 grave. Af disse indeholdt de aller fleste (193) brændte lig; med omtr. 1 m mellemrum var store urner med de brændte ben og det øvrige gravgods nedsatte, oftest løse i jorden, undertiden i små hellekister, der igen tildels var omgivne med en liden stenrøs; undertiden var urnen umiddelbart omgivet med en liden røs af sammenlagte mindre stene, der dog ei var forbundne ved noget bindemiddel. Mellem de brændte grave fandtes også 14 skeletgrave, uden at der ved disse lod sig konstatere nogen tidsforskel; gravgodset ved dem var af samme slags som i brandgravene, måske dog noget sparsommere. Urnerne, der indeholdt de brændte ben, var gennemgående af samme

[1] Gozzadini: *Di un sepolcreto etrusco scoperto presso Bologna*, 1855; Id. *Intorno ad altre settantuna tombe del sepolcreto etrusco*, 1856; Id. *La Nécropole de Villanova*, Bologne 1870.

form, af rød eller sort lermasse, mindre godt brændte; de var forsynede med en hank nede på udbugningen; havde urnen oprindelig haft to hanke, var regelmæssig den ene slået af forinden nedsættelsen i graven. De fleste af dem var ornamenterede, med geometriske motiver, linier og cirkelgrupper, indristede eller indpressede i det våde ler. De brændte ben i urnerne var ikke blandede med kul eller aske, men omhyggelig opsamlede for sig; udenfor og omkring urnen fandtes derimod som oftest endel aske og jord blandet med kulstumper. Urnen var stadig dækket med en hvælvet flad skål eller undertiden også med en flad lerskive.

Ved siden af den store urne, der tjente som gemme for de brændte ben, fandtes stadig flere mindre lerkar af forskellig slags; i hellekisterne var der i almindelighed ei flere end 8 lerkar; hvor gravurnen stod frit i jorden eller omgivet med en liden røs, var der oftest flere, engang indtil 40 i en grav. I nogle af disse biurner fandtes undertiden måltidslevninger fra begravelsesceremonierne. Også disse lerkar var dels sorte, dels røde, af ret sirlige former; i sine ornamenter viser de i det hele overensstemmelser med de store hovedurner, men flere viser også stiliserede menneske- og fuglefigurer ordnede som ornamentsbånd rundt karret. Malede lerkar mangler ganske. Det medgivne gravgods bestod for det meste af små sager af metal, ler og glas. Foruden sneldehjul og mindre genstande af ler af uvis bestemmelse kan nævnes broncefibulaer, der fandtes i betydelig mængde, ialt 675 stykker, hvoraf nogle prydede med ravstykker eller glasperler; i en mængde varierende former tilhører de dog nogle få hovedtyper.[1] Videre fandtes arm- og fingerringe af bronce og en sjelden gang også af jern, nåle med ornerede hoveder, små broncekugler, der rimeligvis tjente til at holde overklædningen i de rigtige foldekast, eiendommelige bronceplader, der måske har været et musikalsk instrument o. s. v. Af våben og skærende redskaber fandtes adskillige, både af bronce og af jern: knive med ind- og udsvinget

[1] Om fibulaformerne se især Hildebrand: *Bidrag till spännets historia* (i *Ant. Tidskr. f. Sverige*, IV, p. 75 ff.) og Montelius: *Spännen från bronsåldern* (ibid. VI, no. 3).

eg, elegante små halvmåneformede rageknive (stadig af bronce) med kort håndtag, skaftcelter og spydspidser; af disse sidste var der kun to af jern, og heller ikke celterne var videre talrige (8 af bronce, 21 af jern). I 4 af gravene fandtes nogle regelmæssige bronceklumper, som Gozzadini anser for *aes rude*. I de fundne broncesager stemmer metallets legering med den i broncealderen almindelige, idet dets væsentligste bestanddele er kobber og tin.

Noget længere (27 km.) fra Bologna ligger oppe ved floden Reno slottet *Marzabotto* på en anselig høide; på denne skråning havde man allerede gennem længere tid stødt på gravsteder; på Gozzadinis opfordring besluttede eieren, Hr. Aria, at foretage en fuldstændig undersøgelse under Gozzadinis ledelse.[1] Her var såvel brændte som ubrændte lig, de sidste dog langt hyppigere end ved Villanova; de brændte ben var undertiden indesluttede i ribbede broncecister; ved siden af adskilligt, som mindede om Villanova-fundet, havde det meste dog her en yngre karakter. Her fandtes således malede lerkar i stor mængde, statuetter og simple speile af bronce, tildels gravsteler med figurer, smukke skårne stene og etruskiske indskrifter; af metalsager fandtes sværd, dolke og spydspidser af jern, redskaber af jern og bronce, fibulaer i stor mangfoldighed af bronce, guld og sølv, ringe, halskæder med perler af glas og rav, skønne filegransarbeider, små glasflasker o. s. v.; fremdeles temmelig ofte stykker af *aes rude*. Mange af de her fundne oldsager stemmer med, hvad man kender fra etruskiske grave; adskillige bronceanalyser har vist en stærk blygehalt, hvilket angiver en senere tid og bestemt peger mod Etrurien; flere af gravbygningerne taler også i samme retning; med en vis ret kan derfor denne gravplads kaldes en etruskisk, om der end og her er andre elementer tilstede. Endel grave skiller sig således bestemt ud fra de øvrige ved hele sit indhold, der

[1] Gozzadini: *Di un' antica necropoli a Marzabotto nel Bolognese*, 1865; Id.: *Di ulteriori scoperte nell' antica necropoli a Marzabotto*, 1870; Id.: *Renseignements sur une ancienne nécropole à Marzabotto*, 1871; Hirschfeld: *Die Ausgrabungen von Marzabotto bei Bologna (Archæol. Zeit.* B. 28, p. 93); Conestabile i *Compte-rendu du congrès de Bologne*, p. 242 ff.

består af de former, der tilhører Tène-gruppen (nedenfor p. 20), og som derfor med rette er betegnede som »galliske«.[1]

Ikke langt udenfor Bologna er på det terræn, hvor fordum lå et kloster, *la Certosa,* byens camposanto, kirkegård, anlagt. Dybt under munkenes grave fandtes her endnu ældre begravelser; en omfattende undersøgelse foretoges på stadens bekostning, kort før den internationale arkæologiske kongres i 1871 holdt sin 5te session i Bologna. Udbyttet var såre rigt: flere hundrede grave åbnedes, og af deres indhold kunde et helt museum udstilles for kongressens deltagere.[2] Ubrændt gravskik er her den langt overveiende; gravgodsets karakter stemmer med Marzabotto, men har gennemgående måske en endnu yngre karakter, idet de malede lerkar, metalspeilene og de drevne broncekar forekommer endnu hyppigere. Man har her udentvivl den gamle by Felsinas gravplads.

I de sidste 10 år har byen Bologna med storartet liberalitet anvendt betydelige midler til undersøgelsen af en hel række gravpladser, der efterhånden er opdagede i dens umiddelbare nærhed og på dens territorium. Udenfor porten S. Isaia findes på begge sider af veien, der fører ud til La Certosa, en næsten sammenhængende række gravpladser; de forskellige undersøgte grupper benævnes efter grundstykkernes eiere *Benacci, da Luca, Tagliavini* og *Arnoaldi.*[3] Jo længere man fjerner sig fra byen, jo yngre synes gravene i det hele at være; dog findes gennemgående

[1] Desor i *Compte-rendu du congrès de Bologne,* p. 278; Mortillet: *Les Gaulois à Marzabotto dans l'Apennin (Revue archéologique,* 1871, p. 290, pl. XXI); Hildebrand i *Ant. Tidskr. f. Sverige,* IV, p. 74; Bertrand: *Découverte d'objets gaulois en Italie (Archéologie celtique et gauloise,* p. 359).

[2] *Cenni storichi, relazioni e cataloghi del museo civico di Bologna,* 1871; Conestabile i *Compte-rendu du congrès de Bologne,* p. 263 ff.

[3] Et hovedværk over disse fund vil et værk vel blive, som Zannoni, lederen af de fleste af disse gravninger, holder paa at udgive: *Gli scavi della* af de fleste af disse gravninger, holder på at udgive: *Gli scavi della Certosa di Bologna* (hidtil hefte 1—6); smlgn. Zannoni: *Fouilles de la Certosa et de la Felsina* (i *Compte-rendu de congrès de Budapest,* p. 310—20); Gozzadini: *Intorno agli scavi archeologici fatti dal Sig. Arnoaldi Veli presso Bologna,* 1877; samme forf.s værk *Di un antico sepolcro Ceretolo nel Bolognese,* Modena 1879, kender jeg endnu ikke.

også begravelserne i flere lag over hverandre, temmelig forskellige i alder; navnlig på Benaccis mark bærer de underste grave præg af høi ælde, stemmende helt med Villanova-fundet. Af fund indenfor Bolognas område kan nævnes Grev Malvasias fra 1857, endel grave helt stemmende med Villanova,[1] samt det storartede S. Francesco-fund, et depotfund, der i et stort lerkar indeholdt over 14,000 broncesager, og som også henføres til Villanova-tid.[2]

Med hensyn til disse gravpladsers indbyrdes alder, da er der ei mere end én mening om, at jo Villanova betegner det ældste trin;. Conestabile henfører dette fund til 9de—10de årh. f. Chr.,[3] og de fleste slutter sig til ham. For Marzabotto-gravpladsens vedkommende har den nyeste forskning ved studiet af de malede lerkar kunnet vinde et bestemt kronologisk holdepunkt; der findes nemlig arbeider af vasemaleren Chachrylion, hvis virksomhed falder i tiden nærmest før år 450 f. Chr.[4] For bestemmelsen af La Certosas alder haves veiledning i vor historiske kundskab om, at Etruskernes herredømme i Felsina knækkedes omkring år 400 f. Chr. af de keltiske Bojer, af hvis grave da også flere er fundne i de bolognesiske nekropoler.

Idet jeg går over til at omtale andre lignende fund i Italien, vil jeg her kun nævne de vigtigste af dem, der synes at slutte sig til Villanova-gruppen eller ialfald at være omtrent samtidige med denne.

I Albanerbjergene har der allerede i længere tid været gjort urnefund, som syntes at burde tillægges en overordentlig høi ælde. Ved Marino troede man at måtte føre dem tilbage til en tid, da bjergenes vulkaner endnu var i virksomhed, idet en lava (peperin)-strøm syntes at være udgydt hen over urnegravene; men ikke engang hos de ældste forfattere har der holdt sig nogen

[1] GOZZADINI: *Di alcuni antichi sepolcri Felsinei*, 1857; Id.: *Di alcuni sepolcri della necropoli Felsinea ragguaglio*, 1868.

[2] GOZZADINI: *Note sur une cachette de fondeur à Bologne* (i *Matériaux pour l'histoire de l'homme*, 1877. p. 249).

[3] CONESTABILE i *Compte-rendu du congrès de Bologne*, p. 274 ff.

[4] GEORG LOESCHKE: *Ueber die Lebenszeit des Vasenmalers Chachrylion* (i WOLFGANG HELBIGS *Die Italiker in der Poebene*, p. 125 ff.

tradition om vulkansk virksomhed i denne egn. Nyere undersøgelser har imidlertid gjort det meget tvivlsomt, om hine iagttagelser har været korrekte; man har nu stadig fundet gravene nedsænkede i eller gennem hint peperin-lag, men aldrig sikre exempler på, at deres anlæg har været ældre end peperin-strømmen. Af de her gjorte fund er endel husurner med meget gammel ornamentik de mest bekendte; forøvrigt foreligger der herfra endnu ei betydeligere materialier.[1]

Inden Etruriens område har man ved Poggio-Renzo, nær Chiusi, fundet en gravplads, hvor urner med brændte ben var nedsatte i små kister dannede af sammenlagte mindre stene med en helle som overligger. Urnerne var af sort ler, i form og ornamenter nøie stemmende med dem fra Villanova; ligesom hist havde de kun én hank, idet, hvor urnerne oprindelig havde haft to, den ene regelmæssig var slået af. De dækkedes af en omvendt skål; ovenpå de brændte ben lå ialmindelighed broncefibulaer eller de karakteristiske rageknive af bronce med et kort håndtag. I de her fundne grave har man ikke truffet jernsager. Lignende urner kendes også fra Cære, Sarteano, Orvieto, Cortona og andre etruriske findesteder, men de hidrører ligesom flere fundne exemplarer af de omtalte rageknive altid fra sådanne uanselige små gravsteder, der bestemt adskiller sig fra de for den egentlige etruskiske oldtid karakteristiske grave.[2]

De fleste herhen hørende fund er dog gjorte nord for Apenninerne, og her er de bekendte i saa talrig mængde, at de ita-

[1] Smlgn. KUNTH og VIRCHOW i *Zeitschrift für Ethnologie*, 1870, p. 239, 1872, Verhandl. p. 37; NICARD i *Revue archéol.* 31, 1876, p. 337—45; PIGORINI og LUBBOCK: *Notes on the hut-urns and other objects discovered in Marino near Albano (Archæologia*, 42, I, p. 99 ff.); LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, I, X, pl. 3; HELBIG synes at tildele disse latinske fund en mellemstilling i kulturhistorisk henseende mellem terramarernes broncealder og den norditaliske ældste gruppe af gravmarker *(Die Italiker in der Poebene*, p. 96). Nogle småbroncer fra Pascolare er omtalte og afbildede hos Pigorini-Lubbock l. c. p. 119.

[2] BERTRAND: *Sépultures pré-étrusques de Poggio-Renzo (Archéologie celtique et gauloise*, p. 228—247); CONESTABILE: *Sovra due dischi in bronzo antico-italici e sovra l'arte ornamentale primitiva in Italia*, Torino 1874 *(Mem. d. R. Academia d. Scienze d. Torino*, Serie II, T. XXVIII, p. 25—115).

lienske arkæologer har kunnet ordne dem i flere hovedgrupper.[1] Syd for Po og øst for dennes biflod Panaro har vi *Villanova-gruppen*, repræsenteret især i Villanova-fundet og de ældste dele af gravpladserne ved Bologna;[2] fremdeles må nævnes Ronzano-fundet, indeholdende nogle bidselstykker, et broncesværd, Villanova-fibulaer m. m.[3] Nord for Po haves i det østlige (øst for Mincio?) den *euganeiske* gruppe med hovedfindesteder ved de euganeiske høider, Padova, Belluno og Oppeano; længere vest i Norditalien er især fundene ved Golasecca og Sesto Calende bekendte, til hvilke slutter sig flere i de samme egne. Castelfranco har foretaget omfattende og gode undersøgelser ved Golasecca; han skelner mellem en ældre og yngre periode; de ældre grave minder i det hele om de ovenfor ved Villanova skildrede gravskikke, kun synes de end enklere og ældre; jernsager forekommer her kun sparsomt.[4]

Der har været diskutteret adskilligt om, til hvilket folk disse ældgamle grave skulde henføres. Gozzadini, Villanova-fundets opdager, betegnede dette i begyndelsen som etruskisk; senere er dog også han gået med på, at denne betegnelse ikke er heldig, fordi den let leder tanken hen paa den civilisation, som møder os i den fuldt udviklede etruskiske oldtid, men med den har disse ældste funds indhold såre lidet eller intet tilfælles. Man har derfor foreslået navne som proto-etruskisk og tænkt på den ældgamle tid, da det etruskiske folk fra nordligere bjergegne udbredte sig ned i Italien. Ovenfor er anført, hvorledes Conestabile forslagsvis har henført Villanova-fundet til 9de—10de årh.; andre har

[1] Chierici og Pigorini i flere opsatser i *Bullettino di paletnologia Italiana*, især i årgang IV (1878); smlgn. Hildebrand: *De förhistoriska folken*, 8de kapitel, hvor en oversigt gives.

[2] Om nogle mindre fund vest for Panaro se Helbig: *Die Italiker in der Poebene*, p. 104, note 1 og 2.

[3] Gozzadini: *De quelques mors de cheval italiques et de l'épée de Ronzano en bronze*, Bologne 1875.

[4] Mortillet: *Sépultures anciennes de plateau de Somma (Revue archéol.* Nouv. Sér. 12, p. 453, 13, p. 50; Castelfranco i *Compte-rendu du congrès de Stockholm*, p. 388, i *Bullettino di paletnologia Italiana*, II, p. 87, III, p. 205, V, p. 77 og i *Revue archéol.* 34, 1877, p. 73—90.

været tilbøielige til at føre det end længere tilbage; sikkert er det ialfald, at dette fund ikke er af de aller ældste af de herhen hørende. Flere har udtrykkelig villet betegne disse fund som før-etruskiske, ældre end Etruskernes indvandring i Italien, og har for dem hævdet folkenavne som Pelasger, Ligurer eller Umbrer; Bertrand har benyttet betegnelsen keltisk, idet han har villet henføre disse fundgrupper under sin keltiske teori om broncealderen.[1] Heldigst synes mig en betegnelse som antico-italisk at være,[2] der endnu ei vil afgøre noget i ethnologisk henseende; man må have for øie, hvorledes det her gælder en tid, fra hvilken vi endnu ei kender folkenavne i hine egne, og hvorledes studiet af disse fund-grupper endnu er i sin begyndelse; man har endnu ikke fuldt overblik, hverken over deres udbredelsesgebet eller deres udbredelsesretning. Sikkert er det ialfald, at betegnelsen etruskisk bør forkastes som falsk og vildledende.

Selv for de yngre grupper, Marzabotto og Certosa, er denne betegnelse ikke fuldt tilfredsstillende. Det etruskiske element er ganske vist her dominerende, men det arter sig dog tildels adskilligt anderledes end i det egentlige Etrurien syd for Apenninerne; med rette har Hildebrand betonet dette forhold og henvist til det parallel-forhold, som finder sted ved alfabeterne: Mommsen skelner skarpt mellem to klasser, de, der forekommer syd for Apenninerne, og de transapenniske.[3] For hine transapenniske (yngre) kulturgrupper var derfor måske en betegnelse som nordetruskisk at foretrække. En karakteriserende forskel mellem

[1] Bertrand: *Archéologie celtique et gauloise*, p. 227, hans udtalelser i *Compte-rendu de Budapest*, p. 407, hvoraf det dog fremgår, at han ei vil have lagt for stor vægt på denne ethnologiske betegnelse.

[2] Conestabile tænker herved på Etruskerne i deres tidligste udviklingsfaser, førend de endnu var komne ind under den græske kulturs befrugtende indflydelse; i den ældste tid var vel Etruskernes kultur ei videre forskellig fra Italikernes (smlgn. Helbig: *Die Italiker in der Poebene*, p. 101). Gozzadini vil ved sin betegnelse paleo-etruskisk dog have gruppens etruskiske karakter bestemt udtalt (*De quelques mors de cheval italiques* etc., p. 39).

[3] H. Hildebrand i *Spännets historia*, *Antikv. Tidskr. f. Sverige*, IV, p. 67 ff.; Th. Mommsen: *Die nordetrurischen Alphabete (Mittheilungen der antiqvar. Gesellschaft in Zürich*, VII, p. 197 ff., specielt p. 227).

det rent etruskiske og det nordetruskiske vilde da være, at i dette sidste var indgået adskillige kulturelementer, optagne fra de ældre »antico-italiske« grupper. De karakteristiske ribbede broncecister, som i Bologna-gravpladserne findes i så stort antal, er således aldrig fundne i det egentlige Etrurien;[1] de må derfor være frembringelser af en speciel »nordetruskisk« kunstindustri, der vel igen har sammenhæng med en ældgammel metalteknik, der må stilles sammen med hin ovennævnte antico-italiske kultur.[2]

Hin ældste kulturgruppe karakteriseres af de italienske arkæologer som en ældste jernalder, da ved de fleste af fundene dette metal allerede optræder, om end sparsomt. Hildebrand foretrækker at betegne den som en broncealdersgruppe, der netop holder på at optage brugen af jern. Sikkert er det, at vi her har en kultur, der ligger meget nær op til, hvad der må karakteriseres som broncealder; broncen viser endnu gennemgående den gamle legering (tinbronce), skærende redskaber og våben er endnu ofte af bronce; San Francesco- og Ronzano-fundene stiller os på grændsen af, hvad der må betegnes som broncealder; fra Golasecca-gravpladsen haves også ved Coarezza en grav, der helt var udstyret med gamle broncer.[3] Da imidlertid jernet her allerede er kendt og begynder at blive anvendt til redskaber, vilde jeg være mest tilbøielig til med de italienske arkæologer at bruge betegnelsen »ældste jernalder«, hvorved misforståelser ei så let foranlediges, og hvorved man også opnår at holde gruppen skarpt ud fra den netop i de samme gebeter i terramarer og pælebygninger forekommende broncealder.

Som de mest karakteriserende træk ved disse italiske fund fra den aller ældste jernalder fastholder vi altså de enkle gravskikke: de brændte ben samlede i en stor urne, der dækkes af en omvendt skål, og som nedsattes på flad mark i ringe dybde

[1] Gozzadini: *Ciste a cordoni rinvenute in Italia* (i *Intorno agli scavi dal Sig. Arnoaldi*, p. 38 ff.).

[2] Conestabile: *Sovra due dischi* etc.

[3] Castelfranco: *Bronzi eccezionali d'una tomba della necropoli di Golasecca (Bullettino*, 1879, p. 77—83).

i en liden hellekiste eller i en grube, der blev ligesom udforet med mindre stene og ofte dækket af en helle; ved urnen hensættes oftest flere mindre lerkar, og i urnen på de brændte ben eller ved siden af den henlægges det medgivne gravgods, oftest små smykker og redskaber af bronce, sjeldnere større redskaber eller våben af bronce eller jern. Hovedurnerne (ossuarierne) er gennemgående af samme hovedform, stærkt udbuget forneden med noget konisk sammenløbende overdel; pl. I, fig. 1 og 2 fremstiller en urne fra Villanova med dens dækkende skål. I sine indpressede geometriske ornamenter, mellem hvilke hagekors og mæandermotiver ofte forekommer, minder de meget om den ældste gruppe af malede vaser, de såkaldte ariske eller pelasgiske,[1] der på græsk område går tilbage til forhistorisk tid, som det synes tildels til en broncealder. Som en af de mest karakteristiske former mellem gravgodsets småbroncer afbilder jeg pl. I fig. 3 en af de halvmåneformede knive fra Villanova.

De italienske arkæologer er i det hele enige om at anse Poslettens broncealder i terramare- og pælebygnings-fund for at være indkommen fra nord eller nordost.[2] Med hensyn til spørgsmålet om, hvorfra kendskaben til jernet er kommen til den her ovenfor omhandlede antico-italiske gruppe, så kan derom ei endnu udtales nogen mening, der direkte kan støttes på materialet; Pigorini formoder, at Mellem-Italiens kystland har modtaget kendskaben til jernets brug over havet fra østligere områder (Lilleasien), og at den derfra har udbredt sig mod nord over Apenninerne.

En af de mærkeligste arkæologiske opdagelser, som kendes fra Mellem-Europa, er opdagelsen af den store gravplads ved *Hallstatt* i Salzkammergut. Ved en af høie fjelde omgiven liden

[1] Smlgn. CONZE: *Zur Geschichte der Anfänge griechischer Kunst (Sitzungsber. der phil. hist. Classe der k. k. Akad. d. Wissensch.* 1870, 1873).

[2] Smlgn. PIGORINI i *Bullettino i palet. Ital.* IV, anført hos HILDEBRAND, *de förhist. folken*, p. 488. (Dette bind af Bullettino har jeg i øieblikket ei ved hånden).

sø findes høit oppe på bjergsiden indgangen til en liden dal, som i årtusinder har været sædet for en livlig virksomhed og centret for udstrakte handelsforbindelser; bjergene indeholder her rige saltgruber, der har givet stedet stor betydning allerede mange århundreder før vor tidsregnings begyndelse. I denne dal opdagedes 1846 en stor gravplads, som så siden blev planmæssig undersøgt; indtil 1864 åbnedes her omtr. 1000 grave, der gav et overordentlig rigt udbytte, som nu udgør en af de største arkæologiske skatte, som den østerrigske hovedstad gemmer. Senere er endnu flere grave fundne i gravpladsens udkanter; i de nærmeste omgivelser er også et par nye gravpladser opdagede og undersøgte.[1] Jeg dvæler dog her kun noget nærmere ved fundene på den først opdagede og fuldstændigt undersøgte gravplads (Salzberg).

Med hensyn til gravskik, da forekommer her ligbrand og skeletbegravelse om hinanden: af 993 grave viste 455 brændte lig, 525 jordfæstede; i 13 tilfælde syntes en partiel brænding at have fundet sted. De forskellige slags grave forekommer om hinanden og med samme indhold; der synes ikke at kunne konstateres noget om, at den ene eller anden gravskik her er den oprindeligere. Ved brandgravene kan man iagttage, hvorledes de brændte ben på ligbålets tomt må være omhyggelig opsamlede og sondrede fra kul og alt fremmedartet; i graven blev de så nedlagte enten i en liden hob på den naturlige grund eller på nogle stene eller også på et slags skiver eller trug af grovt, svagt brændt ler; et par gange var de brændte ben beskyttede ved en trækiste; kun to gange var de samlede i et broncekar og kun en gang i et lerkar, der i en blandet grav var stillet hen ved fødderne af

[1] I. GAISBERGER: *Die Gräber bei Hallstadt*, Linz 1848; F. SIMONY: *Die Alterthümer vom Hallstätter Salzberg*, Wien 1851; E. v. SACKEN: *Das Grabfeld von Hallstatt*, Wien 1868; det sidste er hovedværket over dette fund. Smlgn. også: E. v. SACKEN: *Ueber einige neue Funde im Grabfelde bei Hallstatt* (i *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforsch. u. Erhalt. der Kunst- u. histor. Denkmale*, Neue Folge I, 1875); F. v. HOCHSTETTER: *Neue Ausgrabungen auf den alten Gräberstätten bei Hallstatt* (i *Mittheil. der anthrop. Gesellsch. in Wien*, VII).

et skelet. Omkring og over de brændte ben var udbredt aske og kul, også bårne hen fra ligbålet; på og ved dem lå mindre medgivne sager af gravgodset, som knive og smykkesager; af de sidste kunde oftere nogle sees at have været med på ligbålet, halvsmeltede bronceringe og til formløse klumper sammenløbne glasperler. Omkring benhoben lagdes de større genstande, som våben, og opstilledes gravkarrene. Af de fundne broncekar forekom den langt overveiende mængde ved brandgrave: i 67 sådanne stod broncekar ved siden af de brændte ben, medens kun 2 skeletter var udstyrede med denne slags gravgods. De fleste broncekar var tomme; nogle indeholdt dyreben. I alle grave, såvel brændte som ubrændte, var flere lerkar hensatte, i forskelligt antal, oftest 3—5; de var i regelen tomme, i nogle lå dog dyreben, muslingskaller eller også småbroncer. Begravelsen var ofte omgivet med en ring af stene og i almindelighed også overdækket med et lag af sådanne.

Kun få gravpladser har leveret så gennemgående rigt gravgods som Hallstatt: af de 993 før 1864 undersøgte grave er mer end 6000 genstande optagne. Ved omtalen af de fundne oldsager begynder jeg med våben. Sådanne er fundne i ikke ringe antal; de er tildels endnu af bronce, men overveiende hyppig af jern, også disse oftest af former, der ellers kendes som eiendommelige for broncen. Sværdene udmærker sig ved sine svære brede klinger, for neden afsluttede med en tvert tilskåret spids; håndtagene har karakteristiske store knopper, og umiddelbart under håndtaget har klingen et eiendommeligt indskåret hak. Dolke forekommer hyppig; klingerne er næsten altid af jern, håndtagene af bronce og oftest af en form, der står en egen typ broncesværd nær, hvis håndtag foroven ender i to spiraler; nogle dolke har skeder af drevet bronceblik. Eiendommelige eneggede dolke forekommer også. Af bronce forekommer endel små økser, der vel dog hverken har været egentlige våben eller redskaber, snarest værdighedstegn ell. lign. Skaftcelter forekom meget ofte, især en eiendommelig flad typ i jern, uden flige, men med et par fremspringende knopper ved sidekanterne ved grændsen mel-

lem skaftdel og blad. Hulcelter var sjeldnere, de fleste af jern. Af spydspidser var der også kun et par af bronce, men mange af jern, især i to hovedformer, en bredere, mindende om broncespydene, en smalere, lang og kraftig med ophøiet skarp midtrand. Knive forekom hyppig, især af jern, stadig med det noget bugtede blad, som kendes så vel i bronce. Eiendommelig er en art store hugknive af jern, med bredt enegget, noget bøiet blad og karakteristisk håndtag, ligeledes almindelig af jern; disse hugknive er af betydelig størrelse, ofte som små sværd.

Mellem smykkesagerne er måske de mest karakteristiske de prægtige belter af tyndt bronceblik, brede, rigt udstyrede med ornamenter i drevet arbeide; disse lange tynde bronceplader var oftest fæstede på læder eller tøi; i mange tilfælde var bæltet af læder, tøi eller bast og kun prydet med enkelte beslagstykker eller besat med nagler af bronce; bælterne holdes altid sammen med hager; remspænder er ganske ukendte. Ved de andre her forekommende smykkesager spiller også bronceblik med drevne ornamenter en stor rolle; fremdeles findes ofte kædesmykker med brede blikstykker i enden. Armringe af bronce er særdeles talrige; de er dels hule, af sammenbøiet bronceblik, dels, og det langt hyppigere, støbte massive; det til grund for formerne liggende motiv er da i almindelighed et bånd med optrukne perler eller kugler; kuglerne er ofte blevne til halvkugler, der igen ofte er så små og tætsiddende, at det hele går over til de tverriflede stykker. Noget af det aller hyppigste i gravene er dog fibulaer, og disse falder i to forskellige grupper, mellem hvilke der ei er nogen sammenhæng. Talrigst forekommer spiralfibulaer, dannede af en sammenhængende broncetråd, der er oprullet i to spiralskiver, hvoraf den ene er nålefæste, den anden danner nålegemmet; mere end 400 sådanne af bronce fandtes, kun 1 af jern. Den anden gruppe af fibulaer er bøilefibulaer, af mange forskellige former, hvoraf dog de væsentligste genfindes inden norditaliske nekropolers oldsager; dog har de italiske former her modtaget adskillige omformninger eller udviklinger. — Det er at lægge

mærke til, at sølvet ikke forekommer anvendt ved de i Hallstattgravene fundne sager.

Broncekar fandtes i betydelig mængde, af forskellige arter og former. Først må nævnes spand, *situlae,* med en eller to hanke, lignende dem, som så ofte forekommer i de norditaliske fund; fremdeles cister med ribbede bånd rundt om; af sådanne fandtes 6, ganske stemmende med de norditaliske. Fremdeles forekom vaser, flaskeformede og kopformede kar, skåle og fade m. m. Alle broncekar er drevne, aldrig støbte; ofte er de dannede af flere plader bronceblik, der med megen dygtighed er nittede sammen. Lerkarrene er af forskellige former, smukke vaseformede, enkle kopformede, flade udbugede, skåle o. s. v.; de er stadig arbeidede på frihånd, ofte mindre godt brændte; undertiden er de grafitterede, sjelden også malede; ornamenterne er dels indtrykte, dels påstrøgne med farve, motiverne er stadig lineære eller bestående i cirkelgrupper.

Det totalbillede, som fundet stiller os ligeoverfor, viser os en rig kultur, høit udviklet, med stærk sands for pragt og for et glimrende udvortes, men også i besiddelse af betydelig teknisk duelighed og industriel udvikling. Vi lægger straks mærke til, hvorledes det er en blandet kultur, et resultat af forskellige indvirkninger, en væxt skudt af forskellige rødder. Det er allerede nævnt, hvorledes meget taler om forbindelser henover Alperne ned i Nord-Italien, derfra er indført cister, *situlae* og andre broncekar, derfra også bøilefibulaernes hovedformer; de sidste vidner også om, at det ikke er i den yngste epoke af hin norditaliske kulturs udvikling, at tilknytningerne må søges. Flere stykker viser også længer hen, over Apenninerne ind i den egentlige etruskiske kultur i dens fulde udvikling; således fremfor alle en *situla,* på hvis låg sees en række skønt tegnede vingede dyr.[1] Til Italien peger også måske et efter 1864 fundet sværd, af en form, der ellers ei er fundet ved Hallstatt, men er karakteristisk for den gruppe, som her nedenfor skal omtales (Tène); på dets bronceskede er indgraveret fremstillinger af et tog af bevæbnede

[1] v. SACKEN: *Das Grabfeld von Hallstatt,* pl. XX fig. 4 og XXI fig. 1.

mænd og ryttere; stil og maner turde vel røbe italisk indflydelse; om stykkets oprindelse tør jeg dog endnu ei udtale mig mere bestemt.[1] I sydlig retning peger også forekomsten af elfenben, af nogle glaskar og flere fundne muslingskaller af Adriaterhavets arter. Om det her hyppig tilstedeværende rav er kommet fra nord eller syd, er endnu et åbent spørgsmål. — Men ved siden af alt det fremmede er dog også meget hjemligt. Våbenformerne f. ex. hører hjemme i disse mellemeuropæiske egne, ligeså de talrige spiralfibulaer og mange andre former. Et bevis på, hvilken udviklet industri denne mellemeuropæiske kultur besad, kan hentes fra en betragtning af f. ex. bøilefibulaerne og deres udviklinger. Ved siden af former, som genfindes identiske syd for Alperne, og som altså kan betragtes som indførte, optræder andre, af hine udviklede, der ei genfindes i Italien, men som er karakteristiske for dette fund, og som i sine nye eiendommeligheder netop har modtaget det præg, som er gennemgående ved alle de genstande, der må ansees som den hjemlige industris produkter; sådanne former er f. ex. fibulaen, hvis nedadvendte bøile er bleven udplattet, ornamenteret og udstyret med hængende kæder, endende i prydede blikstykker; fremdeles fibulaen, hvis bøile er bleven til en rund tyndt uddreven skål o. s. v. Sin styrke havde den hjemlige industri i behandlingen af broncen, som man forstod at udhamre til plader af beundringsværdig tyndhed og egalitet, og som man så videre kunde drive, give former og ornamenter og nitte med stor dygtighed; fremdeles stod kunsten at udvinde godt jern og smede det meget høit.

Fundene på gravpladsen ved den gamle saltværksby i Østerrig har været af den betydning, at de har givet navn til en hel kultur, til en hel epoke i Mellem-Europas udviklingshistorie. De sager, som vi bedst og talrigst kender fra denne gravplads, findes nemlig over betydelige strækninger af landene imellem og nord for Alperne og betegner over hele området en lang og vigtig kulturperiode. Men når man således bruger betegnelserne

[1] v. SACKEN: *Ueber einige neue Funde* etc. pl. II (i *Mittheil. der K. K. Central-Commission*, Bd. I, 1875).

Hallstatt-kultur og Hallstatt-gruppen, da mener man ikke dermed, at den lille bergværksby ved Hallstatt-søen har været centret for hele denne kultur, det sted, hvor denne er udviklet, og hvorfra den er udstrålet, hovedsædet for dens industri og tekniske virksomhed.[1] Med hine betegnelser er kun den hele gruppe givet navn efter det findested, hvor den først og i størst rigdom trådte os imøde.

Fund af de samme slags sager er også gjorte i andre østerrigske landskaber. Sådanne kendes fra Steyermark; fremdeles fra Krain, hvor der ved Klenik nær Waatsch i 1878 er opdaget og undersøgt henved 250 grave, der i anlæg, gravskikke og udstyr sluttede sig nær til Hallstatt-gravene.[2] Enkelte fund af Hallstatt-sager haves også i Ungarn, fra landet vest for Donau.[3] Et af de aller mærkeligste herhen hørende fund er fra Mähren, fra Byciskála-hulen; i den store indgangshal fandt her Dr. Wankel de tydeligste levninger af en stor offerfest, som det synes med menneskeofringer: mellem stærke levninger af et stort bål fandtes rester af en 4-hjulet vogn, rigt beslået med jern og bronce, flere skeletter med spor af de dræbende hug og en mængde oldsager af Hallstatt-typer, hvoraf jeg her kun nævner flere ribbede cister, en broncekedel med 2 hanke,[4] armringe af forskellig slags og en mængde redskaber af jern og bronce, fremdeles en tyrefigur af bronce, med indlagte prydelser af jern, endelig en mængde urner med spiserester, korn o. s. v.[5]

[1] Med rette har også HILDEBRAND fremhævet dette i *De förhistoriska folken*, p. 525.

[2] v. HOCHSTETTER i *Sitzungsberichte der math.-naturwiss. Classe der k. k. Akad. d. Wissensch.*, 1879, p. 159. Det betræffende bind af *Denkschriften*, hvor den udførligere redegørelse findes, er endnu ei kommet mig ihænde.

[3] Fund fra *centum colles* ved Erd.

[4] Som v. SACKEN: *Das Grabfeld von Hallstatt*, pl. XXII, 7.

[5] En fuldstændigere publikation over fundet, hvilket jeg i 1876 havde anledning til at studere i Dr. Wankels samling i Blansko i Mähren, foreligger desværre ikke endnu; smlgn. om tyrefiguren i *Mittheil. d. anthrop. Gesellschaft in Wien*, II, 308, VII, 125; som *ibidem* II, 325 bemærket, stemmer denne figur ganske med en ved Hallstatt funden kofigur, der ligeledes har havt et indlagt trekantet ornamentstykke i panden (v. SACKEN, pl. XXIII, fig. 6).

I Schweiz er fund, hørende til Hallstatt-gruppen, temmelig hyppige;[1] ligeså i Syd-Tyskland, hvor Donau-dalen især i sin øvre del har leveret mange.[2] Også fra det nordlige Bayern kendes adskillige fund, især fra Ober-Franken; i de hessiske lande er ligeledes denne kulturgruppe vel repræsenteret.[3] Nordgrændsen vil vel omtrent falde ved Rhön og Thüringerwald, om end enkelte fund er gjorte nordligere indtil Harz.[4]

Vest for Rhinen haves betydelige fund i Elsass, i egnen at Hagenau[5] og andre steder. I Frankrig synes denne fundgruppe især at være repræsenteret i Côte d'Or, hvorfra haves flere betydelige fund.[6]

Over et betydeligt område af Mellem-Europa finder vi altså denne oldsaggruppe udbredt. Som de for gruppen mest betegnende former nævner Hildebrand, der angiver dens udbredelsesgebet omtrent som her anført, følgende:[7] *1)* Beltebeslag eller hele belter af tyndt bronceblik. *2)* Et eget slags armringe af tyndt bronceblik, cylindriske med stærk udbugning på midten; et expl. fra

[1] Se især *Mittheilungen der antiqvarischen Gesellschaft in Zürich* og BONSTETTEN: *Recueil d'antiquités Suisses*, 1855, *1er Supplément* 1860, *2nd Supplément* 1867.

[2] Hovedværker er LINDENSCHMIT: *Die vaterl. Alterthümer der Fürstl. Hohenzoll. Sammlungen zu Sigmaringen*, afsnittet *Die Grabhügelfunde des oberen Donaugebietes;* Id.: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, på en mængde forskellige steder.

[3] I. C. SCHAUM: *Die fürstliche Alterthümer-Sammlung zu Braunfels*, 1819, hvor meddelelser om udgravning af 273 hauger i det Solms-Braunfelske gebet; på grund af de fundne broncevåben henfører forf. oldsagerne til et »cimmerisk-gallisk« folk, »da Romer og Germaner, når vi finder dem, *allerede* var fortrolig med jernets brug«.

[4] Til denne gruppe hører vel endel af de mærkelige fund i Dr. Dahles privatsamling i Aschersleben, hvilke jeg dog kun kender af omtale og af nogle løse skizzer, som jeg har seet i Wernigerode hos Dr. Friederich.

[5] Se om udstillede afbildninger fra samling NESSEL i Hagenau i *Katalog der Ausstellung prähist. u. anthrop. Funde Deutschlands zu Berlin*, 1880, p. 140 ff.

[6] BERTRAND: *Le tumulus gaulois de Magny-Lambert* (i *Archéol. celtique et gauloise*, p. 272—338).

[7] HILDEBRAND i *Bidrag till spännets historia* (i *Antikv. Tidskrift för Sverige* IV, p. 99).

Hallstatt er afbildet pl. I fig. 4.[1] *3)* Sværd og dolke af gruppens eiendommelige former; hertil kan og føies de for disse sværd særlig eiendommelige broncedopsko med stærkt udbøiede overkanter; ved Hallstatt fandtes dog kun en enkelt sådan.[2] Fremdeles kan her tilføies de eiendommelige eneggede store hugknive eller korte sværd af jern, med krum grebtunge, som også ofte er belagt med jern, så at hele håndtaget er af dette metal; en sådan er afbildet pl. I fig. 5. *4)* Fibulaer af de for gruppen karakteristiske typer, om hvilke jeg må henvise til Hildebrands citerede afhandling. — Som betegnende sager fremhæver jeg fremdeles flere arter af lerkar med eiendommelig ornamentik; på pl. I—II er en del afbildede; ornamenterne er indpressede og indridsede; de fladere kar har indvendig ofte med grafit strøgne stjerneformede bundornamenter. Selve Hallstatt-fundets lerkar var for det meste knuste; de er ei tilfredsstillende publicerede og var heller ei videre tilgængelige i antikkabinettet, hvor fundet i 1876 var opstillet; de fleste af de pl. I–II afbildede hidrører fra Byciskála-fundet. I Syd-Tyskland har de til gruppen hørende lerkar beslægtet ornamentik, men er tildels rigt udstyrede med rød, sort og hvid farve;[3] enkeltvis forekom også malede kar ved Hallstatt; ganske lignende som de sydtyske kendes fra andre til gruppen hørende østerrigske fund.[4] Fremdeles fremhæver jeg den gruppen

[1] Hildebrand siger feilagtig l. c., at intet sådant er fundet ved Hallstatt; ved mine studier af Hallstatt-sagerne i Wien i 1876 blev jeg opmærksom på og tegnede det ovenfor omtalte stykke, der, såvidt jeg ved, før ei har været afbildet, og som er det eneste i fundet; det er også nævnt i v. Sackens værk, p. 71. I Byciskála-fundet forekommer flere omtrent identiske med det her afbildede. Længere vest i Schweiz og Syd-Tyskland når disse armhylstre en forbausende størrelse, se BONSTETTEN: *Recueil d'antiquités Suisses*, pl. X; LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, I, pl. 2, fig. 2, 4.

[2] V. SACKEN: *Das Grabfeld von Hallstatt*, pl. XIX, fig. 10, hvor det p. 88 beskrives som et »Schneidewerkzeug«; om disse dopskoer se LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, III, VI, pl. 2.

[3] LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, I, XII, pl. 8; III, X, pl. 2.

[4] Smlgn. en urne fra en haug ved Pillichsdorf i Nieder-Østerreich, se *Mittheilungen der anthropol. Gesellschaft in Wien*, IX, no. 9—10; mange af

karakteriserende ornamentstil: motiverne er væsentlig geometriske; af motiver fra den levende verden er stiliserede menneske- og dyrefigurer at nævne; de er plumpt tegnede og stadig ordnede i rækker som ornamentsbånd; dyrefigurerne synes at forestille heste og især fugle. Det må fremhæves, at plantemotiver aldrig forekommer. Små figurer af dyr, især okser og kør med lange bøiede horn, samt fremfor alt af fugle, der ved sine brede næb karakteriseres nærmest som ænder eller svaner, er også talrige og betegnende inden gruppen. — Ved Hallstatt er gravskikkene ligbrand og jordfæstning om hinanden, og gravformen er fladgrave uden synlig betegnelse over jorden; i vest er begravelse i haug det gennemgående, med begge gravskikke; hauger findes også i gebetets østlige dele.

Ligesom Hallstatt-fundene i øst har givet navn til en hel gruppe af mellem-europæisk før-romersk jernalders-kultur, således er der i vest, i Schweiz, gjort et stort fund af lignende betydning. Ved den lille by Marin ved nordenden af Neuchateller-søen er der opdaget og undersøgt en pælebygning, der har fået navnet *la Tène* efter stedets naturforhold;[1] her gjordes særdeles rige fund, først og fremst dog af en mængde jernsager af en særegen udpræget karakter.[2] De i stort antal fundne sværd har lange lige klinger, der er af mådelig bredde; håndtaget dannes af en smal tange endende i en liden knap; det har haft en beklædning af træ, der forneden har været afsluttet ved et jernbeslag, der i almindelighed er bevaret, og som er yderst karakteristisk for disse sværd: over klingens midte er dette beslag stærkt bøiet

de i samme haug fundne lerkar var grafitsværtede og havde ornamenter indvendig i bunden, som de i texten ovenfor omtalte fra Byciskála.

[1] Med dette ord *Tène* betegner fiskerne i denne sø enhver grund eller undervands-banke.

[2] Se især F. Keller: *Pfahlbauten. Sechster Bericht*, p. 293—307 (i *Mittheilungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, XV).

opad, så at håndtaget altså her har haft en indskæring, der erindrer om broncesværdenes almindelige håndtagsformer. I almindelighed var disse sværd forsynede med jernskeder, dannede af to tynde plader, af hvilke den ene ved kanterne var bøiet over den anden; foroven var skederne ei tvert afskårne, men opad fremspringende, så at de sluttede sig helt ind i det udskårne sværdhåndtag; forneden havde skederne dopsko-beslag, der ofte var ret sirlige; foroven på den ene side var en hempe for bæreremmen og på den anden ofte ornamenter af eiendommeligt slyngede linier eller også undertiden særegne dyrefigurer. Af spydspidser fandtes også en stor mængde, kraftige velformede stykker, med lancet-formede blade med midtlinien stærkt fremhævet som en forlængelse af falen; eiendommelige er adskillige exemplarer med ind- og udsvingede sider, tildels med gennembrudte partier inde ved midtlinien. Af celter og økser forekom også adskillige; fremdeles må nævnes skjoldbeslag, især af et bredt bøiet bånd dannede buer til beskyttelse for håndtaget. Talrigst og særlig karakteriserende var dog fibulaerne, i mange forskellige varieteter, men alle af en hovedform: de er dannede af et sammenhængende stykke, hvis ene ende er nålen, medens den anden ende foran, efter at have dannet nålegemmet, er bøiet opad og tilbage og igen fæstet til bøilen. Fremdeles fandtes et stort antal bæltehager med tilhørende ringe og bæltebeslag o. s. v.

Alle de fundne jernsager røbede en særdeles høit udviklet smedekunst og bar præg af at være produkter af en udviklet industri, der allerede dreves ganske fabrikmæssig; derom vidnede stykkernes gennemgående ensartethed og end bestemtere de på sværdklingerne oftere forekommende fabrikstempler. Med hensyn til fundets alder bestemte Keller det som før-romersk; nogle enkelte romerske genstande, som blev trufne på findestedet, måtte antages at skrive sig fra en sildigere tid, da hele massen af fundet så decideret var ikke-romersk; men disse romerske sagers tilstedeværelse var let forklarlig, da romersk kultur i en senere tid helt havde behersket egnen. En sikker veiledning ved opfattelsen af fundets karakter og tid var de galliske mynter, som

forekom mellem jernsagerne. Ved sammenligning med ensartede fund fra andre steder i Schweiz og fra Frankrig og England kom Keller til det resultat, at de her fundne sager var galliske og tilhørte tiden før Romernes fremtrængen over Alperne.

Dette fund og de med dets indhold i karakter overensstemmende fra de tilgrændsende lande har senere været behandlet af flere forskere. Bedst er det dog belyst af H. Hildebrand, som i sin banebrydende afhandling om fibulaens historie gav en udsigt over de dengang kendte fund af lignende art, først skarpt opdrog grænserne mellem Hallstatt-gruppen og denne gruppe og for denne foreslog benævnelsen Tène-gruppen, en benævnelse, som siden er optaget af de fleste.

I sin karakteristik af gruppen fremhæver Hildebrand som for den eiendommelige former: sværd og dolke med deres skeder af jern eller brónce, af de former og eiendommeligheder, som her ovenfor er anførte ved beskrivelsen af de ved la Tène fundne stykker; båndformede skjoldbuler; ringe af en eiendommelig art, ofte med bukler eller med skålformede knapper ved enderne og henimod disse oftest rigt ornamenterede i en egen stil;[1] armringe af glas, oftest gult eller blåt;[2] broncekæder, fint arbeidede af ringe, der er forbundne med hinanden ved ensdannede mellemled; oftest har vel disse kæder tjent til at bære sværdet; de ender i en beltehage, hvis krog sædvanligvis er givet formen af et dyrehoved. Særegen for gruppen er en egen ornamentstil af smukt slyngede linier; blandt slyngningernes motiver er især triqvetrum og spiralen fremtrædende, behandlede i former, der i det væsentlige genfindes i de irske miniaturer. Men næsten mest karakteriserende er den tilbagebøiede fibula, der optræder i en mængde varieteter, hvor dog ved alle grundformen er klart fremtrædende. I forbindelse med disse oldsagformer forekommer også almindeligvis flere arter af mynter: barbariske efterligninger af græske

[1] Se Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn Vorzeit*, I, VI, pl. 3, II, XII, pl. 4.

[2] Smukke prøver er afbildede f. ex. hos Bonstetten: *Supplément au recueil d'antiquités Suisses*, 1860, pl. V; Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, IX, pl. 8.

og massiliotiske sølvmynter, videre efterligninger af makedoniske guldstaterer og tetradrakmer af Filip, Alexander den stores fader, hvilke efterligninger efterhånden barbariseredes, indtil de antog formen af de såkaldte *Regenbogenschüsselchen*; efterhånden er på disse efterligninger de græske motiver indtil ukendelighed barbariserede, eller de er afløste af barbariske nationale motiver og mythologiske fremstillinger; endelig fra en noget senere tid mynter af potin, en egen blanding af kobber og tin. Disse forskellige udmyntninger kan med sikkerhed henføres til Galliens, Britanniens og Alpelandenes keltiske folkeslag.[1]

Mellem de talrige andre schweiziske fund af sager hørende til denne gruppe skal jeg blot nævne fundet ved Tiefenau, hvor der på en høislette ved Aar (i kant. Bern), 2—3 fod dybt i jorden, fandtes en mængde jernvåben af forskellige slags, stykker af ringbrynjer, levninger af stridsvogne, hesteben og bidsler, brudstykker af lerkar, henved 30 massiliotiske og keltiske mynter, forskellige knive, glasperler, jernfibualer o. s. v.: alt lå sammenhobet uden orden og bar stærke spor af ild og forsætlig ødelæggelse: sværdklinger var bøiede og afbrudte o. s. v.; det hele syntes at være levninger efter en kamp, at være opsamlet, ødelagt, brændt og nedgravet i al hast.[2]

Af landene øst for Schweiz er Ungarn temmelig rigt på fund hørende til denne gruppe; dog må det mærkes, at de kun forekommer vest for Donau.[3] Dette fundområde synes mod nord at hænge sammen med Bøhmen, hvor også fund af Tène-sager er temmelig hyppige (se nedenfor p. 38).

[1] Om disse udmyntninger se oversigten hos HILDEBRAND l. c.: udførligere derom hos F. DE SAULCY: *Lettres sur la numismatique gauloise* (*Revue numismatique*, 1858—62); H. MEYER i *Mittheilungen d. ant. Gesellschaft in Zürich*, XV, p. 1—37; MOMMSEN: *Geschichte des römisch. Münzwesens*, Siebenter Abschnitt, især p. 672 ff., 694 ff; STREBER: *Ueber die sogenn. Regenbogenschüsselchen* (i *Abhandl. d. phil. Cl. d. k. bay. Akad. d. Wissensch.* XI, p. 160).

[2] BONSTETTEN: *Supplément au recueil d'antiquités Suisses*, 1860, p. 15—20 og pl. VIII—XII.

[3] F. VON PULSZKY: *Die Denkmäler der Keltenherrschaft in Ungarn* (i *Hunfalvy's Literarische Berichte aus Ungarn*, III, p. 225—268).

I Nord-Italiens fund er også Tène-gruppen repræsenteret. Allerede pag. 4 er omtalt, hvorledes der på gravpladsen ved Marzabotto var flere »galliske« grave; i det øverste lag af Bennacci-gravene var også flere hidhen hørende.[1] Ved Soldo i Brianza er flere grave undersøgte, hvis indhold har henført dem til denne gruppe,[2] fremdeles ved Sesto-Calende ved Ticino. Syd for Apenninerne er sådanne fund sjeldne; Tène-sværd skal være trufne også i det egentlige Etrurien;[3] endog fra Mellem Italien skal haves et enkelt fund.

I Frankrig er fund hørende til Tène-gruppen meget talrige og udbredte. Ved Alise-St.-Reine fandt man, især ved gravninger, som Napoleon III lod foretage, en mængde våben, især sværd, af disse former; de skriver sig udentvivl fra den tid, da Cæsar her krigede og beleirede byen, og har visselig tilhørt de keltiske folk, mod hvem han kæmpede.[4] Vigtigere er fundene fra en hel række gravpladser i det østlige af landet; fra Middelhavets kyst strækker de sig opover på østsiden af Rhone, er talrige i Alpedalene og i Savoyen,[5] ved den schweiziske grændse og når op i Elsass og optræder ved midtre Rhinen.[6] I det nordlige optræder en anden meget betydelig gruppe af gravpladser i departementerne Marne, Aube og Aisne; de rige fund fra denne egn synes at stå de schweiziske fund nærmere end de først nævnte fra det sydlige af landet.[7]

Også på de britiske øer har Tène-kulturen spillet en stor rolle; her er denne fundgruppe specielt studeret af Franks og be-

[1] Zannoni i *Compte-rendu du congrès de Budapest*, p. 313.

[2] Castelfranco: *Tombe gallo-italiche trovate al Soldo presso Alzate in Brianza* (i *Bullettino di palet. Ital.* V, p. 6—28); p. 18 citeres adskillige andre norditaliske fund).

[3] Bemærkning af Conestabile i *Compte-rendu du congrès de Bologne*, p. 278.

[4] De Reffye: *Les armes d'Alise* (i *Revue archéol.* 10, 1864, p. 337).

[5] Chantre: *Les nécropoles du premier âge du fer des Alpes françaises* (i *Matériaux pour l'histoire de l'homme*, XIII, 1878, p. 1—15).

[6] Max de Ring: *Tombes celtiques de l'Alsace*. Strassburg 1865, 1870.

[7] Bertrand: *Archéologie celtique et gauloise*, afsnittet *ère gauloise*; Morel: *Album des cimitières de la Marne*, 1875 ff. Bertrand henfører Tène-gruppens oldsager specielt til *les Gaulois*, hvilket folk han identificerer med *Galates* og adskiller fra *les Celtes*.

tegnes som *late celtic.*[1] Sit udgangspunkt synes den her at have i egnen af Yorkshire på Englands østkyst.[2] I Irland kan man navnlig studere denne gruppes stil og ornamentik i dens senere udvikling og i dens sammenhæng med langt sildigere tiders keltiske eller særlig irske ornamentstil. — I gruppens franske, i de nedenfor nævnte rhinske og især i de engelske fund optræder hyppig anvendelsen af emaillerede indlægninger og ornamenter.

I Tyskland er fund af Tène-gruppen temmelig talrige i Rhindalen, i Baden og nedover helt til Belgien; fund fra Elsass blev ovenfor nævnte i forbindelse med fundene i det østlige Frankrig. Ved midtre Rhin haves i Main-egnen og især paa vestsiden af Rhinen i floderne Saar og Nahes dale en hel række prægtige fund, der danner en gruppe for sig; de indeholder ofte skønne vaser og kander af bronce, prægtige guldsager og andre smykker; undertiden skønt malede lerkar o. s. v.: det er aldeles utvivlsomt, at disse sager ialfald for den største del er italiske og specielt etruskiske fabrikater.[3] Ved de fundne former af våben og fibulaer samt ved ornamentstilen på forskellige af sagerne, hvis italiske oprindelse ei kan bevises, slutter disse fund sig til Tène-gruppen, inden hvilken de dog danner en helt egen klasse. Disse funds arkæologiske karakter er forøvrigt temmelig omstridt: medens Lindenschmit anser hele deres indhold for at være etruskiske exportartikler og med disse fund som udgangspunkt søger at hævde italisk oprindelse for omtrent alt, hvad der findes såvel inden Tène- og Hallstatt-grupperne som og inden de forskellige broncealders-grupper, finder andre forskere, at disse rhinske fund har en blandet karakter, idet der ved siden af meget etruskisk også findes adskilligt, som må ansees for at være af hjemlig oprindelse, svarende til Tène-kulturens frembringelser inden dens

[1] KEMBLE-FRANKS: *Horæ ferales.*
[2] THURNAM: *On Ancient British barrows* (i *Archæologia*, 43. II, p. 474.)
[3] Denne gruppe er især belyst af LINDENSCHMIT i en række opsatser i hans *Alterthümer uns. heidn. Vorzeit:* i anhang til II, II; II, VIII; III, III, men især i afhandlingen: *Ueber Ursprung u. Herkunft einer Anzahl Denkmale des sogenn. ält. Eisenalters* (bilag til III, I); fremdeles i et værk af E. AUS'M WEERTH: *Der Grabfund von Wald-Algesheim,* Bonn 1870.

andre gebeter.[1] – Med hensyn til nordgrændsen for den egentlige Tène-kultur i Tyskland, da falder denne omtrent i Thüringen; i et belte strækker den sig her fra vest mod øst og forbinder den rhinske gruppe med Bøhmen, hvor som allerede omtalt Tène-fund også er hyppige. Til forholdene ved denne nordgrændse kommer jeg senere tilbage i det kapitel, hvor de ældste jernalders fund i de sydlige saksiske lande vil blive særlig omhandlede.

Den ældste jernalder repræsenteres således i Mellem-Europa især af to store oldsaggrupper, temmelig skarpt udprægede indbyrdes og adskilte ved ialfald tildels at have forskellige udbredelsesgebeter. Som vi har seet, holder Hallstatt-gruppen sig i Tyskland væsentlig til Donaudalen, medens Rhindalens fund slutter sig til Tène-kulturen; denne sidste gruppe synes i et bælte at strække sig gennem det midtre Tyskland til Bøhmen, så ned gennem vestre Ungarn til Nord-Italien og her væsentlig således at omgive et område, inden hvilket den anden gruppe kraftigst optræder; gennem det østlige og nordlige Frankrig strækker Tène-kulturen sig i et andet bælte til Nordsøen og går over til de britiske øer. Dog er der, som der af det foran anførte vil fremgå, også gebeter, hvor fund af begge grupper forekommer om hinanden; det synes således især at være tilfælde i Schweiz og det sydøstlige Frankrig. Imidlertid holder også her begge gruppers sager sig for det meste skarpt ud fra hinanden: blandede fund er i det hele sjeldne; kun i det sydøstlige Frankrigs gravpladser synes en blanding tildels at optræde. De to grupper er væsentlig forskellige i stil og karakter: Hildebrand, der, som allerede anført, mere end nogen anden har fortjenesten

[1] Sådanne anskuelser hævdes af Lohde: i *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande,* Heft XLIII; af Aus'm Weerth l. c.; af Hildebrand i *Ant. Tidskr. f. Sverige*, IV, p. 123 ff.; smlgn. diskussionen om det belgiske fund ved Eygenbilsen ved Bruxeller-kongressen, hvor disse anskuelser hævdes af Hildebrand og Franks (*Compte-rendu du congrès de Bruxelles*, p. 516 ff.).

af at have belyst disse to grupper i deres forskelligheder, har træffende karakteriseret dem i følgende ord: »Det tynde og udplattede, som karakteriserer det hallstattske, savnes ganske i den anden gruppe, som til gengæld viser afrundning, koncentrering og kraftig profilering.«[1]

Spørgsmålet om begge gruppers oprindelse og udbredelseshistorie, om deres alder og kronologiske stilling, om deres arkæologiske forhold til tidligere broncealders-kulturer, til hinanden indbyrdes, samt til de italiske kulturgrupper, fra hvilke de sees at have modtaget så væsentlige indvirkninger, lader sig endnu ikke fuldstændig besvare.

At Hallstatt-gruppen af disse to er den ældste, kan ikke være tvivlsomt. I den sporer vi endnu de stærkeste erindringer om en broncealder: våben og redskaber er endnu oftere her af bronce, og disse broncer har lånt sine former til jernsagerne. Den på Hallstatt-gravpladsen hyppigst forekommende fibulaform, spiralfibulaen, opfatter jeg også som en arv fra en forudgående broncealder, der har haft hjemme i disse egne, men som vi rigtignok endnu ikke kender i nogen ren skikkelse.[2] Stærkt fremtrædende i Hallstatt-gruppen er den italiske indflydelse: derhen peger bøilefibulaernes typer, en mængde broncekar og andre sager, derhen ligeledes den for gruppen karakteristiske ornamentstil, med geometriske motiver og visse stiliserede menneske- og især fuglefigurer.[3] Som p. 14 anført er det navnlig inden de norditaliske oldsaggrupper, at tilknytningerne findes; jeg skal imidlertid ikke her forsøge at drage grændser for forholdet mellem fra Italien importerede industriprodukter og mellem en derfra påvirket hjem-

[1] H. Hildebrand: *Bidrag till spännets historia*, (i *Ant. Tidskr. f. Sverige,* IV, p. 115).

[2] Jeg har tidligere fremhævet, hvorledes fibulaerne i Hallstatt-fundet falder i to grupper: en national, vel en levning fra en ældre broncealder, og den anden, der er rent italisk; Ingvald Undset: *Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie,* I, p. 62.

[3] Om en antiko-italisk ornamentstil se en tidligere citeret afhandling af Conestabile: *Sovra due dischi in bronzo antico-italici e sovra l'arte ornamentale primitiva in Italia.*

lig metalindustris frembringelser; p. 15 er anført, hvorledes der i sagerne selv haves ligefremme beviser for, at en betydelig hjemlig industri har existeret. Disse italiske forbindelser peger tilbage til en meget gammel tid: af bøilefibulaerne på gravpladsen ved Hallstatt genfindes således de fleste former i Villanova- og Marzabotto-fundene; kun enkeltvis forekom en af de for Certosagravene karakteristiske typer. Hallstatt-gravpladsen henføres af v. Sacken til anden halvdel af det første årtusinde før Chr.;[1] denne tidsbestemmelse kan ikke være for tidlig; tyngdepunktet bliver visselig at lægge henimod årtusindets midte. Når han mener, at gravpladsen strækker sig henimod det romerske herredømmes tid, da turde dette være at gå alt for langt ned i tiden.

Med hensyn til Hallstatt-kulturens centrum og udbredelse lader sig endnu ikke meget sige; det kan i det hele dog ikke være tvivlsomt, at de vestlige fund i det hele er de yngre: i vest optræder i det hele yngre fibulaer, og andre oldsagformer viser sig også der i mere udviklede skikkelser (f. ex. armbylstrene).

Såvel ligbrænding som jordfæstning forekommer inden gruppen. En støtte for antagelsen om, at den førstnævnte gravskik er den ældre, kunde man finde i den omstændighed, at våben og redskaber af bronce så overveiende hyppig forekom i brandgravene på gravpladsen ved Hallstatt.[2]

Tène-gruppen fremtræder som en ganske anderledes fuldt udviklet jernalder; ved våbnene er det f. ex. omtrent kun de udskårne partier nederst på sværdhåndtagets sider, der bestemtere erindrer om former i bronce. Denne kultur lader sig heller ikke indordne i direkte afstamningsforhold til nogen af de kendte broncealders grupper. Om dens oprindelse, udvikling, ældste hjem og udbredelse kan endnu intet bestemtere udtales; dog må anføres, at det synes, som om den nyeste typologiske forskning har vundet det resultat, at gruppens karakteristiske fibulaform,

[1] v. Sacken: *Das Grabfeld von Hallstatt*, p. 145.
[2] v. Sacken, l. c. p. 115.

den tilbagebøiede, er udviklet af den fibula, som er særlig gennemgående på Certosa-gravpladsen.[1]

Ovenfor er omtalt, hvorledes navnlig en egen afdeling af denne gruppe er stærkt blandet med produkter af italisk industri; at det nu ikke mere er i Nord-Italien, men i den fuldt udviklede etruskiske kultur, at kilden findes, må fremhæves; også heri er et vidnesbyrd om en senere tid. Heller ikke her kan jeg forsøge på at trække grændsen mellem importerede sager og frembringelser af en hjemlig industri; jeg kan nemlig aldeles ikke slutte mig til den mening, som ganske vil benægte en sådan. – Tène-fundet blev af Keller vel med rette henført til tiden før Romernes fremtrængen over Alperne; i det hele hører gruppens oldsager vel til de nærmest før Romernes optræden i dens gebeter faldende århundreder. At de også strækker sig ind i romersk tid og særlig på de britiske øer kan være yngre end andre steder, strider ikke derimod.

Med hensyn til gravskikke forekommer inden denne gruppe sjelden ligbrænding, almindelig begravelse af ubrændt lig.

Tène-gruppen viser sig altså i det hele som den yngre. Men at den, som nogle har været tilbøielige til at antage, væsentlig kun skulde være en yngre udvikling af den anden, synes ikke rimeligt og har ikke nogen bestemt støtte i materialet.

De i forbindelse med Tène-sagerne optrædende mynter og mange andre grunde taler bestemt for at henføre gruppen til keltiske folk. Også Hallstatt-fundet henføres af v. Sacken med stor sandsynlighed til en keltisk stamme, Taurisker, som de ældste historiske efterretninger viser os i hine egne. En nærmere indgåen på nationalitets-spørgsmålene ligger dog her ganske udenfor min plan.

[1] O. Montelius: *Spännen från bronsåldern och ur dem närmest utvecklade former* (i *Antikv. Tidskr. f. Sverige*, VI, p. 57).

Af hvad der er anført om de stærke italiske elementer, som kan iagttages inden de to ovenfor omhandlede mellem-europæiske jernalders-grupper, vil det allerede være klart, hvilken stor indflydelse de udviklede før-romerske italiske kulturer har øvet nord for Alperne. Det er Etruskernes rige kultur med dens høit udviklede industri, som det her navnlig er tale om; hos de gamle forfattere har vi talrige vidnesbyrd om de udstrakte handelsforbindelser, som dette folk havde nord for Alperne og til alle kanter dybt ind i barbarernes verden; fundene leverer talrige beviser på rigtigheden af disse beretninger. Der haves fra Alpelandene og de nordligere egne en mængde fund af sandsynlig etruskiske sager, der ei med vished lader sig indordne under den ene eller den anden af de to nævnte grupper. De ældre af disse fund synes at måtte føres tilbage til den nordetruskiske gruppe; senere var selve Etrurien udførselens kilde. Tidligst synes handelen at have fundet sine veie hen over Alpernes skranke i disses østlige dele, hvor de jo også var lavest, til de østerrigske lande.

En nærmere indgåen på en udvikling af denne handels udbredelse, omfang og indvirkninger ligger udenfor denne indlednings hensigt; jeg må henvise til det bekendte værk af Genthe.[1] Skønt der jo er meget at indvende mod hans værk, f. ex. at han ikke skelner mellem nordetruskisk og egentlig etruskisk, at han aldeles savner blik for det forhistoriske Europas selvstændige kulturgrupper udenfor Italien, at han i sine fundlister medtager en hel del broncealders- og andre sager, som ikke er etruskiske, og at hans behandling af nordiske fund er aldeles ubrugelig, — så har dog hans arbeide betydelige fortjenester.

De fund af sandsynlig italiske industriprodukter, som er gjorte indenfor det område, hvormed denne min bog væsentlig skal beskæftige sig, vil nedenfor, hvert på sit sted, blive genstand for særlig omtale, og deres betydning vil diskuteres i forbindelse med resultaterne af de udsigter over materialet, som her skal gives.

[1] Hermann Genthe: *Ueber den etruskischen Tauschhandel nach dem Norden.* Frankfurt a. M. 1874.

Fra Mellem-Europa står endnu tilbage fra den ældre jernalder at omtale en fundgruppe, en gruppe, som næsten mere end nogen anden vil være af vigtighed for det emne, som i denne bog skal behandles. Det er den gruppe gravpladser, som betegnes ved navnet *urnemarker.*

En af de sydligste af de hidtil kendte gravpladser af denne art i Mellem-Europa, og tillige den omhyggeligst undersøgte og bedst beskrevne, er den ved Maria-Rast i Steyermark.[1] Omkring 170 grave blev her åbnede: alle indeholdt levninger af ligbrand, og de brændte ben var almindelig samlede i en urne, der var nedsat i ringe dybde under jordens overflade. Det syntes, som om en grube var gravet i jorden, og som om ofte ligbranden var foregået i denne: her blev så dernæst graven indrettet; som oftest blev de brændte ben samlede i en stor urne, denne omsat med nogle mindre stene og dækket af en flad helle. I denne urne findes flere kar, kop- og skålformede, sat ned ovenpå de brændte ben; mellem disse findes de små broncesager o. s. v., som udgør det i almindelighed fattige gravgods. Undertiden manglede den store urne, og under den dækkende helle var benene samlede i en hob, ved siden af hvilken en eller flere små krukker var stillede; flere af de på broncer rigeste grave var netop af denne slags, så at man ei kan antage dem for at betegne de mindre bemidlede. En enkelt gang var en skål lagt som låg over en gravurne. De store gravurner er af to former, enten udbugede, smalnende af op imod halsen, med brunlig eller sort overflade og omhyggelig arbeidede; den anden art har mere urtepotteform, overfladen har lerets naturlige røde farve og viser mindre omhyggeligt arbeide. Biurnerne er af mange former; små vaser, krukker, kopper og skåle. De store urner har aldrig hanke, kun

[1] A. Müllner: *Der Urnenfund bei Maria-Rast in Steyermark* (i *Mittheil. der k. k. Central-Commission für Erforsch. u. Erhalt. der Kunst- u. histor. Denkmale,* I, p. 59—69; Graf Gundaker Wurmbrand i *Compte-rendu du congrès de Budapest* p. 270—297 med den påfølgende diskussion; Id.: *Das Urnenfeld von Maria-Rast* (i *Archiv für Anthropologie,* XI). I 1876 havde jeg anledning til at studere selve fundet, da det var udstillet ved kongressen i Budapest.

små fremspringende knopper og et enkelt omløbende ophøiet bånd; de mindre kar er ofte ornamenterede med fordybede, indstukne eller med et lidet tandhjul trukne lineære ornamenter. Lerkarrene var dannede på fri hånd; den sorte glindsende overflade, som mange havde, skyldtes grafittering og polering; den brune og matte mørke farve syntes at være frembragt ved indgnidning med et eller andet stof. De indstukne forsiringer var ofte fyldte med en hvid masse. På pl. III fremstiller fig. 1—2 de to former af egentlige gravurner, fig. 3—7 og pl. IV, fig. 3—4 viser forskellige andre kar fra denne gravplads.

Som allerede anført var begravelserne temmelig fattige på gravgods. Der fandtes ialt 120 genstande af bronce, men kun 4 af jern; mellem disse sager var der ingen våben;[1] det meste var smykker; af redskaber fandtes kun 3 små bronceknive. Adskillige af sagerne var skadede af ild og kunde sluttes at have været med på ligbålet; flere genstande viste sig tydelig at have været forsætlig sønderbrudte inden nedlægningen i graven. Smykkesagerne bestod især af nåle, fibulaer, hals- og armringe. Nålenes former genfindes i det hele mellem de gamle broncer; af fibulaer forekom flere forskellige typer. Ved siden af nogle meget gamle italiske former findes en Hallstatt-fibula med to spiralskiver; fremdeles to exemplarer af en form, som er karakteristisk for Ungarns broncealder;[2] endelig to exemplarer af en udpræget romersk form; disse sidste skal nedenfor nærmere omtales. Halsringene er af broncealders-former, dannede af vredne tene; en var af jern, ligeledes med vredne ornamenter. Armringene stemmer ligeledes med former, som kendes fra broncetid; også af dem var et exemplar i jern. De tre bronceknive slutter sig i former til knive fra de ældste norditaliske nekropoler og fra pælebygningsfund; den ene af dem (pl. IV, fig. 4) var forsynet med håndtag af jern. For-

[1] Heraf tør man dog visselig ikke drage den slutning, som Wurmbrand er tilbøielig til, at her kun kvinder skulde være begravne; det er gennemgående på denne slags gravpladser, at våben kun sjelden findes ved urnerne; grunden må her vel søges i, at gravskikken har villet det således.
[2] INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 59, 61[1].

uden de nævnte sager fandtes forskellige små ringe m. m. af bronce, én gang nogle ubestemmelige småstykker af jern; videre nogle sneldehjul af ler og nogle stykker af vellugtende harpixmasse.

Fundet har i det hele præg af høi ælde. Som Wurmbrand selv gør opmærksom på, har urnerne berøringspunkter med lerkar fra norditaliske og andre østerrigske fund; en egen art, de små krukkeformede med én hank, stemmer påfaldende med kar, der er almindelige i østerrigske pælebygningsfund fra stenalder og begyndende broncetid, både i henseende til form og de med hvid masse indlagte ornamenter. Broncerne fører os også langt op i tiden, op til den tid, da jernet aller først optræder i Alpelandene. Grev Wurmbrand har også indtrykket af den gennemgående gamle »før-etruskiske« karakter; med sin tilbøielighed til at opponere mod »systemets skematiseren« og til at søge beviser for forskelligartede funds og fundstykkers samtidighed, finder han imidlertid her i nogle romerske sagers tilstedeværelse grund til at føre gravpladsen ned til den tid, da Romerne udstrakte sit herredømme til disse lande. De her trufne romerske sager er: tre urner, i form afvigende fra alle andre, arbeidede med dreieskiven og af sikkert romerske former; disse tre dannede en gruppe for sig, ikke blandede med sager af den ældre karakter, om de end stod »i samme lag«, d. e. i samme dybde, som alle de øvrige. I nærheden af denne gruppe lå de to romerske fibulaer i en krukke med hank, hvilket kar ikke var af romersk form, men stemmende med gravpladsens øvrige. I bedømmelsen af disse sagers betydning må jeg helt slutte mig til de af Bertrand og Pigorini forfægtede anskuelser i den derom førte diskussion på Budapest-kongressen[1]. De tre romerske lerkar beviser intet; for de to fibulaers vedkommende må man forklare deres tilstedeværelse som tilfældig

[1] *Compte-rendu du congrès de Budapest*, p. 298 ff.; se mine udtalelser i min bog: *Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 61, note 1. Det er at beklage, at Wurmbrand ei har fundet anledning til at afbilde den urne, hvori de to romerske fibulaer lå, i sin omhyggelige afhandling om fundet i *Archiv für Anthropologie*, XI.

eller også antage, at det lerkar, hvori de fandtes, har været yngre end gravpladsen i det hele; det kan fremhæves, at dette var en hankekrukke og altså ikke af nogen af de to former, som er de almindelige som gemme for de brændte ben og gravgodset.

Urnemarken ved Maria-Rast må i det hele uden tvivl stilles sammen med de ældste af de i begyndelsen af denne indledning omtalte italiske nekropoler, som jo og efter gravenes hele indretning kunde betegnes som urnemarker.

Fra andre af de nærmest til Italien grændsende østerrigske landskaber kan af lignende fund adskillige anføres. Jeg nævner kun fra Tyrol den bekendte gravplads ved Matrai, især berømt ved de gammel-etruskiske broncer, som den har leveret; på denne gravplads fandtes og en mængde urnebegravelser; urnerne stod løse i jorden; de var af sortagtigt ler, arbeidede på frihånd og slet brændte; ved dem fandtes ringe, fibulaer og andre mindre smykkesager af bronce, glasperler m. m.[1] Fra Krain nævner jeg fund fra en urnemark ved Zirknitz:[2] i gravurnerne lå i almindelighed 1—2 mindre skåle eller bægere ovenpå de brændte ben; udstyret med gravgods var her forholdsvis rigt, idet der fandtes 2—3 genstande i hver urne mellem benene. De fleste sager er af bronce: fibulaer og smykkeringe i det hele af de fra Hallstatt-gravpladsen kendte former; der fandtes også nogle jernsager, hvoriblandt et sværd og en spydspids: disse sager lå ved siden af en urne.

I Ungarn findes talrige urnemarker; detaillerede angivelser om deres udbredelse kan jeg ikke give, men det synes, som om de især findes i komitaterne omkring Donaus øvre løb. Ved Andreasfalva (komit. Liptau) er undersøgt en betydelig sådan gravplads; mellem parallele stenmure var ved stenplader mindre rum afdelte, og i disse fandtes urnebegravelserne; 5—9 urner fandtes ved hver begravelse; de var råt arbeidede og indeholdt

[1] Giovanelli: *Le antichità rezio-etrusche scoperte presso Matrai.* Trento 1845.

[2] Deschmann: *Eine heidn. Urnengrabstätte bei Zirknitz in Krain* (i *Mittheil. der anthropologischen Gesellschaft in Wien*, IX, p. 187).

kun brændte ben og broncenåle; jernsager fandtes ikke.[1] Flere lignende gravpladser kendes fra samme komitat; endnu flere fra komitatet Pest, således ved Aszod, Kelenföld, Virag-Peregh og Ofen.[2] Urnerne viser her i det hele gode former, udbugede på midten, med overdelen dannet som en afsmalnende cylinder; de store gravurner indeholder de brændte ben, desuden mindre kar eller skåle, andre kar er stillede ved siden; af gravgods findes forøvrigt almindeligvis broncenåle, andre små broncesager, gennemborede muslingskaller o. s. v.; jern synes kun sjelden at forekomme. Ved Hatvan (komt. Heves) er en stor urnemark, hvor flere grave blev åbnede ved et besøg, som kongressen i Budapest i 1876 gjorde der. De brændte ben lå ofte ikke i en urne, men frit i en hob, omkring hvilken mange urner var stillede; ofte fandtes 8—12 i hver grav.[3] Noget yngre synes en urnemark ved Locz (komt. Pozsony, det nordvestligste) at være; herfra haves grafitterede urner med talrige sager af bronce og jern, blå og grønne glasperler m. m.[4] Ved Hatvan og andre steder øst for Donau, men især vest for denne flod har man fundet lerkar af en eiendommelig art, ofte af former, der i sine hovedtræk stemmer med vor pl. I. fig. 1, med en eiendommelig ornamentik med indstukne linier og rækker af punkter, med grupper af små cirkler, alle ornamenter udfyldte med en hvid masse; Rómer anvender for disse kar navnet pannoniske; de er dog ældre end Romernes optræden i Pannonien, findes som anført således på urnemarken ved Hatvan.[5] Ganske særlig interessant er gravpladsen ved Pilin

[1] Carl Gooss i *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*, XIV, p. 170 ff.

[2] Carl Gooss: l. c.; Hampel: *Catalogue de l'exposition préhistorique*, p. 90 o. fl. st.

[3] Romer: *Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie*, p. 170; Goos: l. c. p. 174; *Compte-rendu du congrès de Budapest*, p. 217.

[4] Romer: l. c. p. 181.

[5] Urner af denne slags er afbildede hos Hampel: *Antiquités préhistoriques de la Hongrie*, pl. XX—XXI; Romer: l. c. p. 163—65; på sidste sted er som fig. 96—97 afbildet to små fugleformede kar af denne art, med næb; — de erindrer stærkt om de »Kinderklappere« i form af fugle, som omtales nedenfor under Pilin-fundet, fra Måhren og de nordligere landes urnemarker.

(komt. Nograd).[1] De brændte ben findes her i firkantede grave, kun et spadestik dybe; benene ligger enten løse i jorden eller samlede i en urne, ved hvilken flere andre er stillede, ofte på stenplader og omgivne med stene. Gravgodset var særlig interessant: små broncesager, sværd, dolke, pålstave, celter, sigder, knive, spiralringe o. s. v., alt i de for Ungarns broncealder karakteristiske former, men ganske i miniatur, 3—9 cm lange små-genstande, altså vistnok arbeidede alene for at tjene som votivstykker til de afdøde.[2] Mellem det den døde medgivne gravgods fandtes ofte også små dyrefigurer af ler, som det synes hornkvæg og svin; desuden en mængde små stempler af brændt ler, vistnok til at ornamentere urner.[3] Ved Lapujtø (samme komit.) er ganske lignende fund gjorte som ved Pilin. Disse sidst omtalte gravpladser tilhører altså vel den sidste tid af Ungarns broncealder; — de andre fra Ungarn omtalte urnemarker skriver sig sandsynligvis fra en noget yngre tid, da jernet begynder at blive kendt og benyttet.

I Siebenbürgen synes egentlige urnemarker ikke at være videre talrige; systematiske undersøgelser af sådanne foreligger endnu ikke. Dog kendes flere sådanne, f. ex. ved Csik-Szent-Gyørgy, hvor der ved urnerne som gravgods fandtes celter af bronce, ved Mediasch, hvorfra haves grafitsværtede og rigt ornamenterede urner.[4] Temmelig talrige synes i Siebenbürgen gravpladser at være, hvor gravene dannes af kedelformede fordybninger, fyldte med brandlevninger, hvorimellem de brændte ben og det medgivne fattige gravgods er blandet ind; sådanne gravmarker kendes ved Musna og Petersdorf; ved Musna fandtes pilespidser

[1] Gooss, l. c. p. 165: Romer, l. c. p. 182; Hampel: *Catalogue de l'exposition préhistorique*, p. 116 ff.

[2] Ingvald Undset: *Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 52.

[3] De fundne urner viste dog ei ornamenter indpressede med sådanne stempler. Mellem de fundne dyrefigurer var og en liden fugl, som de nordligere urnemarkers »Kinderklappere« (afbild. Hampel: *Catalogue de l'exposit. préh.* p. 120, fig. 84).

[4] Carl Gooss: *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, p. 24, 36; Id.: i *Archiv für Siebenb. Landeskunde*, XIV, p. 174.

af bronce, en dolk af jern, men af broncedolkenes form og fragmenter af lerkar, der bestemt tilhører førromersk tid; dette fund synes altså at henpege til en begyndende jernalder. På andre gravpladser er fordybningerne ei kedelformede, men har en mere regelmæssig, retvinklet form; således f. ex. ved Mühlbach, hvor de fundne lerkar-brudstykker er prydede med ornamenter, der især danner bånd, rhomber og trekanter udfyldte med streger, — en ornamentik, der også synes at henpege til den ældste jernalder. Endnu foreligger der dog næsten intet af gode og pålidelige undersøgelser af disse Siebenbürgske gravpladser, hvorfor jeg endnu ikke kan udtale mig noget mere bestemt om dem.[1]

I Nedre-Østerrig haves fra venstre Donaubred fund fra urnemarker, f. ex. ved Egenburg og Fels; urnerne er udbugede, med sortagtig overflade, tildels farvede; i de større urner findes der brændte ben med fattigt gravgods af broncesager, for det meste kun hårnåle; mindre urner er stillede ved siden af de egentlige gravurner.[2] Fra landet syd for Donau må især gravpladsen ved Pottschach omtales: hver begravelse består af en større urne med de brændte ben og 2—4 biurner; urnerne er godt arbeidede, har som oftest en sværtet overflade og er ornamenterede med omløbende parallelle bånd, siksaklinier og grupper af med streger udfyldte triangler. Det fundne gravgods var temmelig fattigt; i mange urner fandtes ingen medgivne sager, i en urne lå en liden jernring; kun ved gravpladsens ene ende gjordes betydeligere fund, af hals og armringe, flere nåle og knive af bronce; af de sidste er en af omtrent samme form som det pl. I fig. 3 afbildede stykke fra Villanova. Gravpladsens alder bestemmes af v. Sacken vistnok rigtig som slutningen af broncealderen eller den ældste jernalder.[3] – I dette landskab, som i det sidste decennium er

[1] GOOSS: l. c. (i *Archiv* etc. XIV) p. 162; Id.: *Chronik der archæol. Funde Siebenbürgens*, p. 9, 11, 33, 38 og 41.

[2] v. SACKEN: *Ueber Ansiedlungen u. Funde aus heidnischer Zeit in Niederösterreich* (i *Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. d. k. k. Akad. d. Wissensch.*, LXXIV, p. 595).

[3] v. SACKEN, l. c. p. 609—112.

bleven så vel kendt i arkæologisk henseende, haves også i andre slags fund gode tilknytningspunkter for sammenlignende undersøgelser over urnemarkerne og den kultur, som i dem er repræsenteret. Således frembyder f. ex. fundene på den gamle befæstede boplads Stillfried i sine lerkar ligheder med urnemarkernes og knytter samtidig sammenhængen med Hallstatt-kulturen, således som vi lærer denne at kende i de store fund fra Hallstatt og Byciskála, samt i de i disse landsdele forekommende grav hauger.[1]

Fra Mähren kendes talrige urnemarker, og mange fund haves også fra disse. Ved Müglitz er således en udstrakt gravplads undersøgt; i de store gravurner lå de brændte ben med de medgivne små broncesager; de var i almindelighed bedækkede enten med et omvendt kar eller en skål, hvori af og til lå et ganske lidet lerkar, og hvorover en anden skål var hvælvet. Pl. IV, fig. 5—11 fremstiller nogle urner herfra; flere af karrene er grafitsværtede (fig. 6 er helt sortglindsende). Det medgivne gravgods bestod i små broncesager, en armring, stykker af halsringe, nåle, pilespidser og småfragmenter, alt af bronce.[2] I Dr. Wankels rige samling i Blansko er en mængde mähriske urnemarker repræsenterede: foruden Müglitz nævner jeg således Trsic, Prikas, Nakl, Bistric og Branovic.[3] Fundet ved Prikas viser navnlig stor rigdom på urneformer, »Kinderklappere« etc., ganske stemmende med schlesiske og posenske urnemarker. Gravpladsen ved Branovic er navnlig mærkelig ved, at her hyppig skal forekomme en eiendommelig art af urner, der er vidt udbredte i Europa, og som

[1] Stillfried er fortrinlig undersøgt og beskrevet af Dr. MUCH: *Germanische Wohnsitze u. Baudenkmäler in Niederösterreich*, p. 2—42 (også i *Mittheil. der Wiener anthrop. Gesellschaft*, V, no. 2—3).

[2] KENNER: *Fund-Chronik* (i *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, XXXIII, p. 81—87); smlgn. v. SACKEN i *Mittheil. der k. k. Central-Commission*, VIII, (1863) p. 20.

[3] Egne studier i Dr. Wankels samling i 1876. — Om andre mähriske fund se DUDIK: *Ueber die alten heidnischen Begräbnissplätze in Mähren* (i *Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. d. k. k. Akad. d. Wissensch.*, XII, p. 467—492); videre se opsatser af JEITTELES og andre i *Mittheil. d. Wiener anthropol. Gesellsch.* smlgn. *Correspondenz-Blatt des Gesammt-Vereins etc.*, XII, p. 104.

ellers især kendes fra stenaldersgrave; — her skal de være fundne sammen med bronce og endog jern.[1]

Denne eiendommelige art af gravpladser, som man almindelig benævner urnemarker, finder vi altså udbredt gennem Mellem-Europa, fra Adriaterhavet til Schlesien, strækkende sig i et bælte gennem Steyermark, Østerrig og Mähren; fra vestligere områder har vi omtalt en gravplads i Tyrol; de synes dog her sjeldne og ganske at mangle i Bayern. Mod øst er de, som anført, temmelig talrige i Ungarn og forekommer også i Siebenbürgen. Det vilde endnu være fortidligt at søge bestemtere at angive, hvor de ældste af denne slags gravpladser findes, og hvorfra de har udbredt sig; i Nord-Italien kender vi endnu ei så nøie til de med urnemarkerne nærbeslægtede gamle nekropolers forhold til en forudgående broncealder og dens gravskikke; landene syd og øst for Ungarn og Siebenbürgen er endnu helt ukendte i arkæologisk henseende, så vi ei kan afgøre, om vi i disse retninger må søge oprindelsen til denne gravskik. Foreløbig er lighederne og sammenhængen mest mærkbar i retningen fra syd mod nord, så vor opmærksomhed mest drages hen mod Nord-Italien som et udgangspunkt.

[1] Sådanne urner fra Ungarn er afbild. hos HAMPEL: *Antiquités préhistoriques de la Hongrie*, pl. V (ved trykfeil VI) fig. 7—9, fundne ved Tököl med stensager (HAMPEL i *Catalogue de l'exposition*, p. 88). I Bøhmen er 3 expl. fundne ved Kralupy (WOCEL: *Pravek zeme ceske*, p. 487 ff., fig. 152—54, hvor afbildningerne dog ei er ganske korrekte) og mindst 1 ved Polepy (afbild. *Zeitschr. f. Ethnologie*, X, 1878. pl. VI, fig. 9 a); ved Patokrey (ibid. XI, p. 365); ved Zalany er fragmenter af slige urner fundne sammen med grafitsværtede kar (ibid. X, p. 370). Klopfleisch har fundet dem, med »snorforsiringer«, i Thüringens gravhauger fra før-metallisk tid; de forekommer i de store stengrave i Meklenburg og Hannover; fra Norden haves de kun i et par stenalders-fund fra Danmark (Kbhvns. mus. 13140: 3 expl fra en dysse på Falster, ibid. A 2771 fra en høi i Ribe amt). Længere vest haves de i fund med stensager på kysterne af Holland, England, Frankrig, ja selv på den spanske halvø og Sicilien. At de her i Mähren findes med bronce og jern, som Dr. Wankel påstår, bliver da et mærkeligt og eneståeude faktum. Smlgn. VOSS: *Zeitschrift für Ethnologie*, X, 1878, Verhandl. p. 218 f.; v. ANDRIAN: *Prähistorische Studien aus Sicilien*, p. 41, pl. VI, fig. 7.

Jeg vil endnu i denne indledning kun lidt nærmere omtale de arkæologiske forhold i Bøhmen med hensyn til det emne, som her foreligger. Dette land indtager en noget egen stilling såvel i geografisk som i arkæologisk henseende. Omsluttet af bjerge danner det på en måde et hele for sig; mod Mähren er høidedragene dog såvidt lave, at de aldrig har kunnet udøve nogen videre hindring for udbredelsen af fra syd fremtrængende kulturindflydelser; til den anden side danner Elbens dal en naturlig forbindelse mod nord. Landet er overordentlig rigt på levninger fra de forhistoriske tider; dets oldsager er af særlig interesse, fordi vi i dem oftere finder træk, der anviser det den samme mellemstilling i arkæologisk henseende mellem det midtre og det nordlige Europa, som det indtager i geografisk.[1]

Jeg vil begynde med at omtale, hvorledes Hallstatt-kulturen er repræsenteret også i Bøhmen. Jeg nævner her nogle fund. Ved Brasy er fundet en dopsko af bronce (som v. Sacken's Hallstattværk pl. XIX, fig. 10) med fragmenter af et broncespand (som ibid. pl. XX, fig. 3). Ved Korno er ligeledes fundet en lignende dopsko; derfra haves og et enegget jernsværd af den på vor pl. I fig. 5 afbildede form, fundet sammen med to bronceringe. Et lignende jernsværd, endnu mere udviklet i forhold til de Hallstattske exemplarer, der snarest må kaldes hugknive, kendes fra Stramberg.[2] Fra (en gravhaug ved?) Strela ved Strakonic haves en skøn ribbet cista, ganske som de Hallstattske;[3] et gravfund fra Pivou ved Stokau indeholder ved siden af nogle broncer, hvoriblandt en pålstav, en sigd, fragmenter af en fibula med 3 spiraler, også brudstykker af et broncekar, der måske har været en lignende cista, hvis ribber dog da må have været længere fra

[1] I et andet arbeide (*Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I) tror jeg således at have påvist, hvorledes for broncealderens vedkommende bøhmiske fundstykker knytter sammenhængen mellem den ungarske og den nordiske gruppes fibulaer (l. c. p. 65 o. a. st.).

[2] Slet afbildet i *Mittheilungen der Wiener anthropologischen Gesellschaft*, V, p. 150.

[3] Smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, 1875, Verhandl. p. 108.

hinanden end almindelig.[1] For et drevet vaseformet broncekar, i museet i Prag, kan jeg ei angive findested. Ved Bousovic er fundet et broncesværd omtrent af Hallstatt-form (v. Sacken, pl. V, fig. 6—7); øverst har det havt en stor knap, der ovenpå som ornament havde en liden jernplade; det fandtes med mange genstande, af hvilke kun en støbt hul armring af bronce findes i museet.[2] Denne ring slutter sig i det hele til 6 store mærkelige hule bronceringe, der er fundne ved Strakonic; de er hule på indersiden, dog er kanterne noget bøiede sammen; endepartiet af den ene er afbildet på pl. V, fig. 1. Jeg stiller disse ringe sammen med de inden Hallstatt-gruppen hjemmehørende drevne armringe af tyndt bronceblik, hvoraf et expl. er afbildet på pl. I, fig. 4; disse bøhmiske viser ligheder i ornamentik o. s. v. med hint stykke og end mere med exemplarer i Byciskála-fundet (p. 16 ovenfor). Men her er en væsentlig forskel: hine Hallstattske er drevne, disse bøhmiske er støbte efterligninger; jeg ser i dem en mellemform mellem hine og en gruppe mærkelige store hule ringe, som nedenfor oftere vil omtales fra Nord-Europa.[3] I forbindelse med fund fra Hallstatt-kulturen nævner jeg også et fund ved Svijany, der indeholdt 15 fugleformede endebeslag, i forskellige størrelser, de fleste bagtil endende i en åben fal, alle fortil i et fuglehoved, stiliseret som en svane ligesom de Hallstattske fuglefigurer; pl. V fig. 4—5 fremstiller en af de største og en af de mindste, der er dannede som nagler. Fundet indeholdt forøvrigt nogle store cylinderformede broncebeslag; det hele har vel været beslag til en eller anden større genstand (en vogn?).[4] Af

[1] Fibulaen er afbildet hos Wocel i *Pravek zeme ceske*, p. 46, fig. 41.

[2] Wocel: *Archäologische Parallelen* (i *Sitzungsberichte d. phil. hist. Cl. d. k. k. Akad. d. Wissensch.*, XVI, p. 193).

[3] Det må være nogle af disse ringe, som Woldrich omtaler i *Mittheil. der Wiener anthrop. Gesellschaft* V, p. 149 f., fig. 1—3; han siger dog, at de er af drevet arbeide.

[4] Kenner: *Fund-Chronik* i *Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen*, XV, p. 280 ff.; *Památky archaelogické*, Dílu I, Sesit 2, Prag 1854; Wocel: *Pravek zeme ceske*, p. 47 f., fig. 42—44; *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, 1875, Verhandl. p. 108.

andre fund nævner jeg endnu kun et fra Zelenic, Hallstatt-fibula med sværd og spydspids af jern, et fra Drazejov, en fibula, som v. Sacken, pl XIV, 8;[1] jeg omtaler også her nogle malede urner, fra Zliwenetz, Hizkov og Ovevety, der nærmest må stilles ved siden af Hallstatt-gruppens malede lerkar.[2]

At også Tène-kulturen har spillet en betydelig rolle i Bøhmens forhistorie, er ovenfor (p. 22) omtalt. Exempelvis anfører jeg også her nogle fund. Ved Zizkow, en forstad til Prag, stødte man for nogle år siden på rækker af skeletgrave; ved dem fandtes Jernsværd af Tène-form og små mynter af guld og sølv *(Regenbogenschüsselchen)*. Flere af sværdene viser detailler, der tyder på en sen tid; skederne synes foroven ei at have midtpartiet videre udtunget; det ene sværd synes at have rund dopsko. Et smukt Tène-sværd, fundet ved Mekosobsb, bevares i museet. Muligens hører også herhen de i gravhaugerne ved Kocvar fundne jernsværd, med nåle og ringe af bronce og brændte lig.[3] I denne forbindelse nævner jeg også et fund fra Zelenic med en italisk broncekande og et smukt broncefad,[4] stykker, der ganske stemmer med dem, som er så hyppige i en ovenfor omtalt fundgruppe ved Rhinen (p. 24). Af Tène fibulaer nævner jeg et stort smukt expl., fundet ved Kbely med fragmenter af en armring, bestående af store halvkugleformede knopper, udenpå prydede med spiralornamenter, slyngede i et triqvetrum-motiv. Sådanne ringe er ofte fundne i Bøhmen; ved sin karakteristiske ornamentik slutter de sig bestemt til Tène-gruppen;[5] de er også ellers oftere fundne

[1] Mere ligner den et hos MONTELIUS: *Spännen från bronsålderen etc* (i *Ant. Tidskr. f. Sverige*, VI) som fig. 98 afbildet stykke.

[2] Omtrent alle de nævnte fund findes i nationalmuseet i Prag, hvor jeg har havt anledning til at studere dem i 1876 og 1879.

[3] KALINA V. JÄTHENSTEIN: *Böhmens heidn. Opferplätze, Gräber und Alterthümer*, p. 172.

[4] WOCEL: *Pravek zeme ceske*, p. 202, fig. 101.

[5] Et meget stort exemplar fra Bayern er afbildet hos LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer unserer heidn. Vorzeit*, II, VI, pl. II, fig. 2. Smlgn. WOCEL: *Pravek zeme ceske* p. 195, fig. 99—100. I antik-kabinettet i Wien findes også et par herhen hørende ringe fra Bøhmen, en fra Neu-Bydzow (KENNER: *Fund-Chronik* i *Archiv etc.* XXIX, p. 257, hvor afbildet), en fra Morawes

med andre Tène-sager; jeg nævner her et par fund fra Dr. Bergers samling i Prag: ved Kostitz fandtes en sådan ring sammen med en Tène-fibula; ved Trebetitz en anden i en skeletgrav med en kæde og nogle andre sager af bronce. Wocel afbilder et par sådanne ringe fra Bøhmen, der gengives på vor pl. VI, fig. 2–3; stykket fig. 3 fandtes ved Neuhof med flere andre sager, hvoriblandt en Tène-fibula, der på bøilen havde lignende »arabesker« som ringen.[1]

Et af de interessanteste og rigeste fund, som haves i Bøhmen, er det, som i løbet af de sidste år er gjort på Hradist ved Stradonic.[2] I tomterne efter en gammel befæstet boplads er her oldsager og kulturlevninger i tusindvis komne for dagens lys; allerede længe havde den omboende almue her udgravet uhyre masser af dyreben og solgt dem til benmøllerne, da et større fund af keltiske guldmynter i 1877 henledede oldforskeres opmærksomhed på stedet. Desværre er ingen fuldstændig og planmæssig undersøgelse bleven foretaget; enhver har kunnet grave, som han har villet, og for de omkringboende bønder har arbeidet været en rig indtægtskilde. De fundne oldsagers antal kan visselig sættes til over 20,000; de er nu spredte på mange hænder, dog har navnlig et par amatører istandbragt meget betydelige samlinger, hver på flere tusinde no., af fundstykker fra dette sted. Stedet er dækket med betydelige askelag; nævnt er allerede, hvorledes man i store

(Kenner: ibid. XXXIII, p. 76). Et par exemplarer fra Måhren findes i museet i Brünn; et par stykker er og fundne i Ungarn (museet i Budapest, smlgn. *Atlas photographié des antiquités du musée national*, pl. XXIV, fig. 7; et andet beslægtet stykke var i expositionen i 1876, fra grev Jenö Zichys saml.).

[1] Wocel: *Archæologische Parallelen* (i *Sitzungsberichte d. phil. hist. Cl. d. k. k. Akad. d. Wissenschaften,* XVI, p. 189 og 194, pl. II, fig. 6 og 8).

[2] Mit kendskab til fundet grunder sig væsentlig på egne studier i 1879 i Dr. Bergers samling i Prag, hvor flere tusinde genstande af dette fund er forenede; Dr. Grosse i Neuhütten besidder den næst største samling her fra. Smlgn. forøvrigt: W. Osborne: *Der Hradischt bei Stradonic in Böhmen*, Prag 1880 (Aftryk af *Isis* 1878, og *Mittheil. d. Wiener anthrop. Gesellsch.*, X); v. Hochstetter i *Mittheil. d. Wiener anthrop. Gesellsch.*, VIII, p. 142; Dr. Voss i *Correspondenzblatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.* 1878, p. 25; *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, p. 239.

masser finder dyreben, levninger af måltider, der gennem lange tider har ophobet sig. Mellem de fundne oldsager kan først nævnes nogle få stensager, hammere med skafthul og nogle kiler eller økser; disse sager betegner dog ei nogen stenalder, men går her igen mellem en langt senere tids sager. Broncer af de for en broncealder karakteristiske gamle former er ikke fundne her. Derimod tilhører en mængde af sagerne de for Tène-kulturen eiendommelige arter og former. Af våben er næsten intet fundet; sådanne sager går jo ei så let tabt på et beboet sted; der er truffet nogle spydspidser af jern samt en dopsko af jern til en sværdskede, af den for Tène-sværdene karakteristiske form, afbild. pl. V, fig. 7.[1] Af redskaber nævner jeg her kun jerncelter, stemmende i form især med dem, der forekomme i Tènefund. Videre fandtes beltehager med tilhørende ringe, og beltebeslag prydede med dyrehoveder (afbild. pl. V, fig. 9), armbånd og perler af glas; disse sager slutter sig til rækken af de for Tène-kulturen karakteristiske; fremdeles må i denne forbindelse også anføres små hule armringe af tyndt bronceblik. Fibulaer fandtes i betydelig mængde, både i bronce og jern, guld og sølv; formen er gennemgående den tilbagebøiede; den forekom dog her i yngre varieteter, hvor partiet foran er sammensmedet, så det danner en åben uregelmæssig firkant, og hvor det bagerste parti af bøilen har fået en båndformet udvidelse.[2] Særdeles interessant er det, at man her fandt mange fibulaer, der endnu var under arbeide, netop påbegyndte og halvfærdige smedearbeider; sådanne stykker fandtes både i bronce og jern. Fremdeles er af Tènekarakter flere broncekæder af ringe forbundne med mellemstykker; de talrige fundne keltiske mynter af sølv, guld og potin må og nævnes her; endelig også en vildsvinefigur af bronce[3] og en af ler; dette dyr havde hos Kelterne en speciel betydning. Men ved

[1] Man ser i alle de citerede skrifter fremhævet, at spor af sværd ei er truffet på dette findested; det omtalte stykke blev jeg dog opmærksom på i Dr. Bergers samling.

[2] Smlgn. afbildninger hos OSBORNE, l. c., pl. III.

[3] I Dr. Grosses samling.

siden af denne mængde af Tène-sager, levninger af keltisk kultur, indeholder fundet også en mængde sager, der viser sig at bære præget af romersk kultur. Lerkarrene, af hvilke utallige fragmenter og endel ubeskadigede exemplarer fandtes, synes gennemgående arbeidede på dreieskiven og stemmer i former og malede ornamenter ganske med provindsiel-romerske lerkar ved Rhinen; på et par brudstykker findes også latinske bogstaver. Ved siden af disse smukke kar findes dog og stykker af råere rødbrændte og sorte urner, i hvis masse grafit er indblandet; de med grafit sværtede eller blank polerede urner synes her at mangle. Der findes fremdeles stykker af romerske glaskar, broncekar og metalspeile, benrammer til voxtavler og *styli* af ben; videre armringe til at skyve sammen.[1] Romerske var videre guldfingerringe med intaglios i karneol, seglringe med indfattede kameer og glaspaster, beltespænder af bronce og jern; af romerske mynter fandtes dog kun to stykker af bronce, en hel og en halv as fra republikens tid. Af fibulaerne nærmer formen pl. V, fig. 6, der her fandtes i guld, sølv, bronce og jern, sig stærkt til en provindsiel-romersk form, foran endende i en liden knop;[2] denne form anser jeg for en udvikling fra Tène-fibulaen, en udvikling, der omtrent falder ved vor tidsregnings begyndelse, ved den tid, da romersk kultur kraftig begyndte at gøre sig gældende i Mellem-Europa; formen blev optaget af Romerne, og fra den stammer mange romerske fibulatyper. Der kan således være tvivl, om den pl. V, fig. 6 afbildede fibulaform udtrykkelig skal betegnes som romersk. Af mere specielt romerske fibulaer fandtes et par stykker, der dog antyder en noget senere tid end hovedmassen af fundet.[3] Mellem mængden af de fundne mest forskelligartede

[1] Om denne slags ringe se LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, V, pl. 3, texten.

[2] HILDEBRAND: *Spännets historia*, fig. 118.

[3] Et stykke omtr. som HOSTMANN: *Darzau*, VII, 19, og et expl. af den korsformede romerske fibula med 3 knopper bagtil (afbild. hos OSBORNE l. c. pl. VI, fig. 3); om denne fibulaform har jeg udtalt mig i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed*, 1880, p. 130.

jernredskaber stemmer mange med de i romerske fund almindelige former. Mellem den store masse af andre sager fremhæver jeg endnu kun benredskaber i mængde, kamme af ben og bronce, talrige terninger af ben; særdeles hyppig er forekomsten af rav, både i arbeidet og ubearbeidet tilstand; mellem de mange slibestene nævner jeg et par fragmenter, der synes at have havt den i Norden almindelige form af en vævskyttel. [1]

Det totalbillede, som træder os imøde ud af fundet, lader os se en bostedsplads, med en kultur, der på en vis kan betegnes som provindsiel-romersk, men hvor det hjemlige keltiske element i det hele dog må siges at være stærkere end det udenfra tilkomne romerske. Fundet viser os en fredelig befolkning, der drev agerbrug og havde en betydelig industri; de store masser af ubearbeidet bernsten tyder på, at man drev handel, at man modtog dette Nordens kostbare stof og måske sendte det videre mod syd; den påfaldende mangel på romersk mynt ved siden af de keltiske mynters talrighed tyder på, at man i handel foretrak at benytte det hjemlige betalingsmiddel fremfor det fremmede. En ganske særlig interesse har de her fundne talrige vidnesbyrd om en hjemlig metalindustri; ved siden af smeltedigler og slakker af bronce og jern har man som anført fundet talrige påbegyndte og halvfærdige smedede fibulaer af bronce og jern. Dette er uimodsigelige vidnesbyrd om, at man her både støbte og smedede metaller, og klare beviser for, at man ei behøver at henvise til italiske fabriker, såofte man i Mellem- eller Nord-Europa finder en liden velarbeidet metalgenstand fra tiden ved vor tidsregnings begyndelse. — Med hensyn til fundets kronologiske stilling kan det neppe være tvivlsomt, at det må henføres omtrent til den nævnte tid; jeg tænker på det sidste århundrede f. Chr. og navnlig på de par første århundreder efter Chr. Om man bør henføre fundet til Bojer eller med Osborne til Markomanner, skal

[1] De to-tre her fundne stykker synes at vise bestemte spor af at have været anvendte til slibning, ei til at slå ild med, som nyere nordiske fund har antydet for de nordiske »bæltestenes« vedkommende.

af aske og sort jord. Af de brændte ben forekommer der oftest ei store mængder; undertiden findes kraniet ubrændt; nogle skeletgrave er og trufne, men de udgør ei mere end 1 %. Lerkarrene er alle arbeidede på frihånd og viser en mængde former; pl. VI, 1 – 9 fremstiller nogle af de mest karakteristiske; de er ofte sort anstrøgne, vel med grafit; nogle flade kar viser bundornamenter (fig. 6). Mellem de fundne oldsager var mange stensager, af den mellem-europæiske stenalders former; af broncealders-sager forekom også nogle få: fragmenter af en celt, flere sigder og en fibula af ungarsk form,[1] endel nåle og nogle knive, dels lange smale eneggede, dels bredere tveeggede, hvoraf en er afbild. pl. VI, fig. 10. Talrigere var Tène-kulturen repræsenteret; der er, især ved skeletter. fundet flere sværd og spydspidser af jern, en armring og flere perler af blåt glas, adskillige tilbagebøiede fibulaer, en armring af den ovenfor pag. 41 f. omtalte slags, nogle større ringe, endende i skålformede knopper m. m. Romerske eller endnu yngre sager er ei fundet på gravpladsen, der altså ei synes at have været i brug længere ned i tiden end omtrent til vor tidsregnings begyndelse.[2]

Ganske lignende gravpladser som ved Vokovic er fundne på andre steder i Bøhmen, således ved Przmysleni, Zalany, Neu-Bydzow, Lyskovic o. a. st. Fra sidstnævnte sted har man den iagttagelse, at gravene kun indeholder brudstykker af lerkarrene, der fra brandstedet må være bårne hen og styrtede ned i graven med asken, benene og de øvrige levninger.[3] Også på disse grav-

[1] Ingvald Undset: *Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I. p. 59.

[2] Jeg må forøvrigt bemærke, at de nævnte bøhmiske herrer langtfra stemmer overens i sin opfatning af forholdene på denne gravplads og dens forhold til Sarka-dalens andre fund; specielt er hr. v. Strasser tilbøielig til ved Vokovic at lægge hovedvægten på de levninger af boliger, som også der er trufne. Det rigtige turde vel være, at man her har grave og levninger af boliger om hinanden, således som på nogle andre findesteder (smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, p. 58); nogle af de største af fordybningerne er således måske ei begravelser. Som anført er min fremstilling ovenfor væsentlig bygget på hr. Miksch's meddelelser i 1876.

[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 370, 372, 380 *ibid.* XI, p. 362 ff.; *ibid.* XII, p. 74 ff.

pladser synes disse i leret nedskårne eiendommelige grave at være meget gamle, at ligge helt forud for romersk indflydelse. Nogen redegørelse for en større systematisk undersøgelse af en sådan gravplads foreligger imidlertid ei endnu; med fuld klarhed kan man derfor endnu ikke opfatte disse eiendommelige fundsteder, f. ex. med hensyn til forholdet mellem grave og bosteder og mellem de forskellige på dem repræsenterede tider og gravskikke o. s. v.

Urnemarker forekommer i betydeligt antal i Bøhmen. Jeg anfører som exempel en ved Rossitz:[1] urnerne stod i grupper, en større med brændte ben var omgivet af flere mindre; nogle er temmelig grove og kun rødbrændte, andre er af finere masse og imprægnerede med grafit, de større dog kun ovenfor udbugningen; pl. VII, fig. 1—8 fremstiller endel af urnetyperne fra denne gravplads. Gravgodset var temmelig fattigt; de medgivne sager lå ovenpå de brændte ben i urnerne. Der fandtes nogle stensager, smykkeringe, »spiralfibulaer«, nåle m. m. af bronce, ringe og knive af jern samt endel glasperler; ovale små rullestene, der oftere fandtes i urnerne, havde åbenbart også en egen betydning. I museet i Prag er en urnemark ved Wesseln godt repræsenteret; pl. VII, fig. 9—10 viser et par hovedformer derfra; af gravgodset derfra findes i museet kun broncesager, dog skal også jern være fundet der. En gravmark ved Kunietitz har leveret de samme urneformer med broncesager.[2] Pl. VII, fig. 10 er en lignende urne med en skål som låg, fra et andet findested.[3]

[1] V. Andrian: *Mittheil. d. Wiener anthropol. Gesellschaft*, I, p. 227.
[2] Kenner: *Fund-Chronik* i *Archiv f. Kunde österr. Geschichtsquellen*, XXXVIII, p. 248 f.
[3] Afbildet efter Wocel: *Pravek zeme ceske*, p. 507, hvor en række afbildninger gives af kar fra urnemarker; formerne stemmer tildels ganske med de på vor pl. IV gengivne fra Müglitz i Mähren. Hos Kalina v. Jæthenstein: *Böhmens heidn. Opferplätze* etc., pl. XXXIII, er også endel urner, som de ovenfor omtalte på pl. VII, afbildede. Om urnerne på de bøhmiske gravpladser smlgn. forøvrigt Wocel: *Grundzüge der böhm. Alterthumskunde* p. 13; Schneider i *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 38 ff.; om deres sorte overflade se *ibid*. XI, p. 368, XII, p. 75.

Jeg omtaler endnu nogle gravfund, der har en noget anden karakter end de nævnte, og som vel tilhører en lidt senere tid. Ved Kostomlaty har man undersøgt nogle grave,[1] hvorfra Pragermuseet har modtaget flere urner, af hvilke en er afbildet pl. VII, fig. 11; den er sort, vaseformet med punkterede ornamenter; de andre urner var simplere, af enkle former; i hin punkterede urne fandtes en spydspids, to knive, en fibula, en bæltehage og bæltebeslag, alt af jern, desuden en romersk sølvmynt af Nerva; i den anden urne lå Tène-fibulaer, en armring af den p. 41 f. omtalte, mellem Bøhmens Tène-fund almindelige art, andre ringe m. m., alt af bronce, samt en stenhammer og desuden en kobbermynt af August. Her gik altså hin grav med den punkterede urne ned til 2det årh. e. Chr. Ved Dusnik fandtes et broncekar med de brændte ben; ovenpå disse lå et jernsværd og en spydspids, begge sammenbøiede, en jernkniv, fragmenter af en skjoldbule m. m. Ved Zdice er gjort et lignende fund af forsætlig ødelagte jernvåben ovenpå et broncekar med brændte ben. Her nævner jeg og et fund fra Lobositz:[2] ved en urne med brændte ben fandtes en spydspids med facetteret dølle, en sax, rester af en skjoldbule (?) m. m. af jern. I disse grave møder os adskilligt nyt: rigt udstyr med jernsager, der almindelig er forsætlig ødelagte og sammenbøiede, broncekar anvendt som gemme for de brændte ben etc.; desværre var i de anførte tilfælde sagerne så fortærede, at mere karakteristiske detailler ei kunde iagttages; sammenligninger med nordligere fund gør det dog utvivlsomt, at også de sidstnævnte grave tilhører de første århundreder af vor tidsregning; broncekarrene var visselig provindsiel-romerske.

Jeg har her anført nogle for Bøhmens ældre jernalder karakteristiske fund, der i det væsentlige tilhører en før-romersk tid. Det vil af det følgende blive klart, hvilken stor interesse disse bøhmiske fund frembyder for en undersøgelse om jernalderens begyndelse i Nord-Europa, og hvorledes der i dem gør sig flere

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 45 og pl. VI.
[2] Seidl-Kenner: *Fund-Chronik* i *Archiv f. Kunde etc*. XV, p. 282 f.

træk gældende, som i arkæologisk henseende anviser dette land den samme mellemstilling mellem det midtre og det nordlige Europa, som det indtager i geografisk.

I løse omrids har jeg i denne indledning søgt at skizzere de arkæologiske fund-grupper i Syd- og Mellem-Europa, i hvilke jernet først optræder, og som altså der er betegnende for den ældste jernalder.

Mod denne baggrund vil jeg i det følgende betragte forholdene i Nord-Europa, som jeg nu går over til udførligere at belyse, ved at fremføre det væsentligste af det hidtil kendte materiale, ved at søge at ordne dette i visse grupper, som så skal søges bestemte i forhold til sydligere kulturgrupper.

Grændserne mellem Mellem- og Nord-Europa er i det væsentlige naturlige: Karpatherne, de bjerge, der danner vandskillet mellem Mähren og Schlesien og udgør Bøhmens nordgrændser, bjergene og høiderne i det midtre Tyskland, Thüringerwald o. s. v. hen til Westerwald, endelig Rhinen i dens nedre løb. Med disse naturlige grændser vil ethnologiske og arkæologiske i det væsentlige falde sammen.

Nord-Europa falder igen i to hoveddele, Nord-Tyskland og det skandinaviske Norden; den naturlige og gamle ethnologiske grændse falder her omtrent mellem Holstein og Slesvig. I overensstemmelse hermed vil også min bog falde i to hovedafsnit. Mod øst vil kun gebeterne ved Østersøens østlige kyster falde indenfor min behandling; de østligere egne er i det hele endnu lidet kendte i arkæologisk henseende og tilhører arkæologisk heller ikke egentlig den europæiske kulturverden.

Stoffets anordning vil i det følgende naturlig blive geografisk; kapitlernes indhold vil dog oftere mere falde indenfor vilkårlige politiske grændser end indenfor mere naturlige, der også vilde været de mere arkæologiske. Men denne ulempe har været

vanskelig at undgå ved denne første samlede behandling af dette store materiale; det har her været nødvendigt at tage det historiske hensyn til materialets tilveiebringelse gennem tiderne og til, hvorledes det nu er fordelt i museernes depoter; men de lokale forskninger har i almindelighed holdt sig inden andre grændser end de naturlige.

FØRSTE AFSNIT.

NORD-TYSKLAND.

KAPITEL I. SCHLESIEN.

Schlesien grændser mod syd til Mähren, fra hvilket landskab det kun adskilles ved lave bjerge; geografisk danner disse vandskillet mellem March og Oder, men de er så lave, at de i kulturhistorisk henseende ikke har kunnet danne noget skille; meget mere synes her en ældgammel forbindelsesvei at have gået mellem det midtre og det nordlige Europa. Mähren, der gennemstrømmes af den mod syd til Donau flydende March, fortsætter sig på en måde mod nord i Schlesien, der omgiver den mod nord flydende Oders øvre løb.[1]

Er Mähren rigt på levninger fra de forhistoriske tider, så er Schlesien det ikke mindre. I særdeleshed er urnemarkerne her overmåde talrige; mange stedsnavne har hensyn til sådanne oldtidslevninger og vidner om, at man allerede for lange tider siden har været opmærksom på dem; oftere møder man således i Schle-

[1] Jeg behandler under dette kapitel ikke hele den nuværende provins Schlesien, men kun det gamle polske Schlesien, landet øst for Bober; Ober-Lausitz vil nedenfor omhandles sammen med Nieder-Lausitz.

sien navnet »Töppelberg« om høider, der er bedækkede med urnebegravelser.

Allerede i begyndelsen af forrige århundrede foretoges der på et enkelt sted omhyggelige undersøgelser; præsten Hermann i Massel udgravede på det ved denne landsby liggende Töppelberg tusinder af urner og har i et værk givet en for sin tid fortrinlig redegørelse for de vundne resultater.[1] Han forkaster fuldstændigt den folkelige tro om, at urner skulde kunne »vokse« i jorden af naturen, en mening, som før hans tid også havde fundet vei til mange lærde skrifter; han erkender, at Töppelberg har været en gravplads i hedensk tid, og i et med tykke lag af aske og kul bedækket sted tror han at have fundet den til gravpladsen hørende *ustrina*. Gravene fandtes i ringe dybde under jordoverfladen og var af forskellig art: sjelden fandtes begravelsen helt om- og overbygget med stene; flere urner fandtes da ovenpå hinanden oveni det store kar med de brændte ben; meget ofte er gravkarrene kun omgivne af endel stene til beskyttelse, uden at være bedækkede af sådanne; i de fleste grave stod dog urnerne løse i sandjorden. Hver grav indeholdt flere urner, undertiden kun få, men hyppig indtil 8 og flere; nogen bestemt ordnet opstilling syntes ei at kunne iagttages, om end den store egentlige gravurne i almindelighed stod i midten. Når hver grav indeholder så mange urner, udvikler han, må deraf ikke sluttes, at her er tale om familie-begravelser, hvor flere individers levninger er begravede sammen; — de brændte ben findes i almindelighed kun i den ene, største, urne, sjelden i to kar, de øvrige urner står tomme ved siden; han imødegår også den af andre hævdede mening, om at der i én urne indeholdes ben af mere end et indi-

[1] L. D. HERMANN: *Maslographia oder Beschreibung des Schlesischen Massel im Oelsz-Bernstädtischen Fürstenthum.* Brieg 1711, 4. — Om ældre literatur vedrørende Schlesiens oldsager se KLEMM: *Handbuch der germanischen Alterthumskunde,* p. 406 f. Udførlig schlesisk arkæologisk bibliografi af LUCHS: *Zur Literatur der schlesischen Alterthumskunde* (i *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift, 11ter Bericht); Id.* i *Katalog der Ausstellung prähist. u. anthrop. Funde Deutschlands,* Berlin 1880, p. 555 f.

vid. De tomme biurner forklares at være offerkar, medgivne den døde til hans gravs udstyr; muligens har de og været anvendte ved det ved begravelsen stedfundne offermåltid. Han tror ikke, at de i gravene medgivne kar før nedsættelsen har været anvendte som husgeråd eller køkkentøi; de synes stadig at være nye, arbeidede med den bestemmelse at tjene som gravgods. Han forkaster også benævnelsen »Thränengefäsze« om de små skåler og urner, hvilket navn både før og efter ham så hyppig er anvendt. På flere plancher afbilder han en mængde lerkar o. s. v., der i det hele nøie stemmer med de her pl. VIII—IX afbildede schlesiske urner, om hvis findesteder mere nedenfor. Som gemme for de brændte ben er hyppigst anvendt store ufarvede kar, omtr. som pl. VIII, 1—2; meget ofte findes dog benene også i mindre kar, af mange former, tildels med sværtet overflade og rigere ornamentik. Hvor små urner indeholdt den dødes levninger, syntes de spæde ben at tyde på børn. Ofte indeholdt urnen kun forholdsvis få knokler; man har i så tilfælde kun samlet enkelte håndfulde op på ligbålets tomt. Aske og kul blev truffet både ved og i urnerne, det sidste dog sjeldnere. Egentlige låg til urnerne var sjeldne; pl. IX fig. 9 fremstiller et, der ovenpå er ornamenteret; flade skåle synes oftere at have dækket over ossuarierne. Biurnerne var mangfoldig forskellige med hensyn til form og ornamenter; ofte har de en smuk sort farve, om hvilken han mener, at den ikke blot kan skyldes, at de er dampede i brændovnen, men ofte synes den at være frembragt ved en slags glasur eller blyfarve (grafit). Pl. IX fig. 7—8 gengiver bundornamenterne i to skåle, som han afbilder. Hyppig forekom de såkaldte »Kinderklappere«, *crepitacula;* forskellige former sees på pl. IX fig. 10—12, dannede som urner, puder, små æsker eller fugle; de er lukkede og har indeni flere (5) små lerkugler, der fremkalder en klaprende lyd. Han mener om dem, at de ei kan have været legetøi, da de findes i voksne individers grave; han tænker på religiøs anvendelse af dem. Der fandtes også små æsker af ler (som pl. IX fig. 14), hvis låg kunde tages af. Det de døde medgivne gravgods var ikke rigt; af smykkesager fandtes nåle af

bronce og jern, små ringe af bronce, perler af broncetråd og blåt glas m. m. I forbindelse med de ved Massel fundne nåle omtaler han også to nåle af den pl. X fig. 11 afbild. form, af bronce, der med andre småsager af samme metal er fundne i en urne ved Pavelau. Af andre oldsager fandtes på gravpladsen ved Massel: en broncekniv, ganske tynd (som pl. X fig. 3), en flad jernkniv, et gennemboret fladt stenredskab, en ganske liden spydspids (af bronce?), en støbeform for en sådan, to små »symbolske sværd« af bronce, nogle sneldehjul af ler m. m.; desuden omtales nogle eiendommelige Z-formede og halvmåneformede stykker af bronce, som han forklarer som Jupiters og Lunas tegn; disse stykker fandtes dog ei på Töppelberg, men i urner ved det nærliggende Kobelwitz. Han giver dog ikke oplysninger om, i hvilket antal metalsager fandtes sammen i gravene, ei heller om, hvor mange der i det hele fandtes. En liden genstand af guld, vel en berlok, var før hans tid fundet i et lerkar ved Massel. På Töppelberg var også fundet endel antike mynter; jeg nævner af dem her særlig den ene, om hvilken han med vished vidste, at den var funden i en urne, nemlig en romersk familiemynt af *gens Curtia*, efter Cohen præget sandsynligvis 125—121 f. Chr.[1] De fleste af de andre mynter var denarer fra de to første århundreder efter Chr.; han kunde dog ei om nogen af dem med vished sige, at den var funden i en urne.

I begyndelsen af dette århundrede indlagde Kruse og især Büsching sig store fortjenester ved omhyggelige undersøgelser og arbeider over schlesiske oldsager. Allerede Hermann gav[2] en udsigt over samtlige ham bekendte arkæologiske findesteder i Schlesien; i et fortjenstfuldt skrift leverede Kruse i 1819 en oversigt over de til den tid bekendte fund;[3] han kunde da anføre henved 130 findesteder. Ved Massel anføres her et fund af en urne med la-

[1] Slet afbildet hos HERMANN, l. c. pl. V, fig. b; dens bestemmelse er dog utvivlsom. Smlgn. COHEN: *Déscription générale des monnaies de la republique Romaine*, p. 121.

[2] HERMANN: *Maslographia*, p. 78—83.

[3] F. KRUSE: *Budorgis oder etwas über das alte Schlesien*, Leipzig 1819.

tinsk indskrift, som allerede skulde være gjort flere år, før Hermann udgav sit værk, men som denne først senere havde publiceret; dette fund må dog ansees for temmelig tvivlsomt og skal derfor ei videre omtales.[1] I den indledende del af sin bog fremhæver Kruse,[2] hvorledes man til gravplads stadig har valgt de tørreste steder, oftest sandbakker; gravenes dybde er forskellig, fra 1–6 fod; dog antager han, at hvor dybden er så betydelig, må forandringer i jordoverfladen have fundet sted, ved sandflugt eller gravninger. Gravene er almindelig omsatte med stene; den store urne med de brændte ben er sædvanlig omgivet af 5—8 andre, der er tomme eller fyldte med sand. Ved et par fund omtaler Kruse forekomsten af små kar af mat glas ved urnebegravelser;[3] han giver dog ei nærmere beskrivelse og afbildning af dem.

Büsching er grundlæggeren af det så rige arkæologiske museum i Breslau; allerede ved hans død i 1829 var det hævet til rangen af en af Tysklands største samlinger af oldsager. Efter hans tid lå dog de arkæologiske studier i Schlesien længe nede; først i de par sidste decennier har igen den om museet dannede forening med iver arbeidet for dettes forøgelse og for landets arkæologiske undersøgelse. Man kender nu fra Schlesien henved 1000 arkæologiske findesteder, og henimod halvparten af disse er repræsenterede i museet i Breslau.[4]

[1] KRUSE, l. c. p. 74 ff. Det skulde være på hovedurnen i den hos HERMANN, *Maslographia*, p. 91 beskrevne og pl. II, fig. 1 afbildede grav, at indskriften fandtes; at Hermann på dette sted i sin udførlige beskrivelse af graven ei med et ord nævner en sådan indskrift, synes at tale for, at den neppe kan være oprindelig.

[2] KRUSE, l. c. p. 52 ff.

[3] KRUSE, l. c., p. 70, 157.

[4] Mine studier fra Breslauer-museet er fra 1876 og fra våren 1879, medens det endnu var sammenstuvet i et trangt og uhensigtsmæssigt lokale, hvor en videnskabelig methodisk opstilling var en umulighed. Fundene var derfor her splittede, urnerne stod for sig, de med dem fundne metalsager lå igen på andre steder og var for en stor del nedpakkede og magasinerede; katalogernes indviklede nummer-systemer gjorde det vanskeligt og besværligt at finde ud, hvad der var fundet sammen. For mange sager, som her omtales fra dette museum, kan jeg derfor ei angive findesteder; ved de

I det hidtil bekendte materiale fra Schlesien synes en broncealder kun at fremtræde lidet udpræget. Der haves endel depotfund og adskillige løse fund af broncealderssager; men man har hidtil kun få gravfund, der synes at kunne henføres til en tid, hvor jernet endnu var helt ukendt; til en sådan tid vil vel de fleste af de her forøvrigt dog kun i et enkelt område forekommende gravhauger af sten kunne henføres, uagtet jern dog er truffet i en sådan grav.[1] Til broncetid eller ialfald til den ældste tid, da jernet her optræder, hører nogle fra sydligere egne importerede broncesager, som jeg her først skal omtale: En liden vogn af bronce, prydet med fuglefigurer, helt stemmende med dem på Hallstattske og sydeuropæiske broncer, funden ved Ober-Kehle;[2] 3 bronceskåle med hanke, prydede med rækker af drevne buler, den ene (afb. pl. X fig. 1) funden ved Hirschberg; for de to andre, af hvilke den ene kun er fragmentarisk, kan jeg ei angive findested;[3] i denne forbindelse bør måske også nævnes en i Berliner-museet bevaret liden bronceskål (no. II, 325) uden hank,[4] funden ved Höckericht. Fremdeles nævner jeg et diadem af tyndt drevet bronceblik (no. B XLIII, 283), en tynd hul broncering,[5] nogle statuetter af bronce i en eiendommelig antik stil, der er sammenstillede

vigtigste af dem anfører jeg dog nummer. Høsten 1879 er en methodisk opstilling i et nyt lokale begyndt. — I den nyere tid er en oversigt over de schlesiske findesteder given af DRESCHER: *Ueber den gegenwärtigen Stand der Ermittelungen auf dem Gebiet des schlesischen Heidenthums* (i *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift*, Bericht 4, 5, 7 og 8; af disse har jeg ei havt anledning til at benytte no. 4). Smlgn. også ZIMMERMANN: *Zur Kenntniss der Fundstätten vorgeschichtl. Alterthümer in Schlesien* (ibid. Bericht 30). — Om endel i museet i Berlin bevarede schlesiske fund se L. v. LEDEBUR: *Das königliche Museum*, p. 42—57.

[1] *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift*, Ber. 30, p. 91 f.

[2] L. c. 27. Bericht, pl. II fig. 28. Om disse vogne se nedenfor under Mark-Brandenburg.

[3] L. c. 27. Bericht. fig. 31; *Verzeichniss des Museums Schles. Alterthümer zu Breslau*, 1872, p. 104, no. 5338.

[4] L. v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 48, pl. IV. Det andet der omtalte, i nærheden fundne, store broncekar (II, 324) tilhører en langt senere tid; et med det identisk større stykke findes i museet i Budapest.

[5] *Verzeichniss des Museums* p. 10.

med olditaliske broncefigurer, f. ved Schweidnitz.[1] Pl. X fig. 16 er et interessant stykke f. ved Pavelau, håndtaget til en kniv af broncealders form; dette stykke har imidlertid haft blad *af jern;* det bevares i museet i Jena.

Hallstatt- og Tène-grupperne er endnu kun svagt repræsenterede inden de schlesiske fund. I museet i Jena findes en Hallstatt-pålstav af jern (pl. X fig. 10) f. i Schlesien; i museet i Breslau haves et fibulafragment som v. Sackens Hallstatt-værk pl. XXVI fig. 17; endvidere nogle Tène-fibulaer af bronce, hvor det tilbagebøiede stykke ei er fæstet til bøilen, men ender i en knop, samt én sådan af jern. Fra Kaulwitz haves et større gravfund bestående af nogle urner, et usædvanlig stort og vel bevaret Tène-sværd med stykker af dets skede af jern, en skjoldbule (afb. pl. X fig. 17—18), en spydspids, to knive, en sax, 4 ringe, hvoraf to med vredne ornamenter, alt af jern m. m.; sagerne fandtes ved at grave efter sten; om gravens indretning gives ei nærmere oplysning.[2]

Det bliver dog fornemmelig til urnemarkerne, at vi må søge hen efter materiale til belysning af jernets første optræden i Schlesien. Det vil af det allerede anførte være fremgået, hvor talrige denne slags gravpladser forekommer i dette land; antallet af de hidtil bekendte løber op til flere hundrede.[3] Om deres beliggenhed gælder i almindelighed, hvad ovenfor efter »Budorgis« blev anført, at de er anlagte på tørre steder, helst sandbakker; over jorden er gravene i almindelighed ei betegnede, dog omtales

[1] Kruse: *Budorgis*, p. 116 ff.; Weinhold: *Die heidnische Todtenbestattung in Deutschland* (i *Sitzungs-Berichte d. k. k. Akad. d. Wissensch.* XXX, p. 214).

[2] *Schlesiens Vorzeit*, 22. Ber., p. 220. Ved udstillingen i Berlin 1880 var som henhørende til dette fund udstillet en halsring af jern, vreden i forskellige retninger som fig. 1 nedenfor p. 66; da jeg så fundet i Breslau, var de ved det liggende ringe kun vredne i én retning.

[3] Jeg må her beklage, at der fra Schlesien fra nyere tid ei foreligger nogen redegørelse for en større sammenhængende systematisk undersøgelse af en udstrakt gravplads, som kunde lægges til grund for en mere almindelig skildring, og hvorfra der kunde være anledning til iagttagelser af mulige tidsforskelligheder inden gravpladsens forskellige dele, og hvorfra således et pålideligt udgangspunkt kunde haves til bedømmelse af forskellige urnemarkers indbyrdes alder.

undertiden spor af, at der over dem kan have været ganske små jorddynger eller hauger. Deres sædvanlige indretning er som ved Massel omtalt: de findes oftest kun 1—2' under jordoverfladen; oftere angives deres indbyrdes afstand til henved 6 fod;[1] i midten står den større urne med de brændte ben, omgiven af ofte temmelig mange andre af forskellige arter og former, kun fyldte med sand; aske og kul er i almindelighed ikke blandet ind imellem de brændte ben i urnen;[2] graven er ofte omgivet af endel stene eller er også kun anbragt i den løse sand uden nogen beskyttelse. Fra en gravmark ved Wültschütz omtales, at der i et par fods dybde under det nuværende jordsmon overalt træffes en brolægning af stene; under denne findes urnegravene i den løse sand.[3] Undertiden forekommer stenkistegrave, hvor urnerne er omgivne af en regelmæssig dannet kiste, firkantet eller »cylindrisk«, overdækket med en større flad sten eller »overhvælvet« af flere mindre; i sådanne grave findes undertiden talrige (15—20) urner som udstyr. Et af Hermann ved Massel beskrevet »Altar-Tisch« med flere understøttende stene var vel en sådan grav;[4] talrige sådanne grave er undersøgte ved Bobers høire bred, hvor en stenplade ofte også dannede gravens bund,[5] ved Wahren og flere andre steder.[6]

De vigtigste af de på disse gravpladser forekommende arter og former af urner er gengivne på pl. VIII—IX. Af disse hidrører pl. VIII fig. 1—6 fra Polgsen, Kr. Wohlau, fig. 7—12 fra Altschau, Kr. Freistadt; pl. IX fig. 1-2 er f. ved Karzen bei

[1] F. ex. ved Wohlau, se Büsching: *Blätter für die gesammte Schlesische Alterthumskunde*, p. 117 ff.
[2] Dette fremgår af 12. Bericht, p. 209.
[3] Kruse: *Budorgis*, p. 99.
[4] Hermann: *Maslographia*, p. 63.
[5] Neumann i *Correspondenz-Blatt des Gesammtvereins d. deutsch. Gesch. u. Alterth. Vereine*, 1853, p. 81 ff.
[6] Drescher i 5—8. Bericht, no. 48, 341, 430, 434, 472, 509 o. fl. Ved Leschwitz undersøgtes sådanne grave, der kun indeholdt bronce, men, som det fremhæves, aldrig jern, og hvor der fandtes malede urner (16. Bericht, p. 77); den eneste i Schlesien fundne ansigtsurne hidrører også fra en sådan grav (27. Bericht, p. 34).

Nimptsch, fig. 3—4 ved Gross-Osten, fig. 5 ved Stanowitz, fig. 6 ved Rosenthal ved Zobten.[1] De større urner har almindelig lerets naturlige rødgule farve, eller deres overflade er sortagtig, hvilket vistnok almindelig skyldes gennemrøgning under brændingen; de mindre urner og især skålene er gennemgående stærkt sortglindsende, idet deres overflade er indreven med grafit; de har denne grafittering ofte også indvendig, især de mindre skåle og kopper, hvis bund i midten har en opdreven bule; omkring denne sees oftere ornamenter, der kun er indstrøgne ved grafitteringen, ei indridsede i leret; pl. IX fig. 7—8 viser bunden af to således ornamenterede flade kopper, fundne ved Massel.[2] Urnerne har undertiden låg (pl. VIII fig. 5, pl. IX fig. 9); over de større urner dækker oftere flade lerskiver[3] eller omvendte skåle. Stadig har alle lerkar karakteren af at have været nye ved nedsætningen i graven og synes altså at være arbeidede for alene at tjene til gravkar, ei til husbrug.[4] Pl IX fig. 1 og 6 har på udbugningen stærkt fremspringende bukler; sådanne »bukkelurner« er ikke sjeldne i Schlesien, men forekommer, som det synes, kun på visse gebeter, især måske på venstre Oderbred og i det nordlige; længere vest, i Lausitz, er de især talrige.[5] Pl. IX fig. 17 er et eiendommeligt lerkar, f. ved Kameese; sådanne kar med gennembrudte vægge forekommer oftere og ansees tildels for røgelsekar.[6] Pl. IX fig. 16 fremstiller en smuk skål, f. ved Petschkendorf; den er mærkelig ved, at dens ornamenter er malede med rød farve på lerets gule overflade. Sådanne malede lerkar er fundne i temmelig betydeligt antal i Schlesien (i 1875 kendtes 77 styk-

[1] *Verzeichniss des Museums*, 1872, p. 56 ff. oplyser om disse forskellige funds katalog-nummere.

[2] Afbildede efter HERMANN: *Maslographia*, pl. IV.

[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, V, 1873, Verhandl. p. 58. Smlgn. og BÜSCHING: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. VI fig. 1.

[4] Allerede bemærket af Hermann (ovenfor p. 55); smlgn. BÜSCHING: *Blätter für die gesammte schlesische Alterthumskunde*, p. 162.

[5] Smlgn. BÜSCHING: *Blätter* etc. p. 140 fig. 1; DRESCHER i Bericht 7, fund no. 890 o. fl.

[6] BÜSCHING: *Die heidnischen Alterthümer Schlesiens*, pl. IX, 6, X, 2.

ker); [1] de forekommer oftest kun et i hver grav mellem de andre almindelige lerkar. Disse urner er i almindelighed af ringe størrelse, de fleste er mindre flade skåle. Deres ydre er overtrukket med et lag af tyndt slemmet gult ler, hvorpå de malede ornamenter er anbragte: rette linier, siksak, kredse, tildels med strålekrands omkring, trikvetrum m. m. De anvendte farver er rødt, brunt og sort; de er ikke indbrændte, men sidder så løst, at man kan gnide dem ud. Pl. IX fig. 15 er ligeledes et malet kar, men mest interessant ved sin eiendommelige form, idet det består af 3 ved små gennemborede arme forenede skåle; det er f. sammesteds som fig. 16. Flere sådanne tredobbelte kar er fundne i Schlesien; kun det her afbildede er malet. [2] Pl. IX fig. 18 er den eneste i Schlesien fundne ansigtsurne; den hidrører fra en stenkistegrav ved Wittgendorf; [3] om denne slags urner vil der i de to følgende kapitler blive megen tale. I forbindelse med denne urne nævner jeg og det pl. IX fig. 9 afbildede urnelåg, der i form og ornamentik ganske stemmer med de »Mützendeckel«, der almindelig hører til ansigtsurnerne. Pl. IX fig. 10—12 fremstiller hovedformerne af de så ofte forekommende »Klappere«; de er alle lukkede og har indeni små lerkugler, der ved rystning frembringer den klaprende lyd; disse små genstande er ofte rigt ornamenterede, grafitterede eller endog malede. [4] Hyppigst forekommer formen fig. 11, som et æg eller en pære; almindelig er og formen fig. 12, som en pude; sjeldnest er stykker som fig. 10, i fugleform. Om disse eiendommelige genstandes bestemmelse er

[1] Büsching: *Die heidnischen Alterthümer Schlesiens*, pl. I, X, 4; Haupt i *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift*, 16. Bericht; hans forklaring af billedernes symbolske betydning er meget fantastisk; Luchs ibid. 24. Bericht; Virchow i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, 1874. Verhandl. p. 110.

[2] Büsching: *Die heidnischen Alt. Schlesiens*, pl. IX, 3, X, 1.

[3] *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift*, Ber. 27 og 28, p. 34 og 50; smlgn. Berendt: *Nachtrag zu den Pommerellischen Gesichtsurnen* (i *Schriften der physik-ökonom. Gesellschaft zu Königsberg*, XVIII, 1877, p. 156).

[4] Et malet fugleformet stykke fra det før nævnte findested Petschkendorf er afbildet hos Büsching: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. X, 5.

Hermanns sandsynlige mening omtalt p. 55.[1] Fig. 14 på samme planche er en liden oval hængedåse af ler med løst låg; sådanne findes ofte sammen med klappre-redskaberne. Fig. 13 viser et fugleformet lidet kar, hvis brug synes gådefuld; flere sådanne bevares i museet i Breslau; foruden åbningen foroven har de oftest foran et mindre hul, hvorigennem den i karret fyldte væske dråbevis kunde udgydes.[2] Man har tildels anseet disse kar for lamper, men som sådanne kan de ei have været anvendte.[3] Små romerske lerlamper er derimod en sjelden gang fundne ved schlesiske urner; ved Bogschütz fandtes et lidet exemplar med stemplet o P P I[4] Oftere omtales små kar af glas at være fundne på de schlesiske urnemarker; jeg kan ei give afbildning af noget sådant; de er stadig ganske små, uden ornamenter, af mat grønligt glas.[5]

Gravgodset er ikke rigt; det indskrænker sig i almindelighed til enkelte mindre genstande af bronce eller jern; mange grave indeholder intet af metalsager. Således som materialet hidtil foreligger, er det mig ikke muligt med bestemthed at angive, hvorvidt der her kan udskilles et antal eller en egen gruppe af urnemarker, på hvilke jernet endnu ikke viser sig, og som altså kunde siges at betegne en broncetid; videre betydelig eller udstrakt kan en sådan gruppe dog ikke her være; vistnok på de aller fleste findes tillige jernsager, om end sådanne ei er så fremtrædende i museet, da sager af dette metal jo, når de findes, altid er i dårligere stand end broncer og derfor bliver mindre på-

[1] Smlgn. og *Schlesiens Vorzeit*, 16. Bericht, p. 8, hvor Dr. Bastian meddeler om lignende larminstrumenter som gravgods hos forskellige folkeslag, medgivet som middel til at skræmme de onde ånder.

[2] Büsching: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. VI, 4, IX, 1; smlgn. et lignende hos Hermann: *Maslographia*, pl. V fig. 7, p. 104; smlgn. også Büsching l. c. pl. X, fig. 3, en liden skål med en rørformet liden tud nede på bugen.

[3] Om et eiendommeligt lidet kar, som Büsching anser for en lampe, se hans citerede værk pl. IX, 2.

[4] Drescher i 8. Bericht, fund no. 463. Under no. 467 omtales sammesteds »lamper af glas«. Om nogen af de hos Kruse: *Budorgis*, p. 76 ff. omtalte antike lamper er fundet i Schlesien, er usikkert. Smlgn. og 16. Ber., p. 79.

[5] Et par fund er nævnt p. 57 efter Budorgis; smlgn. Büsching: *Blätter* etc., p. 39, 42; smlgn. Dreschers fundlister no. 467, 474 og *Verzeichniss des Museums*, p. 59.

agtede ved tilfældige fund. Mellem broncesagerne[1] omtaler jeg først nogle små »symbolske« exemplarer af sværd og sigder; ved sin ringe størrelse (7—8 cm l.) kan de ei have været til praktisk brug, men må antages at være arbeidede for at tjene til votivstykker, til gravgods. Sværdene er ovenfor omtalte under Massel (p. 56); af sådanne sigder fremstiller pl. X fig. 5 et ved Kameese fundet exemplar.[2] Fig. 3—4 på samme planche fremstiller to bronceknive af former, som ofte findes på disse schlesiske gravpladser; de er tynde, flade, støbte i former, der ofte kun har havt én skål.[3] Broncenåle hører til de hyppigst forekommende sager; fig. 11—14 fremstiller nogle af de mest karakteristiske former. Særlig omtale fortjener mellem disse fig. 11; denne form, der øverst er ombøiet næsten i en ret vinkel og forsynet med et øsken ved ombøiningen, synes at kunne betegnes som speciel schlesisk.[4] Ved flere af de andre former er en ombøining lige nedenfor hovedet karakteristisk (som på fig. 13) Ved Schweidnitz er fundet et stykke af en broncekrone (pl. X fig. 2), der er forbøiet og synes at have været i ild og derfor mulig hidrører fra et gravfund. Halsringe, armringe og mindre ringe af bronce hører også til de oftere forekommende sager.[5] Ved Pavelau skal ved en malet og mange andre urner være fundet en etruskisk fibula med stor udsvulmende bøile (vel omtr. som Hildebrand, spännets historia, fig. 33).[6] Ganske små pilespidser af bronce, med fal og hul på siden af denne, er flere gange fundne.[7] Om en ved Beichau f. fibula, af den ungarske

[1] I *Schlesiens Vorzeit*, 27. Bericht, har Dr. LUCHS afbildet de fleste af de i Schlesien forekommende typer af broncesager; han angiver i sin text desværre dog ikke, under hvilke omstændigheder de forskellige stykker er fundne, om i grav eller løse i jorden. I museet var det mig ei muligt at få rede på det fra hver enkelt gravplads hidrørende af metalsager.

[2] BÜSCHING: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. VII, 10.

[3] LUCHS l. c. fig. 11—14; smlgn. BÜSCHING: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, texten til pl. VII fig. 14.

[4] HERMANN: *Maslographia*, continuations-planche til cap. XII, § II; BÜSCHING: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. IV, 4, VII, 13; det ovenfor omtalte afbildede exemplar er fundet ved Polkwitz.

[5] Smlgn. LUCHS l. c. no. 20—26.

[6] *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, 1874, Verhandl. p. 111.

[7] LUCHS no. 17—19; BÜSCHING: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. XI, 10.

broncealders form, hidrører fra den derværende urnemark eller er et løst jordfund, kan jeg ei angive;[1] heller ikke kan jeg angive, hvorvidt nogen af de ovenfor p. 58 f. anførte broncer er fundet i nærmere forbindelse med nogen gravplads.

Af jernsager findes et ikke ubetydeligt materiale i museet i Breslau, og adskillige af disse er særlig mærkelige, fordi de er arbeidede i former, som ellers er karakteristiske for broncesager. Men under den stand og opstilling, hvori museet ved mit besøg befandt sig, var det ikke muligt at få overblik over, fra hvilke og fra hvad slags fund de forskellige sager hidrørte. Våben synes idethele ikke at høre til det almindelige gravgods på de egentlige urnemarker i Schlesien; dog forekommer oftere spydspidser og skjoldbuler; på et sted omtales også, at sammenbøiede jernsværd hører med til det medgivne gravgods;[2] jeg kan dog ei fra Schlesien anføre andre sikre sådanne fund end dem, som opregnes nedenfor pag. 68. Et enegget sværd i museet, der er sammenbøiet og afbrudt, hidrører vel neppe fra et sådant fund; flere detailler ved det synes mig at forbyde at stille det sammen med den ved pl. I fig. 4 repræsenterede form; det synes at være af yngre oprindelse. De jernsager, som især forekommer ved urnegravene, synes at være mindre redskaber og smykkesager. Pl. X fig. 7 er en jernkniv af en form, der ellers er karakteristisk for knive af bronce; sådanne jernknive findes i betydeligt antal i museet og hidrører vist stadig fra urnemarker; i nogle fund fra en sådan gravplads ved Beichau, der er holdt sammen i museet, er formen tilstede.[3] Samme planche fig. 8 fremstiller en krumkniv af jern, en form, som og er repræsenteret ved flere expl., rigtignok med enklere og kortere håndtag. Saxe af jern er tilstede i adskillige expl., af den form, som er gennemgående i oldtiden, og som endnu anvendes som uldsax. Mellem smykkesagerne nævner jeg først nogle fragmenter af jern (no. B i XLI, 45),

[1] Luchs l. c. no. 58; smlgn. Ingvald Undset: *Etudes sur l'âge de bronze de la Hongrie*. I, p. 58.
[2] Kruse i *Budorgis*, p. 53.
[3] *Schlesiens Vorzeit*, 22. Bericht, p. 220.

der ser ud til at være af en fibula af jern af en for den ungarske broncealder særegen form; nogle halvsmeltede fragmenter af bronce ser ud til at være af et lignende stykke; sådanne fibulaer, både af bronce og jern, omtales i næste kapitel fra posenske urnemarker. Hosstående fig. 1 fremstiller et stykke af en halsring af jern, dannet af en firkantet ten, der er vreden i forskellige retninger (no B i LXX, 401); sådanne ringe i bronce er karakteristiske for den nordeuropæiske gruppe af broncealderen, og jeg kan og anføre et expl. fra Schlesien, fundet ved Oppeln (no. 7556). I jern findes de her i flere exemplarer; også i Berlin bevares et expl., f. i Schlesien på en gravplads ved Stanowitz.[1] Andre halsringe af jern er dannede af firkantede tene, der ei er vredne, ganske som lignende i bronce.[2] Pl. X fig. 9 er en armring af jern; også andre armringe findes, der minder om former i bronce.[3] Fig. 15—16 er to former af jernnåle; fig. 15 har stort rundt hult hoved; fig. 16 minder ved indbøiningen under hovedet om former i bronce. Stundom, dog ikke ofte, forekommer beltehager af jern, af små simple former. Fig. 20—21 er to former af nøgler af jern, der og er repræsenterede i museet i nogle exemplarer, tildels parvis forekommende. Fig. 19 er en pincet af en form, der er almindelig i bronce; her findes den også i et exemplar af jern. Mange af de her omtalte jernsager har

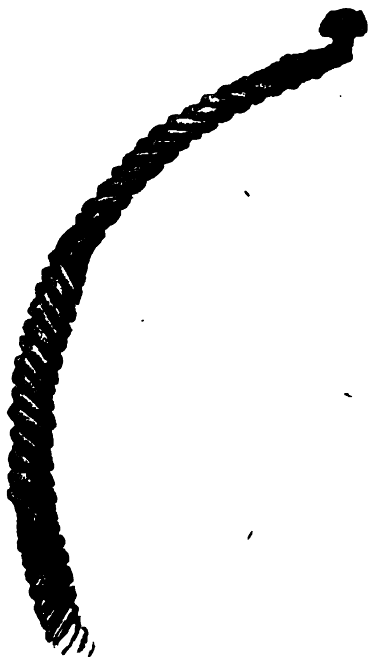

Fig. 1.

[1] L. v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 46.
[2] LUCHS i 27. Bericht, fig. 24.
[3] DRESCHER i 8. Bericht no. 489.

gløideskal og andre spor af at have været i ild; den slags gravgods har således oftere her været med på ligbålet.

En del romerske broncefibulaer i museet hidrører måske også fra urnegrave.[1] Flere er af den ved siden som fig. 2 afbildede form, der rimelig er opstået ved en udvikling af Tène-fibulaen;[2] på et exemplar af noget yngre type, hvor nålespiralen bagtil er erstattet med en hul rørhylse, sidder stumper af brændte ben, vel et vidnesbyrd om, at det har været med på ligbålet. Flere brede båndformede exemplarer, tildels med gennembrudt bøile, stemmer helt med former, som især vil omtales i kap. III—IV.[3] Et par exemplarer burde måske snarest henføres under Tène-fibualer (p. 59; slgn. pl. XII, fig. 21); i partiet ved spiralen stemmer de ganske med disse, men adskiller sig fra dem ved, at det tilbagebøiede parti ei er bøiet opad, men nedad og lagt under bøilen, idet det danner nålegemme — ganske som på en i kap. IV omtalt romersk form med »untergeschlagen« fod.[4]

Fig. 2.

Særlig omtales må et fund ved Kartzen, hvor der i en grav fandtes 2 vaseformede (vel som pl. VII fig. 11) urner, prydede med mæandere, 2 broncefibulaer ganske som fig. 2 ovenfor, et par halvsmeltede bronceringe med smeltede blå glasperler (et par ørenringe?), en kniv, en spore m. m. af jern, nogle lerperler m. m.[5] Om mæanderurnerne vil nedenfor nærmere afhandles; se under »henvisninger«. Også nogle andre fund nævner jeg her

[1] Smlgn. LUCHS i 27. Bericht, fig. 59—61, 63—65.

[2] Knoppen oppe på bøilen er vistnok en erindring om den knop, som på hine fibulaer forener det tilbagebøiede parti med bøilen: den foran nedhængende plade, der danner nålegemmet, er undertiden gennembrudt, hvad der minder om dette parti på det pl. V fig. 6 afbildede bøhmiske stykke.

[3] LUCHS l. c. fig. 63—64; BÜSCHING: *Die heidn. Alt. Schlesiens*, pl. XI, fig. 12.

[4] LUCHS l. c. fig. 61.

[5] KRUSE: *Budorgis*, p. 102 ff., hvor den ene fibula er afbildet fig. 3 på kartplanchen (også hos BÜSCHING l. c. pl. XI fig. 11); DRESCHER, 5. Bericht, fund no. 123.

særlig. Ved Kobelwitz, nær Massel, fandt Hermann nogle grave, hvor de brændte ben ikke lå i urner, men løse i stensætninger under jorden; i en fandtes en spydspids af jern med modhager, i en anden en sax.[1] Kruse omtaler fra samme findested et andet gravfund, bestående af en større urne af form som pl. VII, fig. 11, med to mindre, et sammenbøiet sværd, 2 spydspidser, hvoraf den ene med modhager, en skjoldbule, sammenløbende i en spids, et par knive, et par nøgler (som pl. X, fig. 20—21) m m., af jern, nogle perler af blåt og grønt glas, 2 fibulaer af jern af form som fig. 2 ovenfor, prydede med sølvbelæg, samt endelig måske også et par pilespidser af flint.[2] Sammesteds omtales også et lignende fund fra Jeschkowitz: ved en urne fandtes et sammenbøiet sværd med facetteret klinge, en spydspids, en konisk skjoldbule med glødeskal, et par knive og en ubestemmelig genstand, alt af jern.[3] Fra Pöpelwitz er i museet opstillet det samlede indhold af en grav i en større urne med brændte ben, i og ved hvilken lå to spydspidser, to knive, en sax, et remendebeslag, kløftet i enden (som de i de danske mosefund så talrige), alt af jern, samt desuden en liden fibula, afbild. pl. X, fig. 22: det bagerste stykke er bronce, resten jern.[4] Disse fund har en fra fundene på de almindelige urnemarker forskellig karakter; der findes i museet temmelig mange spydspidser, skjoldbuler og andre jernsager, der vistnok hidrører fra lignende fund. Også i museet i Berlin findes fra Schlesien (Groschowitz, Gross-Strelitz) et par sådanne fund af jernsager.

Ved Trebnig findes hele store marker, der ganske er dækkede med tykke askelag, hvori findes skår af lerkar i massevis, marvspaltede ben af husdyr, tydelige levninger af ildsteder m. m.: man har her åbenbart at gøre med levninger af udstrakte bostedspladser[5]. Fra hvilken tid de hidrører, låder sig ei så let

[1] Hermann: *Maslographia*, p. 92, pl. II, 2—3, VII, 6—7.
[2] Kruse: *Budorgis*, p. 171 ff., pl. II, A.
[3] Ibidem, p. 175 f., pl. II, B.
[4] *Schlesiens Vorzeit*, 19. Ber. p. 163, 22. Ber. p. 220.
[5] Hodann i *Schlesiens Vorzeit*, 23. Bericht, p. 235 ff.

bestemme, da karakteristiske fund savnes. Lerkarrene er forskellige fra de på urnemarkerne, de er større og grovere; grunden til denne forskel kan dog søges i, at man her har at gøre med husholdningskar, så denne omstændighed ei modbeviser en ialfald delvis samtidighed.[1] At der i det øverste lag er gjort fund af slaviske sager og arabiske mynter, modbeviser endnu mindre en sådan antagelse. Lignende askemarker kendes også ellers i Schlesien.[2] I egnen af Ratibor har man i flere lerbakker fundet i leret nedskårne fordybninger, ganske af samme art som de ovenfor p. 47 f. fra Bøhmen omtalte og på pl. V, fig. 10—14 afbildede. De indeholder stykker af brændt ler, af lerkar, trækul, men aldrig genstande af metal, undertiden dog af flint; lerkarrene er oftest rå, men i nogle gruber fandtes også fragmenter af graffitterede kar. Mange gruber er af størrelse omtrent som de nævnte bøhmiske; her fra Schlesien omtales dog, at man ei finder menneskeben i dem, hvorfor de ei ansees for grave, men for gruber, hvori affald kastedes ned »og delvis blev opbrændt«. Der findes også mange gruber af betydelig størrelse, af en vidde af indtil 30 meter.[3] I en anden beretning omtales dog, at der i de små gruber på dette findested fandtes brændte ben, hvorfor de ansees for begravelser.[4] Der viser sig altså her, ligesom ved de lignende bøhmiske findesteder, at være meningsforskel om disse mærkelige levningers betydning. Det rigtige turde måske her som hist være, at man har at gøre med bostedspladser, hvor der og findes grave i boligernes umiddelbare nærhed; — de store gruber må vistnok stadig ansees for levninger af bebyggelse. For disse schlesiske levninger haves ei daterende fund; i nogle siges lerkar med under bunden indstemplede ornamenter at være fundne, hvilket tyder på en senere, slavisk, tid. I det hele gælder det dog,

[1] Lignende iagttagelser med hensyn til lerkarrene er gjorte f. ex. på de med disse schlesiske nøie overensstemmende bostedspladser ved Broholm på Fyen.
[2] Smlgn. *Schlesiens Vorzeit*, 32. Bericht, p. 114, *Zeitschrift für Ethnologie*, III, 1871, Verhandl. p. 81 f.
[3] *Schlesiens Vorzeit*, 42. Bericht, p. 404 ff.
[4] Ibidem, 22. Bericht, p. 218.

såvel om askemarkerne som om de sidst omtalte levninger, at man endnu savner systematiske undersøgelser af dem og karakteriserende fund; det er at formode, at man ved større planmæssige undersøgelser af sådanne bopladser måtte kunne vinde vigtige bidrag til belysning af den kultur, til hvis gravfund disse levninger danner supplementet.

Vi vil gennem et tilbageblik over det her fremførte schlesiske materiale søge særlig at fæste os ved, hvad der belyser det emne, som denne bog sysselsætter sig med.

De ældste af de i Schlesien fundne jernsager er dels sager, der henhører til grupperne Hallstatt og Tène, dels stykker, der er arbeidede i former, som vi ellers kender som karakteristiske for de gamle broncer. I forbindelse med dem må nævnes broncer af sydeuropæisk fabrikat (vognen, skåler med drevne bukler, etruskisk fibula etc.), der i syden tilhører en allerede fuldt udviklet jernalder, men som i Nord-Europa optræder i en periode, som der i det hele må karakteriseres som broncealderens slutning. Disse sager fra en ældste jernalder findes tildels på urnemarker, altså i forbindelse med gravskikke, som og genfindes inden sydligere områder.

Alt peger således bestemt på kulturindflydelser sydfra, og jeg fæster mig da fornemmelig ved veien over Mähren, forbindelsen mellem Donaus og Oders gebeter.[1] De schlesiske urnemarker stemmer nøie med de mähriske og med dem sammenhængende sydligere (se indledningen p. 38); både gravenes anordning, urnernes former og ornamenter,[2] deres sværtning med grafit, andre lersager som de små klapre-genstande, gravgodsets art m. m. stemmer på det nøieste overens. Med de malede kar må man sammenligne malede urner, der findes indenfor Hallstatt-gruppen

[1] Også over Bøhmen vil naturligvis indflydelser være komne (Glatzer-passet).

[2] Her nævner jeg kun to detailler: de i bunden med grafitstrøg prydede skåle, pl. X fig. 7—8, genfindes ganske på pl. II fig. 5—7 fra Byciskála-fundet; ornamenterne på pl. II, fig. 1, 2 og 7 af Hallstatt-gruppen genfindes ganske på schlesiske urner fra Lerschwitz (16. Bericht. pl. 8) og andre findesteder (vor pl. VIII, 13). — Måhren er rigt på grafit, hvilket ei forekommer i naturen i de nordenfor liggende gebeter.

(se ovenfor p. 18). Der er således ingen tvivl om, at jernalderens begyndelse ved Oders øvre løb skyldes indvirkninger sydfra. Her skal jeg ei søge at datere disse indvirkningers begyndelse; i slutningskapitlet af første afsnit kommer jeg tilbage til disse spørgsmål; her skal jeg kun nævne, at de ældste schlesiske myntfund skriver sig fra Alexander den stores tid,[1] og minde om det ovenfor omtalte fund af en romersk familiemynt fra 2det årh. f. Kr. i en urne på Töppelberg ved Massel. Tidlig gik vistnok en af handelsveiene fra Syd-Europa til ravkysten over Schlesien; — jeg nævner her et interessant fund ved Gross-Hennersdorf, hvor der i en stenkistegrav fandtes en større mængde rå (ubearbeidet) bernsten, hvoraf 120 ℔ kom til museet i Breslau.[2] Ad disse veie fra syd kom altså både gravskikke, broncer, jernsager og senere romerske sager (lamper og fibulaer m. m.) ind i Schlesien. Virchow har tidligere påpeget, at over Mähren-Schlesien må en af de gamle forbindelsesveie mellem Syd- og Nord-Europa have gået.[3]

Urnemarkerne er visselig af temmelig forskellig ælde. Medens der synes at være enkelte, hvor gamle broncer findes og jernet endnu ikke viser sig, finder man på andre romerske sager; ja det synes endog, som om flere skriver sig fra den slaviske tid, med urner og gravgods, der ganske afviger fra, hvad her er omtalt.[4] Også om disse gravpladsers kronologiske stilling kommer jeg i dette afsnits slutningskapitel til udførligere at tale.

KAPITEL II. POSEN. POLSKE GEBETER.

Nord for Schlesien ligger Posen, hvilket landskab også hører til Oders flodgebet, idet det gennemstrømmes af dens biflod Warthe

[1] Drescher: *Schlesiens Vorzeit*, 8. Bericht, p. 95.
[2] Drescher, l. c. p. 79, fund no. 341.
[3] Om de gamle forbindelsesveie gennem Schlesien se *Zeitschrift für Ethnologie*, V, p. 169; *Corresp. Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellschaft*, 1875, Verhandl. p. 43.
[4] *Schlesiens Vorzeit*, 35. Bericht, p. 184.

med dennes mange tilløb. Disse floder gennemskærer landet væsentlig fra øst mod vest; i det flade landskab har deres leier været omgivne af uhyre sumpstrækninger, som ved oversvømmelser helt blev satte under vand, og som ellers dannede ugennemtrængelige moradser *(Brüche)*; først i de nyeste tider har man ved vidtløftige kanaliseringsarbeider reguleret flodløbene. Kun på de enkelte steder, hvor bakkedrag fra begge sider strakte sig hen til det egentlige flodleie, kunde man i gamle dage nå hen til floden og sætte over den (de såkaldte *Furthen*).

Ved disse naturlige overfartssteder samt på det mellem floderne liggende høiere land er det, at man her finder levninger fra de forhistoriske tider. Posen er langt rigere på sådanne, end man indtil for kort tid siden havde anelse om. En enkelt forfatter har vistnok allerede i det 17de århundrede beskrevet endel posenske oldsager,[1] men endnu for 20 år siden var en videnskabelig undersøgelse af landets arkæologiske forhold sågodtsom ikke begyndt. Imidlertid er der i de par sidste decennier udrettet overmåde meget, så at der nu foreligger et rigt materiale; det polske »selskab af videnskabens venner« har foranstaltet udgravninger og samlet et rigt museum;[2] Dr. Schwartz har med utrættelig flid og omhyggelighed indsamlet materialier til landets forhistoriske kartografi og fundstatistik,[3] og fremfor alle har Virchow belyst Posenske oldsager i talrige meddelelser om undersøgelser og udgravninger, som han her har foretaget.[4]

[1] Jacob v. Mellen: *Historia sepulcralis Sarmatiæ.* Jena 1679. Denne bog kender jeg dog kun af dens omtale hos L. v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 38 f. Smlgn. Kohns indledning til Sadowski's *Handelsstrassen*, p. XXXVI, hvor anføres udtalelser af en kronist fra det 15de årh. om posenske urner; denne tror, at de er naturlige dannelser i jorden *(solo naturae beneficio et absque omne humanani* (!) *suffragio effingantur)*

[2] Mit kendskab til Posens oldsager grunder sig væsentlig på studier i dette museum i 1876 og 1879.

[3] Dr. W. Schwartz: *Materialien zur prähistorischen Kartographie der Prov. Posen*, 1875, I. *Nachtrag*, 1879, II. *Nachtrag* 1880; — fremdeles talrige opsatser i *Zeitschrift für Ethnologie*.

[4] Meddelelserne er gjorte i det ethnologiske selskab i Berlin og findes i dets nys citerede tidsskrift.

Jeg går med en gang over til at omtale nogle af de mærkeligste gravpladser og begynder med den, hvor Virchow har anstillet sine fleste undersøgelser, Zaborowo.[1] Et mod vest mod Primentersøen svagt affaldende høidedrag er her ganske bedækket med grave; — plogen har vel allerede ødelagt tusinder af urner, men nye grupper findes stadig. Et par fod under jordens overflade støder man på et dække af store stene, og under dette findes graven. Disse stene synes ei at have dannet nogen regelmæssig beskyttelse for urnerne; det synes, som om urnerne blev nedsatte løse i jorden, tildækkede med jord, og så blev stenene hobet sammen derover. Derfor er på denne gravplads urnerne næsten altid søndertrykkede, og uagtet de er tilstede i forbausende mængde, er det en sjeldenhed, at et kar lader sig bringe helt for dagens lys. I hver grav findes de brændte ben i en større urne, men ved denne findes stadig en mængde andre biurner, ofte 15—20, ja undertiden 50 og endnu flere. Disse lerkar er af de forskelligste arter og former. De egentlige gravurner er i almindelighed større simplere kar, uden ornamenter; ofte har de dog en sværtet overflade. Biurnerne synes at repræsentere alle de forskellige arter af kar, der kan forékomme i et hus, fra de større og grovere kar, der anvendes til praktisk brug,[2] til små skåle og kopper, der nærmest ser ud som nipssager. Oftere dannede de små skåle og kopper hele opsatser, liggende 6—8 stykker den ene indeni eller over den anden. Flere af de større kar er prydede med mere eller mindre fremtrædende bukler eller og med i relief ophøiede ribber; flere vide, mere skålformede kar har den indre rand facetteret (ligesom pl. XI, fig. 16). Med grafit sværtede kar er paa denne gravplads temmelig hyppige; i særdeleshed er dette tilfældet med skåle, af hvilke også flere indvendig i bunden viser grafitterede, som en stjernefigur ordnede ornamenter (ligesom pl. XI, fig. 6).[3] Malede lerkar forekom of-

[1] *Zeitschrift für Ethnologie,* IV, p. 47—54, V, p. 98—101, VI, p. 217—224, VII, p. 101 f., 154—159.

[2] Hermed er ikke udtalt, at de i gravene nedsatte exemplarer viser spor af at have været brugsgenstande.

[3] L. c. VII, p. 111 f.

tere, nogle ganske lig med dem p. 61 omtalte fra Schlesien, gule med rødt, sort og brunt, prydede med trikvetrum og en kreds med stråler eller punkter omkring (solskiven?); andre kar var helt sorte og røde, så at de først ved nærmere undersøgelse kunde erkendes som malede; i det hele taget fandtes der i de fleste grave levninger af et malet kar, oftere dog så ufuldstændige, at det syntes tvivlsomt, om et helt kar var bleven nedsat. Pl. XII, fig. 1 fremstiller en eiendommelig urne, noget større end de andre malede; den er inddelt i sorte og mørkrøde felter; de grafitterede sorte er udfyldte med eindommelige ornamenter af linier og punktrækker, og på halsen sees i dem tegninger af et dyr, sandsynligvis af en hest. Låg til urnerne fandtes oftere; ligeså forekom »røgelsekar« (som pl. IX, fig. 17) og flere mindre lersager som horn (pl. XI, fig. 20) og fuglefigurer. Særlig må nævnes et lidet kar af form som pl. IX, fig. 13, dog endende foran ikke i et fuglehoved, men i et oksehoved med to horn. Tvillingkar (af skåle, små urner og horn) fandtes også oftere. I de store egentlige gravurner fandtes de brændte og sønderslåede ben, og ovenpå eller mellem dem lå det medgivne gravgods, i almindelighed en eller anden liden genstand af bronce eller jern; biurnerne syntes stadig et være nedsatte tomme. Der fandtes af broncer adskillige nåle (pl. XII, fig. 12—13) og små ringe, pincetter, knive m. m; af knivene var nogle af form som pl. X, fig. 3; en noget særegen form er afbildet pl. XII, fig. 2; fremdeles fandtes stykker af en mærkelig broncekæde, hvis ringe forenes med lange vredne stykker; videre flere broncecelter; en af de interessanteste af broncesagerne var en fibula af en for den ungarske broncealder karakteristisk type; fig. 3 på næste side fremstiller typen; det her fundne exemplar havde dog længere og smalere bøile, og spiralnålen bagtil, fra hvis ende nålen udgår, var og længere. Særlig interessant er også et fundet bidsel af bronce, der ved sin form må sammenstilles med de ovenfor p. 7 omtalte broncebidsler fra olditaliske fund (Ronzano); det er afbildet pl. XII, fig. 3. Mellem jernsagerne nævner jeg først et par pålstave af Hallstattform (som pl. X, fig. 10); videre en dolk, hvis form dog ei lader

sig nærmere karakterisere, da den er så forrustet, en hulcelt, flere knive, ringe m. m. Også Virchow fremhæver, hvorledes det er eiendommeligt, at flere ellers i bronce sædvanlige typer her også genfindes i jern; dette gælder ei blot hals- og armringe, men også flade knive som pl. X, fig. 3; ja selv den ungarske fibula fig. 3 genfindes her i jern, i et omtrent fuldstændigt exemplar; flere spiralplader af jerntråd turde være levninger af andre exemplarer. Også af bidsler af jern fandtes levninger. Interessant var det oftere tilbagevendende tilfælde, at hvor en urne var dækket af en skål, hvis rand faldt indenfor urnens kanter, der lå omkring skålens rand, altså indenfor urnekanten, en halsring af bronce eller jern. Af andet gravgods fandtes oftere små blå glasperler og stykker af rav; særlig må og nævnes de små »Eier- og Käsesteine«, som så ofte lå i urnerne: små stene, ovale som et æg eller dannede som en fladtrykt cylinder, mindende om en ost (pl. XII, fig. 4—5); gentagne gange fandtes de parvis, en af hver sort; de viste tydelige spor af at være tildannede og glattede; om en lignende fra et andet ukendt findested heder det og, at den var overtrukket med et tyndt lag harpix. Man har dels været tilbøielig til at tillægge dem en egen symbolsk betydning, dels med Virchow til i dem ligefrem at se repræsentativer for de slags næringsmidler, som deres former fremkalder for erindringen.

Fig. 3.

En anden gravplads ved Kazmierz (Kr. Samter), ligeledes syd for Warthe, slutter sig nær til Zaborowo, når man ser hen til de fundne genstande.[1] Gravenes indretning var den sædvanlige, idet

[1] SCHWARTZ: *I. Nachtrag zu den Materialien zur prähist. Kartographie der Provinz Posen*, p. 7—8, Id. *II. Nachtrag*, p. 6 ff.; *Zeitschrift für*

urnerne var omsatte med stene, dog heder det om nogle af gravene, at de var »stenkistegrave«. Malede urner forekom oftere; således også her som ved Zaborowo en liden skål ganske som pl. IX, fig. 16, med solskiveornament og trikvetrum. Flere grafitterede skåle havde indvendig i bunden stråleformede forsiringer (som pl. XI, fig. 6); oftere fandtes røgelsekar (som pl. IX, fig. 17) og lysestage-formede lerkar (som pl. XII, fig. 11). Et lidet kar af samme slags som pl. IX, fig. 13 var givet formen af en okse, på fire ben og med horn. Mellem gravgodset kan først mærkes et par hammere af sten, adskillige hvæssestene, videre talrige genstande af bronce og jern. Gravene havde her tildels rigere udstyr end sædvanlig; i en grav fandtes således et broncesværd af en ved Hallstatt både i bronce og jern sædvanlig type, med tilhørende dopsko af bronce (ovenfor p. 18), en Hallstatt-pålstav af jern, en pincet, en nål og et beslagstykke af bronce, stykke af en ravring, samt et hestekranium. I de hidtil undersøgte grave er der fundet endnu et lignende broncesværd, mindst 2 broncefibulaer af den ovenfor fig. 3 afbildede ungarske type; en flad, halvmåneformet kniv (pl. XII, fig. 6), flere pincetter, nogle som pl. X, fig. 19, andre af den pl. XII, fig. 7 afbildede form og ligesom denne hængende på en ring af horn eller rav.[1] Af broncesager fandtes fremdeles flere celter, mange nåle, de fleste med en bøining under hovedet; et exemplar har hovedet dannet som en liden tverstang, der ender i to skåle (ganske som Worsaae, Nord. Olds. no. 241); en eiendommelig bæltehage (pl. XII, fig. 8), et ubestemmeligt lidet stykke prydet med to fuglehoveder, fragmenter af en tynd liden skål, et ganske lidet støbt broncekar med låg, en tutulus af bronce, mange ringe af forskellige slags m. m. Jernsager forekom i betydeligt antal: temmelig mange Hallstatt-pålstave (som pl. X, fig. 10), nogle spydspidser, flere hulcelter, en

Ethnologie, X, 1878, Verhandl. p. 51 f., 275 f.; *Katalog der Ausstellung zu Berlin*, 1880, p. 370 ff., 383 f.

[1] Et særlig fint arbeidet stykke er afbildet i *Zeitschrift für Ethnologie*, X, pl. VII, fig. 13; også hos Kohn-Mehlis: *Materialien zur Vorgeschichte d. Menschen im östl. Europa*, I, p. 219.

økse med belægning af presset guldblik, i maner og teknik ganske som guldbelægningen på broncealderssager, mange knive som pl. X, fig. 7, dels med tange, dels med fal for håndtaget, andre mere sigdformede knive, hals- og armringe o. s. v. Der fandtes og mange glasperler, mest ensfarvede blå, nogle med indsmeltede gule punkter og kredse, videre flere perler og ringe af rav. Den omtalte økse med guldbliksudstyr fandtes i samme grav som det andet broncesværd; også i den fandtes et hestehoved.

I det polske selskabs museum findes et rigt fund fra en urnemark ved Nadziejewo (Kr. Schroda), 4—5 mil syd for Posen, på østsiden af Warthe.[1] Skjønt kun en trediedel af gravpladsen er undersøgt, er dog her henved 300 grave åbnede; urnerne er almindelig omlagte med stene, sand fyldt over og det hele oftest belagt med et stendække. Mellem lerkarrene forekommer her særdeles ofte råt udførte og rødbrændte stykker, der aldrig viser spor af sværtning (pl. XIII, fig. 1—2), råt prydede med længdestriber eller med rækker af med en pind indtrykte punkter. Sådanne urner var ofte anvendte som gemme for de brændte ben; forøvrigt viste urnerne her som i Posen i det hele taget stor overensstemmelse med dem fra schlesiske gravpladser, som sees på pl. VIII—IX; former som de på pl. VIII var også her hyppige som ossuarier. Omkring gravurnen stod almindelig 4—6 andre kar, ofte mange flere, indtil 24. Pl. XI, fig. 1—8 viser en del lerkar fra denne gravplads; grafitsværtning forekom hyppig, især på de lave, vide skåle med opdreven bund, der også gerne indvendig havde den nu så ofte omtalte ornamentik (pl. XI, fig. 6). Der fandtes flere kar med små bukler; ornamentet på fig. 5, en fordybet kreds omgiven af punkter, stemmende med de malede kars »solskive«, forekom oftere. Af mere særegne former fandtes røgelsekar, klapre-genstande, et fugleformet kar som pl. IX, fig. 13, flere stykker som det pl. XII, fig. 11 afbildede, hule i begge

[1] Nogle meddelelser om denne gravplads af Virchow i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, p. 110 f., IX, p. 222; smlgn. *Katalog der Ausstellung zu Berlin*, 1880, p. 378.

ender, i form mindende om lysestager o. a. Adskillige smukke, malede kar blev fundne; særlig nævner jeg en liden skål som pl. IX, fig. 16, hvor trikvetrum var anbragt i to grupper, 3 gange i hver. Udstyret med gravgods synes at have været forholdsvis rigt; — ialfald er en betydelig samling deraf bleven tilveiebragt ved de omhyggelige udgravninger. I en grav, der var dækket af en pyramideformet stenhob, og som indeholdt 18 urner, fandtes: en gennemboret øksehammer af sten, en halsring af jern, der synes spiralvreden (dog ei som fig. 1 ovenfor i forskellige retninger), 3 armringe af jern, hvoraf en er afbildet pl. XII, fig. 17, et bidselbid af jern, en bred bæltehage af bronceblik og en hvæssesten. Mellem de fundne sager fremhæver jeg et par pålstave, flere armringe, halsringe og mindre ringe, nogle flade knive som pl. X, fig. 3, en mængde nåle, hvoraf de fleste var indbøiede under hovedet som pl. X, fig. 13—14, nogle synåle m. m., alt af bronce,[1] samt af jern et par spydspidser, mange knive som pl. X fig. 7, et par bæltehager, afbild. pl. XII, fig. 9—10; på fig. 9 er nogle mindre ringe af bronce; jernnåle fandtes i stort antal, de fleste af former, som og fandtes i bronce, med bøining under hovedet; en har som hoved en spiralplade som fig. 12 på pl. X, et par har hult kugleformet hoved som fig. 15 på samme planche. Videre var der nogle jernringe og talrige perler af blåt glas, nogle med gule indlægninger. En bæltespænde af jern og en *Schläfenring* af bronce må ansees for tilfældig blandede ind mellem de andre sager. Af de i urnerne fundne genstande viste flere tydeligt spor af at have været i ild eller af at være forsætlig itubrudte før nedlægningen i graven.

Blandt de talrige fund fra andre urnemarker, som findes i det nævnte museum, nævner jeg endnu nogle. Gravpladsen ved Dobieszewko har i det hele en noget fattigere karakter end nysnævnte; urnerne viser ei så rig ornamentik; formerne pl. XI, fig.

[1] SADOWSKI: *Die Handelsstrassen der Griechen u. Römer*, p. 152, nævner fra dette findested en »etruskisk fibula«; et sådant stykke fandtes dog ei herfra i museet i Posen.

9—10 er temmelig hyppige; der findes mange kar med fod som fig. 11; fig. 12 er et exemplar sammesteds fra, prydet med ophøiede ribber. Klapre-genstande forekom ofte, i alle tre former fig. 10—12 på pl. IX; af lampelignende kar som fig. 13 på samme planche fandtes og flere, om end ei i fugleform. Af gravgodset er kun broncesager tilstede i museet; flade knive som pl. X, fig. 3, fiskekroge, en liden pilespids med fal, ganske som de fra schlesiske urnemarker omtalte og i det østlige Mellem-Europa almindelige, mange nåle, af hvilke pl. XII, fig. 14—16 fremstiller hovedtyperne; nåle med bøining under hovedet findes her ei. Fremdeles er fundet en øksehammer af sten med skafthul samt en liden *Käsestein* som pl. XII, fig. 4. Der skal og være fundet en del om end ei mange jernsager. Hyppigst forekom ganske små bronceringe i urnerne; en mængde af disse er mere eller mindre smeltede og vidner om, hvorledes gravgodset var med på ligbålet. Denne gravplads kan måske ansees for at tilhøre en lidt ældre tid end den foregående; både urner og gravgods giver antydninger i den retning. — Pl. XI, fig. 13—19 hidrører fra en urnemark ved Palczyn ved Miloslav (Kr. Schroda).[1] Flere af urnerne herfra har låg af den karakteristiske form, som kaldes *Mützendeckel* (fig. 13—14); urnen fig. 16 har flere facetter indvendig ved randen ligesom flere ovennævnte kar i Zaborowofundet. Det interessanteste er dog her forekomsten af bronceringe i urnernes ører: fig. 17 har en armring gående gennem det ene øre; på fig. 19 er en liden broncering anbragt i hvert øre, og disse forenes ved en større vreden ring, der altså danner en bærehank for urnen; fig. 18 har 3 ører, hvori der synes at have været broncekæder til karrets ophængning. Fig. 15 er en klaprepude, der ligeledes er forsynet med en broncering. Af gravgodset fra denne urnemark nævner jeg flere smukke exemplarer af pålstave og celter af bronce, arm- og halsringe, rette nåle med hoved som de pl. XII, fig. 12—16 afbildede, andre med spiralhoved (som pl. X, fig. 12), en fibula, afbildet pl. XII, fig. 21, ganske

[1] Denne gravplads er berørt i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 114.

som de ovenfor p. 67 fra Schlesien omtalte, med det forreste parti underbøiet, men med spiral af Tène-system, derfor at anse som en varietet af Tène-typ, — alt af bronce; af jern fandtes nogle nåle m. m., men fremfor alt 6 vel bevarede ringe som fig. 1 ovenfor p. 66, dannede af 4-kantede tene, der er vredne i forskellige retninger ligesom en vel bekendt art af bronceringe. — Et par ganske lignende halsringe af jern haves også fra en gravmark ved Hummer, hvorfra også den pl. XII, fig. 18 afbildede armring af jern hidrører, ligeledes en efterligning af tilsvarende i bronce; her er også det pl. XI, fig. 20 afbildede lille horn af ler fundet; af gravgodset herfra nævner jeg forøvrigt rette broncenåle, et par spydspidser af jern, en pincet af jern som pl. X, fig. 19, et bidselbid af jern, håndsneldehjul af brændt ler samt glasperler af den oftere omtalte slags, blå og blå med gule øine. — De mærkelige halsringe af jern som fig. 1, p. 66 sees også i fundet fra gravpladsen Manieczki.[1] Gravene var her som ved Zaborowo overdækkede med lag af store stene; det er af interesse, at man her midt på gravpladsen stødte på en firkant, hvor der fandtes en mængde kul, vistnok ligbrændingsstedet. Af gravgodset nævner jeg foruden de omtalte halsringe af jern, flere jern-armringe, en afb. pl. XII, fig. 20; sådanne er og fundne på andre posenske urnemarker; videre en stenhammer, flere skønne broncenåle[2] m. m. — Fra en anden urnemark ved Sulencin,[3] der i urnerne ei frembyder noget fra det almindelige afvigende, nævner jeg mellem gravgodset af bronce en nål som pl. X, fig. 12, af jern en nål med stort hult hoved som fig. 15 sammesteds, en celt, en spydspids og flere halsringe af 4-kantede, men ei vredne tene, samt flere armringe, alt af jern, desuden en stenhammer med skafthul. — De på en lignende gravplads ved Kotowo fundne sager tyder

[1] Udførlig beskrevet med afbildninger i *Roczniki Towarzystwa Przyjaciól Nauk Poznanskiego*, Tom. I. 1860, p. 465—77; omtalt af grev PRZEZDZIECKI i *Verhandlungen des internationalen Congresses für Alterthumskunde u. Geschichte zu Bonn 1868*, p. 26 f.

[2] Hos SADOWKSI: *Die Handelsstrassen etc.* er som fig. 46 afbildet en smuk nål herfra (p. 152).

[3] Berørt i *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, p. 221.

på, at denne har været benyttet gennem længere tid; ved siden af bronceknive som pl. X, fig. 3 og krumme lignende, af form som jernkniven fig. 7 på samme planche, ligger der en halvmåneformet jernkniv som fig. 8 sammesteds og en romersk broncefibula som fig. 2 ovenfor p. 67; desuden fandtes en Tène-fibula som fig. 21 på pl. XII og en senere efterligning af en sådan, hvor partiet foran ei var virkelig underbøiet, men hvor det var støbt (pl. XIII, fig. 3); bagtil var spirallægningen ikke en fortsættelse af bøilen, men gennem et hul i dennes ende var en bjelke anbragt, hvorom så en anden tråd var lagt som spiral og dannede nålen. Denne gravplads har altså været benyttet ned til en tid, da romersk indflydelse begyndte at gøre sig gældende. — I en privatsamling i Posen[1] bevares et fund fra en urnemark ved Kunowo (Kr. Schrimm), hvori forekommer et par nåle af den schlesiske form med bøiet hoved og øsken ved ombøiningen (som pl. X, fig. 11, men simplere end dette expl.); fremdeles er i dette fund flere nåle med spiralhoved (pl. X, fig. 12), et par eiendommelige nåle med stort, massivt og eiendommelig ornamenteret hoved (afbild. pl. XIII, fig. 4),[2] en pincet (afbild. pl. XIII, fig 5), små ringe m. m., alt af bronce; gravene indeholdt også sager af jern.

Særlig interesse frembyder en gravplads ved Wszedzin ved Mogilno, c 10 mil øst for Posen.[3] Ved siden af urner af de på urnemarkerne almindelige former fandtes her også flere, som i sine ædle former bestemt minder om sydlige, italiske, lerkar; et par er gengivne pl. XII, fig. 28—29. I en grav fandtes her fragmenter af en hul broncering (afbild. pl. XII, fig. 27), som det synes sammenbøiet af blik, ei støbt, med punsede ornamenter; videre fragment af en Tène-fibula af bronce, samt en jernnål med bøining under hovedet, til hvilket er fastsmeltet noget glas. I en

[1] Samlingen tilhører Hr. Rechtsanwalt L. von Jazdzewski.
[2] Den ene af disse nåle er kommen til museet i Berlin.
[3] Meddelelser om fund på dette sted er givne af A. Kohn i *Archiv für Anthropologie*, X, p. 22 ff.; smlgn. Kohn-Mehlis: *Materialen zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa*, I, p. 221 ff.

anden grav fandtes den på den citerede pl. som fig. 25 afbildede broncenål med to spiraler sammen med et støbt halssmykke, der nu er i 3 fragmenter.[1] I en tredie grav lå fibulafragmentet pl. XII, fig. 24 sammen med en krum jernkniv af form omtr. som pl. X, fig. 8. Med den pl. XII, fig. 23 afbildede broncefibula fandtes et par mindre Tène-fibulaer, bronceknopperne af en anden, lig fig. 22 sammesteds, der forøvrigt havde været af jern. Fig. 22 er også af jern, men bøilens knopper af bronce; ved den er fastrustet den fig. 26 afbildede bæltehage af bronce, endende i et dyrehoved. Desuden fandtes mange Tène-fibulaer af jern, af almindelig form, med dem oftere også bæltehager af jern, længere og smalere end fig. 10 på pl. XII, med krog kun i den ene ende, tvert afskårne i den anden.[2] Gravene på denne urnemark synes og at have frembudt flere særegenheder; det ser ud, som om man tildels her har at gøre med brandpletgrave, idet mange urner er i fragmenter, der kan sees at have ligget i kul og aske og at have været i ild som de fleste af oldsagerne, førend de i sønderbrudt tilstand kom i graven; fundberetningen indeholder dog ei noget herom, men den oplyser da heller intet om gravenes art. Mærkelig er især på denne gravplads den hyppige forekomst af Tène-sager, fibulaer og bæltehager; af fibulaerne minder udviklede stykker som fig. 23 med sine brede massive bøiler om lignende, der pag. 43 ovenfor blev omtalte fra Hradist-Stradonic i Bøhmen; sager, der viser romersk indflydelse, synes dog ei at være fundne her ved Wzedzin.

I det hele og store taget stemmer de posenske urnemarker således nær overens med de schlesiske; de viser gennemgående ligheder i anlæg, indretning og udstyr; at vi fra de posenske i det hele kender rigere gravgods, beror vel væsentlig på, at man her i den senere tid mere har anstillet planmæssige og omfat-

[1] Der er ei 3 diademer, som Kohn l. c. siger, men de 3 stykker passer sammen i bruddene og udgør tilsammen et diademlignende stykke, snarest et halssmykke.

[2] Kohn omtaler l. c. som fundet i den store, pl. XII, fig. 29 afbild. urne en nål, prydet med 3 dragehoveder; nogen sådan har jeg dog ei bemærket i museet i Posen mellem de øvrige sager.

tende undersøgelser end hist. Af mere særegne i Posen optrædende gravformer skal nogle omtales. I et tilfælde synes det, som om urnerne i en grav har været omsatte, ikke med stene, men med træblokke.[1] Stenkistegrave forekommer oftere i nær forbindelse med urnemarkerne og slutter sig og i sit indhold nær til dem; de er dannede med retvinklede hjørner af utilhugne eller kun på en side tilhugne stene; om en sådån grav heder det, at dens 8—12 urner stod i »to lag ovenpå hinanden«.[2] Ved Jarocin, Kr. Wreschen, synes på en stor gravplads alle grave at have været af denne slags; i en firkantet stenkiste står 2—3′ under jordoverfladen en eller flere urner, oftere grafitterede; hver grav dækkes regelmæssig af en stor granitblok, så stor, at den ofte er synlig ovenpå jorden.[3] Eiendommelige er de såkaldte bikubegrave, byggede af kløvede stenplader, der er stillede på skrå og danner en slags hvælving over de i graven indesluttede lerkar; disse grave er almindelig runde, en enkelt gang og firkantede;[4] i flere ved Wroblewo undersøgte fandtes talrige urner, nogle med de brændte ben, som det fremhæves, uden spor af aske blandet ind mellem benene, de fleste tomme; af metal fandtes kun enkelte små broncesager. Fra disse arter af stengrave adskiller Schwartz[5] de små kvadratiske stenkister, der stadig synes at forekomme isolerede; de er almindelig dannede af 6 tilhuggede stenplader og indeholder foruden urnen med de brændte ben kun ganske enkelte andre kar; af metalsager indeholder de ei heller meget.[6] Eiendommelige er nogle kulfyldte fordybninger, der findes

[1] Ved Alt-Lauske, se *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verhandl. p. 242.
[2] Ved Zlotowo, *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verhandl. p. 10.
[3] Beigel i *Mittheilungen der anthropol. Gesellschaft in Wien*, II. p. 83 f., VI, p. 294 f.
[4] Ved Wroblewo, Przependowo og Bialosliwi, se *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 269 ff.; om gravene ved Wroblewo udførligere hos Kohn-Mehlis: *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östl. Europa*, I, p. 132—138.
[5] Schwartz: *I. Nachtrag* etc., p. 4, *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 881.
[6] Schwartz nævner, at de oftere indeholder *Spangen in Art der Sicherheitsnadeln*. Hvad slags fibulaer han mener hermed, er mig ikke klart; etsteds

ved en urnemark ved Ostrowo; flade gruber af et par alens tvermål var fyldte med kul, hvorimellem fandtes af ild skadede dolke og sønderbrudte sværd, men forøvrigt ei spor af urner, ben eller andre metalsager. Sandsynligvis var dog også disse gruber en slags begravelser; de forbrændte og itubrudte jernsager bringer til at tænke på de pommerske og bornholmske brandpletgrave.[1]

Med hensyn til urnerne er flere bemærkninger gjorte ovenfor ved omtalen af de enkelte anførte fund. Under Nadziejewo omtaltes, hvorledes råt udførte urner (pl. XIII, fig. 1—2) her forekom oftere; sådanne findes og af og til på de fleste andre gravpladser og altid som her sammen med de fint og smagfuldt arbeidede og prydede kar; man må således ei i dem se levninger fra en ældre tid, da fabrikationen stod på et mere primitivt standpunkt; deres rå udførelse er forsætlig, deres primitive præg skyldes kun manér. Med grafit sværtede kar forekommer temmelig hyppig; dog har jeg et bestemt indtryk af, at denne forsiringsmåde ikke er så almindelig i Posen som i Schlesien, hvad der jo og let kan forklares ved, at Posen ligger fjernere fra Mähren, hvorfra dette stof vel blev hentet.[2] De fleste af de sorte posenske kar synes at have fået sin farve ved dampning under brændingsprocessen. Om nogle i Posen fundne urner heder det, at den til dem anvendte lerart ei findes i Posen, men vel i Schlesien; de må derfor ansees for at være importerede derfra.[3] Bukkelurner forekommer af og til ligesom i Schlesien; dog er heller

(*I. Nachtrag*, p. 8, fund Kujawki) bruger han dette udtryk om en Tènefibula; i nogle sådanne grave ved Borowko fandtes nogle spiralfingerringe af guld med 3 *Spangen*, hvis art jeg dog ei kan bestemme efter den givne beskrivelse (*II. Nachtrag*, p. 8 f.). Ved Rudki fandtes i en sådan grav 3 pålstave, levninger af 2 fibulaer (?), hver med 2 spiraler (eller af én med 4 spiralskiver?), 5 armbånd, — alt af kobber, samt et armbånd af sølvblik (*II. Nachtrag*, p. 26). De to sidst anførte fund synes at tale for, at disse grave er temmelig gamle.

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 221 f.

[2] Smlgn. ovenfor p. 70, note 2.

[3] Smlgn. en modern pottemagers udtalelser om de posenske urner, anførte i *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 277 f.

ikke her buklerne så stærkt fremtrædende som ved de egentlige lausitzske urner.[1] Tvillingurner er omtalte ovenfor under Zaborowo og Nadziejewo (pl. XI, fig. 8); også en trillingurne som den schlesiske pl IX, fig. 15 er fundet i Posen, ved Kiaczyn; den er smukt malet ligesom hin.[2] Af ansigtsurner er adskillige exemplarer fundne i Posen; de fleste af dem hidrører vel fra stenkistegrave. Et par, der er fundne i det nordlige af provinsen, ved Tlukom og i kredsen Czarnikau, har fuldt udviklede ansigter og bærer udenpå indridsede figurer af to nåle med bøining under hovedet; i den førstnævnte fandtes mellem de brændte ben 2 jernnåle, der nøiagtig var af form som de udenpå afbildede, og som vel netop var figurernes originaler.[3] Ved Dobieszewko skal på eller ved den ovenfor omtalte gravplads også være fundet en ansigtsurne;[4] ved Gnesen, Bialosliwie og Sollacz er også exemplarer fundne.[5] Flere i Posen fundne exemplarer har ansigtet kun ufuldstændig antydet, idet der findes en næse, men ikke øine (en enkelt gang og omvendt); sådanne kar kendes fra Bialosliwie og Golencin.[6] Urner med hatteformet låg eller *Mützendeckel* er i det hele ei sjeldne i Posen; nogle sådanne har ganske ansigtsurnernes form og ornamenter, der vistnok forestiller halskraver, men endnu intet ansigt (expl. fra Rombczyn, Kostrzyn).[7] Udførligere om

[1] Se ovenfor p. 73 under Zaborowo; smlgn. og *Zeitschrift für Ethnologie*, III, Verhandl. 105.

[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 221.

[3] Begge urner nu i museet i Berlin; beskrevne og afbildede af VOSS i *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 451 ff., pl. XX, fig. 7—8.

[4] BERENDT: *Nachtrag zu den pommerellischen Gesichtsurnen* (i *Schriften der phys.-ökon. Gesellschaft zu Königsberg*, XVIII), no. 65; den bevares i en samling i Warschau. I en anden samling sammesteds bevares et andet, rimeligvis også i Posen fundet exemplar (Berendt no. 67).

[5] BERENDT, l. c. no. 66. SCHWARTZ: *I. Nachtrag*, p. 6; *II. Nachtrag*, p. 26, fig. 4.

SCHWARTZ: *I. Nachtrag*, p. 6. *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 271; IX, Verhandl. p. 221.

[7] Allerede v. Mellen afbilder en urne med *Mützendeckel* (LEDEBUR p. 38); forøvrigt se SCHWARTZ: *II. Nachtrag*, p. 27; om de to nævnte se VIRCHOW i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 224 f., pl. XVI, og *ibidem* VIII, Verhandl. p. 237, pl. XXV, fig. 5.

de nordtydske ansigtsurner i almindelighed vil afhandles i næste kapitel.

I det foregående er nævnt, hvorledes malede lerkar oftere findes i Posen, stemmende helt med dem, som ovenfor p. 61 f. er omtalte fra Schlesien. Disse mærkelige urner tilhører dog i begge landskaber væsentlig et begrændset sammenhængende territorium, der fra Oders venstre bred (Leschwitz, Neumarkt etc. i Schlesien) strækker sig nordøstlig til Warthes høire bred (Nadziejewo i Kr. Schroda i øst, Kiaczyn og Kazmierz i Kr. Samter i nord).[1] Det er navnlig Virchow, som har henledet opmærksomheden på denne interessante keramiske gruppe, og som gentagne gange har givet bidrag til dens belysning.[2] Han anser den for indenlandsk fabrikat i disse egne ved Oder og Warthe, hvor den findes, men ser tillige i disse malede kar vidnesbyrd om stærke kulturindvirkninger sydfra; gennem handelsforbindelser med sydligere lande lærte de nordiske pottemagere både den finere behandling af leret og at anvende farver til karrenes udsmykning Han har heri utvivlsomt rammet det rette. Alt synes at tale imod at anse disse kar for importerede varer; både i former og ornamenter slutter de sig nær til de ikke-malede lerkar, med hvilke de findes sammen; de samme lave skåle haves også mellem de grafitterede urner; solskive-motivet er også hyppigt i de andre kars ornamenter; trikvetrum, der er så karakteristisk for de malede kar, genfindes vel ei på andre urner, men optræder dog på nordiske genstande fra broncealderen; om man anser det for et helligt tegn, hvad det utvivlsomt har været, giver det disse malede kar en egen betydning i gravene, og man forstår tillige grunden til, at det ei som ornament anvendes på andre kar. Klapre-genstande, identiske med de på disse gravpladser så talrigt forekommende, og hvis egentlige oprindelse aldrig er betvivlet, haves også malede i samme stil som skålene og knytter disse nøie til den hjemlige

[1] Virchow i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 112, IX, Verhandl. p 222.

[2] Virchow i det citerede tidsskrift, VI, Verhandl. p. 112, 220 ff., IX, Verh. p. 222; — o. fl. st.

keramik; endnu mere lod sig anføre i samme retning. Jeg minder om, hvorledes malede kar er fuldt hjemlige inden Hallstatt-gruppen (p. 18); allerede før har jeg påpeget den nære overensstemmelse mellem de almindelige urner på de schlesiske urnemarker og de lerkar, som træffes inden Hallstatt-gruppen; en nærmere betragtning af de nordiske malede lerkar styrker visheden om denne sammenhæng. Som p. 18 omtalt er malede lerkar inden Hallstatt-gruppen især almindelige i gravhaugerne i det øvre Donaugebet;[1] her genfindes mange overensstemmende træk, f. ex. de i stjerneformer ordnede ornamenter indvendig i bunden af de flade kar; på det her behandlede nordiske område haves de såvel i malede som grafitterede skåle; fra en gravhaug i Würtemberg haves en klapre-fugl i form og bemaling helt mindende om lignende i Schlesien fundne.[2] Den på vor pl. XII som fig. 1 afbildede sorte og mørkrøde urne fra Zaborowo minder levende om mange Hallstatt-kar. Også for de nordtydske urnemarkers malede urner genfindes således de nærmeste tilknytninger og forudsætninger inden den efter Hallstatt-fundet benævnte nordalpinske førromerske kulturgruppe. At de inden det begrændsede område i Schlesien og Posen hjemmehørende malede kar også viser flere eiendommeligheder, som ei helt genfindes sydligere, er jo kun naturligt her, hvor der kun er tale om indflydelser og påvirkninger, ei om en direkte import af selve de omhandlede sager. — Interessant er at iagttage, hvorledes disse mellem- og nordeuropæiske malede urner i teknik og farver levende minder om den af Conze først skarpt belyste ældste gruppe af græske malede lerkar (de ariske eller pelasgiske vaser).[3]

Noget særegent synes de i Posen forekommende *Käse-* og *Eiersteine* at være; foruden i de ovenanførte fund haves sådanne

[1] LINDENSCHMIDT: *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, III, X, p. 12.

[2] LINDENSCHMIDT, l. c. fig. 1. Klapre-genstande er forøvrigt sjeldne i gebeterne syd for Mähren (p. 37 ovenfor); fra ungarske urnemarker kender jeg flere små fuglefigurer, der dog ei klaprer (p. 35).

[3] CONZE: *Zur Geschichte der Anfänge griechischer Kunst (Sitzungsberichte der phil.-hist. Cl. d. k. k. Akad. d. Wissensch.* 1870, 1873).

også fra gravpladserne ved Slopanowo og Alt-Lauske.[1] Imidlertid turde det ved nærmere undersøgelser komme til at vise sig, at man også for denne eiendommelige forekomst genfinder sydligere tilknytninger; fra urnemarkerne ved Müglitz i Mähren[2] og Rossitz i Bøhmen[3] omtales små stene oftere at findes imellem de brændte ben i urnerne.

Ved en almindelig betrågtning af det fra de posenske gravpladser fremkomne gravgods af metalsager fæster jeg mig først ved de talrige broncetyper, som her forekommer også i jern. Allerede under Schlesien blev dette forhold omtalt; i Posen, hvorfra så meget mere gravgods hidtil er kendt, fremtræder dette dog så meget mere iøinefaldende. De i forskellige retninger vredne halsringe af jern som fig. 1 pag 66 er her fundne på mange steder; flere typer af armringe haves her i fortrinlige exemplarer i jern; foruden de allerede nævnte omtaler jeg den pl. XII, fig. 19 afbildede typ: i Krakau findes (no 732—33) i det Jagielloniske universitets-museum to sådanne ringe, fundne ved Szremski i Posen; de er af jern med en udenpå lagt tynd skal af bronce. Forøvrigt genfindes såvel af celter og knive som og af nåle og andre sager de samme former både i bronce og jern. Af særlig interesse er de temmelig mange, ved Zaborowo og Kazmierz forekommende ungarske broncefibulaer; at typen ved Zaborowo forekommer i et fuldstændigt exemplar i jern, er en enestående mærkelighed.

Af sager, som vi kender fra Hallstatt-gruppen, genfindes her ikke blot de allerede i Schlesien fundne pålståve af jern, men også broncesværd med deres karakteristiske dopsko med langt udspringende vinger. Med disse sager må også stilles sammen nogle andre, der hidrører fra andre slags fund end gravfund. Fig. 4 på næste side fremstiller en ribbet cista, af den art, som ovenfor er omtalt under Hallstatt og ved de norditaliske nekro-

[1] *Zeitschrift für Ethnologie,* IV, Verhandl. p. 245.

[2] v. Sacken i *Mittheilungen der k. k. Central-Commission,* 1863, p. 28; disse små stene, der ialfald tildels er kunstig tildannede, ansees her for slyngestene.

[3] Sml. ovenfor p. 49.

poler (p. 14 og 9); den er funden ved Priement, ikke langt fra Zaborowo, og bevares nu i Virchows samling i Berlin.[1] Den stod 2′ dybt i sand, på gammel søbund; den var dækket med et fladt jernlåg og indeholdt endel smykkesager: en halsring af bronce, vreden i forskellige retninger, 2 spiralarmbånd og 4 armringe af bronce, 2 nåle som pl. X, fig. 12 af bronce, en liden jernøks og en liden nål af jern, med indbøining under hovedet; den sidste smuldrede hen, straks efter at fundet var gjort. Fundet er altså et mosefund; cistaen var med sit indhold af smykkesager sat ned i et vandløb, som så mange fund fra den østlige gruppe af den nordiske broncealders område. For dette broncekar har vi mod syd den nærmeste tilknytning inden Hallstatt-gruppen; sandsynligvis stammer den fra en nord-etruskisk fabrik. I museet i Posen bevares to små oksefigurer af kobber, med lange vidt ud fra hinanden gående horn; begge figurer havde været forenede ved en over deres nakker liggende stang, og de blev fundne 2—3′ dybt i jorden ved en stor sten, sammen med 6 pålstave, ligeledes af kobber, ved Bythin, Kr. Samter.[2] I sin hele stil og fornemmelig ved de karakteri-

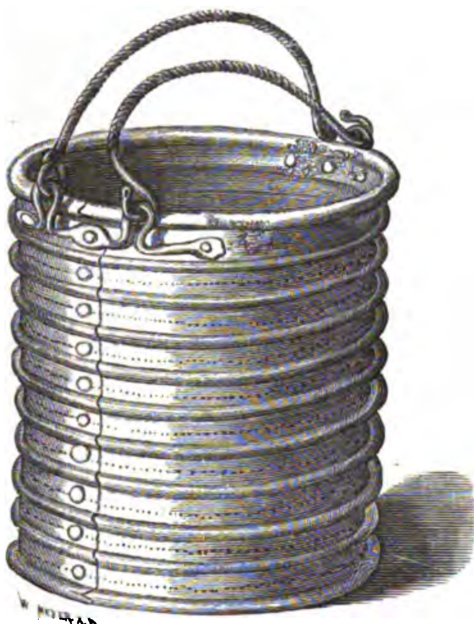

Fig. 4.

[1] Virchow i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 141—150; *Compte-rendu du congrès de Stockholm* I, p. 522, hvor også flere af de i cisten fundne broncer er afbild. Smlgn. *Corresp.-Blatt 1880,* Verhandl. p. 100 ff.

[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, V, Verhandl. p. 200 f., pl. XVIII, fig 1.

stiske horn slutter disse figurer sig til lignende inden Hallstattgruppen og må ansees for at være importerede fra dens område.[1]

En noget særegen stilling indtog den ovenfor omtalte gravplads ved Wzedzin ved Mogilno på grund af gravgodsets gennemgående Tène-karakter. I det polske selskabs museum i Thorn findes også nogle jernsager fra denne gravplads, et par nåle, en ring, tre Tène-fibulaer, af hvilke den ene er af en eiendommelig sen form, afbildet pl. XIII, fig. 6; i det ethnologiske museum i Leipzig er også en stor smuk Tène-fibula af jern herfra.[2] Også fra andre steder i Posen kan fund af Tène-sager anføres. Fra Piotrowo haves et sammenbøiet Tène-sværd (i Berliner-museet no. II, 2518); ved Gryzyna ved Kosten er ved en rå urne med brændte ben fundet fragmenter af et sammenbøiet sværd af samme art tilligemed en skjoldbule (som pl. X, fig. 18), en spydspids og en saks (i museet i Posen); ved Lachmirowice ved Goplo-søen er i en grav med urner ligeledes fundet stykker af et smukt Tènesværd med jernskede tilligemed et fragment af et eneegget sværd, der også synes at have haft skede af jern; af urnerne er stykker af én bevaret, der er vaseformet, noget sværtet (i samlingen på rådhuset i Thorn). Fra Zurawie, Kr. Schubin, findes i museet i Berlin to store hule ringe, lignende pl. V, fig. 1, samt to store spiral-armbånd; et Tène-sværd er måske fundet sammen med disse sager.[3] Ved Kujawki er i en urne fundet en jernkniv og en smuk Tène-fibula af jern;[4] ved Lewkowo skal være fundet[5] en

[1] SADOWSKI: *Die Handelsstrassen*, omtaler 3 i det nordlige Posen, ved Schneidemühl, Owinsk og Slupy, fundne broncekar, som han anser for etruskiske arbeider (pp. 155, 158, 159); jeg kender ikke disse broncekar, men dersom han er nøiagtig, når han p. 159 sammenstiller dem med et i Westpreussen ved Münsterwalde fundet broncekar, der nu bevares i museet i Berlin (no. II, 3426), og som helt stemmer med Worsaae, Nord. Oldsager no. 297, så må de ansees for romerske.

[2] KOHN-MEHLIS: *Materialien zur Vorgeschichte* etc., I, p. 150, 221.

[3] Så finder jeg anført i mine optegnelser fra Berliner-museet; SCHWARTZ i *Materialien* nævner dog ikke noget sværd.

[4] SCHWARTZ: *I. Nachtrag*, p. 8, fig. 16.

[5] Disse sager kender jeg ikke; de er beskrevne af ZENKTELLER i *Programm des kgl. Gymnasiums zu Ostrowo*, 1874; dette skrift har jeg ei haft anledning til at benytte; jeg anfører fundet efter SADOWSKI: *Handelsstrassen*, p. 160 f.

bæltehage med oksehoved og en »etruskisk« fibula, hvilke sager måske turde høre herhen.

Vi befinder os her i Posen, ligesom allerede i Schlesien, inden det område, som henregnes til den nordiske broncealder. Ligeslidt her som hist træder dog en sådan periode videre skarpt frem i fundene; der kan ikke, ialfald endnu, udskilles nogen egen gruppe af grave, der synes at skrive sig fra en periode, hvor jernet var ukendt, medens broncen almindelig anvendtes. De gamle broncer kendes her fornemmelig fra mose- og markfund, hvilke slags fund i det hele er særdeles fremtrædende inden den nordlige broncealders østlige gruppe. En undersøgelse af de ældste broncers herkomst og særegne stilling inden dette område ligger her udenfor min opgave; undersøgelsen gælder de ældste fund, hvori jernet optræder. Jeg fremhæver da særlig Priement-fundet: den sydeuropæiske cista med broncer tildels af nordiske typer; cistaen er importeret til Norden fra en sydligere, fuldt udviklet jernalders område; i Norden er den efter »broncealders« skik nedsat i en mose (vel som offer) med gamle broncesmykker; jernet har imidlertid allerede gjort følge og viser sig ikke blot i selve cistaens låg og bånd under randen, men også i dens indhold, i et redskab og i et smykke. I markfundet ved Bythin optræder ved siden af de gamle pålstave[1] et par visselig Hallstattske dyrefigurer, nedlagte i jorden efter broncealders skik. Jeg vil ikke hævde, at netop disse to fund er de ældste, som taler om kendskab til jernet; jeg stiller dem kun i spidsen, fordi de så klart illustrerer, hvorledes det er forbindelser med syden, som her lader jernet vise sig inden den nordiske bronce-verden. Det kan godt være, at på urnemarkerne flere grave, som indeholder jern, skriver sig fra en ældre tid; men der kendes dog ikke heller fra dem nogen ny form eller typ i jern, som ikke viser sig at hænge sammen med påvirkninger fra

[1] Den omstændighed, at disse pålstave er af kobber og af primitive typer, behøver ei at tyde på en særlig gammel tid i forhold til den nordiske bronceperiode, se VIRCHOW l. c.

Hallstatt-gruppen. De smykkesager i jern af nordiske broncealders-typer, som er omtalte fra gravfundene, kan ei i tid ligge forud for hine indvirkninger og ei skyldes en i selve landet spontant opstået jernindustri, fordi selve de gravskikke, hvormed de findes, vidner om hin sammenhæng mod syd.

På gravpladserne forekommer også temmelig hyppig gamle broncer, både redskaber som pålstave, celter og knive, og smykker som nåle etc.; de findes dog sammen med jern, og man har hidtil ikke materiale til at eftervise, at de er betegnende for urnemarkernes ældste grave.[1] Jeg nævner her et par broncesager, som der ovenfor ei har været anledning til at omtale: ved Staw (Kr. Wreschen) er ved en urne fundet en broncekrone af samme art som pl. X, fig. 2; den var sønderbrudt og skadet af ilden på ligbålet; en lignende krone, men fuldstændig og vel bevaret, fundet ved Cmachowo (Kr. Samter) ligeledes i en urne, bevares i en privatsamling i Posen.[2] Mærkeligst mellem de gamle broncer bliver dog de ungarske fibulaer; man vil neppe kunne føre deres import hid til Norden synderlig længere tilbage end til den tid, da også Hallstatt-sager førtes mod nord. Om disse fibula-funds betydning for den ungarske og nordiske broncealders kronologi vil i dette afsnits slutnings-kapitel blive nærmere tale. Mellem andre i Posen fundne broncer af utvivlsom sydligere oprindelse nævner jeg endnu kun en ved Schmiegel funden broncenål med stort, hult, kugleformet hoved, prydet med drevne punkter;[3] sådanne nåle findes i Mellem-Europa især i broncealderens pælebygninger,[4] og jeg ser i dem forbilledet for de i Nord-Europas ældste jernalder forekommende jernnåle med hult kuglehoved (som

[1] Heller ikke i Posen foreligger endnu en systematisk udgravning af en stor gravplads i dens totalitet; ved en sådan måtte, når man var så heldig at tage fat på en gennem lange tider benyttet gravplads, vigtige kronologiske udgangspunkter kunne vindes.

[2] KOHN-MEHLIS: *Materialien zur Vorgeschichte* etc., II, p. 260, hvor den sidstnævnte (i samling Jazdzewski) er afbildet; den første er afbildet hos SCHWARTZ: *1. Nachtrag*, fig. 15.

[3] Smlgn. SADOWSKI: *Handelsstrassen*, p. 151, fig. 47.

[4] F. ex. DESOR ET FAVRE: *Le bel âge du bronze lacustre*, pl. V.

pl. X, fig. 15). Af i Posen fundne nordiske broncer omtaler jeg her også en ved Floth (Kr. Czarnikau) funden stor fibula, tilhørende et større markfund; på denne fibulas bøile og nålehoved har der været anbragt 5 fuglefigurer, der i stil helt slutter sig til Hallstatt-gruppens fuglefigurer.[1]

Jernets første optræden i Posen hænger således sammen med indvirkninger fra syd, fra den Hallstattske kulturgruppe I senere tid bragte forbindelserne med sydligere egne også påvirkninger fra Tène-kulturen hidop, således som de ovenfor omtalte temmelig talrige fund af Tène-sager viser. At de forbindelsesveie med syden, ad hvilke disse kulturindflydelser nåede Posen, gik over Schlesien, følger både af disse landskabers beliggenhed og bevises også ved den nøie overensstemmelse mellem oldsagfund i begge lande; det var ravhandelen, som fra Oders øvre løb her brød sig vei til Weichselmundingerne og foranledigede livlige forbindelser fra Mellem-Europa til Østersøen på denne kant.[2] Et myntfund i det nordlige Posen synes at være vidnesbyrd om handelsforbindelser mod sydost med den græske verden (Olbia ved Sortehavet): ved Schubin nær Bromberg fandtes 39 gammelgræske guld- og sølvmynter, fra 5te—4de årh. f. Kr.;[3] i Posens oldsager forøvrigt synes der dog ei at spores kulturindflydelser ad den vei. Om betydningen af dette fund og af mulige tidlige direkte forbindelser med den græske verden vil tales under kap. IV.

[1] Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 69, 83 f., hvor også fibulaen er afbildet pl. VI og VII.

[2] Sadowski: *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer*, søger i detail at eftervise de veie, som ravhandelen her har fulgt. Værket må i flere henseender tillægges adskillig fortjeneste; behandlingen af det arkæologiske materiale er imidlertid væsentlig uheldig og mangelfuld, idet omtrent alle broncesager for ham kun er importgods fra det klassiske syden; han har ikke blik for de selvstændige udviklinger inden de forhistoriske metalkulturer i Nord-Europa. Hans tydske oversætter, hr. Albin Kohn, synes i endnu høiere grad at være hildet i ensidighed i denne henseende (smlgn. hans indledning).

[3] Sadowski: *Handelsstrassen*, p. 72 ff., hvor fundet dateres til omkr. 450 f. Kr.; Wiberg: *De klassiska folkens förbindelse med Norden*, 2. upl. 1868, p. 28, henfører mynterne til 460—358 f. Kr.

Jeg nævner her nogle fund, som må ansees for i tid at slutte sig nær til de omtalte fund af Tène-sager. I og ved en urne med brændte ben fandtes ved Gostyn et enegget sværd af den af formen pl. I, fig. 4 udviklede nordiske type, en skjoldbule, spidst tilløbende og sammensveiset på siden (afbildet pl. XIII, fig. 9) og 2 spydspidser; alle sager var forsætlig forbøiede. Ved Goplosøen er i en urnegrav gjort et lignende fund: et lignende sammenbøiet enegget sværd, en kniv, en spydspids m. m. af jern, desuden en romersk broncefibula af en af de ældste provindsiel-romerske former (pl. XIII. fig. 7); ved Schocken fandtes ved en stor urne et 5 gange sammenbøiet sværd, kniv og spydspids af jern, spidsen af en skjoldbule af bronce, en »spænde« og beslag af samme metal m. m. [1] I museet i Berlin findes fra egnen af Bromberg flere sager, som må nævnes i denne forbindelse: en fibula, der i form står den nysnævnte nær, stykker af en broncekæde, der minder om Tène-gruppens kæder, en broncepincet af formen pl. X, fig. 19, funden med en romersk broncespore, en jernnøgle som pl. XI, fig. 21 med tilhørende låsblik (som pl. XIII, fig. 12), en konisk skjoldbule som den fra Gostyn m. m; om de fund, hvortil disse sager hører, kan jeg dog ei give nærmere oplysninger.[2] De ovenfor p. 90 note 1 nævnte romerske broncespand bør og nævnes i denne forbindelse. Vaseformede urner (som pl. VII, fig. 11), prydede med mæander-ornamenter, er fundne på mindst 3 steder i det nordlige Posen, om i forbindelse med andre oldsager ved jeg ikke.[3] Også i nærheden af Priement og Zaborowo er et par sådanne urner fundne, med glindsende sort overflade og mæander af to glatte parallellinier med en punkteret linie imellem; ved den ene af disse urner var fundet et sammenbøiet jernsværd og andre

[1] Schwartz: *Materialien* etc.

[2] Sagerne hidrører fra samling Crüger i Bromberg og er vistnok beskrevne i Crueger: *Ueber die im Regierungzbezirk Bromberg aufgef. Alterthümer*, Mainz 1872; denne bog har jeg dog ei haft adgang til at benytte.

[3] Fra den i forrige note omtalte samling, beskrevne i det citerede værk. Jeg kender dem fra museet i Berlin, hvor ialfald en af dem nu bevares, og fra Sadowski: *Handelsstrassen*, p. 141, 156.; smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 220. Om den ved Miastetschko fundne heder det, at en spore blev fundet i den.

jernsager.[1] Om disse mærkelige urner vil under kap. V nærmere afhandles; i almindelighed er de vel samtidige med den romerske indflydelse i Nord-Tydskland.

De fleste af de her nævnte fund tilhører den tid, da romersk indflydelse havde begyndt at gøre sig gældende, og flere af de anførte stykker bærer romersk præg. Der haves talrige vidnesbyrd om, hvorledes også i romersk tid handelsveiene til Østersøkysten gennem disse egne blev stærkt benyttede; fund af romersk mynt, især fra de par første århundreder af vor tidsregning, er ikke sjeldne, og flere fund af mærkelige romerske sager kan anføres. Fra Gnesen haves således en Isis-statuette af bronce, af romersk præg;[2] i Netze-egnene er fundet både en augur-*lituus* og en lermaske, som formodes arbeidet af landets ler, men som helt har romersk præg og derfor må antages at skrive sig fra en reisende Romers hånd.[3] Af andre fund, der tilhører den romerske indflydelses tid, og som helt stemmer med nordiske fund fra den ældre jernalder, anfører jeg endvidere: ved Ostrowek ved Goplo-søen er sammen med en spydspids af jern fundet et stort bidsel af bronce, ganske som dem fra de danske mosefund med broncekæder;[4] ved Splawic er i urner fundne forbøiede og forbrændte romerske broncefibulaer med bronceringe, glasperler m. m.; ved Kicin ligeledes i urner 3 båndformede romerske fibulaer (en afb. pl. XIII, fig. 11) af en typ, der i kap. III—IV ofte vil omtales;[5] ved Krotoschin en broncespore (som pl. XIII, fig. 8) og en skjoldbule med pig; den citerede afbildede broncespore bevares i det Jagielloniske museum i Krakau og er fundet ved Rzegocina i Posen sammen med et endebeslagstykke af bronce til et drikkehorn. I museet i Posen bevares et lignende beslag af et drikkehorn,

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 104 f.
[2] Kohn-Mehlis: *Materialien* etc., I, p. 113.
[3] Sadowski: *Handelsstrassen*, p. 158.
[4] Det stemmer ganske med det hos Engelhardt: *Nydamfundet*, pl. XIV, fig. 1 afbildede stykke, med vinkelformet bid og spiralvreden hagestang af jern, store sideringe, remholdere og kæder af bronce.
[5] I samling Witt, Charlottenburg (jeg så dem på den anthropologiske udstilling i Berlin i 1880).

desuden randbeslag til samme, funden med en broncefibula som pl, XIII. fig. 7 etsteds i provindsen.

Med hensyn til urnemarkerne kan jeg ei angive, hvor langt ned i tiden sådanne gravpladser her blev anvendte; i det hidtil foreliggende materiale savner jeg fra sådanne gravpladser fund, der kunde bevise deres almindelige anvendelse også gennem den ved romerske kulturindflydelser karakteriserede tid. Flere af de ovenanførte romerske fund siges vistnok at være gjorte ved urnebegravelser, men disse synes at være trufne enkeltvis; på de foran beskrevne store gravpladser savnes ganske denne slags fund. Der findes dog også i Posen urnemarker, der synes at være af en noget anden karakter end de her ovenfor omtalte; ved Lussowo er der således en udstrakt gravplads af denne art; her omtales meget store urner af indtil 3 fods tvermål ei at være sjeldne; urnerne er omsatte og overdækkede med stene, men synes at stå enkeltvis, uden at biurner er medgivne gravurnen; metalsager omtales ikke at være fundne.[1] Da jeg ikke har seet kar fra denne eller nogen lignende gravplads, og da det derom offentliggjorte ikke indeholder afbildninger eller nærmere efterretninger, kan jeg ingen mening have om, til hvilken tid denne urnemark må henføres. Enestående er for mig hidtil i Posen et gravfund ved Solec, Kr. Schroda:[2] i urner i en »stenkistegrav« fandtes her perler af glas og rav, flere sneldehjul af ler, fragmenter af et par fibulaer, hvis form ei ganske lader sig bestemme, men som har den meget karakteristiske ornamentik af presset forgyldt sølvblik; videre fandtes et spandformet hængesmykke af bronce og en liden bronceæske.[3] Dette fund slutter sig ved hele sit indhold til den eiendommelige romersk-barbariske fundgruppe, som bedst kendes fra de sjællandske grusgrave, en fundgruppe, som nedenfor nærmere vil blive omtalt.

[1] *Correspondenz-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellschaft*, 1872, p. 15.
[2] I samling Jazdzewski i Posen, smlgn. Schwartz: *I. Nachtrag*, p. 11.
[3] Spandet er usædvanlig vidt og fladt; den lille æske ligner et i *Aarbøger for Nord. Oldkynd.* 1875, p. 22 afbildet stykke fra en sjællandsk grusgrav; det er identisk med et, der nedenfor vil omtales fra Hannover.

Det yngste mig bekendte minde om den førslaviske germaniske jernalder i Posen er en ganske liden mellem-jernalders fibula af bronce,[1] ganske som flere, der også i Østpreussens fund betegner slutningen af den germaniske epoke. Ved den tid, som betegnes af dette stykke, indtræder ved Slavernes fremtrængen et afbrud i kulturudviklingen på disse områder.

Fra Posen af vil jeg endnu kaste et blik indover de nærmest øst for Schlesien og Posen liggende gebeter, de polske lande ved Warthes og Weichsels øvre løb; de arkæologiske forhold viser her mange overensstemmelser med det ovenfor fremstillede og slutter sig dertil som en fortsættelse udover videre områder. Disse lande vil dog kun blive omhandlede mere løselig og i korthed.[2]

De gamle broncer, som findes inden dette område, slutter sig for det meste til dem, der haves i Schlesien og Posen, men de optræder her endnu mindre end hist i sådan mængde og under sådanne forhold, at man gennem dem kan opfatte en egen udpræget bronceperiode. Af hvad der berører det foreliggende emne, nævner jeg inden materialet først endel fra Syd-Europa importerede broncekar. Ved Paczek i Galizien, i nærheden af Sans udløb i Weichsel, er i en haug fundet de halvsmeltede stykker af en broncekedel med to bærehanke (afbild. pl. XIII, fig. 10), af

[1] I samling Witt, Charlottenburg.

[2] Jeg har ikke haft anledning til inden disse gebeter selv at studere andre museer end dem i Krakau. Den meste literatur om disse egnes arkæologiske forhold er på det polske sprog og derfor endnu utilgængelig for mig. Det oftere citerede værk: KOHN-MEHLIS: *Materialen zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa* I—II, indeholder oversættelser og meddelelser fra den polske literatur, men stoffets indre ordning og sigtning er meget mangelfuld, og den del af materialet, som jeg her vilde have mest brug for, er kun tarvelig oplyst ved afbildninger. En mængde mindre meddelelser og opsatser inden andre landes arkæologiske literatur, som meddeler oplysninger om polsk materiale, kender jeg også; hvor noget af dem benyttes, vil de blive citerede.

en form, som genfindes ved Hallstatt; i den lå forskellige rester af korn; her var ingen begravelse, men sagerne må vel have været hengemte som offer.[1] Fra Rzezuszina, nær Kielce nord for Krakau, bevares i det Jagielloniske museum en bronceskål med drevne bukler, ganske som det pl. X, fig. 1 afbildede stykke, tilligemed en med den funden stor rund plade med drevne ornamenter; fundet indeholdt to sådanne skåle, samt foruden den nævnte plade endnu en spydspids, 6 armbånd, 3 sigder, 3 celter og fragmenter af en *torques.*[2] Ved Slupce nær Kalisz i Polen er ved en gammel Warthe-overgang fundet en ribbet cista af bronce med bærehanke midt nede på siderne og prydet med figurer i drevet arbeide, foroven en række fugle og solbilleder, forneden en række hestefigurer samt mellem ribberne punkterede mæandere. Tidligere skal også et andet lignende, nu tabt, kar være fundet der i egnen.[3] Jeg nævner fremdeles en Hallstattfibula, dannet som to spiralskiver, fundet ved Tarnow i Galizien,[4] videre fra Lithauen en stor hul åben broncering af hovedform som pl. V, fig. 1.[5]

Urnemarker er temmelig talrige i Warthe- og Weichsel-egnene; de synes i det hele at slutte sig til de schlesisk-posenske, men gør med hensyn til udstyr og rigdom på kar og andet gravgods et tarveligere indtryk. Ved høire Weichselbred findes således i det nuværende Polen en række sådanne gravpladser; mellem de

[1] Kohn-Mehlis: *Materialien*, I, p. 242 f.

[2] Sadowski: *Handelsstrassen*, p. 175, fig. 74; udførligere om fundet hos Kenner: *Fund-Chronik* (i *Archiv für Kunde österreich. Geschichtsquellen*, XXIX p. 273 ff.).

[3] *Zbior Wiadomosci do Antropologii Krajowej*, II, 1878, p. 76, pl. IV, B. 5; Gozzadini: *Intorno agli scavi dal. Sig. Arnoaldi*, p. 48[6] (hvor refereres en meddelelse af Dr. Montelius); Kohn-Mehlis: l. c., II, p. 210 f.

[4] I fyrst Czartoryskis samling, udstillet i Budapest i 1876, hvor jeg så stykket.

[5] Constantin Tyszkiewic: *O Kurhanach na Litwie i Rusi zachodniej*, Berlin 1868, pl. VI, fig. 5. Den synes dog at være funden sammen med temmelig unge sager og er også i form og ornamentik noget forskellig fra den gruppe ringe, som repræsenteres ved den citerede afbildning; den burde derfor måske ei været anført her.

medgivne sager findes i urnerne særdeles ofte pilespidser af flint; metalsager forekommer ikke så hyppig. I Galizien findes også talrige sådanne gravpladser; ved Kwaczala er betydelige undersøgelser foretagne; urnerne kunde her tildels findes i 3—4 lag over hinanden, hvad der anføres som et bevis for, at gravpladsen har været benyttet gennem lange tider; særlig interessant er det, at man her har iagttaget spor af, at biurnerne, der nu står tomme, ved nedsættelsen i graven har indeholdt en grødartet spise.[1] Ved Wloczyn nær Kalisz er på en gravplads, hvor urnegrupperne var overdækkede af stenlag, fundet endel celter, broncearmbånd og nåle, hvoriblandt schlesiske som pl. X, fig. 11;[2] på gravpladser ved Plock på høire Weichselbred findes både almindelige urnegrave og regelmæssige stenkistegrave; af her fundne sager nævner jeg broncecelter og nåle, der synes at have haft en ombøining ved hovedet som de schlesiske, men øsken ved bøiningens indre side, ikke som sædvanlig på dens ydre.[3] Broncenåle endende i spiralskive som pl. X, fig. 12 kan anføres fra grave ved Piaski ved Warthe og Zarszyn ved San (i Galizien); jernknive som pl. X, fig. 7 er fundne flere steder, således ved Czerniejewo.[4] Grafitsværtede kar forekommer også på dette område, hyppigst i vest, fra Piaski ved Warthe haves således smukke glindsende skåle som de schlesiske. Malede urner er fundne i Galizien; disse synes dog at være forskellige fra de i Schlesien og Posen forekommende; nogle stykker, som jeg kender, synes at måtte henføres til romersk tid og stemmer ganske med de på Hradist ved Stradonic i Bøhmen (ovenfor p. 44) forekommende malede urner.[5] Fra Brody i Galizien kan anføres en aflang urne, som

[1] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 243 ff., 247.

[2] *Revue archéologique*, 32, 1876, p. 313 f., pl. XXIII; hovedet ender i en større knop, og det ombøiede parti fra dette til det karakteristiske øsken er ganske kort.

[3] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 118 ff., specielt p. 128.

[4] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 176.

[5] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 234 ff., *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 15, pl. V, fig. 4—5; om et mærkeligt malet kar fra Petrikau se *ibidem*, IX, Verhandl. p. 161.

med sit låg var dannet i form af en fugl;[1] den må vel nærmest stilles sammen med kar som pl. IX, fig. 13. Fra gravpladser på det polske område omtales oftere små »tårekar« af glas; i et tilfælde er den i et af disse indeholdte vædske undersøgt og funden at være alkalisk; lignende glaskar er ovenfor omtalte fra Schlesien (p. 63); polske arkæologer tror dog her ei at kunne tillægge dem nogen særdeles høi alder.[2] — På grund af analogien med før omtalte forhold anfører jeg også nogle fund fra egnen af Kijew, hvor der træffes i jorden nedskårne fordybninger fyldte med kul, måltidslevninger, urnefragmenter m. m., altså levninger af bosteder, og tillige omkring og imellem dem urnebegravelser; der omtales dog intet, som kan benyttes til at bestemme disse levningers ælde, men vi har jo vistnok med de samme mærkelige forhold at gøre, som ovenfor er omtalte fra Bøhmen og Schlesien (ovenfor p. 48 og 69), at bostedspladser og begravelser findes om hinanden.[3]

For nogle gravpladsers alder haves vigtige holdepunkter, idet Tènesager findes på dem. Således er ved Dotrzyma nær Warschau, hvor der findes en urnemark, der slutter sig ind i rækken af gravpladserne på høire Weichselbred, fundet en smuk Tène-fibula af jern;[4] fra gravene ved Kostomloty ved Bug haves lignende af bronce;[5] fra Gradowa ved Piotrkow kender jeg en lignende af jern (Jagielloniske museum, Krakau). Til en noget senere tid hører mange urnegrave i Galizien, i egnen af Krakau, idet fund af romerske keiser-denarer der ei skal være sjeldne.[6] Ved Siemieniec ved Zbrucz skal Trajansmynter være fundne

[1] PRZEZDIECKI i *Compte-rendu du congrès de Copenhague*, p. 209.
[2] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 178; *Compte-rendu du congrès de Bologne*, p. 209 f., hvor de Mortillet henfører dem til romersk tid; *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, p. 153, hvor Kohn anfører, at Const. Tyszkiewicz og Lepkowski anser disse glaskar for pilegrimsflasker med vand fra Jordans flod; hvorledes det skal rimes med deres forekomst på så gamle gravpladser, er mig dog ei klart.
[3] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 264 f.
[4] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 149 f.
[5] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 184.
[6] *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 258.

(i en grav?) sammen med en broncekrone (som pl. X, fig 2), et fuldstændigt exemplar med tårnlignende slutstykke.[1]

Fund af romerske sager er ikke sjeldne inden disse polske gebeter. Fra Kalisz haves en skøn kasserolle med håndtag prydet med ciselerede figurer; den fandtes sammen med en blå glasskål; også en anden lignende kasserolle kender jeg fra det egentlige Polen.[2] I Galizien er fundet et romersk speil af bronce, samt på et andet sted et romersk skjold med mange graverede og drevne figurer, om randen er således et triumftog fremstillet.[3] I de krakauske samlinger bevares flere fund med små romerske genstande, som fibulaer o. s. v.; af dem nævner jeg særlig kun et ved Wieliczkowic ved Bug, indeholdende to meget brede båndformede broncefibulaer (pl. XIII, fig. 11). Af de sammen med de romerske fibulaformer i Nord-Europa almindelig forekommende germaniske ældre jernalders-sager er mange fund gjorte inden disse gebeter, især i det nordlige Polen og henimod Lithauen, samt mest i dette landskab selv. Fra Lagieconiki, ei langt fra Plock, nævner jeg fra nogle gravhauger fund med broncefibulaer og blandt andet beslagstykker af jern af den pl. XIII, fig. 12 afbildede art.[4] I det nordlige Polens og Lithauens gravhauger gøres talrige fund af tildels forsætlig forbøiede jernsager af former, der er nær beslægtede med de inden den nordgermaniske ældre jernalder forekommende; sammen med dem findes romerske broncefibulaer, urner, der også viser ligheder med dem, der ellers

[1] SADOWSKI: *Handelsstrassen*, p. 189 f., fig. 76.

[2] Disse sager fra samling Podczaszynski i Warschau så jeg på expositionen i Budapest i 1876 (*Supplément du catalogue de l'exposition*, p. 8); begge kasseroller er af Müllers »typ. 1« (italisk-romerske); smlgn. *Aarbøger for Nord. Oldkynd.*, 1874, p. 354.

[3] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 250 f.

[4] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 141 f.; sådanne stykker findes i almindelighed sammen med nøgler og har været anseede for nøgleskilter; her antages de at være af læderremme og et sammen med dem fundet instrument som pl. X, fig. 21 forklares som et slags bæltehage, der da vel har grebet ind i hint beslag; disse beslagstykker har dog så lange nagler, at man der måtte antage en usandsynlig tykkelse af remmen; oftere findes også bestemte spor til, at de har været anbragte på træ.

findes med hine jernsager, således mæander-urner o. s. v.[1] Desværre har jeg ei selv haft adgang til at studere de samlinger, hvori disse fund især bevares (Warschau, Wilna); jeg kan derfor ei her gå ind på en nærmere behandling af dem; under kap. IV vil de også berøres i sammenhæng med de lignende fund ved Østersøkysten.

Af disse antydninger turde fremgå, at hvad der findes i gebeterne nærmest øst for det tydske riges grændser af arkæologisk materiale, der tilhører den epoke, hvormed undersøgelsen her beskæftiger sig, i det hele slutter sig til, hvad vi finder ved Oders øvre løb, og som her blev ført tilbage til kilder, der har haft sit væsentlige udløb gennem den naturlige forbindelsesport fra Mellem- til Nord-Europa, der findes ved Mährens nordgrændse. I nærheden af dette sted har jo også Weichsel sit udspring ligeså-vel som Oder, og naturlige udbredelsesveie var derved givne så-vel til den ene af disse floders område som til den andens. Inden det mig fra Weichselgebetet bekendte materiale fra den tid, da jernet her først viser sig, er der intet, som ikke genfindes også vestligere og her peger i sydlig retning ad hin omtalte forbindelsesvei. Fremtrædende indflydelser, der er komne fra sydost, nord og øst om Karpathernes ryg, kan jeg her endnu ei få øie på for denne epokes vedkommende; at forbindelser dog allerede dengang har existeret på den kant med Sortehavet og den græske verden, vil under kap. IV blive nærmere omtalt.

KAPITEL III. VEST-PREUSSEN.

I det nordlige af Posen er vi fra Oders komne over i Weichsels gebet; det nord for Posen liggende landskab, Vestpreussen, får sin væsentlige karakter ved at gennemskæres af denne flods nedre løb og ved at omgive dens delta. Ved floden

[1] KOHN-MEHLIS: *Materialien*, I, p. 266 ff.; flere skjoldbuler afbildes der, p. 277 en broncefibula som fig. 2 ovenfor p. 67, p. 281 en smuk vaseformet mæanderurne. Om levninger af en germanisk før-slavisk jernalder i disse lande se og MONTELIUS i *Compte-rendu du congrès de Budapest*, p. 481 ff.

deles landet naturlig i to dele, der også i arkæologisk henseende viser mærkbare forskelligheder; det vil af det følgende fremgå, hvorledes Weichsels nedre løb for Østersølandene har betydning som en arkæologisk grændse.

På dette nye område møder os tildels nye arkæologiske forhold. De i Schlesien og Posen så ensartet optrædende urnemarker bliver i det væsentlige borte; de erstattes af gravhauger og stenkistegrave, hvilke arter af begravelser også er omtalte i det foregående fra de sydligere provindser, uden at de dog der indtog nogen fremtrædende plads. De kulturlevninger, som hentes frem fra de nævnte arter af vestpreussiske begravelser, stemmer dog i alt væsentligt med, hvad i det foregående er omtalt fornemmelig fra de sydligere urnemarker; i det hele taget møder vi ikke her former og typer, som er os helt ny og ikke i det mindste hænger sammen med allerede fra det foregående bekendte; også her optræder jernet ved siden af gamle broncer, og vidner oldsagerne om forbindelser med de mellemeuropæiske kulturgrupper og om stærke og bestemmende kulturindvirkninger fra dem.

Man har i løbet af det sidste decennium fået ganske god kendskab til Vestpreussens arkæologiske forhold, takket være især den anthropologiske forening i Danzig, stiftet og ledet af Dr. Lissauer; flere enkelte forskere har også på andre steder foretaget og beskrevet gode undersøgelser; endelig har det polske videnskabelige selskab i Thorn i de sidste år samlet et rigt og fortrinligt materiale, hvis publikation er begyndt efter en fortræffelig og omfattende plan af det krakauske akademi.[1].

[1] Den anthropologiske forening i Danzig stiftedes som underafdeling af det derværende *Naturforschende Gesellschaft;* for dens arbeider findes redegørelserne især i dette selskabs skrifter. Krakauer-akademiet har udgivet: OSSOWSKI: *Prusse Royale*, hvoraf jeg kender 1ste hefte, 1879; dette arbeide skal danne 1ste serie af et stort værk, *Monuments préhistoriques de l'ancienne Pologne*, hvori nævnte akademi vil publicere det forhistoriske materiale fra alle gamle polske lande. Egnen omkring Marienburg er især kendt ved arbeider af Dr. Marschall, egnen om Elbing ved Dr. Anger. Det af den nystiftede forening i Marienwerder udgivne *Zeitschrift* har jeg ikke haft anledning til at benytte. — I 1879 havde jeg anledning til at

Vor pl. XIII, fig. 18 fremstiller et broncespand, fundet ved Alt-Grabau, Kr. Berent, indeholdende brændte ben; det var altså benyttet som gravkar; det fandtes »i ringe dybde i en liden stenhob«; andre oldsager skal ei være fundne i forbindelse med det.[1] Karret er dannet af to plader, der er nittede sammen med nagler med udenpå flade store hoveder, randen er bøiet over et jernbånd; oppe ved randen har to hanke været pånittede, som det synes var de af jern; bunden, der oprindelig var bøiet om væggene, er senere på et sted fæstet og tættet ved en yderst råt udført omkringstøbning af metal. Sådanne broncespand *(situlae)* hører nær sammen med de ribbede broncecister, hvoraf en blev omtalt og afbildet under forrige kapitel, og genfindes ligesom disse mod syd på gravpladsen ved Hallstatt samt i de norditaliske nekropoler. Dette fund vidner således om, at handelsforbindelserne bragte mellemeuropæiske eller italiske metalsager også til Vestpreussen i den tid, da Hallstatt-kulturen blomstrede i Mellem-Europa. Interessant er ved dette stykke at iagttage den nordiske broncestøbers ubehjælpelighed, hvor han skulde bøde det velarbeidede drevne og nittede fremmede broncekar. — Af de store hule ringe, der ovenfor oftere er nævnte, og som i sin oprindelse er satte i forbindelse med en egen art af Hallstattske drevne ringe, er mange exemplarer fundne i Vestpreussen. Pl. XIV, fig. 10 fremstiller et i egnen af Danzig fundet exemplar, der bevares i museet i Berlin; det er støbt med ophøiede bånd ved de noget forbi hinanden bøiede ender. I Czarnowitzer-søen ved Neustadt er to lignende stykker fundne (i museet i Danzig); i en urne i en stenkistegrav, vel i gravhaug, er i nærheden af samme by fundet endnu en lignende (i det physik.-økonom. selskabs provincial-museum i Kønigsberg); også i det polske selskabs samling i Thorn bevares fra den samme egn et lignende stykke. I samlingen på rådhuset i Thorn findes et mosefund fra Papowo,

studere de to samlinger i Thorn, museerne i Danzig og Elbing samt Dr. Marschalls samling i Marienburg.

[1] *Zeitschrift für Ethnologie,* X, Verhandl. p. 201 f.

nær byen; foruden nogle vredne halsringe, en spiralskive og nogle smykkeplader, alt af bronce, indeholder det også 3 store støbte hule ringe af den her omhandlede art, samt en 4de, der har åbningen ikke på den indre, men på den undre side. Jeg nævner disse ringe her, fordi jeg, som allerede anført, i dem ser efterkommere af en Hallstatt-gruppen tilhørende typ.

De ældste blandt de begravelser, i hvilke jernet her i Vestpreussen optræder, synes at være de af gravhauger dækkede stenkister, indeholdende urner med brændte ben. Den hyppige forekomst af gravhauger i dette landskab og disse graves bygning og indhold er i den nyeste tid fortrinlig belyst i det citerede værk af Ossowski. Haugernes almindelige størrelse er 1—2½ m i høide og 7—8 m i tvermål; oftest er de dannede af løst sammenkastede stene og benævnes således rettest røser. I midten af røsen findes begravelsen, stadig i en stenkiste, der, vel at mærke, er skåret ned i undergrunden, så at den dækkende helle ligger i høide med jordoverfladen; kisterne er helst dannede af flade heller, med stene i bunden og en dækkende helle; i almindelighed er de dog ikke så ombyggeligt byggede som de almindelige stenkistegrave, der ikke dækkes af nogen røs eller haug. Begravelserne i disse røser er altid fællesbegravelser, idet de indeholder flere og undertiden over 10 urner med brændte ben, hvilke må ansees at indeholde ligesåmange personers levninger. Urnerne står ved siden af hverandre, enten umiddelbart på kistens af stene dannede bund eller sjeldnere også i understel i form af fade, af ler. De indeholder de brændte ben omhyggelig befriede for enhver indblanding af kul eller aske; hvor benene ikke fylder urnen, er det tilbageværende rum fyldt med sand; de er stadig dækkede med låg. Midt imellem de brændte ben findes de få medgivne oldsager. I et enkelt tilfælde fandtes en naturlig haug at være benyttet; man havde gravet sig et stykke ned i den i midten, der anlagt gravkisten og dækket over denne med stene.

De urner, som findes, i disse grave, er alle ossuarier; biurner, således som vi på de sydligere urnemarker i så stort antal lærte dem at kende, er her ikke medgivne. De er mere eller mindre

omhyggeligt arbeidede af grusblandet ler, altid naturligvis på fri hånd; de er af forskellig størrelse; de mindre urner synes stadig at gemme levningerne af børn eller unge individer. Deres hovedform sees af fig. 13 på pl. XIII: de er stadig temmelig stærkt udbugede og har sin største vidde ikke langt under halsen; det er eiendommeligt for dem, at vidden stadig er større end høiden; ved mundingen snevrer de sig dog temmelig stærkt sammen. Halsen er stadig ganske kort, i sin kontur svinget noget indad, med en svagt udoverfaldende rand foroven; den er stadig glattet og omhyggelig behandlet, selv når resten af karret forsætlig er givet en ru og upoleret overflade. Halsen skilles fra bugen ved et enkelt ornament, ofte kun en liden afsats, i almindelighed ved et ophøiet bånd, der ved indtrykte skråstreger er givet udseende af en snor; på eller lige under dette bånd er to eller sjeldnere tre små ører anbragte. Ofte har urnerne en mere eller mindre glindsende sort farve, undertiden dog blot på halsen; forøvrigt spiller de i forskellige røde, grå og sortagtige nuancer, hvilke skyldes den forskellige grad af brænding eller tilgang af røg under denne proces. Af den citerede figur sees også lågenes sædvanlige form, nemlig skåle med rund eller flad bund og uden eller med en liden hank; undertiden findes urnen som anført også stående i en sådan skål; sjelden findes et sådant kar brugt som gemme for de brændte ben.

Mellem de brændte ben i urnen findes undertiden medgivne sager, af bronce eller jern, glas, ler og ben. Det er udelukkende smykkesager og smågenstande, som findes, perler, nåle, ringe, små kæder o. s. v.; større redskaber eller våben findes aldrig. Af gravgodset synes man næsten at kunne slutte, at de urner, hvori sådant findes, gemmer levninger af kvinder, medens de andre, der ei indeholder oldsager, gemmer ben af mænd. Gravgodsets egen tilstand og dråber af bronce eller glas, der oftere er fastsmeltede til de brændte ben, vidner om, at disse smågenstande har fulgt liget på bålet. Mellem de fundne metalsager nævner jeg en bæltehage, støbt af bronce, af en eiendommelig form (pl. XIII, fig. 17), en smuk broncenål med bøining under hovedet, afbildet sammesteds

fig. 16, lignende meget et pl. X, fig. 14 fra Schlesien afbildet stykke, en broncenål som pl. X, fig. 12, hvis hoved dannes af en spiralskive, en liden pincet (pl. XIII, fig. 14) af broncealders form, kædefragmenter af små bronceringe, små jernringe, perler af blåt glas, ler og ben, mange forbrændte og ukendelige små stumper af bronce, jern og glas m. m Jern er meget sjeldnere end bronce; i det hidtil fremkomne materiale er forholdet som 2 til 7.

Disse gravrøser forekommer i grupper, og det langt overveiende antal tilhører landet på Weichsels venstre bred. Fra Neustadt i nord nedover til Bromberg (lidt indover Posens grændse) er de her almindelige på de fra det pommerske høidedrag mod Weichsel-lavningen fremspringende bakker; på høire Weichselbred er de kun sjeldne og optræder her kun enkeltvis, især i kredsen Stuhm på de høie bakker ved deltaets begyndelse, i egnen af det herværende ældgamle naturlige overfartssted, og sydlig i egnen af Thorn. Af 367 røser, som Ossowski har registreret, tilhører de 348 den venstre Weichselbred. Udenfor Vestpreussen synes denne art af grave at genfindes mest overensstemmende i en enkelt region af Schlesien (ovenfor p. 58), hvor de dog endnu ei er mere specielt undersøgte. Også i Vestpreussen er endnu kun så få af dem planmæssig undersøgte, at man kun kan give en foreløbig karakteristik af deres indhold og deres periode. Fund fra vestpreussiske gravhauger, der supplerer det ovenfor efter Ossowski anførte, bevares i provincial-museet i Kønigsberg; fra Chlapau og Lindenberg findes her fra sådanne grave nåle af bronce og jern med bøining under hovedet; fra Münsterwalde haves en sammenbøiet spydspids af jern med bredt blad med svagt ophøiet midtrand, af form ganske som de Hallstattske; en ovenfor allerede nævnt hul støbt broncering fra egnen af Neustadt stammer fra en stenkiste, der rimeligvis og var overdækket med en røs. I Marschalls samling i Marienburg findes fra stenkistegrave på Galgenberg, der har været dækkede af jordhauger, bl. a. en broncepincet som pl. X, fig. 19 og nogle små bronceperler på jerntråd, hver 4de—5te perle har formen af en liden kurv med øsken. Mellem urnerne findes her

foruden den ovenfor omtalte hovedform en form, der mere stemmer med de almindelige stenkistegraves. Fra omegnen af Elbing, fra Kickelhof og Mohrungen, haves eiendommelige små spiralfingerringe af bronce, med den ene ende noget tilbagebøiet, dannende en løkke (pl. XIII, fig. 15), der måske hidrører fra fund i gravhauger; formen er hyppig i Hallstatt-gravene og er karakteristisk for Østpreussens gravhauger. I kredsen Karthaus er gravhauger undersøgte, der ikke indeholdt kistegrave, og som var dannede af jord og stene; i en sådan fandtes en liden jernkniv, lig nogle andre fra stenkistegrave [1]

Disse gravhauger med deres indhold bærer i det hele præg af høi ælde og er i ethvert fald her de ældste findesteder for jernsager. Mellem de oldsager, som hidtil med vished vides at hidrøre fra sådanne fund, er der imidlertid kun få mere karakteristiske; lerkarrene har sit eget lokale præg, men af metalsagerne genfindes af formerne de fleste sydligere på urnemarkerne; for nogle haves tilknytninger i Hallstatt-fundene, en enkelt form, pincetten pl. XIII, fig. 14, har vi ei tidligere mødt på det hidtil behandlede østlige strøg; noget vestligere er den hyppig, således i Pommern, hvor den tilhører broncealderen. Her i Vestpreussen kan dog disse gravrøsers tid ei karakteriseres som broncealder, da jernsager og glasperler saa hyppig findes i dem. Foreløbig synes man at maatte opfatte denne gravform her som en lokal forekomst og arkæologisk og kronologisk fæste sig ved dens sammenhæng med urnemarkerne i de nærmest mod syd liggende provindser.

Den i Vestpreussen hyppigst forekommende art af begravelser og tillige den gravform, der har størst betydning for vort emne, er stenkistegravene.[1] De er især talrige vest for Weichsel

[1] *Bericht der naturforsch. Gesellschaft über die Section für Anthropologie* etc., p. 42 f. (i *Schriften*, IV, Heft. 1). Selv om brændte ben ei altid er fundne, må disse hauger dog vel være gravhauger og ikke ansees for kenotaphier, smlgn. *Corresp.-Blatt d. d. anthrop. Gesellschaft*, 1877, p. 35. Om andre haugfund se *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, p. 167.

[2] Om disse grave i almindelighed se LISSAUER u. SCHÜCK, *Führer durch die anthropologische Sammlung in Danzig*, p. 37 f., OSSOWSKI, l. c. p. 27 ff.

og findes dels i betydelige samlinger, dels mere spredt og enkeltvis. I almindelighed betegnes de ikke ved noget ydre mærke over jorden; de opdages derfor kun tilfældigvis, idet man 40—55 cm under overfladen støder på deres dækstene. De er i almindelighed dannede af 4 store heller eller flade stene, med en femte som overligger; bunden er og dækket med flade stene eller brolagt med småsten. Udenom de tre sider findes i almindelighed en pakning af almindelige håndstene; ved den ene endevæg mangler denne oftest, så at den her sluttende helle er sat mere løst til, som en dør, der lod sig åbne. Deres form er stadig aflang firkantet; størrelsen er i almindelighed ikke betydelig, længden indtil 1.50 m, bredden indtil 0.75 m; undertiden træffes de dog større; i et enkelt tilfælde, hvor gravens sider dannedes af en række blokke, flade på den indvendige side, var dimensionerne 6 X 1.50 m. Oftere sees gravene at være udvidede og forlængede, idet der ved den snævre åbne ende er sat et par heller og en ny dør til; hvor den oprindelige lukkende helle da ei er bleven borttaget, er der således fremkommen en meget lang gravkiste, delt i to rum; ved sådanne forlængelser er oftere skævheder og uregelmæssigheder i formen fremkomne. Disse stenkister er næsten altid fællesgrave, de indeholder flere urner, hvoraf hver enkelt gemmer et individs levninger, oftest 4—10, undertiden også flere; om den ovenfor omtalte store af stenblokke dannede kiste siges, at den indeholdt henved 200 urner.[1] I det hele taget viser disse stenkistegrave således stor overensstemmelse med de ovenfor omtalte, af røser dækkede stengrave; forskelligheder viser sig dog også at være gennemgående; de på fri mark anlagte er altid regelmæssigere og omhyggeligere dannede end hine gravkister, der dækkes af hauger og røser, og bærer gennemgående et yngre præg; gravenes indhold af lerkar og metalsager taler også bestemt i samme retning; de på fri mark anlagte er også stadig større og indeholder flere lerkar. Man må vel anse disse flere individers levninger gemmende kister for

[1] Ved Olszówka, smlgn. OSSOWSKI, l. c., p. 82, pl. IV, B.

familiegrave og da antage, at i almindelighed ikke alle urner er nedsatte samtidigt; udviklingen kunde da antages at have ført til, at man undlod at dække graven med en haug, der gjorde nedsættelsen af senere afdøde familielemmers urner besværlig; kisterne blev anlagte på fri mark og den ene ende kun løselig lukket; ofte viste det sig, at den oprindelige kiste blev for liden for de mange slægtninge, der skulde huses i den; vi finder derfor de mange senere forlængede gravkister. — Af undtagelsesvis forekommende eiendommelige former af stenkistegrave kan omtales, at i distriktet Alyem (omkring Marienburg) undersøgtes en grav, der var bygget som et kors, en anden havde formen af en ganggrav, med »hvælvet« gravkammer;[1] ved Liebenthal i den samme egn undersøgtes flere stenkistegrave, der var af 8-kantet form.[2] Ved Bölkau var ovenpå en større naturlig haug en dobbelt, tildels tredobbelt-krands af stenkistegrave anlagt omkring haugens øverste parti; mange af kisterne stødte umiddelbart op til hinanden; mellem andre var mellemrum af 1—2 m.[3] Ved Kommerau undersøgtes en grav, der i sin bygning intet usædvanligt viste, men i hvilken dens 13 gravkar med brændte ben var bisatte, hvert stillet indeni et større lerkar; disse ydre urner var åbne, de indre og med ben fyldte var dækkede af låg.[4]

De i urnerne gemte brændte ben er her som i røserne stadig hvide, som var de vadskede; de viser ei spor af kul eller aske. Imellem og ovenpå dem ligger de medgivne småsager, der oftest viser sig at have været med på ligbålet. Af de urner, der forekommer i stenkistegravene, er ansigtsurnerne de mærkeligste; de skal nedenfor gøres til genstand for nærmere omtale. Mellem de andre lerkar findes oftere stykker, der helt stemmer med den pl. XIII, fig. 13 afbildede i røsernes kister almindelige form; pl. XIV, fig. 18—24 viser andre former fra stenkistegravene. I almindelighed er ved disse urner halspartiet mere fremtrædende

[1] *Bericht über die Section für Anthropologie* etc. p. 13.
[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, III, Verh., p. 120 f.
[3] *Correspondenz-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellschaft*, 1878, p. 62.
[4] *Bericht* etc., p. 41.

end ved de i røserne forekommende; i teknik og udseende stemmer de i det hele overens; dog er en mere omhyggelig udførelse gennemgående i stenkistegravene. Foruden små flade knopper (pl. XIV, fig. 23) og strierede bånd (som på pl XIII, fig. 13) findes og her rigere ornamenter (pl. XIV, fig. 20—22); urnerne har oftere sværtet overflade, hvad der dog især synes at tilhøre venstre Weichsel-bred og er mest fremtrædende ved ansigtsurnerne; de indgravede ornamenter er også ofte udfyldte med en hvid kalkartet masse, hvilket også er hyppigst ved ansigtsurnerne. Urnerne er stadig dækkede med låg; undertiden er flade skåle anvendte som sådanne og stundom også flade lerskiver; mest karakteristiske er dog de såkaldte *Mützendeckel*, små runde eller tilspidsede låg, der under har en fals, der falder indenfor urnens rand, medens deres overflade falder ud over denne; oftere er de ovenpå prydede med som radier ordnede ornamenter (pl. XIV, fig. 20 og 24).

Den mærkeligste forekomst inden Vestpreussens stenkistegrave og tillige en af de interessanteste oldsaggrupper i Nord-Europa er dog ansigtsurnerne.[1] Siden Virchow i 1870 henledede opmærksomheden på denne gruppe, er talrige exemplarer blevne bekendte, og antallet af de i Weichsel-gebetet kendte urner

[1] Allerede i begyndelsen af forrige årh. beskrev REUSCH (*De tumulis et urnis sepulchralibus dissertatio*, 1724, *Erläutertes Preussen*, 1726) nogle exemplarer; Büsching erholdt i sin tid fra egnen af Danzig et exemplar til museet i Breslau; i 1836 fandtes ved Kl. Katz nær Danzig i en kistegrav 5 stykker, af hvilke de tre kom til museet i Berlin og blev beskrevne og afbildede af v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 14, pl. II. Senere blev flere nye fund omtalte og tildels belyste ved afbildninger af FÖRSTEMANN og STREHLKE (i *Neue Preuss. Provincial-Blätter*, Bd. 43, 44, 47, 54, i 1850—55); først ved VIRCHOWS foredrag i 1870 (*Zeitschrift für Ethnologie*, II, p. 73—86) blev dog oldforskernes opmærksomhed særlig fæstet ved disse mærkelige lerkar. BERENDT har leveret en udførlig monografi: *Die Pommerellischen Gesichtsurnen* (i *Schriften der phys.-ökon. Gesellschaft zu Königsberg*, XIII, 1872) med fortsættelse *Nachtrag zu den Pom. Gesichtsurnen* (ibid. XVIII, 1877); her er hele det til den tid kendte materiale fortrinlig beskrevet og afbildet. Blandt de mangfoldige bidrag til gruppens belysning nævner jeg her endnu kun arbeider af MANNHARDT og LISSAUER.

af denne art vil antageligvis nu gå op til henimod 120.[1] De tilhører et temmelig bestemt begrændset område; de allerfleste er fundne i landet nærmest vest for Weichsel-mundingen, Pommerellen og Kassubien; af Berendts 69 nummere tilhører de 57 dette område; de 32 expl., som i 1879 fandtes i Thorn, var og alle fra venstre bred af Weichsels nedre løb. Øst for Weichsel er alene et par exemplarer fundne, ved Marienburg og i Culmerland; nogle få exemplarer er fundne i den nærmest til Pommerellen stødende del af Pommern; ovenfor er (p. 85) omtalt nogle expl. fra Posen og (p. 62) et enkelt fra egnen af Sprottau i Schlesien. Som allerede anført findes de stadig i stenkistegrave. Som de andre lerkar, med hvilke de findes sammen, er de stadig arbeidede på fri hånd; i almindelighed har de en mere eller mindre sort overflade, der ved politur oftere er bleven ganske glindsende; i almindelighed er denne sværtning kun vel frembragt ved en eiendommelig brændingsproces (røgning). De indridsede og fordybede ornamenter er ofte stærkt fremhævede ved at være udfyldte med en hvid kalkartet masse. Hosstående fig. 5 viser disse ansigtsurners almindelige form og udseende.[2] Formen i dens hovedtræk genkender vi fra det ovenfor, især fra urnemarker, fremførte materiale: en omtrent cylindrisk hals stillet ovenpå en stærkt udbuget un-

Fig. 5.

[1] Berendts lister omfatter indtil 1878 69 no,; dertil kommer først 32 expl., som jeg i 1879 så i det polske selskabs samling i Thorn, og af hvilke Berendt kun kendte den ene; med de siden gjorte nye fund vil vel totalsummen ved udgangen af 1880 have nået op til henimod 120.

[2] Det afbildede exemplar (Berendt no. 28) er fundet ved Bohlschau, Kr. Neustadt, og bevares i Virchows samling i Berlin (*Zeitschrift für Ethnologie*, II, p. 77).

derdel. Ved de aller fleste af ansigtsurnerne finder med hensyn til størrelse det forhold sted, at høiden på det nærmeste er lig den stærkeste udbugnings tvermål. Øverst på halsen, lige under randen, er de et ansigt betegnende detaljer anbragte; i forhold hertil viser urnens låg sig som en hovedbedækning. En næse er den mest fremtrædende af disse detaljer; den udgøres af en oftest noget nedenfor urneranden fremtrædende knop, i almindelighed spids, undertiden også som på vor afbildning af mere udviklet form som en krum næse; i nogle tilfælde er også næsebor antydede. Ørerne er ligeledes to noget større og langagtige knopper; de står enten diametralt overfor hinanden ved urneranden eller også er de rykkede nærmere sammen henimod næsen. Ørerne er almindelig gennemborede, ofte med flere, ligetil 5 huller, i hvilke er anbragt ørenringe af broncetråd med påtrædde perler af blåt og gult glas, undertiden også af rav; i et enkelt tilfælde var også på en ørenring anbragt en kaurimusling (*Cypræa moneta*): herom mere nedenfor. Disse næse og øren betegnende fremspring er dels udarbeidede af selve karrets væg, dels er de dannede af egne småklumper, der så er blevne klæbede fast til urnen. Øinene antydes enten ved fordybede prikker eller ved runde kredse, der undertiden igen har et pupillen betegnende punkt i midten; sjeldnere er, som på vort afbildede expl., øinene givet sin aflange form. Små streger over øinene angiver oftere øienbryn; temmelig hyppig er ved forhøininger, der betegner øienbenene, øinene fremstillede liggende i en hulning. Munden er oftest antydet ved et par linier under næsen; sjelden er læberne antydede ophøiede; en enkelt gang synes tænderne at være betegnede ved små streger; på mangfoldige exemplarer savnes dog enhver antydning af en mund. I flere tilfælde synes ved streger og indridsninger skæg og hår at være antydede; håret er dels antydet som dækkende hele nakken, dels som enkelte langt nedhængende fletninger. Af andre legemsdele er arme oftere antydede, i et tilfælde fremstillede i relief, på et andet exemplar[1]

[1] Berendt no. 25 og på et exemplar fra Gogolin i Culmerland øst for Weichsel (*Zeitschrift für Ethnologie*, XI, 1879, Verhandl. p. 30).

tydeligen indtrykte i lermassen; oftere er armene eller kun den høire antydede ved en vertikal streg, der fra ørerne går nedover og tildels ender i flere småstreger, der skal forestille fingre. Ganske enestående er det ved Liebenthal, nær Marienburg, fundne exemplar, idet det har fremstillingen af ansigtet ikke som alle andre på halsen, men på låget der ovenfor ansigtet afsluttes som en spids hue.[1] Foruden de anførte fremstillinger af legemsdele viser ansigtsurnerne også ofte andre indridsede linier og ornamenter, der vistnok oftest skal forestille smykker og dele af det personlige udstyr.[2] Omkring halsen findes således oftere en række punkter, der vistnok kan opfattes som fremstillende et perlebånd; i andre tilfælde sees linier eller grupper af linier, snarest forestillende halsringe;[3] i flere tilfælde er også virkelige halsringe af bronce eller jern fundne anbragte omkring ansigtsurners hals. oftere falder disse indridsede halssmykker foran noget nedover brystet. Ovenfor p. 85 er omtalt et par ansigtsurner fra det nordlige Posen, af hvilke navnlig den ene, fundet ved Tlukom, nedenfor halsen har indridset figurerne af to nåle, ganske af form som 4 jernnåle, der fandtes mellem de brændte ben i urnen; med stor sandsynlighed må med hin figur for øie det oftere forekommende ornament af en linie endende i en liden kreds forklares som fremstillende en nål med rundt hoved; på vort afbildede

[1] MARSCHALL i *Zeitschrift für Ethnologie*, III, Verhandl. p. 120 ff.

[2] Dr. VOSS har mere end nogen anden fortjenesten af at have givet skarpsindige tydninger af de på ansigtsurnerne forekommende figurer, se hans opsats i *Zeitschrift für Ethnologie*. IX, Verhandl. p. 451—56.

[3] Af ganske særlig interesse er et på Berendt no. 38 og navnlig 43 fremstillet halssmykke: det består af flere med skråstreger i forskellige retninger prydede ringe, der er lagte på hinanden, og som i nakken holdes sammen ved et slutstykke; det gengiver tydelig nok et eget slags store broncecolliers, hvoraf flere exemplarer er fundne i det nedre Weichselgebet; i det Jagielloniske museum i Krakau bevares et ved Telkwic i Vestpreussen fundet exemplar (afbild. KOHN-MEHLIS: *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östl. Europa*, I, p. 112); et lignende, fundet i en myr ved Pehsken nær Mewe, bevares i samlingen på rådhuset i Thorn; hos Dr. Marschall så jeg levninger af et tredie exemplar, fundet ved Galgenhof nær Marienburg; i museet i Posen bevares et fuldstændigt exemplar, fundet et par mil vest for Posen. Om to expl. i museet i Berlin (et fra Posen og et fra Vestpreussen) se *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 363.

exemplar sees denne figur omtrent på det sted, hvor vi skulde ventet en mund; på andre urner findes denne samme nålefigur nedenfor halsen; i det hele må man ved disse ufuldkomne fremstillinger ikke fordre videre nøiagtighed gennemført i de forskellige detaljers indbyrdes forhold. Ved nogle nåle synes hovedet ved flere kredse indeni hinanden at være betegnet som en spiralplade; oftere synes små kæder og kvaster at hænge ned fra nålen; i et tilfælde synes to nåles hoveder forbundne med en kæde. På den omtalte urne, der viser armene fremstillede i relief, er på disse antydet armringe, vel spiralarmringe. Nede på bugen findes omløbende flerdobbelte bånd, der vel må opfattes som bælter; oftere er disse udstyrede med tverstreger o. s. v., der sandsynligst betegner nedhængende kvaster etc.; således ved den såkaldte Danziger rune-urne, hvor fremstillingen vel må opfattes som et halssmykke. Om visse stråleformigt ordnede figurer tør opfattes som fremstillende en dolman-lignende skindkappe, der bares på venstre skulder, når den ei blev trukket på ved et i dens midte for hovedet (som på et plæd) anbragt hul, tør vel være noget usikkert. Man har tildels været tilbøielig til at forsøge af de på urnerne fremstillede ansigter at udfinde bestemte fysiognomiske træk, der kunde karakterisere det folk, fra hvilket de skriver sig, men en sådan stræben må ansees for forfeilet; en betragtning af en samling afbildninger viser, hvorledes her ei er tale om nogen karakteristik af ansigterne; der skal også en betydelig grad af kunstnerisk opfatning og formende evne til for at kunne plastisk gengive typiske eiendommeligheder i et ansigt. Men i sine figurlige fremstillinger giver ansigtsurnerne os de interessanteste oplysninger om det folks dragt og personlige udstyr, i hvis grave de findes. Selve urnernes figurer suppleres som anført af virkelige smykkesager, der er anbragte på dem, og som nedenfor omtales mellem de i stenkistegravene fundne oldsager. Men de på urnerne indridsede figurer fremstiller os endnu mere; de viser os hele scener af hint folks liv: i den høire hånd ser vi oftere på urnerne anbragt figurer, der vistnok med rette er forklarede som spyd; vi ser den samme hånd ved en snor lede en dyrefigur, vistnok en

hund: det hele må vistnok opfattes som fremstillingen af en jagtscene; en firkant nede på bugen er i forbindelse dermed opfattet som en jagttaske. En urne, der vistnok ei har ansigt, men ganske har disse urners hele typus og derfor helt kan betragtes sammen med dem, viser en fremstilling af en med to heste forspændt vogn.[1] I forbindelse med den sidstnævnte anfører jeg her også to fragmenter fra det polske selskabs samling i Thorn, af en urne og af et urnelåg, begge fundne i stenkister ved Jablowko; de viser billeder af ryttere (pl. XIV, fig. 14). En ansigtsurne i Danzig fra Hoch-Kelpin viser tre dyrefigurer, hvis art ei er så let at bestemme (pl. XIV, fig. 13); de synes næsten at have horn; den på skrå fra halsen bagover gående streg minder dog om tøilen ved de nysnævnte rytterfigurer.[2]

Til ansigtsurnerne slutter sig på det nærmeste mange andre urner, der findes i de samme egne, ofte sammen med dem, og som ganske stemmer med dem i hovedform og andre detaljer; overgange og tilknytninger haves i urner, der kun har et ufuldstændig betegnet ansigt. Ovenfor p. 85 omtaltes fra Posen urner, der dels har næse uden øine, dels øine uden næse; den p. 62 fra Schlesien omtalte og pl. IX, fig. 18 afbildede mangler ører; også inden de pommerelliske og de vestligere pommerske findes flere lignende ufuldstændige. De for ansigtsurnerne karakteristiske *Mützendeckel* forekommer inden området ofte ved andre urner, der ikke viser antydning til ansigtsdannelse;[3] vor pl. XIV, fig. 20—24 viser sådanne fra vestpreussiske stenkistegrave; ovenfor p. 79 er flere omtalte fra Posen, hvor de heller ikke er sjeldne (pl. XI, fig. 13—14 viser et par fra Palczyn); p. 62 omtaltes også

[1] Urne fra Elsenau, Kr. Schlochau, i museet i Berlin; se Voss i *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 330 f., pl. XX.

[2] Da disse Danziger dyrefigurer, ligesålidt som de nysnævnte fra Thorn, forhen ei er afbildede, har jeg gengivet dem på mine plancher, skønt mine skizzer naturligvis ei kan gøre fordring på den ved disse figurer ønskelige nøiagtighed.

[3] Smlgn. om det her omtalte Virchow i *Zeitschrift für Ethnologie*, VI. Verhandl. p. 118 f., og Schwartz: *II. Nachtrag zu den Materialien zur prähist. Kartographie der Prov. Posen*, p. 27.

et sådant låg fra Schlesien. Pl. XI, fig. 17 er afbildet en posensk urne, der i ørerne har smykkeringe af bronce, og som i denne detalj slutter sig til ansigtsurnerne; på de andre der afbildede urner med bronceringe synes disse at være anbragte i praktisk hensigt. Særlig nær ved ansigtsurnerne står *Mützenurnen* som den på pl. XIV, fig. 21 afbildede; foruden ansigtsurnernes form og det karakteristiske låg har denne på hals og bug indridsede forsiringer, der må sammenstilles med de på ansigtsurnerne forekommende; på et par ovenfor p. 85 fra Posen omtalte exemplarer (fra Rombczyn og Kostrzyn) er analogien med hines bælteforsiringer iøinefaldende Gennem de her berørte forskellige afarter knyttes ansigtsurnerne altså på det nøieste sammen med de inden deres område i urnegrave og stenkister sædvanlige andre urner, og man synes næsten at kunne konstatere en gradvis udvikling af dem.

Det mærkelige ved denne interessante urnegruppes lokale optræden her vest ved Weichsel-mundingen og i de nærmest tilstødende gebeter har i særlig grad beskæftiget forskerne. Man har sammenlignet de pommerelliske med ansigtsurner hos andre folkeslag og været tilbøielig til at sætte dem i direkte forbindelse med lignende kar, der kendes fra Syd-Europa. Sadowski har bestemtere end nogen anden udtalt sig for, at etruskiske handelsforbindelser har givet ideen til ansigtsurnerne ved Weichsel,[1] Virchow har tildels været tilbøielig til den samme antagelse, dels forhen tænkt på fønikisk indflydelse, medens han dog nu senere også mere end nogen anden har belyst ansigtsurnernes sammenhæng med *Mützenurnen* og overgang i de almindelige urneformer i disse egne. Lissauer har fæstet opmærksomheden ved de af Schliemann på Hissarlik fundne ansigtsurner, hvilke af alle andre grupper også unægtelig frembyder størst lighed med de vestpreussiske; handelsforbindelser med den græske verden har efter ham bragt ideen til Weichselegnene fra Forasien, hvor ifølge Schliemanns udsagn man endnu på Alexander den stores tid ar-

[1] Sadowski: *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer*, p. 140 ff.

beidede sådanne ansigtsurner;[1] myntfund i Weichselegnene vidner om forbindelser med Sortehavet på den tid. Det forekommer mig, at man ved undersøgelsen af ansigtsurnernes oprindelse fortrinsvis må fæste sig ved deres ovenfor påviste inderlige sammenhæng med andre urner fra det ovenfor behandlede Oder—Weichselgebets urnemarker og stenkistegrave. Jeg vil ikke lægge for stor vægt på en gradvis geografisk og typologisk udvikling, som hvis første trin man måtte sætte de allerede i Schlesien og Posen talrige *Mützendeckel*, til hvilke som andet trin så skulde slutte sig de sammesteds optrædende defekte ansigter, medens endelig de fuldt udviklede exemplarer først optræder længere nord i det egentlige Pommerellen; ligeoverfor en sådan betragtning må det og fremhæves, hvorledes den samme overgang til de almindelige urner også findes ved den anden udkant af ansigtsurnernes område, i Øst-Pommern. Men om disse mellemformer måske ei bør betones som udviklingsled, men hellere kun betragtes som overgangsled mellem typerne, så viser de dog, hvor fuldt hjemlige ansigtsurnerne her optræder og vidner om, at man ikke behøver at antage, at fremmede indvirkninger har givet anledning til deres udvikling her; den hos de fleste folk fremherskende tilbøielighed til at belive det livløse kan ligesåvel her ved Weichsel som på så mange andre steder i verden have foranlediget, at man gav lerkarrene menneskelignende skikkelse. Der er ialfald endnu ikke påvist sådanne overensstemmelser mellem disse nordeuropæiske og sydligere, enten etruskiske eller forasiatiske, ansigtsurner, at man nødes til at erkende en indre sammenhæng. Disse nordiske danner en egen gruppe for sig, typisk godt karakteriseret og talrigt optrædende inden et bestemt afgrændset område.[2] — Om de pom-

[1] LISSAUER: *Bericht der naturforsch. Gesellsch. zu Danzig über die Section für Anthropologie* etc., p. 61 f. I Schliemanns nye værk: *Ilios*, Leipzig 1881, udtaler også Virchow, at der muligens vil lade sig påvise en forbindelse mellem de trojanske og pommerelliske ansigtsurner, skønt han samtidig betoner den betydelige tidsforskel, som må findes mellem dem (*Vorrede* p. XV).

[2] HILDEBRAND har givet endel bemærkninger om denne gruppe af ansigtsurner i sin bog *Fynden i Troas*, 1878, p. 104 ff. Han vil henføre dem til det slaviske folk, som i disse egne afløste en tidligere germanisk befolk-

merelliske ansigtsurners kronologiske stilling vil der tales straks nedenfor, efterat de ved disse urner i stenkistegravene forekommende oldsager af metal er behandlede.

Stenkistegravene er gennemgående fattige på oldsager; ved de brændte ben i urnerne findes kun ganske enkeltvis små metalsager, og oftest er disse og halvsmeltede eller stærkt skadede af ild. Af de fundne sager nævner jeg først de ørenringe, hvormed ansigtsurnerne som oftest er udstyrede; det er små bronceringe. på hvilke almindelig findes blå glasperler; ørerne er undertiden gennemborede med indtil 5 huller, hvert forsynet med en ring. Pl. XIV, fig. 15 viser et øre af en ansigtsurne (Berendt no. 1) med de ihængende ringe; fig. 16 er en ørenring af bronceblik fra en anden urne, funden ved Kl. Katz.[1] Til ansigtsurnernes ører er også ofte fæstet små broncekæder; undertiden ender disse i små flade stykker bronceblik (pl. XIV, fig. 17 efter et expl. i museet i Thorn); sådanne stykker blik findes også oftere på ørenringene istedetfor perler. Omtalt er, hvorledes en ansigtsurne fra Stangenwalde i sit ene øre på en broncering bar en kaurimusling.[2] Flere gange har man fundet broncekæder forenende begge ører og hængende ned over urnens bryst; på en med kæder særlig rigt udstyret urne var over brystet anbragt en lædersnor, hvorpå bronceringe var trukne.[3] Sådanne over brystet nedhængende broncesmykker kan og på nogle urner erkendes mellem de indridsede figurer. Der kan ikke være tvivl om, at ansigtsurnernes udstyr med smykker o.s.v. viser det folks personlige udstyr, hvis ben de gemmer; forbrændte stumper af små kæder og

ning, og altså til en tid, som snarest ligger adskilligt senere end 2—300 år efter Kr.; det er navnlig deres udstyr med kædesmykker og ørenringe, som bringer ham til helt at fjerne dem fra en berørelse med den nordiske broncealder. Denne hans anskuelse er dog afgjort urigtig, som det vel vil fremgå af, hvad ovenfor anføres.

[1] Lissauer u. Schück: *Führer durch die Sammlung*, p. 42, no. 45 a.

[2] Se den citerede *Bericht* p. 9. I museet i Danzig bevares fra stenkistegrave ved Jacobsmühle ved Mewe flere exemplarer af *Cypræa annulus*.

[3] Ved Rottmannsdorf, se *Bericht über die Section für Anthropologie*, p. 39 (*Schriften der naturforsch. Gesellschaft*, IV, Heft 1).

ringe findes også hyppig mellem de brændte ben inde i urnen. Ørenringe og hals- eller hovedsmykker af ned over brystet hængende og ofte i klapreblik endende broncekæder har således været yndede smykkesager hos dette folk.[1] Sådanne ørenringe og kædesmykker kender vi ikke fra urnemarkerne i det foregående; mange småringe, smeltede glasperler og fundne kædefragmenter (omtalte f. ex. p. 74) kan dog have været af lignende sager; inden Hallstatt-fundet træffes sådanne smykker, særlig de i små klapreblik endende fine broncekæder, i talrig mængde.[2] Flere gange har man om ansigtsurnerne fundet halsringe: et exemplar fra Fitschkau havde en sådan af bronce; exemplarer fra Nenkau og Goscieradz lignende af jern. Fra en stenkistegrav ved Dambrowo bevares i Thorn en halsring af jern, endende i knopper som det fig. 1, pag. 66 ovenfor afbildede stykke; det her anførte exemplar er så forrustet, at man ei kan afgøre, om det er firkantet eller vredet. Pl XIV, fig. 12 er et stykke af et broncearmbånd fra en stenkistegrav; fra sådanne grave hidrører vistnok også et par spiralringe af bronce og to små armringe af jern (fra Hoch-Kelpin), lignende en pl. X, fig. 9 afbildet, alle disse stykker i museet i Danzig. Broncefingerringe som pl. XIII, fig. 15 er flere gange fundne i disse grave, oftest i fragmenter

[1] Den omstændighed, at kæderne på urnerne tildels er fæstede i disses ører, behøver ei at gøre det sandsynligt, at vedkommende mennesker også havde sine kædesmykker fæstede i sine ører: på urnerne kunde nu kæderne ei fæstes på anden måde.

[2] Det var nok disse mange kædesmykker o. s. v., som ledede Hildebrand til at henføre ansigtsurnerne til en efter-germanisk, slavisk, tid. Sådanne kædesmykker kendes dog ei fortrinsvis som slaviske; inden Hallstatt-gruppen spiller de som anført en stor rolle; det er vel snarest med de Hallstattske, at disse ved ansigtsurnerne forekommende må sammenstilles. Ved de i ørerne anbragte mange ørenringe kunde man forøvrigt bringes til at erindre de slaviske *Schläfenringe*, der anbragte på læderstykker hang ned på siderne af hovedet, og heri kunde der da søges en støtte for en opfatning som Hildebrands. De her ved ansigtsurnerne forekommende ringe viser dog ei spor til den for hine slaviske ringe så karakteristiske hage ved den ene ende; alle de andre oldsager, der findes med ansigtsurnerne, beviser forøvrigt deres høie ælde. Om *Schläfenringe* se en opsats af Sophus Müller i *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift*, 35. Bericht, samt afhandlinger af Lissauer, (f. ex. *Corresp.-Blatt*, 1878, p. 71).

og halvsmeltede. Pincetter som pl. X, fig. 19 er oftere fundne, almindelig med ring i enden; et smukt exemplar fandtes således i en ansigtsurne ved Komorau sammen med en perle af rav og en af agat, et andet i en stenkistegrav ved Mewe; lignende stykker af jern kan anføres fra Straschin og Celbau. Pl. XIV, fig. 9 er en broncepincet, fundet ved Oliva, fig 8 en af jern, der med ørenringe af den sædvanlige slags er funden mellem de brændte ben i en urne fra en kistegrav ved Warlubie;[1] navnlig den sidstnævnte er interessant, idet den er af nordisk broncealders form (smlgn. ovenfor p. 108 og pl. XIII, fig. 14), men her findes i jern. Flade jernknive med afrundet eg er oftere fundne i fragmenter; pl. XIV, fig. 11 fremstiller et fuldstændigt exemplar (i Thorn, funden ved Dambrowo). Nåle af bronce og jern hører til de hyppigst forekommende sager; pl. XIV, fig 1—7 viser endel former; fig. 1—3 er af bronce, 4—7 af jern Fælles for de fleste af dem er en indbøining under hovedet; de slutter sig ganske til de på pl. X og XII fra schlesiske og posenske urnemarker afbildede. I en ansigtsurne skal ved Redischau være fundet en broncefibula nærmest af Certosa-typ; denne beretning kan dog vel neppe ansees for fuldt tilforladelig.[2]

Trods den gennemgående fattigdom på gravgods er der dog fra stenkistegravene fremkommen nok til arkæologisk at karakterisere dem: alt knytter sammenhængen mellem dem og de sydligere urnemarker; vi ser her de samme nåle og pincetter o. s. v. som hist, de samme former både i bronce og jern. Det var altså utvivlsomt rigtig, når Virchow i det foredrag, hvormed han først fæstede opmærksomheden på ansigtsurnerne, angav, at de syntes at tilhøre en tid, der stod på grændsen af bronce- og jern-alder. Ligesålidt som det imidlertid inden de posenske, schlesiske og de sydligere urnemarker, med hvilke disse sattes i forbindelse, var muligt — ialfald endnu — at udskille nogle, der tilhørte en tid, da jernet endnu var ukendt, ligesålidt kan man inden det

[1] Ossowski: *Prusse Royale*, pl. XI, fig. 13.
[2] Anført hos Sadowski: *Handelsstrassen*, p. 209; Berendt kan dog ei anføre noget nærmere om et sådant fund.

nedre Weichselgebets stenkistegrave iagttage nogen ren bronceperiode; våben og redskaber kender vi omtrent slet ikke fra denne arkæologiske gruppe; inden smykkesagerne viser jernet sig allerede i de af røser dækkede stenkister, som ovenfor blev anseede for den ældre gravform. For denne Weichsels-gruppes forhold til den vestligere herskende nordiske broncealder er det af interesse at fæste sig ved broncepincetten pl XIII, fig. 14 fra en røs og den samme form i jern (pl. XIV, fig 8) fra en stenkistegrav på fri mark. Af det ovenfor p. 114 og note 3 anførte må vel fremgå, at de der omtalte store broncecolliers er samtidige med stenkistegravene; om de i Vestpreussen i mose- og markfund ikke talrigt forekommende gamle broncer lader sig endnu neppe sige noget i denne henseende. De i disse vestpreussiske grave så fremtrædende øre- og kædesmykker synes at være en fra fundene på de sydligere urnemarker fremtrædende forskellighed; måske kan som anført denne forskellighed dog være mere tilsyneladende end virkelig; en herboende stammes forkærlighed for den slags smykker kan dog ikke modbevise den forøvrigt bevislige kultursammenhæng. Som allerede påpeget behøver vi dog ikke for at finde forudsætninger og forbilleder for denne udsmykning at søge i andre retninger, end vi forhen har fundet forudsætningerne for de i de ovenfor behandlede nordeuropæiske fund fremtrædende kulturtræk; heller ikke de fundne exemplarer af *cypræa* behøver at pege direkte mod mere østlige egne; vistnok hører denne musling hjemme i orientens have, men i oldtiden var også Middelhavsfolkene i besiddelse af denne som smykke og byttemiddel benyttede musling.

Det må dog også fremhæves, hvilke forskelligheder disse stenkistegrave viser fra urnemarkernes grave. Medens hver urnegrav stadig synes kun at gemme en persons ben, indesluttede i en urne, ved hvilken tomme (eller med spise fyldte?) biurner i tildels stort antal er hensatte, er stenkisterne i røser og på fri mark stadig fællesgrave, hvori efterhånden mange personers gravurner blev indsatte; biurner synes her kun sjelden eller næsten ikke at forekomme. Vi står her overfor helt nye gravskikke, som forud-

sætter betydelige forskelligheder i den religiøse opfatning. Det må dog mærkes, at en overgang til denne skik allerede spores også på de sydligere områder; fra Schlesien og Posen (p 60 og 83) kendes mange stenkistegrave, der i anlæg og indhold viser overensstemmelser med de vestpreussiske. Oprindelsen til denne gravskik, dens forhold til urnemarkerne, disses forhold igen til de navnlig i Schlesien og Vestpreussen optrædende hauger og røser med stenkister o. s. v. lader sig imidlertid endnu ikke belyse; undersøgelsen har ei endnu været rettet på at se disse forskellige arter af levninger i forhold til hverandre.

Jeg må altså her blive stående ved at påpege de analoge forekomster inden stenkistegravene og de oven omtalte urnemarker, med deres blanding af gamle broncer og jernsager, der tildels er arbeidede i bronceformer. Årstal vil jeg her ei nævne; derom henvises til dette afsnits slutningskapitel, hvor overblik forsøges givet; her skal jeg endnu kun betone, hvorledes spor af Tène-kultur eller af romerske sager endnu ikke dukker op i stenkistegravene, hvorved de altså straks henvises til tiden hinsides vor tidsregnings begyndelse.[1]

De egentlige urnemarker svinder i Vestpreussen ganske bort eller træder ialfald helt tilbage. I provindsens sydlige dele (og især øst for Weichsel?) optræder de dog og synes i sine al-

[1] Et fund af en romersk mynt fra 2det årh. efter Kr., som skal være gjort i en stenkistegrav ved Gladau, kan ei tillægges nogen vægt; fundberetningen er for usikker, støttende sig til et udsagn af en almuesmand; mynten kan nok være funden i en med stene omsat urne (smlgn. nedenfor og de østpreussiske fund), men en virkelig stenkistegrav kan dette ikke have været (*Correspondenz-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellschaft*, 1878, p. 63). Når man nylig i en ansigtsurne, der i over en menneskealder havde stået i en samlers raritetskabinet, fandt en brakteat fra det 13de årh., kan dette endnu mindre have arkæologisk betydning; man må undre sig over, at Berendt har villet omtale et sådant fund (*Nachtrag zu den Pommerellischen Gesichtsurnen*, p. 117). Den såkaldte Danziger runeurne (Berendt no. 4) har vistnok ikke skrifttegn; de figurer, som man har anseet for sådanne, betegner visselig kun et halssmykke eller bælte med nedhængende kvaster; runer er de ialfald ikke, ligesålidt som de tegn, der nu sees indkradsede under bunden af en urne i Thorn, f. ved Neustadt (*Corresp. Blatt*, 1880, *Verhandl. der Versammlung zu Berlin*, p. 134).

mindelige træk at stemme med de sydligere:[1] gravurnerne er omsatte med små stene, og ved disse findes hele grupper af lerkar; nærmere kan jeg dog ei meddele om disse fund, f. ex. om de slutter sig mere til de østpreussiske end til de posenske urnemarker; i de vestpreussiske samlinger, som jeg kender, var de ei repræsenterede, og literaturen oplyser heller ikke endnu noget nærmere om dem.[2]

Inden de hidtil behandlede arter af grave har vi ikke fundet Tène-kulturen repræsenteret. Der haves dog fra Vestpreussen adskillige fund af sager, henhørende til denne gruppe, og disse frembyder tildels stor interesse. Ved Bohlschau, Kr. Neustadt, fandtes et metalkar, hvori brændte ben; i og ved dette lå to Tènesværd, det ene sammenbøiet, det andet fragmentarisk, i sin skede af jern, fremdeles tre sammenbøiede spydspidser og to skjoldbuler (af form omtrent som pl. X, fig. 18). Metalkarret er af særlig interesse; dets fragmenter må sammensættes, som jeg har gjort det på pl. XV, fig. 1: randen dannes af en tyk jernring, ved hvilken hænger to bæreringe; til randen er smeddet et bredt jernbånd, og til dette er karrets nederdel, der har været af bronce, nittet fast.[3] Disse kedler, hvoraf flere vil omtales i det følgende, henfører jeg til Tène-gruppen; fra dennes egentlige område kender jeg dog endnu kun et enkelt exemplar.[4] Pl. XV, fig. 2 fremstiller to stykker af et sammenbøiet Tène-sværd i jernskede, fundet med en forbøiet spydspids og nogle jernnagler med runde,

[1] Marschall i *Bericht über die Section für Anthropologie*, p. 14.

[2] I de indledende oversigter i Lissauer-Schücks *Führer durch die Sammlung* omtales ei sådanne gravpladser Fra det polske selskabs samling i Thorn har jeg noteret, at på urnemarker på venstre Weichsel-bred findes undertiden store grove urner dækkende som beskyttelse over gravurnerne; sammestedsfra har jeg og en notis om store urner fra en mark ved Culmsee, der måske kan sammenstilles med den p. 96 ovenfor omtalte urnemark fra Lussowo i Posen. Fra ingen af disse gravpladser fandtes der dog i nævnte samling oldsager eller mere karakteriserende urner.

[3] Fundet bevares i Virchows samling i Berlin; det er omtalt i *Zeitschrift für Ethnologie*, II, p. 85 f.

[4] I museet i Mainz, fra et til den rhinske gruppe (p. 24) hørende fund ved Arnsheim.

flade hoveder (for en skjoldbule) ved Münsterwalde ved Marienwerder; det er særlig interessant ved, at skeden foroven er ret afsluttet mod grebet, en detalj, der synes at danne en overgang til de nordiske ældre jernalders sværd.[1] I samlingen på rådhuset i Thorn bevares et fund fra Stanomin, nær denne by, gjort ved en urnebegravelse; det indeholder et firdobbelt sammenbøiet Tènesværd med fragmenter af jernskede, en spydspids, en sax m. m. I Marschalls samling i Marienburg så jeg de rige fund fra Willenberg nær denne by. Her ved Weichsel-deltaets bund har til det skrås overfor liggende Mewe været et ældgammelt Weichseloverfartssted; her var derfor fra de tidligste tider af en bosættelse, en by; på den nævnte høide var gennem århundreder den til denne by hørende begravelsesplads. Fundene på gravpladsen ved Willenberg tilhører derfor meget forskellige tider; af Tènesager findes mange fibulaer, bæltehager m. m.;[2] jeg nævner her i forbindelse med Tène-sagerne også en halsring af bronce (pl. XV, fig. 13); i karakter slutter den sig nærmest til Tène-sagerne; hovedmassen i den nævnte samling var dog romerske sager (se nedenfor p. 131). Systematiske undersøgelser er desværre på dette findested ei endnu foretagne i større udstrækning, så at de gravskikke og forhold, hvorunder de forskellige sager forekommer, endnu ei er belyste; den største del af de bevarede sager er hidtil fremkommen ved tilfældige fund. Også ved Liebenthal, nær Marienburg, er sammenbøiede sværd og jernfibulaer, som vel hører herhen, fundne.[3] Fra urnegrave ved Grubno ved Culm kender jeg også tre Tène-fibulaer af jern.[4]

Nær til disse fund af Tène-sager slutter sig en egen fundgruppe, som dernæst skal omhandles. Den hidrører fra gravpladser, hvor urnegrave og brandpletter gemmer de brændte ben,

[1] Fundet bevares i museet i Berlin (no II, 3427).
[2] Også i samlingen i Danzig bevares nogle Tène-fibulaer af jern fra dette findested; i LISSAUER u. SCHÜCKS *Führer* er de dog opførte under *Jüngeres Eisenalter*, no. 22—23.
[3] *Bericht über die Section für Anthropologie*, p. 16.
[4] I museet i Danzig, fra v. Stumpfelds samling.

og hvor det i almindelighed ikke mangler på karakteriserende oldsager. En gravplads ved Oliva er den i Vestpreussen bedst bekendte af denne art.[1] På en mark stødte man her 1—1½' dybt på grave af to helt forskellige arter: det var dels urner, som var nedsatte i små gruber, støttede med stene på siderne og dækkede med nogle andre; dels var det gruber af 1—1½ fods tvermål og dybde, fyldte med kul og brandlevninger, hvorimellem fandtes brændte ben og forbrændte og forbøiede oldsager, uden spor af urner, altså virkelige brandpletgrave. Begge arter af grave forekom om hinanden: med hensyn til indhold frembød de dog betydelige forskelligheder. Undersøgt blev 21 urnegrave og 19 brandpletter; urnerne var sorte, slet brændte, uden ornamenter og hanke, temmelig plumpe; biurner var ikke stillede ved siden af benurnerne. Af de i urnegravene fundne sager anfører jeg: to sammenbøiede eneggede sværd (pl. XV, fig. 3), 3 skjoldbuler med pig, den ene med store flade nagler, afbild. pl. XV, fig. 9, håndtagsbeslag til skjoldbuler, flere spydspidser, fireggede eller med skarp ryg, 6 fibulaer, af hvilke de fem af jern af form pl. XV, fig. 4, den ene af bronce af ældre romersk form (dens typ kan jeg ei angive), en pincet af jern som formen pl. X, fig. 19, beslagstykker af jern til sværdskede (pl. XV, fig 5—6) m. m.[2] I brandpletgravene fandtes ingen våben, mest fibulaer, af hvilke 4 af jern som de fra urnerne, 6 af bronce, af former som fig. 6—8 på næste side; fremdeles bæltehager af bronce og jern; pl. XV, fig. 8 fremstiller det bagerste af et støbt exemplar af

[1] Lissauer i *Schriften der naturforsch. Gesellschaft in Danzig*, III, hefte 2 og 3; Kasiski: *Ueber Brandgräber*, i samme selskabs skrifter, IV, hefte 1; denne hans opsats er også trykt i *Baltische Studien*, XXVIII.

[2] I Lissauer-Schück: *Führer durch die Sammlung* omtales p. 20 og 27 under no. 110, at en *Hakenring* skal være funden i en af urnegravene her; denne ring er en af de såkaldte *Schläfenringe*, eiendommelige for de slaviske fund. Denne ring omtales ei af Lissauer i den ovenfor citerede redegørelse for undersøgelserne på gravpladsen, men er vel det der pl. IV, fig. 12 afbildede stykke. Den ligger sammen med en liden ørenring, afb. l. c. pl. IV, fig. 10, og med brudstykker af en broncefibula af form som fig. 6 ovenfor: sammen med denne kan hageringen dog umulig være funden.

bronce; det på vor pl. XV, fig. 7 afbildede stykke er også et fragment af en bæltehage,[1] høist ufuldstændigt; det kan ei, som man kunde være tilbøielig til at formode, have hørt sammen med det nysnævnte stykke fig. 8, da det fandtes i en anden grav; videre fandtes en sax af jern, et par sneldehjul af ler, et par armbånd af bronce (pl. XV, fig. 10), et stykke halvt udsmeltet jernerts, et lidet stykke glas, med flere fragmenter og småsager. Desværre synes endnu ei mere end 40 grave at være undersøgte på denne gravplads, der dog vel kan antages at være af betydelig udstræk-

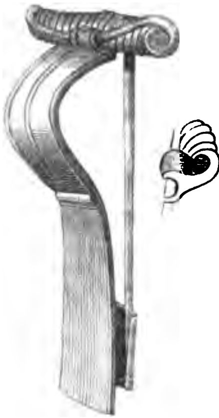

Fig. 6.

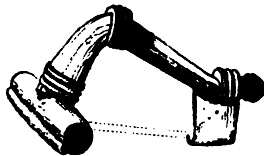

Fig. 7.

Fig. 8.

ning; af de undersøgte grave er heller ikke hver enkelt gravs indhold offentliggjort; en kronologisk forskel fra gravpladsens ene ende til den anden kan derfor endnu ikke iagttages. Begge slags grave synes her i det hele samtidige; arkæologisk bliver deres alder at bestemme som en tid, da den romerske indflydelse ret begynder at trænge igennem. Før-romerske former er dog også endnu talrige; som sådanne kan nævnes jernfibulaerne, hvis form er en sen udvikling af Tène-typen, bæltehagerne, en genstand, som efterhånden forsvinder under den romerske ind-

[1] Om denne form af bæltehager se under »henvisninger«, hvor der omtales fuldstændige exemplarer.

flydelse og afløses af remspænder. Bæltehager er særlig karakteristiske for Hallstatt- og især Tène-kulturen; de her fundne viser bestemt hen til Tène-gruppen; som en karakteristisk detalj peger jeg på ornamentiken på knopperne af broncehagen pl. XV, fig. 8: det på dem anbragte triangel med de buede sider er et for Tène-gruppen såre betegnende motiv. Ved våbenformerne lader den skarpe grændse mellem det førromerske og det romerske sig neppe drage; specielt anser jeg dog de her fundne eneggede sværd for en i sin oprindelse førromersk form.[1] Af broncefibulaerne hører fig. 6—7 til de ældste provindsiel-romerske former; fig. 8 betegner en lidt senere tid; den grav, hvori den fandtes, turde altså vel være noget yngre end de andre. Jernfibulaerne fandtes såvel i urnegrave som i brandpletter, våben kun ved urnegrave, broncefibulaer næsten kun ved brandpletter, bæltehager kun i sådanne; efter dette kan her med sandsynlighed endel urnegrave ansees for mandsgrave, endel brandpletter for kvindegrave; en sammenligning med de bornholmske fund synes at støtte denne anskuelse. Forøvrigt må det fremhæves, at her endnu er undersøgt for få grave, til at mere bestemte resultater lader sig fastslå, såvel i denne henseende som med hensyn til de forskellige arter af graves indbyrdes kronologiske forhold.

Der er på flere steder i Vestpreussen fundet spor til lignende gravpladser med fritliggende urnegrave og ofte mange jernsager, f. ex. ved Krokow, Kr. Neustadt, hvorfra haves et par sammenbøiede eneggede sværd, en spydspids, rester af en skjoldbule og en fibula m. m., alt af jern og ganske stemmende med de ved Oliva fundne sager; det må dog mærkes, at brandpletgrave endnu ei er fundne på dette sted, hvor dog heller ingen omfattende undersøgelse endnu er foretagen;[2] efterhånden vil dog vistnok også

[1] Jeg anser denne sværdform for at stamme fra det Hallstattske korte eneggede sværd, fig. 5, pl. I, med hvilket den helt stemmer i håndtag og hovedform. Forøvrigt optages jo de før-romerske våbenformer nord for Alperne af Romerne ved deres fremtrængen; en nøie adskillelse bliver derfor ei let mulig. Om våbenformerne se forøvrigt »henvisninger«.

[2] LISSAUER i *Schriften* etc., III, 3, p. 12, *Bericht über die Section für Anthropologie* etc., p. 45.

flere af denne slags grave blive bekendte på forskellige steder i provindsen. Denne slags fund fra den tidlige jernalder (urner med forbøiede jernsager o. s. v.), som i Norden er så gennemgående og talrige, har vi indenfor de ovenfor behandlede gebeter ei gjort videre bekendtskab med; adskillige enkelte fund af denne art er dog ovenfor omtalte.[1] Her møder vi imidlertid for første gang en større samling sådanne grave, der er systematisk undersøgte. I de ældste af dem har jernsagerne helt Tène-karakter, dernæst optræder også de ældste romerske former; de hidrører således fra tiden nærmest før den romerske indflydelse og fra dennes ældre periode.[2] I forhold til de fleste schlesisk-posenske urnemarker og her i Vestpreussen specielt i forhold til stenkistegravene er altså disse fund yngre; de betegner her ikke egentlig jernets første optræden, jernalderens begyndelse, men det er dog først i dem vi møder gravskikke, der har udstyret de døde således, at vi får et fyldigere indtryk af en jernalders-kultur.

Medens de anførte fund med sager, der endnu tilhører Tène-former og viser de ældste romerske typer, ligesom de ældre jernalders-levninger i røser og stenkistegrave, især kendes fra venstre Weichselbred, så begynder nu også landet øst for Weichsel at komme med; fund fra den noget mere udviklede romerske tid synes at være endog mere fremtrædende her end hist. Hyppigst

[1] F. ex. fra Bøhmen p. 50, fra Schlesien p. 68, fra Posen p. 90; jeg bortser her fra de p. 101 f. omtalte haugfund fra Lithauen.

[2] Lissauer ser i stenkistegravene den germaniske befolknings grave, anser de fritliggende urnegrave for allerede at tilhøre Slaverne og mener om brandpletterne, at de gemmer levningerne af Bornholmere, som her ved Østersøens kyst ved Oliva havde et handelsfaktori. Der kan dog ei være spor af tvivl om, at de her behandlede urnegrave er germaniske; gravpladsen ved Oliva kan ei være så ung, som Lissauer vil, fra 4de årh.; det angivelige fund af en *Hakenring* kan intet bevise ligeoverfor alle de øvrige oldsager, hvis kronologi er så sikker og velkendt. Antagelsen om en Bornholmsk koloni ved Oliva er også uheldig; brandplet-gravskikken spores på mange steder inden det tyske område (se henvisninger) og er naturligvis herfra kommen over til Bornholm, ei omvendt. Stenkistegravenes gravskik må og være ophørt tidligere, end Lissauer vil; han mener, at de kan gå ned imod år 200 eft. Kr.

er fritliggende urnegrave; våben og jernsager træffes sjeldnere ved dem,[1] oftere derimod skønne armbånd, især af den ved fig. 10 og 14 på pl. XV repræsenterede, for provindsen Preussen karakteristiske form, og broncefibulaer, af formerne fig. 6—8 ovenfor og endnu yngre romerske former, f. ex. formen pl. XV, fig. 12, der oftere findes såvel i bronce som og i sølv. Exempelvis anfører jeg et fund fra urnegrave ved Kickelhof ved Elbing: ved siden af en broncefibula af typen fig. 7 fandtes et par skønne sølvarmbånd af den ved fig. 14, pl. XV repræsenterede udviklede typ, en sølvarmring, afb. fig. 11 sammesteds, en yngre fibula m. m.; af lignende fund kendes temmelig mange;[2] sådanne armbånd og skønne fibulaer betegner vistnok kvinder, og det synes da, som om navnlig kvindegravene er blevne rigt udstyrede. Flere gange er broncekar anvendte som gemme for de brændte ben istedetfor lerurner; ved Münsterwalde fandtes således på en gravplads, hvor der er både urne- og skeletgrave, et smukt romersk broncekar med skråriflede sider; det indeholdt brændte ben, en broncespore som pl. XIII, fig. 8, og nogle smeltede stykker af bronce og guld m. m.[3] Ved Dorotheenhof, Kr. Flatow (høire Weichselbred) fandtes et ganske lignende broncekar, omgivet med stene; foruden brændte ben indeholdt det en skøn halsring af guld med en indfattet blå glasflus, et par lange terninger, 2 spillebrikker samt forskellige broncefragmenter, hvoriblandt vel af en fibula.[4]

[1] Jeg nævner kun en ualmindelig smuk damasceret spydspids med høi skarp ryg, funden ved en urne ved Papau nær Thorn (i samlingen på rådhuset i denne by).

[2] F. ex. ved Rentfing: armbånd, fibulaer, spindehjul (i polske museum i Thorn); i Culmerland ved Podwitz, Grubno og Cymberg, hvorfra lignende fibulaer m. m. og en denar af Faustina *jun.* (*Corresp.-Blatt.* 1878, p. 70); også fra venstre Weichselbred haves smukke sådanne fund, f. ex. ved Warmhof ved Mewe, hvor i en grav en mynt af Antoninus Pius (*Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 490 f.), ved Przewoc, Kr. Karthaus (fund på rådhuset i Thorn), ved Radaune-see et armbånd, som det pl. XV fig. 10 afbildede, fundet med en fibula som fig. 8 ovenfor (*Corresp.-Blatt*, 1874, Verhandl. p. 42).

[3] Lissauer i *Schriften der naturforsch. Gesellschaft* III, hefte 3.

[4] *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 313 f., *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 48 ff 4.

Sådanne broncekar tilhører en noget senere del af den romerske indflydelses periode.[1] Adskillige andre romerske broncekar, såvel samtidige med disse som og ældre, der ei altid vides at have været anvendte som gravkar, er fundne i Vestpreussen; fremdeles forskellige andre udpræget romerske sager.[2] Et af de rigeste og mærkeligste findesteder i Vestpreussen for romerske sager er det ovenfor pag. 125 omtalte Willenberg ved Marienburg, det gamle overfartssted over Weichsel, hvor der allerede i førromersk tid kan sees at have været en bebyggelse. På en nuværende landsbys grund findes her gamle bostedslevninger og i nogen afstand derfra en stor gravplads; begravelserne er dels enkelte urner med brændte ben, omsatte med få stene, dels større samlinger af urner. Her findes levninger fra de forskelligste tider: stensager, broncer,[3] Tène-sager, men især sager fra den romerske indflydelses tid: mynter, fibulaer i mængde, armbånd, glaskar, perler af glas og rav m. m. m.; endnu fra senere slaviske tider findes og mange levninger, der vidner om, at der også da var en fast bebyggelse ved dette vigtige overfartssted. Det må endnu nævnes, at fra

[1] Smlgn. SOPHUS MÜLLER i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1874, p. 373.

[2] Jeg anfører her nogle mere mærkelige fund. Nær Mewe fandtes en kasserolle, fyldt med brændte ben (*Bericht über die Section für Anthropologie*, p. 54); ved Münsterwalde er fundet et broncespand som Worsaae fig. 297 (no. II, 3426 i museet i Berlin); fra Culmerland haves i museet i Danzig et skønt broncefad, der indvendig er forsølvet og i gravering viser et tog af gladiatorer, der af en præst føres hen mod et hermelignende gudebillede; det fandtes i en haug ved Steinwage sammen med kar af glas og ler, et andet broncekar m. m. (*Corresp.-Blatt*, 1878, p. 69); sammesteds bevares fra gravpladsen ved Podwitz, Kr. Culm, de af ild skadede fragmenter af et broncespand (af Müllers form 1, *Aarb. for nord. Oldk.*, 1874, p. 363). I hr. Blells samling, Tüngen i Østpreussen, bevares en samisk lerskål, fremstillende et Bakkustog, funden i en grav i egnen af Danzig, samt en broncefod på 3 ben med hanke (understel til et kar uden fod), ligeledes funden i Danziger-egnen. (Disse stykker kender jeg af mundtlige meddelelser af Dr. Bujack i Kønigsberg). I kredsen Karthaus er fundet et Isishoved af bronce (*Bericht über die Section f. Anthropologie*, p. 56) og ved Schwetz en romersk rytterfigur af ler (SADOWSKI: *Handelsstrassen*, p. 147 f.; det der citerede værk: WAGNER: *Culturgeschichte des Kreises Schwetz* kender jeg ikke).

[3] Således et par mellemeuropæiske små pilespidser af bronce med fal.

den romerske tid findes her også endel skeletgrave, ligesom på den gravplads, der hernæst skal berøres.[1]

I nærheden af Elbing har Dr. Anger foretaget undersøgelser på en gravplads, Neustädter-feld, der har givet interessante resultater. Her fandtes om hinanden skeletgrave og urnegrave, de første anlagte dybere, de sidste tæt under jordoverfladen; nogle af skeletgravene syntes at være de ældste, med fibulaer som fig. 7 ovenfor og som fig. 11 på pl. XIII; forøvrigt var armbrustfibulaer (se næste kapitel) de hyppigste ved urnegravene. Af andre fundne sager fremhæver jeg smukke armbånd af formen pl. XV, fig. 10, især nogle store exemplarer af sølv, fremdeles store halvrunde benkamme, perlesmykker af glas og rav; endestykket af et sådant er afbild. pl. XV, fig. 14; videre spandformede hængesmykker m. m.; af mynter fandtes en Mark-Aurel; gravgodset var især rigt i sikre kvindegrave;[2] det eneste fundne våben er en spydspids, der lå ved siden af en urne. En nærmere behandling af dette fund, som ikke længere tilhører den begyndende romerske jernalder her i Vestpreussen, ligger her udenfor mit emne.

[1] Jeg kender fundene på Willenberg især fra Dr. Marschalls samling i Marienburg. Smlgn. MARSCHALL i *Bericht über die Section f. Anthropologie*, p. 11 ff. — I anledning af det ovenfor p. 101, note 4 anførte meddeler jeg her: indsvøbt i et stykke tøi fandtes på Willenberg nogle perler, en liden broncefibula, en broncenøgel som pl. X, fig. 21, samt et fladt træstykke, hvorpå var anbragt et broncebeslag af form som pl. XIII, fig. 12; på bagsiden var træet skåret væk imellem begge huller; af noget slags lås kunde spor dog ei mere sees. Rimeligvis har dog dette været levninger af et lidet smykkeskrin af træ. Jeg så dette stykke i Dr. Marschalls samling.

[2] Jeg har i Elbing studeret fundet i museet. Smlgn. opsatser af ANGER i *Zeitschrift für Ethnologie*, Bd. IX—XI og hans afhandling: *Das gemischte Gräberfeld auf dem Neustädter Felde bei Elbing*, med to plancher (ibidem XII, p. 106). —Skeletgrave fra den samme romerske tid er også undersøgte på adskillige andre steder i Vestpreussen. Ved Grunau, ei langt fra Elbing, skal således ved et skelet være fundet et tveegget sværd, en spydspids, en skjoldbule, et par sene romerske fibulaer m. m. (i museet i Elbing); fra samme findested bevares i samling Prussia, Königsberg, fund fra urnegrave, armbånd og broncefibulaer som pl. XV. fig. 10 og pl. XIII, fig. 11; fra Wilhelmsmark ved Grutzno haves 3 små fibulaer (som pl. XIII, fig. 11), 2 af sølv og 1 af bronce, 4 sølvarmbånd, to som fig. 10 og to som fig. 11 på pl. XV, en liden guldberlok m. m., fundet ved et skelet i en lergrav (samling Prussia, Königsberg); i en sandgrube ved Briesen i Culmerland er og lignende skeletgrave undersøgte (*Corresp.-Blatt*, 1874, p. 70).

Før dette kapitel sluttes, må jeg endnu berøre en her i Vestpreussen forekommende mærkelig art af gravlevninger, som af Lissauer henføres til den begyndende germaniske jernalder. Det er stensætninger, oftest runde stenkredse, der indeslutter en haug eller en flade; her findes skeletter begravede, hvis kranier Lissauer bestemmer som germaniske; af oldsager findes almindelig kun en liden krum jernkniv; i et tilfælde er i en sådan grav funden en mynt af Theodosius. Sammen med disse runde stenkredse forekommer undertiden også trekanter og skibsfigurer, dannede af reiste stene, påfaldende overensstemmende med nordiske oldtidslevninger af denne art. Der foreligger dog endnu for få undersøgelser af sådanne monumenter, og jeg har ikke seet karakteristiske oldsager fra dem; — nogen mere bestemt mening om deres alder lader sig derfor neppe endnu udtale.[1]

[1] Smlgn. Lissauer i *Führer durch die anthropologische Sammlung*, p. 19, *Corresp.-Blatt*, 1873, Verhandl. p. 24, *Bericht über die Section f. Anthropologie*, p. 26. Sådanne levninger kendes især fra Krissau (*Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verhandl. p. 68, hvor dog ei karakteristiske fund anføres), fra Meisterwalde og fra Krokowo; på sidste sted fandtes øverst yngre sager, en bronceskål, sølvbelagte jernsporer m. m.: Lissauer ser heri et bevis på, at disse oprindelig gamle gravsteder igen benyttedes mod slutningen af den hedenske tid (*Bericht* etc. p. 45 og 46); ved Schwarzwasserfluss fandtes også i sådanne stenkredse øverst gravurner af slavisk Burgwall-typus, tildels med stensager, men dybere skeletgrave, med germaniske kranier og jernknive (Lissauer i *Schriften der naturforsch. Gesellschaft*, III, 3, p. 16, *Corresp.-Blatt*, 1878, p. 61). Ved Bledowo fandtes også øverst urner med brændte ben, dybere et skelet med den nævnte Theodosiusmynt (Kohn-Mehlis: *Materialien* etc., I, p. 105 f). Ved *Trezbcz* er runde, tre- og firkantede stensætninger, i hvilke under brolægninger er funden rækker af urner med brændte ben, ravsager og en jernkniv; lignende trekanter findes oftere i Kujavien (Kohn-Mehlis: *Materialien*, I, p. 104 f., 107). Trekantede stensætninger findes og i egnen om Culm (*Corresp.-Blatt*, 1873, p. 27). De mærkeligste levninger synes dog at være de ved Radczijewo indenfor den polske grændse, vest for Weichsel, nær Inowraclaw: her findes hauger, der dækker skibsformede og trekantede stensætninger; en trekant består af rækker af små kredse, dannede af afvekslende stene og urner med brændte ben omkring en stor midtsten; i en anden trekant fandtes brændte ben i løse lag samt og skeletter. Forøvrigt er her og andre mærkelige stenlægninger (se en opsats af Scharlock i *Schriften der nanaturforsch. Gesellschaft*, III, hefte 2).

KAPITEL IV. ØST-PREUSSEN. RUSSISK BALTIKUM.

Øst for Weichsel fortsætter det preussiske land sig endnu langt mod nordost, før man når Ruslands grændser. Østpreussen frembyder ved sine kyster særegne dannelser; ved de store floders udløb findes eiendommelige bassiner eller havbugter *(Haffe)*, der ved en lang smal kyststrimmel *(Nehrung)* er adskilte fra havet og næsten lukkede. Imellem disse Weichsels og Pregels mundings-bassiner træder Samland helt ud i havet med sin kyst af høie banker; denne kyststrækning er hovedfindestedet for ravet, den ravkyst, som for oldtidens Romere lå så fjern og så mystisk, hvorfra de dog med store besværligheder forsynede sig med hint kostbare stof, hvilket således foranledigede talrige handelsforbindelser, der blev af den største betydning for hele Nord-Europas kulturhistorie. Fra kysten hæver landet sig jevnt og umærkeligt, indtil det ved sin sydgrændse danner et plateau af 8—900 fods høide; dette plateau *(Massuren)* er helt opfyldt af søer og vandløb, og herfra flyder floderne mod nord til Østersøen og mod syd til Weichsels mange tilløb.

Østpreussen er rigt på oldsager; det er desuden en af de i arkæologisk henseende bedst undersøgte og belyste provindser i Tyskland. To selskaber i Königsberg arbeider for landets arkæologiske undersøgelse, Prussia og det fysikalisk-økonomiske selskab; begge besidder rige museer; om disse til held for videnskaben engang kunde blive smeltede sammen, vilde det udgøre en af Tysklands rigeste og værdifuldeste oldsag-samlinger. Den mand, som i den senere tid mere end nogen anden ved omhyggelige og fortrinlige arbeider har belyst Østpreussens forhistorie er Dr. Tischler, direktør for det sidstnævnte selskabs østpreussiske provincial-museum.[1]

[1] I 1879 havde jeg anledning til i Königsberg at studere begge samlinger. Ved særlig velvillie af direktøren for Prussia's samlinger, Dr. Bujack,

De arkæologiske forhold frembyder her, ligesom allerede i den tilstødende del af Vestpreussen, øst for Weichsel, flere forskelligheder fra det i forrige kapitel fremstillede. Omtrent ved Weichsel hører de egentlige stenkistegrave med ansigtsurner op; gravpladser som den ved Oliva, hvor Tène-sager findes ved urnegrave og brandpletter, er heller ikke endnu fundne øst for Weichsel, når man bortser fra overfartsstedet ved Willenberg (p. 125).

Gravhauger findes derimod i stort antal i Østpreussen. Nogle få af dem synes at skrive sig fra en stenalder, idet de gemmer skeletter med oldsager af sten og ben;[1] et par andre har indeholdt skeletgrave, der har været udstyrede med bronceoldsager;[2]

fik jeg også anledning til at gennemse hans optegnelser fra et par privatsamlinger i provindsen, saml. Gisevius i Tilsit og saml. Blell på Tüngen. Publikationer om Prussia-materialet findes i dette selskabs *Sitzungsberichte*, af hvilke jeg dog kun har havt anledning til at benytte nogle af de sidste årgange, samt i BUJACK: *Auszug aus dem Catalog der Sammlung der Alterthumsgesellschaft Prussia* (i *Archiv für Anthropologie*, XII, hefte 2); om materialet i provincial-museet findes flere afhandlinger i *Schriften der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg;* et hovedværk er en afhandling af TISCHLER i bind XIX; se og en oversigt af TISCHLER i *Katalog der Ausstellung zu Berlin*, 1880, p. 393 ff.

[1] To fund fra Wäldchen Kaup ved Wiskianten (Prussia). Smlgn. BUJACK: *Preussische Steingeräthe*, p. 11, pl. V, 21. Den almindelige gravskik i stenalderen synes forøvrigt, såvidt den hidtil kendes, her at have været skeletgrave på flad mark.

[2] I den nysnævnte haug ved Wäldchen Kaup, der indeholdt to skeletter med stensager, fandtes også et skelet, ved hvis side lå en »meisel« og en nål, begge smedede af bronce (*Sitzungs-Berichte der Prussia*, 1877—78, p. 5 f.); fra et par hauger ved Sczląszen, Kr. Memel, har samme selskab endel broncer, hvoriblandt en nål som vor pl. X, fig. 12 og en liden tutulus; ialfald den ene af disse hauger vides at have indeholdt en skeletgrav. — Af gamle broncer er forøvrigt adskillige stykker fundne spredt i provindsen; nogle sværd af de yngre mellemeuropæiske typer: to med volut-håndtag (et i Prussia, et i samling Blell); til det sidstes håndtag er nu føiet en Hallstattsk bronceklinge, der ikke er funden sammen med det, men på et andet sted i provindsen; et af Ronzano-typen (saml. Blell) og en bronceklinge af Hallstatt-typ, funden sammen med det i Prussia bevarede med volut-håndtag (denne Hallstatt-klinge i museet i Berlin, smlgn. BASTIAN u. VOSS: *Die Bronzeschwerter des königl. Museums*, pl. I, fig. 7). Mellem de øvrige broncer fremhæver jeg økser som Worsaae 110, der synes særlig hyppige her i provindsen: ved Nortycken fandtes over 20 exemplarer under en stor sten (provincial-mus.); fra andre fund findes 2 i Prussia, 1 i saml.

de aller fleste indeholder dog levninger af brændte lig, og mellem de få oldsager, som findes, forekommer både bronce og jern. De brændte ben er samlede i urner, og disse er enten nedsatte i haugen, omsatte med nogle stene, eller, hvad der er det sædvanlige, indsatte i større eller mindre stenkister. Mere betydelige gravhauger forekommer især i det sydlige af landet (Masuren); her er stenkisterne ofte temmelig store og indeholder mange urner med brændte ben; over kisterne er så dynget en røs af stene, og det hele er dækket med en jordhaug;[1] i det nordlige (Samland) er stenkisterne i almindelighed mindre og indeholder hver kun én begravelse; i begge tilfælde findes sædvanlig en eller flere tomme biurner ved siden af benurnerne. Flere i Samland undersøgte hauger har indeholdt hver flere kistegrave og løst nedsatte,

Gisevius. Videre findes her en del hulcelter, af den østlige gruppes former, samt temmelig mange pålstave; ved disse må det som en mærkelig og vigtig omstændighed fremhæves, at de sågodtsom alle er af en gammel form, uden afsats, med svagt opstående sidekanter, omtrent som Worsaae 177; i Prussia findes 14 sådanne, i provincial-museet 5, i saml. Gisevius 3 expl.; alle disse er fundne i provindsen og de fleste hver for sig. Her må og anføres et i Kurland fundet beslægtet stykke (i museet i Mitau, afb. hos BAEHR: *Die Gräber der Liven*, pl. XVI, fig. 2); et par andre kendes og fra russisk Baltikum, se nedf. p. 146, note 2. Denne talrige forekomst på disse områder af en typ, der må ansees for i det hele meget gammel, er en mærkelighed, som endnu ei videre kan belyses. De øvrige i provindsen fundne broncer er i det hele af de yngre mellemeuropæiske typer (sværdene, hulcelterne, et par Ronzano-bidsel-stænger i Prussia fra et fund ved Skandau, o. s. v.). De vest for Weichsel optrædende nordiske broncealders-former savnes her. Hvorvidt de her fundne broncer kan siges at betegne en hel egen udviklingsepoke, en broncealder, lader sig endnu ei afgøre; der kendes kun et par gravfund og nogle få depotfund, resten er spredte løse jordfund. Fremhæves må dog et markfund ved Skandau med sine beviser for indenlandsk broncestøbning: foruden to allerede nævnte bidselstænger, der ganske ligner olditaliske (Ronzano), og flere andre broncer indeholdt dette fund også 3 hulcelter med endnu ikke afpudsede støberande og en halsring, mislykket i støbningen med endnu vedhængende støbeknold (*Sitzungs-Berichte der Prussia*, 1878—79, p. 30 f.).

[1] Undertiden indeholder disse store hauger dog ikke kister, men de talrige urner står løse i haugen; i et par hauger ved Ribben stod således i hver 35 urner på en brolægning af stene på haugens bund; ved disse hauger mente undersøgeren bestemt at måtte antage, at alle begravelser var nedsatte samtidig (*Sitzungs-Berichte der Prussia*, 1877—78, p. 27 ff.).

kun af nogle stene omsatte urner; disse hauger syntes at have fået sin nuværende størrelse, efterhånden som flere og flere gravsteder indrettedes i dem.[1] En mindre sædvanlig herhen hørende gravform er hauger med meget store kammere, der smalner af mod den ene ende; de kaldes her ganggrave, men de hidtil undersøgte har næsten intet udbytte givet, og deres alder kan således ei bestemmes.[2] I det nordlige synes stenkistegrave at forekomme, der ikke dækkes af nogen egentlig haug, men kun af et stenlag.[3]

I stenkisterne i gravhaugerne forekommer almindelig urner af form som pl. XV, fig. 15; i hovedform stemmer de med urnerne i de vestpreussiske stenkistegrave og specielt med de mange ansigtsurner og *Mützenurnen;* et exemplar i provincial-museet har *Mützendeckel* som de vestpreussiske. Ornamenterne består i rækker af punkter, der synes indtrykte med et kamformigt stempel; ofte ser de ud som imiterede snorforsiringer; undertiden forekommer og simple stregornamenter. Urnernes låg er almindelig skålformet, også ofte flade lerskiver med en hank eller et hul. Eiendommeligt er, at urnernes underdel ofte er ganske kuglerund, så at de ei har nogen ståflade; dette synes at være betegnende for de ældste af disse grave.[4] Urnerne har oftere hanke; ved de mere udviklede med ståflade er disse undertiden 2- og 3-dobbelte; pl. XV, fig. 16 fremstiller en sådan urne, fundet ved Tirkehnen; den er desuden særlig mærkelig ved en på den indridset menneskefigur;

[1] *Schriften der phys.-ökon. Gesellschaft,* XVIII, p. 266 ff.

[2] *Sitzungs-Berichte der Prussia,* 1878—79, p. 21 f.; et fundet lerkar med halvkugleformet underdel tyder på et ældre afsnit af gravhaugernes periode. — De hos KOHN-MEHLIS: *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östl. Europa,* I, p. 106 omtalte *Megalithgräber* i Samland kan, hvor ufuldstændig fundberetningen end er, sees at tilhøre den yngre (lithauiske) jernalder.

[3] *Sitzungs-Berichte der Prussia,* 1878—79, p. 69; friherre v. Bönigk, der har undersøgt sådanne grave ved Lokehnen uden dog at gøre fund af metalsager, er tilbøielig til at antage en broncealder i Østpreussen; han henfører kistegravene til denne periode. I sådanne grave ved Stobingen fandtes i en urne mange perler af glas, rav og bronce (*Sitzungs-Berichte der Prussia,* 1877—78, p. 63).

[4] *Sitzungs-Berichte der Prussia,* 1878—79, p. 2 f.

fig 17 fremstiller et fragment af en anden urne, fra samme findested, på hvilken også er indridset en sådan figur;[1] vi erindres ved disse billedlige fremstillinger om indridsningerne på de vestpreussiske ansigtsurner, med hvilke disse østpreussiske vel må antages at være omtrent samtidige.

Gravgodset er i disse hauger såre sparsomt og dertil stadig skadet af ild; oftest findes kun små ringe af bronce og sjeldnere af jern, tildels med smeltede glasperler, altså vistnok rester af ørenringe som i Vestpreussens stenkistegrave; oftere også små forbrændte broncespiraler og perler, der vel er dele af halsbånd. Broncenåle findes oftere; pl. XVI, fig. 1—3 fremstiller nogle exemplarer fra forskellige fund; i sine former slutter de sig til de ovenfor oftere omtalte med bøining under hovedet; nogle exemplarer med spiralhoved (som pl. X, fig. 12) er nok også fundne i gravhauger. Karakteristisk for haugfundene er en eiendommelig slags udskårne ravsmykker; pl. XV, fig. 18 viser et exemplar; Tischler kalder dem *violinstegförmige*; en betegnende form er endvidere spiralfingerringe som pl. XIII, fig. 15, med den ene ende afsluttet i en liden løkke. Større bronceringe (halsringe) skal og være fundne, men af dem kan jeg ei gengive nogen, der med vished vides funden i en gravhaug. De mest betegnende fund er to Tène-fibulaer af jern, fundne i gravhauger ved St. Lorenz, den ene er afbildet pl. XVI, fig. 5. Gravhaugerne synes forøvrigt her at betegne en temmelig lang tid; der kan måske allerede skelnes mellem et ældre og et yngre afsnit inden deres periode. For deres yngste tid må da fund som det ved St. Lorenz, med Tène-sager, ansees betegnende; fibulaerne fandtes i forskellige hauger; med den ene fibula fandtes en halvrund jernkniv, omtrent som pl. XIV, fig. 11, men tvert afskåret ved enderne. For de ældste gravhauger kan måske urnerne uden ståflade antages at være betegnende; fra dem turde måske og hidrøre nogle gamle broncer i Prussia, der vides at være fundne i forbindelse med ligbrand, — nemlig en halsring med tilbagebøiede

[1] *Sitzungs-Berichte der Prussia*, 1877—78, p. 44.

ender, funden i en kistegrav ved Trulack, og nogle hule bronceringe, ovale, med åbningen på den undre side,[1] fra Trulack og Altnicken.[2] Fra et haugfund hidrører sandsynligvis også den pl. XVI, fig. 4 afbildede bæltehage, der har de gamle broncers karakter; den er fundet »i en grav« ved Lopöhren (saml. Prussia). Til gravhaugernes tid henhører vistnok også den pl. XVII, fig. 2 afbildede ring af bronce (saml. Prussia).[3]

Har man således end ikke meget materiale fra gravhaugerne i Østpreussen, så er der dog fremkommet nok til at konstatere deres høie ælde, til at henvise dem til tiden forud for den romerske indflydelse. Endnu er dog deres periode temmelig dunkel; det er således uvist, om et større antal, en egen gruppe af dem, kan udskilles som ikke indeholdende jernsager; bortseet fra de to Tène-fibulaer er der heller ikke i de yngre af dem fundet mere karakteriserende jernsager. I flere henseender viser fundene dog ligheder med dem fra Vestpreussens stenkistegrave (urner, ørenringe, nåle m. m.); med disse må de derfor vel blive at stille sammen, både arkæologisk og kronologisk, dog så, at gravhaugerne her også omfatter Tène-perioden, som i Vestpreussen ikke anvender stenkistegrave, men urnegrave på fri mark og brandpletter (f. ex. Oliva).

De rigeste og talrigste fund i Østpreussen hidrører fra store gravmarker, med begravelser under den naturlige jordoverflade; sådanne gravpladser findes i provindsen i meget stort antal; de fremviser både skeletgrave, urnegrave og brandpletter; udstyret med oldsager er gennemgående rigt. Nogen indre forbindelse mellem de ældste gravmarker og gravhaugerne synes endnu ei at

[1] De er forskellige fra, men beslægtede med de oftere nævnte ringe som pl. XIV, fig. 10.

[2] Bujack: *Auszug aus dem Catalog der Prussia*, p. 78, *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 480 f.

[3] Ved sine endekugler minder den om pl. XV, fig. 13 og navnlig om adskillige i Norden fundne stykker, der i sine ornamenter viser Tène-motiver; sådanne kan ei konstateres på dette exemplar, men det bliver vel dog at stille sammen med hine. Om ringen vides kun, at den er funden i provindsen.

kunne iagttages; dog må anføres, at ved Kettenberg er undersøgt nogle lave, vide hauger, der næsten går over i fladgrave, og som også ved sit indhold (blå kanellerede glasperler, bæltebeslag af drevet bronceblik m. m.) synes at henvise til en overgangstid.[1]

De østpreussiske gravmarker er navnlig studerede og beskrevne af Tischler.[2] De omfatter den ældre jernalder her fra tiden, da romersk kultur trænger igennem, indtil omtrent ved mellem-jernalderens begyndelse den germaniske befolkning her må vige for andre folk. Støttet på et ved systematiske undersøgelser vundet rigt materiale og på sammenlignende studier af fundene fra den romerske epoke i de tilgrændsende gebeter, Norden og Nord-Tyskland, har Tischler inden de østpreussiske fund fra denne tid kunnet udskille 4 på hinanden følgende perioder, naturligvis gående over i hinanden, men dog i det hele godt karakteriserede hver for sig ved egne typer af de forskellige arter af oldsager. Han betegner disse perioder ved B, C, D og E; som periode A sættes da Tène-fund, der som anført i provindsen endnu kun kendes fra haugfund. Jeg skal her kun noget nærmere redegøre for periode B, den, hvori en fuldt udviklet og rig jernalder her først træder os imøde.

Med hensyn til gravskikke må det mærkes, at begravelse af ubrændt lig synes at have været den almindeligste gravskik i perioden B. Endnu i begyndelsen af C er skeletgrave hyppige, (smlgn. gravpladsen på Neustädter-feld ved Elbing, ovenfor pag. 132, der for en stor del tilhører denne tid); længere hen i denne periode bliver ligbrand mere almindelig, og benene bisættes mest i urnegrave, tildels også i brandpletgrave. I D og E er ligbrand fremdeles herskende skik; benene bliver nu sjelden samlede i urner; enten bisættes de som en af stene beskyttet liden hob, eller sammen med aske, kul og det forbrændte gravgods styrtes de

[1] TISCHLER i *Schriften der phys.-ökon. Gesellschaft*, XIX, p. 267 f.

[2] Se især TISCHLER i *Ostpreussische Gräberfelder III* (i *Schriften* etc., XIX, 1878); smlgn. også hans oversigt i *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 393—411, samt hans foredrag ved kongressen i Berlin, i *Corresp.-Blatt d. d. anthrop. Gesellschaft*, 1880, Verhandl. p. 81 ff.

uden omhu ned i en grube (brandpletgrave). Ofte sees spor til, at de i urnerne indesluttede ben og oldsager ved nedlægningen har været omviklede med et klæde. Ved de brændte begravelser har gravgodset, når bortsees fra brandpletgravenes, kun tildels været med på ligbålet; forsætlig ødelæggelse af gravgodset er kun lidet fremtrædende på disse gravpladser. Gravene er i almindelighed dækkede med et stenlag, der dog ikke danner nogen forhøining; hver grav indeholder oftest kun en persons levninger, undertiden dog også flere.

Perioden B karakteriseres ved fibulaer af de ældste provindsiel-romerske former, især ved typen fig. 6 pag. 127: den ombøiede spiraltråd fastholdes over spiralen ved en liden hage, hvorfor denne typ her også kaldes *Hakenfibel;* en noget senere varietet viser pl. XVI, fig. 7, hvor spiralrullen er indesluttet i en rørformet hylse. Typen fig. 2 (pag. 67) er mindst ligeså gammel som den førstnævnte, i sin der afbildede form snarest noget ældre; ved den er oprindelig også spiraltråden i sin ombøining fæstet i en liden hage; i sin ældste skikkelse som fig. 2 synes typen dog ei at forekomme i Østpreussen; pl. XVI, fig. 8 fremstiller en her almindelig varietet af den. Ganske særegen er den pl. XVI, fig. 16 afbildede tutulusformede fibula, funden i en kvindegrav. Karakteristisk for B er endvidere forekomsten af bæltebeslag som pl. XVI, fig. 11, i smukt gennembrudt arbeide; bæltet sluttes, som det sees, ved en liden hage; smlgn. også fig. 14 på samme planche; remspænder af sirlig form forekommer også. Pl. XVI, fig. 9 viser en for perioden B eiendommelig form af halsringe; enderne er knop- eller kolbeformede, ved store exemplarer hul, endefladen ofte lidt skålformet; formens slægtskab med en Tène-typ med endeknopper er umiskendelig (pag. 21). Armringene i B er runde, massive med profilerede endeknopper (pl. XVI, fig. 10); også denne form genfindes inden Tène-gruppen.[1]

[1] Med pl. XVI, fig. 10 kan f. ex. sammenlignes et stykke fra Sinsheim i Baden, se WILHELMI: *Beschreibung der 14 deutschen Todtenhügel bei Sinsheim*, pl. II, fig. 21.

Af glasperler er især blå kanellerede karakteristiske for B; ravsager er i denne periode meget sjeldne; bronceperler forekommer derimod oftere. Pincetter omtrent som pl. X, fig 19 findes i B, af jern og en enkelt gang af bronce;[1] nøgler som pl. X, fig. 20—21 med nøglehulbeslag som pl. XIII, fig. 12 synes at forekomme i B. Våben er temmelig sjeldne; et enegget sværd omtrent som pl. XV, fig. 3 (dog ikke sammenbøiet), kan dog anføres,[2] videre en skjoldbule som pl. XIII, fig. 12;[3] ved en skjoldbule i et andet fund lå randbeslag af et, som det syntes, firkantet skjold; spydspidser findes oftere, hvilke har en svagt hvælvet midtrand, ikke skarp ryg som i periode C. I B findes videre halvrunde knive, jerncelter (i almindelighed to i hver mandsgrav) og vævskyttelformede stene. Lerkarrene viser også forskelligheder i de forskellige perioder, såvel benurnerne, som de i gravene forekommende biurner, en eller et par i hver grav.[4]

I de følgende perioder forandres efterhånden gravgodsets karakter; i C er således fibulaformer som pl. XIII, fig. 11 og som den »hvælvede« fig. 8 pag. 127 almindelige; ved siden af dem optræder her også en ny form: den her i provindsen talrigt forekommende armbrust-fibula, så kaldet, fordi spiraltråden ved sin ombøining i en stor bue er lagt under bøilen; fortil er det fremspringende forparti bøiet tilbage og fæstet under og om bøilen (*mit umgeschlagenem Fuss* betegner Tischler denne detalj). Pl. XV, fig. 12 fremstiller et enkelt, pl. XVI, fig. 12 et rigere udviklet exemplar, prydet med belæg af kornede sølvtråde; dette udstyr er her meget almindeligt, og talrige exemplarer findes også helt af sølv. Pl. XVI, fig. 6 er et exemplar af jern, der er særlig mærkeligt ved at være smedet af et sammenhængende stykke

[1] Fund Dolkeim i samling Prussia.
[2] Fund Moritten i saml. Prussia; smlgn. *Sitzungs-Berichte der Prussia 1877—78*, p. 96 ff.
[3] Fund Lobitten i saml. Prussia.
[4] Jeg har ei afbildet urner fra gravpladserne, da de i det hele synes at have lokalpræg og ei at frembyde karakteristiske sammenligningspunkter med dem, der findes i de tilstødende lande.

og ved sit spiralparti, der er fuldstændigt à la Tène; et lignende exemplar findes og i bronce; disse falder således helt sammen med den pl. XII, fig. 21 afbildede form, som der på grund af sin forekomst i meget gamle fund blev opfattet som en varietet af Tène-typ. I C findes også senere udviklinger af formen pl. XVI, fig. 8, på hvilke knopperne er erstattede af tverstykker, hvorved fremkommer den såkaldte *Sprossenfibel* (pl. XVI, fig. 13, et expl. fra D) Udviklingen går videre: i afdeling E møder vi former som pl. XVI, fig. 17, en kombination af armbrust- og sprossenformerne; ved denne er buen ganske uorganisk; den er et støbt fladt bånd, der kun minder om den oprindelige konstruktion. I E optræder også små fibulaer af mellem-jernalderens former og med denne periodes relief-ornamenter. Også de andre oldsagformer skifter; for C er således armringe som pl. XV, fig 10 og 14 karakteristiske; disse undergaar her en betydelig udvikling, opnår en betydelig størrelse og bredde; således f. ex. pl. XVI, fig. 15;[1] mellem endeskjoldene har denne belægning af jern ligesom ofte sprossefibulaerne på sine sprosser. Fra gravmarkernes yngre afdelinger fremhæver jeg endnu kun sværdformen pl. XVII, fig. 1: et enegget sværd med tyk lige ryg og med lige håndtagstunge; formen, der navnlig optræder i D, tør måske ansees som udviklet af den perioden B tilhørende sværdform, pl. XV, fig. 3.

Et i sin art temmelig enestående fund fra Warengen, Kr. Fischhausen (saml. Prussia) må omtales her.[2] Det er et depotfund, der lå tæt under jordoverfladen på en naturlig bakke, sagerne var indsvøbte i et stykke tøi. Der fandtes 4 fibulaer omtrent som pl. XVI, fig. 7, 2 store halsringe af bronce som pl. XVI, fig. 9, 3 par armbånd som pl. XV, fig. 10, bæltebesætning af B-karakter, perler af bronce og mange blå kanellerede af glas. Fundet tilhører slutningen af periode B eller begyndelsen af C. Ikke langt fra dette sted har man ved Gross-Medenau ved pløi-

[1] Fund Kirpehnen (periode C) i samling Prussia. Afbildningen er korrekt i hovedform, men min skizze gengav ei detaljer i ornamenteringen.
[2] *Sitzungs-Berichte der Prussia*, 1877—78, p. 92 ff.

ning fundet stykker af to kæder af bronce, dannede af ringe med egenød-formede mellemled, ganske som dem i de danske mosefund, samt en mængde broncenagler med halvrunde hoveder, der har været anbragte på remtøi. Ved Schreitlacken nær Königsberg har man også fundet et stykke af en sådan kæde. Jeg omtaler disse fund, der begge bevares i saml. Prussia, på grund af sagernes overensstemmelse med i Norden forekommende. Af sjeldnere sager nævner jeg de pl. XVI, fig. 18 og 19 afbildede stykker af bronce; fig. 18 er fundet på Henriettenfeld ved Korklack sammen med et bidselbid,[1] en fibula som pl. XIII, fig. 11, en kobbermynt af Lucilla m. m., altså periode C (i saml. Prussia); fig. 19 er fundet med en lignende fibula som nysnævnte m. m. ved Mehlawischken, Kr. Labiau, vel også C (saml. Gisevius, Tilsit). Der kan ingen tvivl være om, at jo disse stykker er snudebeslag til hestetøi som de i de danske mosefund forekommende.[2]

Det er, som det af det foregående fremgår, først i gravpladsernes periode B, at vi her i Østpreussen får fyldigere kendskab til en jernalder, sålænge vi endnu kender så lidet til gravhaugernes periode, i hvilken også allerede jernet viser sig. Den kultur, vi møder i B, har det provindsiel-romerske præg fra den første keisertid; særlig iøinefaldende er dog også, hvor mange elementer den har optaget i sig af mellemeuropæisk, førromersk kultur Her er adskilige oldsagformer, der viser sig nær at stemme med Tènekulturen, således hals- og armringe; anvendelsen af hagen til at lukke bæltet, der her endnu ei er fortrængt af remspænder, taler i samme retning. Kulturen er altså tidlig provindsiel-romersk; inden landets egen ældre kultur finder vi ingen tilknytninger for den.[3] Spørgsmålet om, hvorledes denne kultur med sin fra de ældre gravhauger så forskellige gravskik, skeletgrave på flad mark, her først gør sig gældende, lader sig endnu ei nærmere

[1] Med vinkelformet midtstykke som *Nydamfundet* pl. XIV, fig. 1.
[2] Smlgn. ENGELHARDT: *Thorsbjerg-fundet*, pl. 15.
[3] Som en i B forekommende oldsagform, der hører hjemme inden (gravhaugernes og) stenkistegravenes ældre (øst- og) vestpreussiske kultur, kan nævnes pincetformen pl. X, fig. 19.

belyse; det er uvist, om man kun skal forklare dens optræden som resultatet af stærke, ved handelsforbindelser forårsagede kulturindflydelser, eller om man ikke snarere må tænke på en ialfald delvis indtrængen af nye folkeelementer. Som sikkert tør det dog ansees, at kulturen ei er udviklet her, at assimilationen af de romerske og førromerske elementer er foregået sydligere, ved eller indenfor selve Romerrigets grændser, og at periodens metalsager i det hele ikke er produkter af nogen hjemlig industri; derom vidner formernes identiske forekomst over langt videre sydligere områder. Længere hen, i C og de følgende perioder, begynder udviklinger, der er særegne for disse egne, og spor til hjemlig industri at vise sig. De udviklede sprosse-fibulaer med jernbelæg og brede armbånd med samme ornamentik (pl. XVI, fig. 15) m. m. tør således vel ansees for hjemlige fabrikater.[1]

Tischler har opstillet bestemte kronologiske grændser for hver af disse perioder. Et holdepunkt frembyder i så henseende de i perioden C's grave ofte forekommende romerske mynter, især Antoninernes og indtil Commodus; antager man, at de har kurseret en tid, før de kom i gravene, hvorom deres slidte udseende vidner, når vi med dem vel noget ud i 3die årh. For B, den ældste romerske periode, kan man vel således omtrentlig sætte som grændser 50—150 eft. Kr., for C 150—250; i E optræder begyndende mellemjernalders-fibulaer, som andensteds (i Syd-Tydskland f. ex. på gravpladserne ved Regensburg) kan dateres fra omtrent år 400; perioden B kan således antages at omfatte slutningen af 4de og en del af 5te årh.; af nogen videre varighed har den dog ei været her i Østpreussen; udviklingen afbrydes her pludselig; den følgende tid venter endnu på at blive udfyldt i arkæologisk henseende; foreløbig står den helt tom og

[1] Armring-typen pl. XV, fig. 10 er vistnok oprindelig også førromersk; et exemplar kender jeg fra et af Rhindalens (»etruskiske«, Tène-) fund, fra Armsheim, se LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, III, III, pl. II, 4. Mærkeligt er det da, hvis formen, som det synes, her i Østpreussen først optræder i perioden C.

gådefuld. -- Jeg tror, at Tischler ved denne sin kronologi i alt væsentligt har fundet det rette. Det er dog selvfølgeligt, at den foregående periode altid kun efterhånden går over i den følgende, så at der haves en mængde overgangsfund, hvori to perioders former ligger ved siden af hinanden; det enkelte exemplar af en type kan således ei altid indesluttes inden de anførte grændser; disse årstal betegner selvfølgelig kun udviklingens store almindelige træk.

Under dette kapitel skal også i korthed berøres de herhen hørende arkæologiske forhold i de tilstødende russiske Østersøprovindser, der arkæologisk såvelsom geografisk må sees i forbindelse med Østpreussen.[1]

Når i Østpreussen gamle broncer kun forekom spredt og i ringe antal, så er dette i endnu langt høiere grad tilfældet i de russiske Østersøprovindser; de broncesager, som her er fundne, udgør neppe et halvt dusin stykker, og om nogen egen bronceperiode kan man derfor her ei tale.[2] De kistegrave dækkende

[1] Jeg besøgte i 1879 museerne i Mitau og Riga, men havde desværre ei anledning til at udstrække min reise også til Dorpat, hvor det vigtigste arkæologiske museum i disse provindser findes. Af væsentlig betydning ved tilegnelsen af et overblik over disse egnes arkæologiske forhold var for mig et par dages samvær med den nu afdøde, af Østersøprovindsernes arkæologi høit fortjente Grev Carl Georg Sievers, som med stor velvillie gav mig et indblik i alt det rige materiale, som han ved sine undersøgelser havde tilveiebragt. Hovedværket over disse gebeters arkæologi er nu et arbeide af C. Grewingk: *Zur Archæologie des Balticums und Russlands* (i *Archiv für Anthrop.*, Bd. VII og X); en oversigt byder tildels også Virchows redegørelse for resultaterne af hans studiereise i Livland i *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 365—435. — Finland tages ikke her med; det vil berøres i andet afsnit under Norden.

[2] De sikre og vigtigste fund er to pålstave, fundne ved Altona i Kurland, en funden på Oesel og en fra gouvernem. Kowno, alle af den i pag. 135, note 2 nævnte gamle form, de to fra Altona dog med mærkelig udsvinget bred eg (den ene afbild. Kruse: *Necrolivonica*, pl. IX, fig. 4; et identisk expl. fra Østpreussen i museet i Berlin, no. II. 949); videre en spydspids fra øen Moon (*Sitzungs-Berichte d. gelehrt. estnischen Gesellsch. zu Dorpat*, 1871, p. 62, med afbildn. p. 64).

gravhauger, som er så talrige i Østpreussen, og hvis indhold tyder på en begyndende jernalder, synes ei at strække sig videre ud over den tydske grændse. Først i de østpreussiske gravmarkers periode B synes de russiske kystlande at have modtaget en metalkultur; flere af denne periodes former kan sees at have bredt sig ud over Østersøprovindserne og forekommer der med egne gravskikke og i tildels eiendommelige typer.[1]

Halsringe med kolbeformede ender (som pl. XVI, fig. 9) er oftere fundne;[2] pl. XVII, fig. 3 fremstiller et expl. af en *Hakenfibula*, af form omtrent som fig. 6, pag. 127, men noget plumpere arbeidet; adskillige sådanne kendes fra Østersøprovindserne.[3] Typen pl. XVI, fig. 8 er også oftere funden; ligesom denne allerede i Østpreussen blev stærkt udviklet som *Sprossenfibel*, således går denne udvikling her endnu videre; pl. XVII, fig. 4—5 viser to varieteter fra fund i Livland; navnlig ved fig. 5 er udviklingen af sprosser gået til en mærkelig yderlighed; ved fig. 4 er spiralrullen antydet som ornament på den bagerste sprosse, medens nålen kun var bøiet omkring denne i det anbragte hul. Af fibulaer fra de østpreus-

[1] I de nys-citerede *Sitzungsberichte* er 1874, p. 135 og 1875, p. 76 afbild. en gammel italisk fibula, nærmest som MONTELIUS: *Spännen från bronsålderen* fig. 64, som formodes at være funden i Livland. Dette må dog ansees for mere end tvivlsomt; for fundet haves ikke pålidelig hjemmel; denne fibula og en sammen med den afbildet romersk urne er vistnok i Italien erhvervede stykker, der ved uagtsomhed er blandede ind imellem de fra temmelig unge livlandske gravhaugfund hidrørende sager. Når Grewingk (*Sitzungsberichte* 1875, p. 77) finder det ovenfor pag. 64 omtalte schlesiske fund af en lignende italisk fibula for bevisende for dette livlandske funds autenti, er dette dog rent vilkårligt; i Schlesien haves jo talrige sager, som peger i samme retning; her vilde denne fibula være uforklarlig isoleret. — Når LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, VII, texten til pl. III, angiver, at Tène-fibulaer er fundne i Kurland, da er dette feilagtigt; de af ham citerede afbildninger hos Kruse (*Necrolivonica* pl. 33) viser ikke tilbagebøiede, men sene romerske fibulaer med *umgeschlagen* fod.

[2] F. ex. HARTMANN: *Das vaterl. Museum zu Dorpat*, p. 35, pl. II, fig. 20—21, *Sitzungsberichte d. gel. est. Gesellsch.* 1876, p. 171 og 175.

[3] For de temmelig talrigt forekommende fibulaer af de her anførte to former henviser jeg i almindelighed til Grewingks citerede afhandling i *Archiv für Anthropologie*, X. Når han der p. 298 omtaler et fund, hvor en *Hakenfibel* skal ligge sammen med yngre jernalders sager, kan dette fund ei være pålideligt.

siske perioder C—E er navnlig armbrustfibulaer ofte fundne i russisk Baltikum, desuden også ofte små skiveformede romerske med email; foruden mere oprindelige armbrustfibulaer med organisk nålspiral og underbøiet forparti findes her især eiendommelige sene exemplarer, hvor den spiralenderne forenende bue kun er et støbt fladt bånd, og hvor forpartiet har tabt al oprindelighed (pl. XVII, fig. 6; der findes og exemplarer som pl. XVI, fig. 17).[1] På nogle exemplarer viser forpartiet en begyndende udvikling af et dyrehoved; særlig mærkelig er et exemplar i Mitau, der med armbrustfibulaens hovedform i ornamentik og udstyr helt har mellem-jernalders karakter.[2] Af andre inden Østersøprovindsernes ældre jernalder i flere fund forekommende sager nævner jeg jerncelter og vævskyttelformede stene.

Disse sager fra den ældre jernalder i russisk Baltikum findes tildels i eiendommelige gravlevninger. Det er stensætninger og stenhauger af forskellig form; mærkeligst blandt dem er dog de skibsformede stensætninger. Ved Strante-søen i Livland undersøgte således grev Sievers ved Slaweek et mærkeligt mindesmærke: en stor aflang stenhaug viste sig at dække en skibssætning af 140 fods længde; omkredsen betegnedes af en dobbelt stenrække, begge ender var noget afrundede, i den ene lå en liden røs; tvert over lå 14 stenlægninger, vel betegnende rorbænke. Imellem disse var bunden dækket med et lag sort jord, hvori fandtes kul, aske og brændte ben samt fragmenter af små lerkar; imellem de dækkende stene fandtes en mængde oldsager, hvoriblandt de pl. XVII,

[1] Se f. ex. Kruse: *Necrolivonica*, pl. 14, 19, 33, 35, Grewingk: *Ueber heidnische Gräber Russisch Litauens*, pl. II (cf. p. 44; vor pl. XVII, fig. 6 er det der nævnte exemplar fra Prischmonti), videre hans citerede afhandling i *Archiv für Anthropologie*, X.

[2] Afbildet hos Kruse: *Necrolivonica*, pl. 36 (en lign. fra Østpreussen i museet i Berlin, II, 559, afb. v. Ledebur: *Das königl. Museum*, pl. I); på fig. 6 på vor pl. XVII er et dyrehoved antydet ved et par øine på forpartiet og ved buens ender; et exemplar, hvor hovedet er meget udviklet, er afbildet i *Sitzungsberichte d. gel. est. Gesellsch.* 1879, p. 132; se og Grewingk i *Archiv für Anthropologie*, X, p. 307; disse fibulaers tid falder vel ikke før år 400.

fig. 4—5 afbildede fibulaer; oldsagerne viste ikke spor af at have været i ild og lå ikke i visse samlinger.[1] Det hele må vistnok opfattes som et gravsted for mange individer; oldsagerne har vistnok kun for en mindre del ved begravelsen fulgt de afdøde, men er vel efterhånden hengemte som offergaver; derfor taler deres spredte forekomst uden nærmere forbindelse med de brændte ben og den forskellige alder af deres typer; ved siden af fibulaer som pl. XVI, fig. 8 forekom nemlig også sene armbrustfibulaer; det skibssætningen dækkende stenlag, hvorimellem oldsagerne tildels fandtes, er vel da og efterhånden opdynget ved senere offer- og mindefester. Flere sådanne monumenter kendes i Livland og Estland; i Kurland forekommer også skibssætninger,[2] men de er her mindre og frembyder i mange henseender forskelligheder; de indeholder urner med brændte ben, synes ikke at have rorbænke og ikke at være dækkede med stenlag; oldsager fra ældre jernalder forekommer heller ei i dem.[3] Disse kurlandske henføres af Grewingk til den yngre jernalder, og de bliver da at stille nær sammen med de nordiske, med hvilke de og stemmer i sin spidse form og ved tildels at have stevnpartierne udmærkede ved høiere stene; de store livlandske er deri-

[1] Se originalberetningen af Sievers i *Verhandlungen der gelehrten Estnisch. Gesellsch. zu Dorpat*, VIII, heft 3, samt hans meddelelse i *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 214. Når Sievers fra en nærliggende skeletgrav anfører et fund af en sprossefibula, der skal have ligget i samme grav som et par angelsaxiske mynter, og derfra henter argument til at henføre skibssætningen til Normannertiden, da kan dette fund ei ansees for pålideligt; det stammer også fra en af bønder uden tilsyn foretagen gravning; de andre ved skeletterne fundne sager er af de fra Livlands yngre jernalder velkendte former; sprossefibulaen må ved uagtsomhed være blandet ind imellem dem. I det hele må jeg altså være enig med den af Grewingk i *Sitzungsberichte d. gel. estn. Gesellsch.* 1876, p. 85 ff. udtalte opfatning af dette fund. En oveni en sådan skibssætning funden brakteat fra det 11te årh. beviser naturligvis intet for selve gravens og dens oldsagers alder, smlgn. *Archiv für Anthropologie*, X, p. 308 f.

[2] J. Döring: *Die Teufelsböte in Kurland* i *Sitzungsberichte d. kurl. Gesellschaft f. Literatur u. Kunst*, 1850—63, p. 154—165.

[3] De pag. 133 omtalte skibssætninger må fremdrages i denne forbindelse; de må måske nærmest sammenlignes med de kurlandske; fund af oldsager er mig dog ei bekendte fra dem. Der tilbyder sig ialfald endnu intet punkt

mod, såvidt man hidtil kan se, noget for disse egne eiendommeligt.

Et af de mærkeligste fund fra den ældre jernalder i Østersøprovindserne er et stort depotfund i en myr ved Dobelsberg (lett. *Dohbes-kalni)* i Kurland; af de her fundne over 1200 genstande bevares nu den allerstørste del i museet i Mitau.[1] På et stykke blød eng fandtes her, neppe 1½ fod dybt, sagerne; de lå i lag over hverandre i en liden, kun få kvadratfod stor, grube; der var over 1100 genstande af jern, desuden mange store klumper jernrust, henved 60 stykker vævskyttelformede stene og omtrent 40 smykkesager af bronce, der tildels lå for sig indesluttede i et lerkar. Mellem jernsagerne må først nævnes brudstykker af 6 sværd; af alle findes kun stykker af klingerne, ikke levninger af håndtag; fig. 9 viser et klingefragment; alle brudstykker er af denne form, med rille langs efter midten. Af spydspidser fandtes 472 stykker, alle af den fig. 10 afbildede form, med tagformet ryg og uden skarpt ophøiet midtrand; heller ikke havde noget exemplar den for Østpreussens periode B karakteristiske form med en hvælvet midtrand; et eneste lidet exemplar har modhager. Af jerncelter fandtes 131 stykker, af øxer som fig. 11 40 exemplarer, alle af denne lange bøiede form; videre fandtes 13 tverøxer, nogle få hammere og spidshammere, en ambolt, et par file, fremdeles nogle store nagler og mange brudstykker af forskellige genstande, tildels stærkt skadede ved forrustning; i det hele har alle jernsagerne lidt meget; flere store klumper af rustmasse består af våben og redskaber, som nu er helt ukendelige og ei mere kan løsnes fra hverandre. Af spydspidserne er 46 stykker før nedlæggelsen forsætlig forbøiede og ødelagte. Af bronce-

for en sammenknytning af de livlandske ældre jernalders og de nordiske yngre jernalders skibssætninger; både er deres form forskellig, og de for de livlandske særlig karakteristiske oldsager optræder ikke vest for Østersøen.

[1] Det var navnlig for at studere dette fund, at jeg i 1879 fra Königsberg gjorde en afstikker til de russiske Østersøprovindser. Om Dobelsbergerfundet se BIELENSTEIN i *Sitzungsberichte d. kurl. Gesellsch. f. Literatur u. Kunst*, 1869, p. 20 f.; J. DÖRING: *ibidem* 1869, p. 26 ff., 1870, p. 4 ff.

Fig. 13.

Fig. 12.

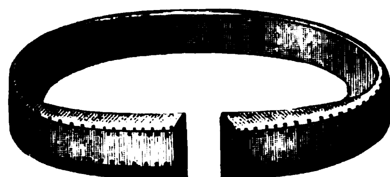

Fig. 14.

Fig. 10.

Fig. 9.

Fig. 11.

sagerne er en funden halsring ikke kommen til museet i Mitau; af 9 fundne fibulaer så jeg de 7, alle af armbrustform; kun den ene har forpartiet bøiet under og tilbage, de 5 har støbt nåleskede og er af former som fig. 12 og pl. XVII, fig. 7; det syvende exemplar er afbildet fig. 13. Af armringe findes 13 i museet, en som fig. 14, sex, hvoraf et par fragmentariske, som pl. XVII, fig. 9, et som fig. 10 og to som fig. 11 på samme planche; 2—3 armringe, stærkt ødelagte, er råt dannede af sammenbøiet bronceblik; der fandtes ialt 15 armringe, de øvrige var af hovedform som de afbildede, imellem dem en af sølv. Der findes fremdeles nogle spiralfingerringe af bronce, et kædefragment med en hængeprydelse i enden (pl. XVII, fig. 8) og nogle ubestemmelige stykker af bronceblik. Af sten indeholdt fundet, foruden nogle lange smale hvæssestene med hul i den ene ende, henved 60 vævskyttelformede stene, ganske som de i Norden så hyppigt forekommende; de fleste har rille rundt om, og nogle viser spor af jernbånd i denne, de allerfleste har på bredsiderne mærke af brug; mange af disse stene er nu ituslagne og kan sees at være nedlagte i denne tilstand.

I Norden har man særlig interesseret sig for dette fund på grund af den lighed, det i henseende til nedlægningsmåde har med de store danske mosefund, og man har troet i det at finde en bekræftelse på en formodning om, at folkebevægelser, udgåede fra sydøstlige baltiske egne, har foranlediget de kampe, om hvilke de danske mosefund er minder. Ligheden mellem de danske mosefund og Dobelsberger-fundet er dog kun en ydre; nedlægningsmåden og den delvise forsætlige ødelæggelse af sagerne før nedlægningen er overensstemmende, hvorfor fundene vel og må forklares på samme måde;[1] en indgående betragtning af selve sagerne udelukker dog tanken om en nærmere indre sammenhæng og tyder også på forskellige tider. I Dobelsberger-fundet har sværd og spyd de former, som vi ellers kender som folkevan-

[1] Se i andet afsnit kapitlet om de store mosefund.

dringstidens; øxeformen står franciskaen nær; armringenes former genfindes også i det hele på folkevandringens gravmarker i Vest-Europa.[1] En flerhed af disse former genfindes forøvrigt ikke inden Østersøprovindsernes ældre jernalder; alene de fundne fibulaer knytter fundet nærmere til, hvad vi ellers kender fra disse egne. Fibulaerne henpeger også til en noget senere tid; der fandtes kun én armbrustfibula med oprindeligt forparti; de andre varieteter tilhører i Østpreussen gravmarkernes periode D. Kun de talrige vævskyttelformede stene minder os mere om nordiske fund. Efter sin hele karakter gør fundet et temmelig sent indtryk; de sene former af jernsager m. m. gør det sandsynligt, at det ikke kan være nedlagt før år 400.[2]

[1] Smlgn. f. ex. LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer unserer heidn. Vorzeit*, I, XII, pl. 6.

[2] Et lignende mindre depotfund af jernsager er truffet i en sump ved Haakhof i Estland, af hvilket fund kan sees at være kommen til museet i Dorpat: 40 spydspidser, af hvilke én med modhager, 5 celter, 19 brede sigdformede redskaber og to øxer, den ene omtrent som fig. 10 ovenfor, den anden med fal, der har strakt sig et stykke nedover skaftet. (*Sitzungsberichte der gel. est. Gesellsch. zu Dorpat*, 1863, p. 31 f., 1864, p. 131 f. med afbildninger); dette fund synes ei at have indeholdt broncesager og at være af en endnu yngre karakter end Dobelsbergerfundet. — Her kan også være anledning til at omtale nogle mærkelige østpreussiske fund fra yngre jernalder: på flere steder har man her truffet store askelag, under og nær dem uregelmæssigt begravede mennesker og heste; i askelaget findes store masser af våben, hestetøi m. m., for den største del forsætligt ødelagt; det ser ud, som efter et slag de faldne mennesker og heste i al hast er blevne begravede, store bål antændte over dem, på hvilke våben og redskaber i ødelagt stand i stor mængde kastedes ind. Der findes dog også mange ting, som ei minder om kamp, som f. ex. kar af bronce og ler, saxe, sigder og andre redskaber; måske er da alt, hvad der havde tilhørt de faldne, kastet med ind i bålene; af smykker findes kun få, især nogle *Todtenkronen* (et slags hals- eller hovedringe) af bronce. Et af de største og mærkeligste sådanne fund er gjort ved Dolkeim (provincial-museet i Kønigsberg), hvor der også i nærheden findes en stor ældre jernalders gravmark; et fund ved Transau har samme karakter; ved det store fund fra Statzen ved Olelzko (i provincial-museet og i Prussia) meldes intet om grave og aske; her pløiedes sagerne op på marken. Utvivlsomt har vi her at gøre med de samme skikke som i fundet fra Tiefenau (p. 22), i de danske mosefund og i de ovennævnte baltiske fund. Smlgn. TISCHLER i *Katalog d. Ausstellung zu Berlin* 1880, p. 407 f.

For dateringen af den ældre jernalder i russisk Baltikum haves nogen veiledning i nogle myntfund. Ved Kapsehten, nær Libau, er ved armbrustfibulaer som pl. XV, fig. 12 og pl. XVII, fig. 7 fundet nogle romerske mynter, prægede 119—247 eft. Kr.;[1] i en stenrøs ved Kaugur nær Strante-sø fandtes med sprosse- og armbrustfibulaer en Faustina og en Mark-Aurel;[2] disse fund og en sammenligning med de østpreussiske oldsager leder til at henføre den ældre jernalder på disse gebeter til væsentlig samme århundreder som i Østpreussen; kun turde sagerne her i det hele strække sig noget længere ned i tiden, hvorfor både den fjernere beliggenhed og de senere, mere udviklede former taler. Med sandsynlighed kan her perioden begrændses omtrent ved årene 100 og 500 eft. Kr.

Ovenfor er pag. 101 f. berørt, hvorledes Polens og Lithauens gravhauger i betydeligt antal indeholder levninger af en ældre jernalder, der viser mange overensstemmelser med Nordtysklands og Nordens fund fra århundrederne nærmest efter Kristi fødsel.[3] Det herfra kendte materiale frembyder endogså tildels større overensstemmelser (gravhauger med forbøiede jernvåben, mæanderurner o. s. v.) med de nordiske fund end de i dette kapitel omhandlede fund fra landene ved Østersøens sydøst-kyster. Disse indlandsfund må vel sees i nær forbindelse med dem fra kystlandene; endnu er dog den indre forbindelse ei mere indgående studeret; jeg selv har kun lidet selvstændigt kendskab til de polsk-lithauiske fund. Det er dog aldeles utvivlsomt, at vi her har med en stor og vigtig germanisk ældre jernalders kulturgruppe at gøre, der i århundreder har blomstret på gebeter, hvorfra ved midten af det første årtusinde af vor tidsregning de

[1] KRUSE: *Necrolivonica*, Beilage D, p. 3 f. og pl. 33.
[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 278, *Archiv für Anthropologie*, X, p. 304.
[3] Se den ovenfor citerede opsats af MONTELIUS i *Compte-rendu du congrès de Budapest*, I, p. 481 ff., samt det hos KOHN-MEHLIS: *Materialen zur Vorgeschichte des Menschen im östlichen Europa*, I, p. 266 ff. fremførte materiale.

germaniske folk var eller blev fortrængte. Om at denne kulturs bærere også her var Germaner, derom vidner ikke alene kulturens fuldstændige overensstemmelse med, hvad vi forresten kender som germanisk ældre jernalders kultur, men talende vidnesbyrd haves også derom; en ved Kowel i Wolhynien funden spydspids bærer en runeindskrift, indlagt med sølv, vel en af de ældste runeindskrifter, som vi har.[1] Fra denne ældre jernalders-gruppe og dens folk skriver sig vel også den af sprogvidenskaben påviste stærke tidlige indflydelse af germanisk sprog på den finske sprogklasse.[2] Denne østgermaniske ældre jernalders-gruppe er dog endnu kun såre lidet belyst; som anført har jeg ikke endnu haft anledning til selv her at gå til materialet; særlig er dens udbredelsesforhold mod øst og sydøst mig uklare o. s. v.

Det kunde ligge nær for hånden at søge at kombinere disse arkæologiske forhold med historiens mere og mindre dunkle sagn og beretninger om tidlige germaniske folkebevægelser i disse østeuropæiske egne; så længe dette arkæologiske materiale imidlertid endnu er så ukendt og lidet studeret, bør man efter min opfatning afholde sig fra ethvert forhastet forsøg i denne retning.

Fra Mellem-Europas grændser er jeg nu på Oder-Weichselgebetets østlige veie nået frem til Østersøens kyster, til den naturlige grændse, som havet danner på den kant; landene hinsides Østersøen vil falde ind under det andet afsnit. Jeg har søgt at give en oversigt over det materiale, som belyser jernets første optræden i disse egne, og jeg har troet overalt her at kunne påvise, hvorledes de fund-grupper, der indeholder de ældste jernsager, må sees i forhold til fra Mellem-Europa udgåede kulturindflydelser. Dette kapitel skal afsluttes med nogle bemærkninger om de oplysninger, som fund af antike mynter giver om handelsforbindelser og handelsveie inden disse gebeter i denne tid.

[1] *Compte-rendu du congrès de Budapest*, p. 457 ff.
[2] VILH. THOMSEN: *Den gotiske sprogklasses indflydelse paa den finske*. Kjøbenhavn 1869.

Der har ovenfor flere gange været hentydet til mulige direkte handelsforbindelser mellem Østersølandene og den græske verden ved Sortehavet. Før jeg nærmere går ind på dette punkt, skal jeg omtale et fund fra russisk Baltikum, der har dannet et af hovedbeviserne for antagelsen af disse handelsforbindelser.

I 1820 blev af grev Mellin til selskabet i Mitau overleveret en broncestatuette, fremstillende en nøgen yngling, og 3 græske mynter samt nogle kæder, ringe, spænder m. m. af bronce; disse sager sagdes i slutningen af forrige århundrede at være fundne i en gravhaug ved Koltzen, nær Peterskapelle, nogle mil nord for Riga.[1] Gravhaugen skulde have været beliggende nær stranden og ganske isoleret; i den var en bonde stødt på en stor rå urne, hvori brændte ben, kul og aske; over urnen lå som låg en blyplade med en indskrift. Ved urnen fandtes et stort fad af kobber, uden rand, men med indgravede figurer, »et skjold« formoder grev M., videre den indsendte statuette og en anden beklædt kvindelig, »vel en Pallas«, endelig de mindre broncesager, de indsendte mynter og endnu flere mynter af kobber og sølv. Blypladen havde bonden smeltet, skjoldet og Pallas-figuren var bleven omgjort til en kedel, af mynterne var kun tre tilbage. De indsendte tre mynter bestemtes, de to af sølv som tetradrakmer fra Thasos og Syrakus, broncemynten som præget af Demetrius Poliorketes (294—287); fundets nedlægningstid blev herefter sat til 3die årh. f. Kr. Efterat man havde begyndt at få noget kendskab til disse egnes oldsager, så man dog straks, at de indsendte ringe, kæder, spænder o. s. v. tilhørte den sidste hedenske tid og derfor umulig kunde være fundne sammen med mynterne, men

[1] KRUSE: *Necrolivonica*, p. 21 f. og pl. 21; GREWINGK: *Ueber heidn. Gräber Russisch Litauens*, p. 149 f.; J. DÖRING reiser i *Sitzungsberichte d. kurländ. Gesellschaft*, 1874, p. 47 ff, tvivl om statuettens ælde. I 1875 udgav BERKHOLZ: *Des Grafen L. A. Mellin Originalbericht über das angebl. Griechengrab*, Riga, hvori fundets ægthed bestredes; modbemærkninger af GREWINGK i *Sitzungsberichte d. gel. estnisch. Gesellsch.*, 1875, p. 131 ff. Friedländers erklæring er offentliggjort i *Sitzungsberichte d. kurländ. Gesellsch.*, 1876, p. 3 ff.; i *Archiv für Anthropologie*, X, p. 315 udtaler da og Grewingk, at Peterskapelle-fundet må udgå.

man indskrænkede sig til at antage en sammenblanding af sagerne af den bonde, som skulde have gjort fundet. Senere reistes imidlertid flere tvivl om fundets ægthed, og dette foranledigede endelig i 1876 en undersøgelse af mynterne ved den udmærkede kender Dr. Friedlænder, direktør for myntkabinettet i Berlin. Han erklærede straks den syrakusanske tetradrakme og broncemynten for moderne afstøbninger fra det 17de eller 18de årh., mynten fra Thasos var ægte, men typen en af de almindeligste, som findes hos enhver samler og handler. Når hertil kommer, at statuetten vistnok vil vise sig at være ikke et græsk, men høist et romersk arbeide fra den senere keisertid, — så kan der ikke mere være tvivl om, at det så berømte Peterskapellefund er en mystifikation og derfor helt må stryges af videnskabens fundlister. Hvorledes den forøvrigt så hæderlige og høitfortjente grev Mellin på sine gamle dage kunde tillade sig et sådant bedrag, skal her ei nærmere undersøges.

Der bliver dog andre løse fund af græske mynter fra Østersøprovindserne tilbage, som ikke synes at kunne betvivles: på Oesel er fundet en mynt fra Panormos, ved Dreimannsdorf i Livland en fra Kyrene, og ved Dorpat skal være fundet en fra Neapolis; alene for den sidstes vedkommende synes fundberetningen usikker.[1] Fra Østpreussen kendes også nogle enkelte fund af græske mynter;[2] på Gotland skal og være fundet 2 makedoniske af Filip II og en fra Panormos.[3] Pag. 93 blev ovenfor omtalt et fund fra Schubin, nær Bromberg i Posen, af 39 gammel-græske guld- og sølvmynter, hvis prægningstid falder 460—358 f. Kr.; ved St. Albrecht nær Danzig er fundet en barbarisk (gallisk) efterligning af en makedonisk mynt fra 4de årh. f. Kr.[4] Man var tidligere tilbøielig til at antage de ved kysten fundne græske mynter for

[1] Kruse: *Necrolivonica*, Beilage D, p. 2.
[2] Smlgn. Wiberg: *De klassiska folkens förbindelse med Norden*, 2. uppl., p. 27 f.; flere af de der anførte fund er dog tvivlsomme; fundet no. XXX fra Oesel er visselig i Wibergs kilde bleven til ved en forveksling med Peterskapelle-fundet.
[3] Montelius: *Från jernåldern*, fundlister, A.
[4] *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthropol. Gesellsch.*, 1874, Verhandl. p. 41.

minder om besøg af græske eller fønikiske skibe; efterat imidlertid Müllenhoffs undersøgelser har godtgjort, at den ravkyst, som Pytheas besøgte, ikke var Samland, men må søges ved Nordsøen, og at alle antagelser om en skibsfart på Østersøen fra Middelhavet af i førromersk tid må opgives,[1] har man antaget, at mynterne er komne derhen ved landhandel med Sortehavets græske kolonier, og man har da særlig fæstet sig ved fundet ved Schubin. Det er bekendt nok, hvorledes kysterne af Pontus allerede meget tidlig var besatte med græske kolonier, der drev betydelig handel opad de store floder dybt ind i fastlandet. Det sydlige Ruslands store »skythiske« kurganer vidner også herom ved at indeholde talrige minder om græsk kultur;[2] opad Dnjestr og ind i Weichsel-gebetet mangler det heller ikke på fund, som vidner om, at handelsforbindelser her fandt sted.[3] Disse fund synes dog i det hele at tilhøre en temmelig sen tid; fund, der kan knytte forbindelsen på den kant så tidlig som i 4de årh. f Kr., synes at være såre sjeldne, dersom de forekommer. At mynter og enkelte genstande ad denne østlige vei en og anden gang ved mellemhandel fra folk til folk kan være nåede frem til Nord-Europa, og at de ved Schubin fundne gamle mynter ad den vei kan være komne til Posen, skal ikke benægtes; men jeg må fremhæve at om jevnc og vedvarende handelsforbindelser i så tidlig tid mellem Pontus og Østersøen tillader fundene ikke at tale; heller ikke kan jeg inden det ovenfor behandlede arkæologiske materiale spore sikre kulturindvirkninger fra den kant. Man har anført de malede lerkar i Schlesien—Posen og Vestpreussens ansigtsurner som beviser i denne retning, men som pag. 87 og 118 fremstillet, kan

1 K. Müllenhoff: *Deutsche Alterthumskunde*, I, Berlin 1870.

2 Smlgn. Worsaae i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1872, p. 384 f.; adskillige kurgan-fund er beskrevne hos Kohn-Mehlis: *Materialien zur Geschichte des Menschen im östlichen Europa*, I, kap. 5, II, kap. 1.

3 Wankel: *Skizzen aus Kiev (Mittheil. d. anthrop. Gesellsch. zu Wien*, V, p. 1—33) omtaler adskillige fund af græske sager; om myntfund se Wiberg, l. c. p. 23 ff. Smlgn. Genthe i *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.*, 1875, p. 57 ff.

disse eiendommelige urnegrupper sees i sammenhæng med mere nærliggende arkæologiske forhold. Men i det 4de årh. f. Kr. kan græske mynter også være komne til Norden ad en anden vei end nord og øst om Karpatherne: langs Donau havde den græske verden forbindelser dybt ind i Europa, og fra Donaugebetet gik gennem Mähren—Bøhmen en stærkt benyttet kulturvei ind i Oder—Weichsel-gebeterne; den ved Danzig fundne galliske imitation af en Filip peger bestemt i denne retning, og Schubin-fundet kan også antages at være indkommet i Nord-Europa ad den vei. De fra Vestpreussen kendte exemplarer af *cypræa* behøver ei heller at vidne om direkte forbindelser med østen; vistnok har disse muslingarter hjemme i det indiske (og røde?) hav, men anvendte som byttemiddel og smykker kom de vidt omkring og kan også godt være komne til Weichsel-mundingen ad veie syd om Karpatherne.[1] Det er navnlig mangelen på sikre oldsag-vidnesbyrd i Østersølandene og den omstændighed, at det øvre Dnjestr-gebets fund synes at være så unge, som gør mig tilbøielig til endnu at lægge så liden vægt som muligt på mulige direkte handelsforbindelser mellem Pontus og Østersøen, ad veie nord om Karpatherne, i århundrederne før vor tidsregnings begyndelse.

Fund af romerske mynter er hyppige i det her omhandlede Oder—Weichsel-gebet og ved Østersøkysten.[2] De vidner om vedvarende og livlige forbindelser med den romerske verden på denne kant. De ældste fund findes sydlig i Schlesien, hvorfra kendes flere fund af familie-mynter fra republikens tid (f. ex. det pag. 56

[1] I en *Hünengrab* ved Darsow, Kr. Stolpe i Pommern, er i en urne fundet et halsbånd, dannet af 27 expl. af *cypræa moneta;* andre oldsager end 2 urner synes ikke at være fundne. Til hvad tid dette fund skal henføres, kan jeg ei have nogen mening om, da jeg ei har seet urnerne, og da beskrivelsen af fundet, der ei synes gjort under kyndigt tilsyn, ikke er videre oplysende i så henseende. Jeg kan derfor endnu ei tilgodegøre dette mærkelige fund med dets vidnesbyrd om forbindelser med fjerne egne. Smlgn. *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.*, 1872, p. 18.

[2] Friedlaender: *Funde römischer Münzen im nordöstlichen Deutschland* (i *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, p. 162 ff.); med tillæg i samme tidsskrift, VI, Verhandl. p. 171; se og Wibergs fundlister.

anførte); længere nord er de ældste fra Augusts tid; hovedmassen tilhører dog det andet årh. eft. Kr. I Vestpreussen angives grændserne for de fundne mynters prægningstid ved August og Aurelian;[1] i Østersøprovindserne angiver Grewingk tiden fra August til slutningen af 4de årh., idet Konstantinernes her ei synes at adskilles fra det 3die århundredes mynter ved noget tomt mellemrum.[2] Fundenes fordeling viser handelsveienes retning opad langs floderne, over disse ved de naturlige overfartssteder og henad de mellem floderne liggende høiere og tørrere landstrækninger; fra Schlesien synes veiene mod syd at have ført til Mähren og i denne periode end mere til Böhmen (Glatzer-passet) og derfra videre mod syd til Romerriget og Adriaterhavet.[3]

En undersøgelse af det 4de århundredes og senere tiders myntfund og handelsforbindelser ligger her ganske udenfor mit emne.

[1] Lissauer i *Corresp. Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.*, 1874, p. 34. — Et fund i Vestpreussen, der også vidner om handelsforbindelserne i den romerske tid, er et fund fra Putziger-Wik, der indeholdt 27 kilogr. broncebarrer, der ved analyse viste den romerske bronces sædvanlige sammensætning, se *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.*, 1874, p. 67.

[2] Grewingk: *Ueber heidnische Gräber Russisch Litauens*, p. 98. — At et sådant mellemrum ei her falder i øinene, ligger vel fornemmelig i de her gjorte funds i det hele ringe antal.

[3] Sadowski: *Die Handelsstrassen der Griechen und Römer,* søger i detalj at følge de gamle handelsveies retning. Hans undersøgelser og oplysninger om landets fysiografiske forhold i oldtiden og de naturlige overfartssteder er særdeles værdifulde, hvad der dog ikke i samme grad kan siges om hans behandling af det arkæologiske materiale; det er et feilgreb, såsnart et sted leverer et fund med f. ex. romerske genstande, straks at ville trække en handelsvei netop over dette punkt; hans oversætter, hr. Albin Kohn, går endnu videre og griber af et fund med broncesager anledning til endog at tale om »den etruskiske handelskaravanes natherberge« (p. XXXI). Sadowski's terminologi for de romerske fibulaformer (Neroniske, Trajans-fibula etc.) er absolut falsk og forkastelig; desværre har enkelte forfattere været kritikløse nok til at optage disse navne. — Om ravhandelen gives en oversigt af Bujack: *Bernsteinland und Bernsteinstrassen (Sitzungsberichte d. Prussia,* 1877—78, p. 68 ff.). Müllenhoff: *Deutsche Alterthumskunde,* I, p. 212—17, hævder den mening, at den samlandske ravkyst først omkring midten af 1ste årh. eft. Kr. fik betydning for ravhandelen, som før ad andre veie havde søgt hen til Nordsøkysterne. — Interessante oplysninger om ravhandelen findes også samlede i *Compte-rendu du congrès de Stockholm,* II, p. 777—817.

KAPITEL V. LAUSITZ. PROV. BRANDENBURG.

Vi vender igen tilbage til grændserne mod Mellem-Europa, til landet vest for det i kap. I behandlede schlesiske Odergebet. Lausitzer bjergene danner her Bøhmens nordgrændse; fra denne flyder Bober og Neisse mod nord til Oder, og Spree mod nordvest til Elben; disse floder gennemstrømmer det gamle landskab Lausitz, der nu falder ind under forskellige provindser. Nord for Lausitz breder sig Brandenburg, som her skal omtales sammen med Lausitz: det område, som i dette kapitel skal behandles, bliver således landene omkring nogle af Oders sydvestre tilløb og det midtre Odergebet samt de store strækninger mellem Oder og Elben, som især gennemstrømmes af Spree og Havel.

Disse gebeter er meget rige på oldtidslevninger, som også tidlig havde tildraget sig opmærksomhed; især findes urnemarker i stort antal, og de talrige især i Lausitz forekommende *Töpperberge* vidner om, at almuen under sine jordarbeider stadig har stødt på dem og længe har kendt deres tilstedeværelse (smlgn. pag. 53 f.). Et betydeligt materiale af oldsager er bevaret i museerne fra dette område, og en mangfoldighed af skrifter indeholder meddelelser om her gjorte fund og undersøgelser.[1] Jeg

[1] Materialet fra Lausitz bevares især i flere samlinger i Görlitz, Dresden og Leipzig, samt i museerne i Berlin; det Brandenburgske findes fornemmelig i de to store Berlinske museer (det kongelige og det Märkische); i 1876 og 1879 har jeg besøgt disse museer; i 1880 så jeg også en mængde mindre samlinger fra dette område repræsenterede ved den anthropologiske udstilling i Berlin. — Om ældre literatur se v. Ledebur i *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verhandl. p. 17 ff., Klemm i *Handbuch der german. Alterthumskunde*, p. 404 og 412; smlgn. også *Neues Lausitzisches Magazin*, V, p. 203 ff., samt *Correspondenzblatt des Gesammtvereins*, I, p. 84, hvor en udtalelse fra 1572 om de lausitziske urnemarker anføres. Om de gamle anskuelser, der betegnede urnerne som *Zwergtöpfe* eller som naturlige dannelser, »af sig selv voxede i jorden«, se *N. Laus. Mag.*, V, p. 326 f., og Klemm: *Handbuch*, p. 187—190. — Büsching, hvis store fortjenester af Schlesiens oldsager er omtalte pag. 56 f., var også den første, som i vort århundrede i Lausitz søgte at vække mere interesse for oldsagerne,

vil her kun nævne et navn: fremfor alle har i den nyere tid Virchow fortjenesten af at have leveret en mængde bidrag til belysningen af disse landes arkæologiske forhold; både har han selv foretaget talrige undersøgelser, og som sjælen i det Berlinske ethnologiske selskab har han ledet andres arbeider og videnskabelig tilgode gjort det ved andre indsamlede materiale.

De lausitziske urnemarker viser i henseende til beliggenhed og indretning stor lighed med de i kap. I beskrevne schlesiske.[1] Oftest er de anbragte på høit og frit liggende sandstrækninger, ofte i nærheden af de nu bebyggede steder, som således vel også i almindelighed betegner de pladser, hvor gravmarkernes folk havde sine bosteder. I ringe dybde under jordoverfladen træffer man urnegravene; hver grav er almindelig beskyttet ved stene, som oftest omgiver urnerne, tildels og er lagt som et lag over dem; undertiden er også en slags brolægning anbragt under urnebegravelsen. Ofte savnes dog også stensætninger, og urnerne står løst i sandjorden. I midten står det egentlige gravkar, en større urne med de brændte ben; undertiden er et par gravurner anvendte til at gemme benene; rundt om hovedurnen står biurnerne, 4, 6, 12 og ofte flere i antal og af forskellige former og arter; de mindre af dem, som skåle og kopper, samt de forskellige mindre slags lertøi som klapregenstande, horn o. s. v., der også hyppig findes, ligger ofte indeni de større urner eller er

ved sin afhandling i *N. Laus. Mag.* III. Den første oversigt over de lausitziske fund leverede PREUSKER i *Oberlausitzische Alterthümer* (i *N. Laus. Mag.*, VI). Nyere arbeider om Lausitz og literatur vedkommende Brandenburg vil citeres efterhånden i det følgende.

[1] Almindelige bemærkninger om de ober-lausitziske i *N. Laus. Mag.*, VI, p. 331 ff., om de nieder-lausitziske *ibidem*, V, p. 198 ff. — Desværre foreligger der endnu ikke fra Lausitz nogen publikation over en fuldstændig undersøgelse af en udstrakt gravplads af denne art. I videnskabs-selskabets samling i Görlitz havde jeg anledning til at se pragtmanuskriptet *Koenigswartha subterranea*, der indeholder redegørelse for udstrakte undersøgelse på en urnemark ved Königswarthe, med afbildninger af alle de fundne sager; dette er desværre dog ikke publiceret. — Med hensyn til fundlister og statistik se *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, p. 312—21 og IX, p. 273—78 om Nieder-Lausitz, *ibidem* XI, p. 403—35 specielt om Kr. Sorau.

stablede oveni hverandre til hele opsatser. I biurnerne findes sjelden noget af de brændte ben; i almindelighed er de kun fyldte med sand og synes nedsatte tomme. Det sparsomt medgivne gravgods, bestående i almindelighed af små broncesager, findes ofte i den store urne, ovenpå og mellem benene. Undertiden har man i gravpladsens umiddelbare nærhed fundet *ustrina*, det sted, hvor ligbrændingen foregik, og som nu betegnes ved store masser af kul og aske, ofte ovenpå en stor stenlagt flade. Undertiden hæver det over urnerne dækkende stenlag sig til en liden haug; tildels bliver denne af betydeligere størrelse, og urnerne står ovenpå den naturlige jordoverflade: vi har da ikke længere fladgrave, men virkelige gravhauger; denne gravform er dog ei videre fremtrædende i Lausitz.[1] Undertiden omtales, at de urnerne omgivende stene danner stenkister. Ved Zilmsdorf synes det, som om gravene var anlagte indenfor store stenringe, der hævede sig til vide lave røser eller hauger; på et sted fandtes her urnegrave i 3 lag over hinanden, i det øverste lag var de indsluttede af en firkantet stensætning; det underste lag, som og var beskyttet ved stene, lå 5—6 alen dybt; her var altså en betydelig haug.[2]

De på disse gravpladser forekommende urner udmærker sig ved stor rigdom på former og gennemgående ved fortrinligt arbeide; ingensteds i Nord-Europa synes den keramiske industri at have nået en høiere og rigere udvikling end i Lausitz. Virchow, der har havt sin opmærksomhed særlig rettet på de i Nord-Tyskland forekommende arter af lerkar, har først karakteriseret disse gravpladsers urner og bestemt adskilt dem fra de yngre grupper af lerkar, som i de samme egne forekommer på findesteder af anden slags, især på de gamle befæstninger; gravpladsernes urner har han særlig tillagt navnet *Lausitzer-typus;* han har be-

[1] I kreds Sorau synes gravhauger dog at forekomme i betydeligt antal; deres forhold til de her forekommende urnemarker kan dog af beskrivelsen ei blive mig klart, se *Katalog d. Ausstell. zu Berlin 1880*, p. 116 f.

[2] I. T. Schneider: *Beschreibung der heidn. Begräbniss-Plätze zu Zilmsdorf*, I, Görlitz, 1827.

stemt dem som hidrørende fra den før Slavernes fremtrængen herboende germaniske befolkning, og denne art lerkar har da overalt i de tilstødende egne været ledende for ham ved bestemmelsen af keramiske fund.[1] Urnernes almindelige former sees af pl. XVIII og XIX; mellem deres indridsede ornamenter er motivet på pl. XVIII, fig. 11, med streger udfyldte trekanter, særlig karakteriserende; smlgn. også pl. XI. I det hele og store er urnerne nær beslægtede med, hvad vi ovenfor har lært at kende på de schlesiske urnemarker; udviklingen er dog her i det hele rigere, og flere særegne arter, som hist kun forekom sporadisk og lidet udviklet, er her særlig karakteriserende. Dette gælder især bukkelurnerne: pl. XIX, fig. 15–17 viser, hvilken høide denne udvikling her i Lausitz nåede. De mindre bukler er påsatte, de større er indvendig fra med stor færdighed uddrevne.[2] Som gemme for de brændte ben findes i almindelighed kar af former som pl. XVIII, fig. 1—2 eller pl. XIX, fig. 12, 15 og 17 anvendte. Urner som pl. XIX, fig. 12 findes også ofte, med skråriflede sider.[3] Pl. XVIII, fig. 12—13 er kar, som ved skillevægge er delte i flere rum; sådanne forekommer hyppig ligesom også sammensatte tvilling- og trillingkar som pl. IX, fig. 15 og pl. XI, fig. 8.[4] På en anden måde sammensat er det pl. XX, fig. 3 afbildede kar, dannet som af 3 ovenpå hinanden satte skåle.[5]

[1] Virchow på mangfoldige steder i *Zeitschrift für Ethnologie.*

[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 222.

[3] Disses lighed med romerske broncekar med skråriflede sider er vel kun tilfældig; urnerne må være ældre end de romerske kars forekomst i disse egne, hvorfor man ikke i denne detalj kan se romersk indflydelse, som nogle har villet.

[4] *N. Laus. Mag.*, V, pl. I, fig. 10, *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verh. p. 133, *Katalog d. Ausstell. zu Berlin 1880*, p. 87, 92, 98. En besynderlig, ved Pförten funden dobbelt-urne er afbildet hos Wagener: *Handbuch der Alterthümer aus heidn. Zeit*, fig. 964; det er dog vel uvist, om hans tegning er korrekt; dette stykke synes ikke at være nævnt hos v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 75—80, hvor fundet beskrives.

[5] *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 297, fra urnemark Reichersdorf. En mærkelig urne fra dette findested er afbildet *ibidem*, VIII, Verhandl. p. 165; smlgn. XI, Verhandl. p. 194 ff. — På nogle få lausitziske urner skal ved hanken findes antydning til horn *(ansa lunata)*; det er dog vel

Gennembrudte kar som pl. IX, fig. 17 forekommer hyppig; også her ansees de for røgelsekar; et expl. er afbild. pl. XX, fig. 1.[1] Klapre-genstande er ikke sjeldne, af former som de schlesiske pl. IX, fig. 10—12; en fugleformet fra Lausitz er afbildet pl. XIX, fig. 13; andre fugleformede kar som pl. IX, fig. 13 forekommer også.[2] Pl. XX, fig. 4 er et smukt horn af ler; sådanne findes af og til;[3] desuden forskellige andre mindre lersager. Som låg over benurnerne findes ofte en hvælvet skål, undertiden også en flad sten; af og til findes også særligt forarbeidede låg, i almindelighed fladere skiver, ofte også af form som pl. VIII, fig. 5;[4] låg med over urneranden faldende fals forekommer undertiden også.[5] Medens på de schlesiske urnemarker lerkarrene ofte viste grafitsværtet overflade, er dette her ikke så almindeligt; de ovenfor oftere omtalte grafitstrøgne ornamenter indvendig i bunden af flade skåle (som pl. IX, fig. 7–8) synes her i Lausitz ganske at savnes.[6] Af og til forekommer også kar med dybere, mere glindsende sort overflade, der er frembragt ved et andet stof end grafit; disse urner betegner vel oftest en noget mere fremskreden tid. Fra et fund i Lausitz kan jeg anføre en i en urne funden

uvist, om man tør sætte denne detalj i forbindelse med de gamle sydeuropæiske hornhanker (*Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 133, IX, Verhandl. p. 298).

[1] Se f. ex. *N. Laus. Mag.*, VI, pl. II, fig. 7; *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 133, IX, Verhandl p. 297.

[2] Se f. ex. *N. Laus. Mag.*, V, pl. I, fig. 7; *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 448; *ibidem*, XI, Verhandl. p. 195 og pl. XIV, fig. 3—4.

[3] F. ex. *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl, p. 133, XI, Verhandl. p. 151, 312.

[4] Lågene har ofte et hul; et hul sees også oftere at være brudt gennem benurnernes væg; om betydningen af denne detalj (hullet som vei for den dødes sjæl) se *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p 134, X, Verhandl. p. 218, 327 ff.

[5] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 87.

[6] *N. Laus. Mag.*, III, p. 4 og VI, p. 337, hvor allerede Büsching og Preusker fremhæver, at grafitsværtede kar er sjeldnere i Lausitz end i Schlesien; *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 133. — Et par skåle med ornamenter (grafitterede?) indvendig i bunden er dog fundne på en gravplads ved Bautzen (*Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 532).

Käsestein, som de ovenfor pag. 87 f. fra Posenske urnemarker omtalte og pl. XII, fig. 4—5 afbildede stykker.[1]

Det medgivne gravgods af metalsager er på disse urnemarker gennemgående fattigt. Det almindelige er små broncesager, liggende imellem eller ovenpå de brændte ben i den store urne; ofte er disse sager halvsmeltede eller stærkt skadede af ild og har således været med på ligbålet. Ofte findes små flade broncekuive, tildels med håndtag ved den ene ende, i form mindende om en fuglehals; et expl. er afbild. pl. XIX, fig. 1[2] (smlgn. det lignende stykke fra Schlesien på pl. X, fig. 4); en sjeldnere form er det pl. XIX, fig. 2 afbildede stykke, med eg til begge sider og med gennembrudt håndtag endende i en ring;[3] formen stammer åbenbart fra den mellem-europæiske form, der er afbildet pl. VI, fig. 10 i et exemplar fra Bøhmen. Celter og pålstave af bronce er også, skønt sjelden, fundne på urnemarker;[4] hyppigere forekommer sigder, af formen med en knop for befæstelse af håndtaget. Hyppigst findes nåle, rette med knop- eller pladeformet hoved, eller andre, der har indbøining under hovedet, som ofte er skålformet (pl. XIX, fig. 3—5); oftere findes i Lausitz også den schlesiske form med bøining og øsken (pl. X, fig. 11 og pag. 64).[5] Pilespidser af bronce som pl. XIX, fig. 8 forekommer i mange fund. Små ringe hører til de hyppigst forekommende sager; spiralringe af guld synes og at være fundne; af større ringe omtales et exemplar af guld og et af bronce at være fundne udenpå urner, der var dækkede af andre lerkar (således som ved

[1] *Zeitschrift für Ethnologie,* VII, Verhandl. p. 120.

[2] Det afbild. exemplar findes i Görlitz, fra en urnemark ved Hoyerswerda.

[3] Det afbild. exemplar er fundet ved Biela nær Kamenz og bevares i museet i Halle; smlgn. PREUSKER: *Blicke in die vaterl. Vorzeit*, III, p. 195, pl VIII, fig. 56.

[4] *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 196 anføres således en celt fra urnemark ved Reichersdorf; smlgn. *N. Laus. Mag.*, VI. p. 342*) og pl. III; i *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 90, anføres en hulcelt.

[5] Sådanne nåle haves i det nysnævnte fund fra Biela ved Kamenz (PREUSKER: *Blicke*, III, p. 82, pl. VIII, fig. 48); i Märk. Mus. findes sådanne fra Stradow, Kr. Kalau.

de pag. 75 anførte posenske fund).[1] Stensager findes ikke sjelden ved urnegravene, hyppigst øxehammere med skafthul og enkelte kiler; undertiden findes disse oveni selve urnen med de brændte ben. Af lersager må især nævnes spindehjul.

Oldsager af jern forekommer derimod kun sjelden; små ringe, nåle og ubestemmelige fragmenter sees af og til mellem fundene; hvor større genstande som spydspidser o. l findes, synes der stadig at være anledning til at tale om en noget senere tid. Ved mange fund kan jernsager slet ikke spores: i det hele og store taget kan om en mængde af de lausitziske urnemarker siges, at jernet ikke optræder paa dem, og den tid, fra hvilken de hidrører, bliver da at karakterisere som broncealder.

Urnemarker, der i hovedtrækkene stemmer med de lausitziske og i sine lerkar viser den lausitziske typus, findes også udover Brandenburg. De mere særegne lausitziske former, som f. ex. bukkelurnerne, har dog her kun en indskrænket udbredelse og synes ei at gå længere nord end til henimod Berlin; de nordligste fund af sådanne er vel fra Zossen,[2] Blossin[3] og fra Gross-Schauen (Kr. Beskow). Pl. XX, fig. 2 er en smuk tvillingurne fra Neumark (høire Oderbred);[4] fra egnen af Frankfurt kender jeg smukke exemplarer af fugleformede klapre-genstande.[5] Pl. XIX, fig. 11 er et eiendommeligt låg, fundet nær Berlin; det minder om en hue med opkrammet kant; flere lignende haves fra forskellige steder nær Berlin;[6] desværre hidrører de fra fund, hvis øvrige indhold ei er bevaret, men deres hele karakter gør det utvivlsomt, at de tilhører disse gamle urnemarkers epoke; den nærmeste parallel har vi så i de posenske *Mützendeckel.* Fra en urnemark ved Gross-Czetteritz haves fugleklaprere

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, Verhandl. p. 135.
[2] Friedel: *Vorgeschichtliche Funde aus Berlin und Umgegend*, p. 102.
[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verhandl. p. 229.
[4] v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 68.
[5] Jeg så dem i 1876 i Leipzig i hr. Reichs-Oberhandelsgerichtsrath Langerhans' samling.
[6] *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 165.

og dobbelturner samt et par malede skåle,[1] ganske af samme art som de fra Schlesien og Posen omtalte (smlgn. især pag. 86 f.); dette findested ligger umiddelbart ved Posens grændse, og disse malede kar slutter sig også geografisk nøie til den schlesisk-posenske gruppe. Også med hensyn til den talrige forekomst af oldsager af jern nærmer denne gravplads sig til de posenske; dog kan dette også skyldes, at den tildels går længere ned i tiden, hvorfor også en der funden mæander-urne taler. Sydøstligst fra den posenske grændse har en gravplads ved Züllichau leveret adskillige grafitsværtede kar og en liden helt rødmalet klaprer; flere kar herfra viser også en sort overflade, der synes fedtagtig glindsende og er bestemt forskellig fra grafittering.[2] Af broncer, der ovenfor omtaltes som karakteristiske for de lausitziske urnemarker, nævner jeg fra Brandenburg kun en broncekniv som pl. XIX, fig. 1 fra Grieben ved Ruppin og schlesiske nåle med øsken (som pl. X, fig. 11) fra Kr. Beskow.

I Brandenburg befinder vi os inden den fuldt udprægede nordiske broncealders område. Allerede her kan vi i dens levninger iagttage den af Sophus Müller påpegede geografiske forskel mellem dens to grupper af oldsager, hvilken navnlig så stærkt træder frem i de nordligere provindser henimod Østersøen og Nordsøen. I det nordvestlige af Brandenburg (Priegnitz) optræder de (ældre) vestlige broncer i gravhauger og ofte med skeletgrave; i det østlige er ligbrand gennemgående, og de i gravene forekommende broncer er af (yngre) østlige former; den mellemste del af provindsen (Mittelmark) frembyder en blanding.[3] For den østlige gruppe er dog ikke urnemarker, der slutter sig til de lausitziske, den eneste form for begravelser; hyppig findes også gravhauger, hvori urner med de brændte ben er indsatte, oftest

[1] v. Ledebur. *Das königl. Museum*, p. 64 ff. Om en fuglefigur herfra med åbning på ryggen (som pl. IX, fig. 13) udtaler Voss, at den måske har været brugt som lampe, *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 93.

[2] I Märkisches Museum.

[3] Smlgn. Friedel: *Die Stein-, Bronze- und Eisen-Zeit in der Mark-Brandenburg*, p. 25.

beskyttede ved stene; disse urner er almindelig grovere, mindre godt arbeidede end hine fra urnemarkerne; i former stemmer de gerne med pl XIII, fig 1—2 og pl. XVIII, fig. 2—3; de er overhvælvede med store flade skåle som pl. VII, fig. 10, og de er ikke ledsagede af tomme biurner; undertiden findes dog en enkelt sådan indeni den store urne. Dette stemmer helt med den i Norden for den østlige broncealders-gruppe gennemgående gravform. I urnegrave af denne art optræder tildels de samme broncesager som på de lausitziske urnemarker; i det hele synes dog gravgodset i haugenes urner at være forholdsvis rigere, og de særlig nordiske former bliver de gennemgående. Jeg anfører nogle få exempler: den pl. XIX, fig. 5 afbildede nål er med en pincet funden i en urne ved Lenzen i West-Priegnitz; pl. XX, fig. 6 er en nål af en fibula, forbrændt og forbøiet, fra en urne ved Tegel, Kr. Nieder-Barnim; fra Bellin, Kr. Königsberg, haves brudstykke af en lignende fibulanål, funden med forskellige ringe, armbånd, knive (hvoriblandt en som pl. X, fig. 3), nåle m. m. i urner; i egnen af Pförten kan anføres et forbøiet dolkeblad; om et forbrændt og halvsmeltet stykke af randen af et hængekar, fundet ved Wandlitz, Kr. Nieder-Barnim (Märk. Mus. no. II, 27), også stammer fra et gravfund, kan jeg ikke angive. Urnegrave af denne nordiske art findes forøvrigt ei blot indsatte i opkastede gravhauger; også i naturlige bakker og hauger findes urner enkeltvis hensatte i hele rækker; denne slags urnemarker, der adskiller sig fra de af den lausitziske typus ved, at biurner i almindelighed ei er medgivne, danner da et mellemled mellem hine og de nordiske urnegrave i opkastede hauger.

Af sig selv frembyder sig nu her spørgsmålet om tidsforholdet mellem disse to arter af urnegrave, de på flad mark med de lausitziske lerkartyper, og de i hauger enkeltvis indsatte benurner, af mere særlig nordisk typus. Materialet foreligger dog endnu ikke således, at dette spørgsmål lader sig helt ud besvare; det ser ikke ud til, at man på nogen måde er berettiget til at tillægge de nordlige urnegrave i hauger en høiere ælde, tvertimod; også en mængde af de lausitziske urnemarker viser kun

broncesager, ikke jern, og deres periode må altså betegnes som broncealder; de i dem fundne broncer stemmer gennemgående med, hvad vi kender som de nordiske former Man må foreløbig fæste opmærksomheden ved, at hvor disse urnemarker her imod nord bliver sjeldnere, bliver urnegrave af den anden art stedse hyppigere, indtil de bliver enerådende; nærmere lader det indbyrdes forhold sig endnu ikke bestemme. At også mange urnemarker går længere ned i tiden og har leveret talrige jernsager, vil nedenfor nærmere omtales; men mange fund beviser, at f. ex. allerede de udviklede bukkel-urner optræder i de nordiske broncers periode.[1] Men i forbindelse med det her stillede spørgsmål må man også spørge om de lausitziske urnemarkers aldersforhold til de nærmest østenfor optrædende. I Schlesien og Posen fandt vi ligeledes denne slags gravpladser i talrig mængde, og vi havde fra dem betydelige fund af karakteriserende oldsager; der var imidlertid ikke der, ialfald ikke endnu, anledning til at betegne et antal af dem som hidrørende fra en ren broncealder; jernet syntes overalt at optræde, i Hallstatt-former og i former, ellers særegne for de gamle broncer. Mod syd syntes tilknytninger og forudsætninger for disse gravpladsers skikke og oldsager at findes i Mähren og sydligere egne; særlig gennem sine lerkar syntes disse nærmeste sydligere urnemarker at slutte sig nær til den Hallstattske jernalder; heller ikke i Mellem-Europa kunde de betegnes som skrivende sig fra en ren broncealder. Vest for Schlesien finder vi derimod altså nu en hel mængde gravpladser af denne art, hvor jernet ikke forekommer blandt gravgodset; hvorledes skal vi da opfatte dette forhold? Der kan ikke være tvivl om, at disse lausitziske urnemarker ganske må paralleliseres med de østligere; gravskikkene er helt de samme, lerkarrene i hovedsagen ligeledes; kun finder vi i Lausitz i keramisk henseende en lokal eiendommelig udvikling. At disse

[1] Foruden gravfund kan som bevisende i denne henseende også anføres et depotfund: ved Krossen fandtes i en bukkelurne 19 sigder med knop og 1 nål med indbøining under hovedet.

gravskikke på begge steder også har den samme oprindelse og skyldes indvirkninger sydfra, er vel klart; kun har vel for Lausitz's vedkommende Bøhmen været nærmeste kilde, medens Schlesien vel for en stor del har modtaget påvirkningerne direkte fra Måhren.[1] Om der i Bøhmen kan betegnes et antal urnemarker, hvor jern ei findes mellem gravgodset, kan jeg ikke bestemt angive (smlgn. pag. 49); som et træk, der knytter de bøhmiske og lausitziske nærmere sammen, skal jeg kun fremhæve, at de pl. VII, fig. 9 og især fig. 10 afbildede urneformer i begge disse lande er særlig fremtrædende som gemme for de brændte ben. Jeg skal dog ikke her nærmere dvæle ved disse spørgsmål; i dette afsnits sidste kapitel, hvor et samlende overblik over hele det fremførte nordtyske materiale skal søges givet, vil jeg få anledning til at anstille nogle nærmere betragtninger over de her berørte tilsyneladende endnu så gådefulde forhold.

Om ikke på urnemarkerne, så viser det sig dog af andre fund inden det område, som i dette kapitel behandles, at Hallstatt-kulturen også her har øvet indflydelse ligesåvel som over de i kap I—II omhandlede gebeter. Jeg anfører endel fund, som beviser dette, idet jeg sammen med Hallstatt-sager også nævner sager af utvivlsom italisk og etruskisk oprindelse, da disse må ansees at være komne til Nord-Europa på en tid, da Hallstattkulturen rådede i Mellem-Europa, og den altså var mellemledet.[2] Af broncekar er et spand, ganske som det pl. VIII, fig. 18 afbildede, fundet ved Reichenau, Kr. Sorau (Märk. Mus. no II, 8902), et ganske lignende i den samme egn, mellem Bober og Neisse,

[1] Den omstændighed, at grafitsværtede kar i Lausitz er sjeldnere end østligere, har vel sin grund i dette forhold og ikke i nogen tidsforskel; som pag. 70 note 2 antydet har vel Mähren forsynet de omliggende gebeter med grafit.

[2] I indledningen er fremhævet, hvorledes Hallstatt-gruppen selv så væsentlig har fået sin karakter ved italisk indflydelse, og hvorledes det inden den vrimler af italiske industri-produkter; pag. 26 f. reserverer jeg mig imod endnu at ville søge overalt at drage grændsen mellem, hvad der er italisk og mellemeuropæisk fabrikat.

med 1 pålstav, 2 celter, 3 nåle m. m [1] Fra Priegnitz haves fra Meyenburg nær ved den meklenburgske grændse et fragment af en ribbet cista som det ovenfor pag 89 som fig. 4 afbildede posenske exemplar; det her omtalte fandtes i en gravhaug ved siden af en urne med brændte ben; jern synes og at være fundet i forbindelse dermed.[2] En skål af drevet bronceblik, ganske som pl. X, fig. 1 med bukler, er funden i Brandenburg (Kongl. mus. no. II 5569); flere lignende drevne skåle, men uden bukler, er fundne i provindsen; fra Staaken, nær Spandau, haves således 3 exemplarer, fundne sammen, den ene afbild. pl. XX, fig. 9;[3] i en grav (no. 10) ved Weitgensdorf, Ost-Priegnitz, fandtes fragment af en lignende skål sammen med vestlige broncer (et smukt sværd, et halssmykke (»diadem«) med spiralornamenter[4] m. m.;[5] måske er endnu et lignende stykke fundet i en grav henimod Meklenburgs grændse.[6] Her må også anføres nogle andre sager fra gravhauger i Ost-Priegnitz: ved Trieglitz fandtes 3 bidselstænger som pl. XX, fig. 5, et bidselbid af jern omtrent som pl. XII, fig. 3 fra Zaborowo, den pl. XX, fig. 11 afbildede Hallstattdopsko af bronce, alt i en gravhaug sammen med nordiske tutuli m. m.; i en gravhaug ved Wolfshagen fandtes et mærkeligt skålformet låg af bronce med drevne ornamenter.[7] I disse gravhau-

[1] Det sidstnævnte kan neppe være identisk med hint fra Reichenau; jeg kender det fra en af Dr. Saalborn på den anthropol. udstilling i Berlin 1880 udstillet tegning med påskrevne oplysninger; udstillings-katalogen oplyser intet om denne tegning.

[2] *Zeitschrift für Ethnologie,* VI, Verhandl. p. 162 ff.

[3] *Ibidem,* VII, Verhandl. p. 45 f.

[4] De tidligere for diademer anseede stykker er i den nyere tid erkendte for at have været bårne som halssmykker, halskraver; denne opfatning, som jeg for flere år siden hørte udtale af Dr. Voss i Berlin (smlgn. hans opsats i *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 361 ff.) er i det forløbne år bleven godtgjort som den rette ved flere danske gravfund, hvor sådanne stykker fandtes om skeletters hals.

[5] *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 435 f.

[6] Hvis det hos v. Ledebur: *Das königl. Museum* p. 98 omtalte stykke er af denne art. Smlgn. v. Ledebur: *Die heidn. Alterthümer des Reg. bezirks Potsdam*, p. 9.

[7] Alle disse sager i Märkisches Museum, smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie* X, Verhandl. p. 434, 436 f.

ger optræder altså tildels Hallstattske og italiske bronce- og jernsager ved siden af nordiske og det vestlige broncer. Af for Hallstatt-gruppen særlig karakteristiske sager kan foruden den nævnte dopsko anføres: 1 Hallstatt-fibula med to spiralskiver fra Lausitz (i Görlitz), 2 lignende fra Sommerfeld, Kr. Krossen og 1 fra Zilmsdorf, Kr. Sorau (Kongl. mus.); pl. XX, fig. 13 er et bælte af bronceblik med drevne ornamenter, helt som mange Hallstattske; det er fundet ved Blankenburg nær Prenzlau i Uckermark sammen med mange broncer, hvoriblandt en riflet halskrave (diadem), nogle i forskellige retninger vredne halsringe, spiralarmbånd m. m; fundet bevares i museet i Stettin.[1] Den nævnte spiral-fibula fra Zilmsdorf er forsynet med tutulus-knopper midt på begge spiralskiver, nittede til under spiralerne lagte jernskiver; dens nål synes og at have været af jern; sammen med den fandtes andre Hallstatt-sager, flade armbånd prydede med cirkelslag, andre armringe, et par ringe, hvorpå blå glasperler, og hvortil er fæstet mange små broncekæder endende i blikstykker med drevne ornamenter; den pl. XX, fig. 7 afbild. jernnål, hvis hoved er beklædt med en dreven bronceplade, samt desuden nordiske ringe, vredne i forskellige retninger m m.[2] De to fibulaer fra Sommerfeld, der er fragmentariske, har også haft knopper og jernplader fæstede til spiralskiverne; mellem de mange ringe, hvormed de fandtes sammen, er de fleste nordiske, vredne; nogle armringe er af Hallstatt-typus. Pl. XX, fig. 10 er en broncehjelm, fundet ved Pförten i Nieder-Lausitz; sådanne hjelme forekommer oftere i sydeuropæiske fund og er visselig af etruskisk oprindelse;[3] i nær forbindelse med hjelmen nævner jeg en etruskisk fibula (som Hildebrand, *spännets historia*, fig. 33), funden ved Koltzen, Havelland, »i en urne« (Märk Mus.). I forbindelse med Hallstatt-sager har jeg ovenfor stadig anført hule nordiske broncealders-ringe af typen pl. XIV, fig. 10, om hvilken jeg tror, at den stammer fra

[1] LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, II, II, pl. III, 1.
[2] Smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, p. 419, hvor fra dette fund endnu flere sager af samme karakter anføres, som dog ei er bevarede.
[3] LINDENSCHMIT: l. c. I, XI, pl. I, 1.

en inden Hallstatt-gruppen hjemmehørende; adskillige sådanne ringe er fundne inden det her behandlede område. På Pfaueninsel ved Potsdam er to store exemplarer fundne (Kongl mus. I, 3029—30); et lignende stykke haves fra en af gravhaugerne ved Trieglitz i Priegnitz[1] (hvorfra ovenfor flere sager anførtes); en liden beslægtet hul armring fra samme findested har det kongl. museum (no. II, 6741); i museet i Halle findes også en sådan ring, med punsede ornamenter, indsendt fra egnen af Golssen med en broncepincet som pl. X, fig. 19; i en samling i Guben bevares 3 sådanne hule ringe, der har åbningen på undersiden, fundne sammen nær denne by.[2] Som beviser på indflydelse fra Hallstatt-gruppen ser jeg også fuglefigurer af en egen udpræget art, mindende nærmest om ænder, med brede næb (pl. XIX, fig 9); sådanne findes anbragte på bøilen af to brilleformede spænder, fundne inden dette område, den ene ved Schwachenwalde, Kr. Arnswalde, den anden ved Steinbeck, Kr. Ober-Barnim, begge tilhørende større broncefund;[3] fremdeles er i Brandenburg fundet et par tutuli, der ovenpå har en sådan fuglefigur (pl. XX, fig. 14).[4] Sammen med fuglefigurerne må også nævnes et oksehoved med vidt ud fra hinanden gående horn (pl. XIX, fig. 7), som også i sin stil og karakter slutter sig til Hallstatt-gruppen; det er fundet ved Gr. Pankow i West-Priegnitz.[5]

I rækken af de fund, der vidner om indflydelser fra Hallstatt-gruppen og om import af produkter af denne gruppes og af ældre italisk industri, indtager de inden det her behandlede om-

[1] I Märk. Mus., *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verhandl. p. 434.
[2] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 95.
[3] Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 97, 98; den fra Steinbeck er her afbildet pl. XI, fig. 1. I dette arbeide har jeg også p. 108 f. udtalt den opfatning, at den nordiske broncealders hele gruppe af brilleformede fibulaer typologisk stammer fra den Hallstattske fibula med to spiralskiver. Nedenfor skal berøres, hvorledes dette forhold kan give anledning til at anstille nye betragtninger over den østlige nordiske broncegruppes hele karakter og oprindelse.
[4] Den ene, funden ved Hohenwalde, er afbild. hos Kemble: *Horæ ferales*, pl. XXV, fig. 20.
[5] *Zeitschrift für Ethnologie*, V, Verhandl. p. 201.

råde hyppigt forekommende broncevogne en fremragende plads. Pl. XX, fig. 8 fremstiller en ved Burg i Spreewald i myr funden sådan vogn.[1] Den er ganske liden; akselens længde er kun 18 cm; som det sees, er den forsynet med 3 hjul med 4 eger på en aksel; til denne er fæstet en gaffelformet vognstang, der over akselen ender i to lange opstående stykker, der løber ud i hoveder, som mest ligner fuglehoveder, men er forsynede med store horn; foran ender vognstangen i en fal, hvori åbenbart en træstok har været fæstet; på vognstangen er anbragt tre fuglefigurer, der ligesom de omtalte hornede hoveder vender bagud. En lignende vogn var tidligere fundet ganske i nærheden;[2] et tredie exemplar er fundet mellem Frankfurt og Drossen;[3] et fjerde er ovenfor pag. 58 omtalt fra Ober-Kehle ved Trebnitz i Schlesien.[4] Dele af lignende vogne er vistnok også to små hjul, som allerede i 1740 fandtes i en urne nær Frankfurt a. O.,[5] samt to andre lignende hjul, fundne ved Friesack.[6] Virchow har særlig belyst disse fundstykker og fremhævet deres betydning; han gør opmærksom på, hvorledes de her anførte exemplarer, fremkomne inden et forholdsvis lidet territorium, i typisk henseende danner en egen gruppe, forskellig fra de i andre egne fundne små broncevogne; – fælles for de her anførte er, at de kun har en aksel, at de alle er forsynede med en vognstang med fal for en træstok, og at de er udstyrede med fugle- og oksehoveder.[7] Han hævder, at de må

[1] Virchow i *Monatsberichte d. K. Preus. Akad. d. Wissensch.*, 1876, p. 715 ff. Den findes nu i det kgl. museum i Berlin (no. II, 10,482).

[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, V, Verhandl. p. 198, XII, Verhandl. p. 144 den er afbildet i *Compte-rendu du congrès de Paris*, 1867, p. 254. Den bevares i Virchows samling.

[3] Beskrevet og afbildet i *Meklenbürgische Jahrbücher*, XVI, 1851, p. 262; den eies af gymnasialsamlingen i Neu-Ruppin.

[4] *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, 27. Bericht, pl. II, fig. 28; også afbildet i *Zeitschrift für Ethnologie*, V, pl. XVIII, fig. 1.

[5] v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 70 f. (no. II, 1060—61. Det må være en forveksling, når der i *Zeitschrift für Ethnologie*, V, Verhandl. p. 202 under dette no. nævnes to tutuli med fuglehoveder).

[6] v. Ledebur: *Die heidn. Alterthümer des Reg. bez. Potsdam*, p. 34.

[7] Virchow: *Compte-rendu du congrès de Paris*, 1867, p. 251 ff.

have været anvendte ved den religiøse kultus, ligesom de andre broncevogne; denne her ved Oder forekommende gruppe betegner han som *Deichselwagen;* uagtet formens tilsyneladende lokalt begrændsede optræden anser han disse nordiske dog for importartikler fra sydligere egne og fæster sig i den henseende ved de på dem anbragte fuglefigurer og hornede hoveder, der knytter dem sammen med Hallstattske og italiske stykker; jeg tror, at han heri har fundet det sande. Den anden gruppe danner *Kesselwagen*, af hvilke exemplarer vil omtales nedenfor fra Meklenburg og Sverige,[1] den tredie gruppe er *Plattenwagen*, af hvilke det mest bekjendte stykke er Judenburger-vognen fra Steiermark.[2]

Der er altså i Lausitz og Brandenburg ingen mangel på spor af, at Hallstatt-gruppen også her har øvet indflydelse, på vidnesbyrd om, at handelsforbindelser her ligesåfuldt som længere øst spredte Hallstattske og italiske industriprodukter vidt om Men medens i Schlesien og Posen jernsager indtog en fremtrædende plads i fundene og lod os opfatte en begyndende almindelig anvendelse af dette metal under denne sydlige indvirkning, optræder her jernsager af denne art kun sparsomt; vi ser de Hallstattske broncer i selskab med de nordiske broncetyper og ser den Hallstattske indflydelse befrugtende påvirke de nordiske broncegrupper og fremkalde udviklinger, der helt falder indenfor den periode, som fundene her karakteriserer som en broncealder. I dette afsnits slutningskapitel skal der dvæles noget nærmere ved dette forhold; her bliver nu kun at konstatere, at således som

[1] Foruden de nedenfor under Meklenburg og Sverige omtalte exemplarer fra Peccatel og Ystad kan nævnes et expl. fra Siebenbürgen i antik-kab. i Wien (*Archiv des Vereins für siebenb. Landeskunde*, XIII, pl. XI, fig. 9; også afbild. hos BRUZELIUS: *Svenska fornlemningar*, II, pl. VI, fig. 1).

[2] Om vognen fra Strettweg ved Judenburg se *Mittheilungen des historischen Vereins in Steiermark*, III, 1852, p. 67, pl. III—VI. Disse *Plattenwagen* er hidtil kun fundne syd for Donau; fra Italien haves flere exemplarer (se f. ex. *Archæologia*, XLI, p. 206, pl. IV, XLII, p. 490, pl. XXXII); et i Meklenburg fundet exemplar, der muligens har været af denne art, vil nedenfor omtales. — En udsigt over de fleste af de til den tid bekendte fund af små broncevogne er givet af MONTELIUS i en opsats om vognen fra Ystad i *Månadsbladen*, 1873, p. 4, 19, 52.

materialet hidtil foreligger, kan man ikke udtale, at indflydelserne fra Hallstatt-gruppen her forårsager, at jernet bliver videre fremtrædende i fundene; det spores vistnok ofte, men efter fundenes hele indhold bliver denne Hallstattske indflydelses tid her endnu stadig at karakterisere som broncealder.[1] Forskningen må nu skarpt have sin opmærksomhed rettet mod dette punkt; først når et brugbart materiale vindes, vil mere lys kunne kastes over dette endnu dunkle forhold.

Hvor inden dette gebet oldsager af jern først bliver fremtrædende i fundene, er det de for Tène-gruppen karakteristiske former, som viser sig.

Hvorledes disse jernsager lidt efter lidt vinder råderum på urnemarkerne og efterhånden afløser de gamle broncer som gravgods, kan man iagttage på flere steder. Ved Fohrde Gallberg, i egnen af Brandenburg a. H., findes lige ved hinanden flere urnemarker af denne art;[2] på den ved no. II betegnede gravplads viser urnerne den gamle typus og slutter sig i det hele til de på pl. XVIII afbildede former; gravgodset består gennemgående af små broncesager, som nordiske flade knive, pincetter o. s. v.; der fandtes og en liden jernring, men den var det eneste stykke jern mellem 200 urnefund. Gravpladsen no. I viste i det hele endnu de samme hovedformer af urner, men gravgodset er af helt anden karakter; de gamle broncer afløses af Tène-fibulaer af bronce og jern, af jernbæltehager, jernnåle o. s. v. På denne

[1] Den eneste af de ældste i fundene her optrædende former i jern, som muligens kunde stilles i nærmere forbindelse med Hallstatt-former, er vel den pl. XIX, fig. 10 og pl. XX, fig. 14 afbildede bæltehage-typ: det første stykke er fundet ved Radow nær Berlin med blå og gule glasperler (*Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 107), det andet er fra Mittelwalde, Kr. Teltow, med nåle af bronce og jern; fra Kümmewitz, Kr. Luckau, har Märk. Mus. fra urner et lignende fragmentarisk stykke, f. med jernnåle med bøining under hovedet, en øreske og en liden toilette-genstand med kløftet ende (som v. SACKEN: *Hallstatt*, pl. XIX, fig. 15—16), hængende i små broncekæder m. m.

[2] Fundene herfra tilhører samling Stimming i Brandenburg a. H.; jeg så dem ved udstillingen i Berlin i 1880; smlgn. *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 78 ff.

gravplads forekom mellem urnegravene også brandpletgrave: levningerne fra ligbranden med gravgodset var nedlagte i et i jorden gravet hul; i en sådan grav fandtes således en spiralarmring og en Tène-fibula af bronce samt en bæltehage af jern. Gravpladsen no. III tilhørte den romerske indflydelses tid; mellem urnerne var her talrige exemplarer med mæander- og punkter-ornamenter; mellem gravgodset var romerske fibulaer fremtrædende: i det hele viste denne gravplads stor lighed med den bekendte ved Darzau (se nedenfor). Af de talrige gravpladser fra den omliggende egn, som var repræsenterede i samme samling som de anførte, syntes Ferchesar at slutte sig til no. II, med kun gamle småbroncer; omtrent samtidige med no. I, med Tène-sager, var fund fra Rietz II, endnu med af skåle dækkede urner af broncealders-karakter (pl. XXI, fig. 20—21), men med nåle og bæltehager af jern og ørenringe med glasperler (som pl. XXI, fig. 16); videre fund fra Bochow (med lignende ørenringe), fra Ragøsen (med Tène-fibulaer og de samme ørenringe), fra Krielow (med Tène-fibulaer, bæltehager, ørenringe, en bronceskål m m.), fra Bukow (med bæltehager og bl. a. de pl. XXI, fig. 3—4 afbildede jernnåle med hoveder af bronce), og endelig fra Grebs og Derwitz (med Tène-fibulaer af bronce og jern, bæltehager m. m). Fra Darzauer-tid ligesom Fohrde Gallberg III var gravpladsen ved Bützow; endnu yngre var den som Rietz III betegnede.

Fra egnen af Neu-Ruppin kan man ligeledes på flere hinanden nærliggende gravpladser iagttage, hvorledes Tène-sager afløser de gamle broncer i urnegravene.[1] Ved Gross-Lüben ved Wilsnack stod urner som pl. XXI, fig. 22, dækkede af skåle, løse i en sandbakke, uden at være omgivne af stene; gravgodset var kun broncer, mest brede pincetter. Ved Wustrau stod urner med brændte ben ligeledes løst i jorden, indeholdende broncer, hvoriblandt en halskrave (»diadem«), flade nordiske broncekníve, samt oftere jernknive som pl. XXI, fig. 10. Ved Binenwalde er på to høi-

[1] Disse fund fra egnen af Neu-Ruppin anføres efter Dr. F. L. W. Schwartz: *Bericht über eine Ausgrabung* (i *Programm des Fr. Wilh. Gymnasium zu Neu-Ruppin*, 1871).

der i terrænet udgravet henved 200 urner; de stod 1½—2' dybt, omgivne af mindre stene på underlag af større stene; i alle urner var brændte ben; i jorden forøvrigt var også spor af ligbrand; især var på en høide ved landsbyen Zühlen i samme dybde som urnerne »en formelig stendæmning, på sine steder endnu stærkt dækket med brandaske.« Urnerne var i form og størrelse forskellige; hovedformerne hænger i det hele sammen med de i broncetid forekommende, se pl. XXI, fig. 14, 15 og 19; farven var varierende fra lyst rød-brunt til sort; den sorte overflade formodes frembragt ved røgdampning under brændingsprocessen. Den pl. XXI, fig. 18 afbildede smukke urne stod nær den omtalte stendæmning; i denne urne lå bæltehagen fig. 1 og de tilbagebøiede fibulaer fig. 2 og 5; fig. 2 er udstyret med knopper af bronce. Mellem oldsagerne på gravpladsen forekom tilbagebøiede fibulaer hyppigst, næsten i alle urner; de fleste var af jern, men ofte med bronceknopper, som fig. 2 og fig. 8, et fragment, hvis bronceknopper har korsformede fordybninger (til indlægning af en emalj-masse?); af bronce fandtes kun to fibulaer, små sirlige stykker som fig. 11 på samme planche. Forøvrigt fandtes især bæltehager som fig. 1, tildels meget forbøiede; med dem var ofte de jernringe, hvori de på bæltet greb ind; af og til var bæltehagerne også ganske små som fig. 9. Oftere forekom også i urnerne ørenringe af bronce som fig. 16—17, med påtrædde glasperler. Mellem andre sager kan nævnes en bronceperle og et tyndt spiralarmbånd af samme metal.

Fra omegnen af Berlin haves lignende fund fra Lichterfelde;[1] urner i stensætninger og med skåle som låg indeholdt broncer; på andre steder stod urnerne løst i jorden, uden at være omgivne med stene og uden låg; i dem fandtes som gravgods Tène-fibulaer, bæltehager, nåle og ørenringe af de ovenanførte arter; særegne syntes nogle fibulaer med hule brede bøiler; en er afbild. pl. XXII, fig. 8; den er som de andre lignende sammestedsfra fragmentarisk, men synes at være af en form, som især er almindelig i

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 342 ff.

det øvre Donaugebets gravhaugfund (fra den yngre Hallstatt-epoke). Ved Tempelhof, nær Berlin, er lignende fund gjorte: urner med nåle og fibulaer af jern, med ørenringe af bronceblik med glasperler o. s. v.[1]

De hidtil anførte urnemarker med Tène-sager tilhører den vestlige del af vort område, og her synes også denne slags gravpladser hyppigst at forekomme De findes dog også i Lausitz; jeg kender imidlertid ei derfra noget betydeligere materiale fra en sådan urnemark. I en oversigt over fundene i egnen af Guben[2] heder det om nogle fund, der indeholdt Tène-fibulaer og bæltehager af jern, at urnerne i disse grave var simple, uden ornamenter og havde skåle som låg, men ingen biurner; som oftest var de også nedsatte uden omgivende stene.

Disse urnemarker, som karakteriseres ved gravgods af Tène-karakter, viser sig således i sin almindelighed at hænge sammen med de ældre, på hvilke jernet ikke optræder; de urneformer, med hvilke Tène-sagerne først viser sig, stemmer ganske med dem, der er gennemgående i de urnemarker, der i karakter slutter sig nær til den nordiske broncetids urnegrave i hauger, og ligesom i disse findes biurner ei hensatte ved siden af de egentlige gravurner. Først efterhånden forandres lerkarrenes former og karakter; specielt kan fremhæves, at sorte, røgsværtede kar synes at blive hyppigere; i mere almindelige træk lader forandringen sig dog ei endnu skildre; lokale forskelligheder er fremtrædende; fra et sted anføres det således som karakteristisk for de ældste grave med jernsager, at urnerne står i stensætninger og med skåle som låg; fra et andet sted siges, at mangelen af låg og omgivende stene er betegnende. Savnet af større sammenhængende systematiske udgravninger bevirker, at gravskikkenes udvikling og ændringer endnu ikke i detalj kan opfattes i de forskellige egne. De oldsager, som er de karakteristiske for disse gravpladser fra den begyndende jernalder, er, som det af

[1] I museet i Stralsund, se E. Friedel: *Vorgeschichtl. Funde aus Berlin und Umgegend*, p. 76 f.

[2] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 86, 87, 90.

det ovenfor anførte fremgår: Tene-fibulaer af bronce og jern, bæltehager af bronce og især jern; også disse er i det hele af former, der er karakteristiske for Tène-gruppen; fremdeles ørenringe af bronce med halvrund underdel af tyndt drevet blik og med trådformet overdel, hvorpå som oftest glasperler; jernknive som pl. XXI, fig. 10 og af mere halvrund form, mindende om former i bronce, nåle af jern og bronce med bøining under hovedet m. m. Våben og større sager er her ligesom ved de ældre urnemarker yderst sjeldne, forekommer sågodtsom ikke, — noget som naturligvis væsentlig skyldes gravskikkene, og hvoraf der ei må sluttes, at større våben o. s. v ei fandtes hos vedkommende folk.

Gravpladser med Tène-sager vil utvivlsomt efterhånden komme frem i betydeligt større antal, end man hidtil kender, over hele dette område, og større systematiske undersøgelser vil kunne give os et ganske anderledes fyldigt indtryk af denne ældste jernalder og dens væsentlig på indflydelser fra Tène-gruppen beroende kultur, end vi kan have fra de hidtil foretagne undersøgelser. Der haves dog en stor mængde fund af Tène-sager fra hele dette område foruden de ovenfor exempelvis anførte samlede gravpladsfund; talrige af disse mere enkeltvis gjorte fund hidrører vel også fra gravpladser, og de har leveret former, som supplerer det allerede anførte materiale.

I de Berlinske museer bevares Tène-fibulaer fra en mængde forskellige findesteder inden dette område, de fleste, som det synes, fra dets vestlige del, men også adskillige fra Lausitz. Et særlig mærkeligt exemplar er pl. XXII, fig. 11; bøilen er prydet med to menneskeansigter i relief, og dens tilbagebøiede parti ender i et væderhoved; dette stykke, der vel tilhører periodens yngste udviklinger, og som i form og karakter nærmest henviser til den ved sine fortrinlige metalarbeider udmærkede rhinske gruppe (pag. 24), er fundet ved Niederschönhausen ved Berlin.[1] I forbindelse med denne fibula må og nævnes en smuk hank til en broncevase, fundet nær Potsdam (Kongl. mus.); den stemmer

[1] Lindenschmit: *Die Alterthümer unserer heidn. Vorzeit*, III, IX, pl. I, fig. 5.

i form ganske med hankene på de broncekander, der er så karakteristiske for de nævnte rhinske fund. Pl. XXI, fig. 13 er halvdelen af en Tène-halsring, åben og med ender som hule skåle; med fibulaen fig. 12 er denne halsring fundet i en urne ved Lichterfelde ved Berlin[1] Flere sådanne halsringe er fundne inden gebetet; ved Potsdam fandtes i 1874 to stykker ved det nye palæ (Märk. Mus.); fra Teltow haves ligeledes en sådan, måske funden med den pl. XIX, fig. 6 afb. bæltehage af jern;[2] ved Wall ved Carwe er også en sådan ring funden med en lang smal bæltehage af jern.[3] Bæltehager af bronce og jern haves ligeledes fra forskellige findesteder i flere former.[4] Pl. XXI, fig. 6 er et i Brandenburg fundet exemplar af bronce; hovedpartiet er støbt, med 7 ribber, hagen er afbrudt; særegen er denne form ved sit bagerste parti, hvor den er sammensat af 3 led; et fuldstændigt exemplar af samme typ er fundet ved Haaso, Kr. Guben;[5] et andet er fundet ved Hohensaathen i Oderbruch.[6] Det pl. XXII, fig. 10 afbild. stykke bevares i museet i Berlin; dets findested kendes dog ikke; ved sine støbte ornamenter på knopperne slutter det sig til Tène-gruppen (smlgn. ringene pl. V, fig. 2—3). En eiendommelig bæltehage er en af jern i gennembrudt arbeide (i Kongl. mus.), funden i Brandenburg. Eiendommelige stykker, som vel og må nævnes i forbindelse med Tène-sagerne, er nogle smykkeplader af drevet bronceblik (en afbild. pl. XXII, fig. 9); en række sådanne kan sees at have været anbragte på smale bånd af jern; hvortil de har tjent, synes uvist; med bæltehager, nåle af bronce og jern,

[1] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 114, *Photographisches Album der Ausstellung*, IV, pl. 15.
[2] v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 86.
[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 107.
[4] Om bæltehagernes typer se en opsats af Voss: *Ueber Gürtelhaken*, i *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 105—8 med pl. VI.
[5] Voss, l. c. p. 106, *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 94.
[6] Forhen i saml. Kirchner i Walchow, smlgn. Schwartz i *Neu-Ruppiner Program 1871*, fig. 21. Dette er sandsynligvis det samme expl., som afbildes hos Voss, l. c. pl. VI, fig. 6; findestedet angives der som Hohen-Wutzow ved Königsberg i Neumark. Det bagerste parti af denne er afb. på vor pl. XXI, fig. 7.

ørenringe som pl. XXI. fig. 16 og andre særegne som pl. XXIII, fig. 4, m. m., er disse plader fundne i grave ved Eichstädt i Havelland; lignende plader haves også fra Kremmen ved Havel.[1]

Det er altså indflydelser fra den sydligere Tène-gruppe, som her bringer den nordiske broncealder til afslutning og lader den ældste jernalder fremstå. Nogle blandede fund, hvor Tène-sager optræder mellem de gamle broncer, illustrerer berøringen. I Märk. Mus. bevares et stort depotfund fra Werder, Kr. Zauche-Belzig: i en urne fandtes en mængde broncer, ringe, en halskrave, en fibula med bred oval plade,[2] pålstave, sigder, nåle m. fl. gamle broncer; blandt disse sager lå og en Tène-fibula som pl. XXI, fig. 12, et stykke af en Tène-halsring og en liden bæltehage af jern. I et lignende fund fra Grenzhof ved Königsberg i N. ligger også et stykke af en halsring, endende i skållignende knopper, mellem en mængde gamle broncer (Kongl. mus. No. II, 9900 etc.). Det synes, som om Tène-sagerne er hyppigst i vort gebets sydlige og sydvestlige dele, og som om altså indflydelsen fra Tène-gruppen, der har været stærkest; nærmere lader sig dog endnu ei anføre derom, ligesom heller ei om tiden for denne indflydelses begyndelse.[3]

Efter den på grundlag af indflydelser fra Tène-kulturen her udviklede ældste jernalder følger den romerske epoke; dens levninger er såre talrige over hele vort område.

Som indledning til en omtale af den romerske jernalder nævner jeg nogle fund, der især er mærkelige ved en egen art af lerkar, skønne, sorte urner, med punkterede ornamenter, imellem hvilke mæandermotiver er de mest karakteristiske. Ved Buchow, Kr. Ost-Havelland, er i en urne omtrent som pl. XXII, fig. 18 ovenpå

[1] Kongl. mus. no. II, 5600 (Eichstädt) og II, 6270 (Kremmen).

[2] Min typ A, smlgn. Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 68, pl. IV, fig. 2, hvor denne fra Werder er afbildet.

[3] Det er at lægge mærke til, at den fibula, som ligger i det anførte depotfund fra Werder, er af en temmelig udviklet typ, der især synes at høre hjemme Thüringen og ved Rhinen.

de brændte ben fundet broncefibulaen fig. 12 på samme planche; i sin form viser denne sig som en af de ældste varieteter af den af Tène-typen udviklede romerske båndformede provincialfibula;[1] videre indeholdt fundet stykker af en lignende fibula af jern, en broncebøile, hvorpå skrifttegn, der ansåes for gammel-italiske,[2] den pl. XXII, fig. 13 afbildede krumkniv, en saks og en spydspids, den sidste af jern. Fra Milow, Kr. West-Priegnitz, anfører jeg et andet fund: i urnen pl. XXII, fig. 16 fandtes ovenpå de brændte ben 2 båndformede romerske broncefibulaer, mere udviklede end den nysnævnte, idet bøilen dannes af et bredere bånd, nåleskeden er bleven en hel plade og spiralen bagtil dækkes af en hylse; typen er afbildet fig. 14 på pl. XXII; videre en broncenål med bøiet hoved og et par rembeslag af bronce. Sådanne urner med sort overflade og punkterede ornamenter i mæandermotiver haves også fra flere fund inden vort område;[3] talrige er de dog endnu her ikke. Pl XXII, fig. 15 er i form forskellig fra de fleste andre; dens mæandere er og trukne af linier, ei af punktrækker; den hidrører fra en allerede omtalt urnemark ved Gross-Czetteritz i Neumark (p. 167), som forøvrigt i sin største del tilhører en ældre tid[4]

Disse med punkterede og mæander-ornamenter udstyrede urner danner en egen gruppe for sig, som har tildraget sig særlig opmærksomhed. Som grundformer for alle disse kar kan fig. 17—18 på pl. XXII anføres; de punkterede ornamenter er trukne med et hjullignende redskab; i almindelighed har urnerne en sort glindsende overflade, der vistnok er frembragt ved, at de før brændingen er oversmurte med et tyndt lag harpix og olie. Ovenfor er pag. 67, 94 og 102 omtalt flere fund af mæanderurner fra

[1] Smlgn. pag. 44 og pl. V, fig. 6, pag. 94, pl. XIII, fig 7.
[2] Jeg har ei seet dette stykke; det var i 1879 hos Mommsen til undersøgelse: nogen erklæring fra ham om skriftens art og ælde har jeg dog ei seet offentliggjort.
[3] Exempelvis anfører jeg: en fra Wilsnack, Kr. Ost-Priegnitz *(Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 165), en fra Oderberg, Kr. Angermünde, exemplarer fra Seelow og fra Badingen, Kr. Potsdam.
[4] v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 64 ff., pl. IV.

Schlesien, Posen og Polen; i nærmeste forbindelse med dem må og den pag 50 omtalte og pl. VII, fig. 11 afbildede bøhmiske punkter-urne nævnes; den er af samme karakteristiske hovedform. I de følgende kapitler vil talrige fund af denne urne-gruppe anføres, især fra Sachsen, Meklenburg og Hannover; overalt viser det sig, at med disse urner optræder de ældre romerske oldsager; deres tid bestemmes da derved som de 2—3 første århundreder af vor tidsregning Deres udbredelsesgebet er temmelig bestemt afgrændset; de findes over området mellem Elben og Oder og i de til disse floder nærmest stødende landsdele; i Sydtyskland savnes de derimod ganske, ligesom også mellem de talrige romerske levninger ved Rhinen. Karrenes ædle former og stilrene ornamentik med enkle klassiske motiver bringer os til at søge efter fremmede forbilleder for dem; af sig selv kan denne urne-gruppe umulig være udviklet i Nord-Europa. Hostmann har særlig behandlet denne gruppe;[1] han kommer i sin undersøgelse over dens oprindelse til det resultat, at denne ei kan søges i romerske indflydelser; han finder inden den etruskiske industri kilden for de påvirkninger, som i Norden har fremkaldt udviklingen af disse skønne lerkar. Jeg tror, at hans resultat i det hele er rigtigt, at disse med de ældste romerske sager optrædende mæanderurner selv skylder ikke netop romersk, men anden sydlig og italisk indflydelse sin oprindelse. På italisk og i det hele klassisk grund har mæandermotivet spillet en stor rolle i den keramiske industri; allerede på de ældste såkaldte »ariske« malede lerkar er det meget fremtrædende; fra Villanova-fundet finder vi det på pl. I, fig. 1; ved italisk indflydelse kom det også ind i Hallstatt-gruppen (pl. II, fig. 9), hvor det dog kun optræder sporadisk. Jeg skal imidlertid ikke her forsøge en nøiere påvisning af italiske tilknytninger for denne nordtydske gruppe eller af mulige mellemled i Central-Europa;

[1] HOSTMANN: *Der Urnenfriedhof bei Darzau;* her gives en fortrinlig behandling af disse urners fabrikation og dekoration; om jeg også tror, at han har ret i sit resultat med hensyn til disse urners oprindelse, kan jeg dog langtfra dele hans i forbindelse med dette spørgsmål udtalte anskuelser, der ikke anerkender en selvstændig metalindustri i Mellem- og Nord-Europa i førromersk tid o. s. v.

det sydeuropæiske materiale kender jeg endnu kun gennem literatur-studier, ei af autopsi.

Oldsager, der dels er af ligefrem romersk oprindelse, dels skylder romersk indflydelse sin form og karakter, kendes i talrig mængde fra Brandenburg og Lausitz. Indførte romerske sager er først og fremst mynter[1] og statuetter;[2] fremdeles endel broncekar,[3] guldsager[4] m. m. Forøvrigt kan man skelne mellem ældre ro-

[1] Om fund af romersk mynt inden dette område se FRIEDLAENDER: *Funde römischer Münzen im nordöstl. Deutschland* (i *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verh. p. 162 ff., VI, Verh. p. 171); om de lausitziske fund se *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verh. p. 132 og *N. Laus. Mag.*, Bd. 41); smlgn. og FRIEDEL: *Vorgesch. Funde aus Berlin u. Umgegend*, p. 104. De i *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, p. 405 anførte 4 mynter »fundne i urner« er ikke fundne i grave, men alle 4 sammen i et lerkar, der ei synes at have stået i nogen grav *(ibid.* p. 411). Nær Potsdam fandtes i en urne med brændte ben 3 romerske kobbermynter, hvis præg dog ei kunde opfattes (V. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 91).

[2] En skøn Jupiter er funden i Lausitz ved Queis (i videnskabs-selskabets samling i Görlitz; smlgn. *N. Laus. Magazin*, 45, p. 188, med planche); en anden Jupiter haves fra Lichtenberg, Kr. Nieder-Barnim, en tredie fra egnen af Freienwalde (V. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 48); fra Landsberg ved Warthe haves og en broncestatuette (Märk. Mus. no. II, 7719). — I forbindelse med statuetterne nævner jeg her og en scarabæ-gemme, funden nær Guben med 3 denarer *(N. Laus. Magazin*, VIII, p. 35 ff.)

[3] Et smukt spand med ører i form af menneskeansigter og hank med løkke er fundet ved Gnevikow i det Ruppinske i en grav med ligbrand, med mange andre sager (V. LEDEBUR: *Das kgl. Museum*, p. 95 ff., pl. IV); en smuk liden vase er funden i Potsdam. Kasseroller af »form 1« (smlgn. SOPHUS MÜLLER i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1876*, p. 354) er fundne på flere steder: ved Göritz nær Müncheberg er 3 exemplarer fundne med et andet broncekar, mange fibulaer m. m. (løst gravfund? eller vel snarere fra skeletgrave; smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, p. 30, *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 118); 1 exemplar haves fra Kr. Züllichau (i Märk. Mus. II, 5161); ved Kliestow, nær Frankfurt a. O. er 1 exemplar fundet, indeholdende »aske«, med stykker af en lerurne, ét sammenbøiet tveegget sværd, facetteret ganske som de nordiske mosefunds, en skjoldbule med høi pig og en spore som pl. XIII, fig. 8 (dette fund så jeg i 1876 i saml. Langerhans i Leipzig). I et fund fra Buckowien, Kr. Luckau, ligger et broncespand af form 2, kasserolle og sil af form 3 (SOPHUS MÜLLER, l. c.); disse kar er ødelagte og forbrændte; med dem er fundet to sammenbøiede tveeggede sværd (det ene med klingestempel), 1 saks og 1 kileformet økseblad (Kongl. Mus.).

[4] Jeg anfører kun en sjelden smuk guldberlok, hængende i en fint hæklet guldkæde, lukket ved en sirlig hægte, fundet ved Buskow ved Ruppin (Kongl. mus. II, 3817).

merske former, der også genfindes i Italien og de i det hele yngre særlig provindsiel-romerske, der ikke synes at forekomme på italiske findesteder[1] I størst formrigdom optræder fibulaerne; fra former som pl. XXII, fig. 12 og fig. 2, pag. 67, hvilke må ansees for de ældste romerske provindsial-former, stammer en mangfoldighed af typer og varieteter; en nærmere indgåen på alle den romerske periodes former og oldsager ligger dog her udenfor min opgave. Den romerske periodes levninger stemmer her forøvrigt nøie med den nordiske ældre jernalders sager og peger i sin oprindelse for største delen hen til Romerrigets grændseprovindser; våbenformerne er de samme, som vi bedst kender fra de store danske mosefund; også for en mængde andre sager finder vi inden dem paralleler[2] o. s. v. Med hensyn til gravskikkene inden denne romerske periode må det anføres, at flere forskellige arter af begravelser synes at forekomme samtidig, uden at man dog endnu har materiale nok til klart at belyse dette forhold. Urnemarkerne fortsætter sig også ind gennem denne periode; exempelvis anfører jeg en gravplads ved Rampitz, Kr. W. Sternberg: urnerne synes at stå løst i jorden, uden stensætninger omkring; mellem gravgodset forekom her en Tène-fibula, bæltehager, knive og spydspidser, en skjoldbule med pig, og af romerske genstande fibulaer, en spore, bæltespænder og mange små sager, der sammenlignes med sager fra Darzau.[3] De ovenfor omtalte fund af mæander-urner hidrører og fra sådanne gravpladser; fra tilstødende landskaber vil nedenfor nævnes hele urnemarker, hvor denne slags urner forekom i betydeligt antal. Med hensyn til de almindelige urneformer i denne periode kan siges, at de fortsætter de i tidligere perioder forekommende; nye udviklinger finder

[1] En sådan adskillelse er først gennemført af Sophus Müller i hans allerede citerede afhandling i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1876.*

[2] Jeg tager anledning til her at nævne et skønt stykke i det kgl. museum i Berlin: en broncekæde med egenødformede mellemled, ganske som mosefundene, desværre fra ukendt findested (II, 491, v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 199).

[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 372, XII, Verhandl, p. 25.

naturligvis også sted, og i dem kan tildels romersk indflydelse iagttages.[1] Nær Müncheberg er en sådan gravplads fra denne periode forstyrret, hvorved et mærkeligt fund af oldsager er gjort: 3 skjoldbuler med håndtagsbeslag, to spydspidser, hvoraf den ene med en med sølv indlagt runeindskrift, knive, nøgler som pl. X, fig. 20—21, låsbeslag som pl XIII, fig. 12, bæltespænder m. m.; alle jernsager bærer glødeskal og har således været med på ligbålet.[2] Ved Ragow i Spreewald er en gravplads, der har leveret mange mindre jernsager fra denne og en lidt senere tid; jeg nævner mange krumknive som pl. XXII, fig. 13 og jernbeslag af et lidet træspand.[3] Ved Jauernicker-Berg i Ober-Lausitz synes større fund af jernsager at være gjorte ved urner, deriblandt også sammenbøiede våben o s. v.; de her fundne sager er dog vel ei bevarede.[4] Af en noget anden art end disse urnegrave har vel flere af de i note 3 ovenfor på pag 186 omtalte fund været; her har vi vel at gøre dels med grave, hvor et broncekar gemmer de brænte ben, og hvor mange forsætlig ødelagte jernvåben er medgivne, dels også med skeletgrave på flad mark med rigt udstyr af kar o. s. v.

Den germanisk-romerske periode på dette område mellem Oder og Elben vedvarede til henved midten af det første årtusinde af vor tidsregning; ved Slavernes fremtrængen blev de tidligere

[1] Oftere findes urner, der i form og forhold påfaldende minder om de romerske lerkar ved Rhinen, men som i teknik o. s. v. helt slutter sig til de ældre hjemlige. — Jeg nævner i denne forbindelse en i en urne funden romersk lerlampe fra egnen af Frankfurt a. O. (v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 72).

[2] *Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit*, XIV, 1867, p. 34 f., *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 109, *Photographisches Album*, IV, pl. 12. Med urnespydet må sammenlignes det ovenfor pag. 155 omtalte stykke fra Kowel i Wolhynien; med dem sammenstiller jeg her og en ganske lignende spydspids, funden i Spreewald, der på den ene side har et hagekors, der vel har været indlagt med sølv (i saml. Blell på Tüngen i Østpreussen; jeg så en tegning af det hos Dr. Bajuck i Königsberg i Pr.).

[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 94. I Märk. Mus. bevares (no. II, 2071 etc.) et lignende fund fra Lübben fra urnegrave; også i dette er stykker af jernbeslag til et lidet træspand.

[4] Preusker: *Blicke in die vaterl. Vorzeit*, II, p. 130, 158.

germaniske folk her for en væsentlig del trængte tilbage og deres jevnt fremadskridende udvikling her afbrudt.

KAPITEL VI. KONGER. SACHSEN. PROV. SACHSEN. ANHALT. BRAUNSCHWEIG.

I forrige kapitel behandledes en større del af gebetet mellem Oder og Elben; i dette kapitel skal undersøgelsen beskæftige sig med det nærmest vest derfor liggende gebet, de sachsiske lande ved Elbens venstre bred, dog ikke Nedersachsen (Hannover) henimod Elbens munding Anhalt og Braunschweig tages her med; det Thüringske område, som arkæologisk slutter sig nærmest til Mellem-Europa, vil kun mere løselig behandles.[1]

Urnemarker, der i sine hovedtræk slutter sig til de lausitziske, findes også inden dette område, især i dets op til Lausitz grændsende østlige dele. Exempelvis anfører jeg en gravplads ved Strehlen, nær Dresden, der i den nyeste tid delvis er undersøgt og godt publiceret.[2] Få fod under jordens overflade stod her urner med brændte ben, ordnede i rækker, for det meste overdækkede med flade skåle; i urnerne var de brændte ben blandede med jord og aske; her og der fandtes også brændte ben i en hob uden at være indesluttede i noget kar. Ved gravurnerne var regelmæssig endel biurner stillede; oftere var indtil 4 små kar indesluttede i et større. Urnerne havde gennemgående en rødlig-gul overflade; sværtede kar var her meget sjeldne. Deres former sees

[1] Om ældre literatur angående oldsager på disse områder se ALBERTI: *Variscia,* I, p. 88 ff., KLEMM: *Handbuch der german. Alterthumskunde,* p. 397 ff.; en udtalelse fra 1590 om urnefund ved Meissen anføres i *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthropol. Gesellschaft,* 1876, p. 130 f. Nyere literatur vil citeres nedenfor, efterhånden som den benyttes; samlede oversigter for dette område foreligger ikke endnu. — Materialet fra dette område kender jeg især fra samlinger i Dresden, Leipzig, Halle, Quedlinburg, Wernigerode, Jena, Gotha og flere mindre steder; for provinds Sachsen er de Berlinske museer også meget indholdsrige.

[2] H. B. GEINITZ: *Die Urnenfelder von Strehlen und Grossenhain,* Cassel, 1876.

af pl. XXVIII; de fleste på denne planche afbildede hidrører fra Strehlen; fig. 1–3 fremstiller de for biurnerne almindelige former; som en særegenhed kan anføres, at mange af disse i bunden havde en liden rund åbning.[1] Fig. 5 er en udviklet bukkelurne; sådanne var dog her langtfra så almindelige som i Lauzitz. Temmelig ofte findes kar med indvendig facetteret rand, ligeså små kar, der ved skillevægge er delte i to og tre rum. Gravgodset var ikke rigt; det bestod især af nåle, små ringe og knive af bronce; pl. XXII, fig 2-5 og 7 fremstiller nogle af broncerne; kniven fig. 7 slutter sig ganske til den pl. XIX, fig. 1 fra Lausitz afbildede form.[2] Jern forekom ikke i urnerne på denne gravplads. I samme arbeide redegøres for undersøgelser på en liggende gravplads ved Grossenhain, der i enhver henseende var overensstemmende; benurnerne stod her ofte på en flad sten og var overdækkede med en sådan. Forøvrigt kendes en stor mængde sådanne urnemarker i Sachsen; de viser i anlæg og indhold gennemgående overensstemmelser.[3] Ved siden af urnegrave på flad mark forekommer også gravhauger med urnebegravelser, med de samme lerkarformer og småbroncer, altså ganske samtidige med fladgravene; i disse hauger findes snart en enkelt, snart flere begravelser; ligesom ofte på urnemarkerne er begravelsen her stadig omgivet med stene; sådanne hauggrave synes sjeldnest i øst; tildels er de udvendig omgivne med en stenkreds, et træk, der bliver hyppigere, jo længere man kommer mod vest. Urnemarkerne er talrigst i Elbens dal og de den omgivende egne; i den sydlige del af Sachsen forekommer de næsten ikke; høilandet syd for linien Pirna-Zwikau er yderst fattigt på oldtidslevninger.

[1] For at aflede fugtighed? Eller at sammenstille med det i p. 165 note 4 anførte?

[2] Hos GEINITZ afbildes pl. VII, fig. 8 en nål, der også skal være funden i en urne ved Strehlen; dens hoved dannes af tre i hinanden slyngede ringe, der omgiver en indfattet glasperle; ved første øiekast vil dog enhver kyndig erkende denne nål for moderne, hvad også selve stykkets patina etc. tilfulde beviser.

[3] Smlgn. PREUSKER i *Blicke in die vaterl. Vorzeit*, III, p. 199 ff., SCHUSTER i *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthropol. Gesellschaft*, 1874, Verh. p. 3 ff.

Gennem Elbens dal synes disse gravskikke i Sachsen at være indkomne fra Bøhmen, hvorfra de, som ovenfor omtalt, vel også er udbredte til Lausitz Når vi sammenligner de sachsiske gravpladser med de lausitziske, er overensstemmelserne store og gennemgående såvel i anlæg som i indhold; dog er de særlig lausitziske udviklinger af urneformer ei her så fremtrædende; heller ikke synes de sachsiske urnegrave at være så rigt udstyrede med biurner som de lausitziske; i Sachsen synes mere end 4—6 urner i hver grav sjelden at forekomme. Grafitsværtede kar er i Sachsen endnu sjeldnere end i Lauzitz; i hovedformer og ornamentik er dog lighederne gennemgående; også her er med streger udfyldte trekanter det almindeligste ornaments motiv. Klapre-genstande forekommer også her hyppigt, flaskeformede som pl XVIII, fig. 7, tøndeformede som fig. 8; fugleformede findes oftere.[1] Pl XXII, fig. 1 er et mærkeligt lerkar fra en urnemark ved Connewitz, nær Leipzig; det har ben som to menneskefødder.[2] Dobbeltkarret pl. XIX, fig. 14 er fundet ved Weinböhla nær Meissen.[3] Med hensyn til gravgods stemmer i det hele de sachsiske med de lausitziske; knive som pl. XXII, fig. 7 er hyppige; flere sådanne samt den fig 6 afbildede kniv er f. ex. fundne på den nysnævnte gravplads ved Weinböhla; bronceknive som pl. XIX, fig. 2 er fundne ved Grossenhain. Imellem broncenålene synes former med indbøining under hovedet at være sjeldne i Sachsen. Jern savnes i Sachsen som i Lausitz på en mængde af disse gravpladser.

I den nord for kongeriget Sachsen liggende del af provindsen Sachsen findes også den samme slags gravpladser. Særlig rig på oldtidslevninger er her egnen om Schlieben, den egn, som gennemstrømmes af Schwarze Elster.[4] De med de sachsiske urne-

[1] F. ex. *Zweiter Bericht an die Mitglieder des Sächsischen Vereins zu Leipzig*, 1826, fig. III.
[2] *Ibidem*, p. 23, fig. II.
[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 95.
[4] Egnen om Schlieben er i arkæologisk henseende undersøgt og beskreven af F. A. Wagner: *Tempel u. Pyramiden der Urbewohner*, 1828, *Ægypten in Deutschland*, 1833; om nyere undersøgelser i denne egn se *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 166 ff.

marker stemmende oldsager forekommer her især i gravhauger, af hvilken slags levninger der i denne egn i 1833 registeredes 1022; på en enkelt gravplads, ved Kl. Rössen, hvor de fleste undersøgelser er foretagne, taltes 435 hauger. Haugene er ved foden omgivne af en grøft; i dem finder man en eller flere urnegrave; i midten står en hovedurne med de brændte ben, der undertiden er af kolossale dimensioner; [1] oveni og omkring denne findes flere biurner. I former og ornamentik stemmer lerkarrene ganske med de på pl. XVIII afbildede; urner, der ved skillevægge er delte i flere rum, forekommer hyppig, ligeså kar med indvendig facetteret rand; videre klapre-genstande, lerhorn o. s. v. Ofte er urnerne her sorte, ikke alene på overfladen, men helt igennem; dette skyldes dog ei grafittering, men en egen brændings-proces (røgdampning). Gravgodset er ikke rigt, består stadig i små broncesager, ringe og nåle m m.; af og til fandtes større knive; i en urne fandtes [2] ovenpå de brændte ben en liden sigd med knop, nede i urnen midt imellem benene en liden fibula med bred oval plade. [3] Jern sporedes kun sjelden ligesom også glasperler; i det hele og store taget tilhører disse gravhauger en broncealder. Imellem gravhaugerne forekommer tildels også urnegrave på flad mark, med de samme oldsager; en levning fra samme tid er også tildels den store *Burgwall* ved Schlieben, idet gamle lerkar, urner med skillevægge, lerhorn og fugleklappere er fundne på den. [4]

[1] WAGNER: *Ægypten in Deutschland*, omtaler p. 5 fra en haug ved Kl. Rössen en urne, der var $1^1/_4$ alen høi og 3 alen i omkreds.

[2] I en haug ved Annaburg, WAGNER: *Ægypten*, p. 23; fibulaer er omtalt og afbildet i INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze*, I, p. 68 f., pl. IV, fig. 3.

[3] I museet i Halle bevares et lidet fund bestående af en halvrund kniv og en pincet som pl. X, fig. 19, der er forenet på en ring med en nål med en indbøining under hovedet; disse genstande er afbild. i *Photographisches Album der Ausstellung zu Berlin 1880*, VI, pl. I, og i *Katalog der Ausstellung* p. 513 angives det om dem, at de er fundne ved Schlieben; dette er imidlertid feilagtigt; dette fund hidrører fra Vestpreussen, fra en stenkistegrav ved Lesen, 3 mile vest for Danzig, smlgn. FÖRSTEMANN: *Neue Mittheilungen aus dem Gebiete hist.-antiqv. Forschungen*, VIII, 2, p. 14 f., pl. I, fig. 9.

[4] WAGNER: *Ægypten*, pl. 33 f. pl. I, 1, pl. V, 2.

Som allerede nævnt bliver urnemarker sjeldnere henimod kongeriget Sachsens vestlige grændse. De findes dog endnu ud over denne og ind i Thüringen omtrent til Saale; omtrent ved linien Weissenfels-Naumburg-Jena synes urnemarkernes vestgrændse at falde.[1] Gravhauger med ligbrand og broncer bliver også sjeldnere udover denne grændse; vi møder her helt nye arkæologiske forhold: talrige gravhauger, der kun indeholder stensager, og skeletbegravelse som meget almindelig gravskik, med gravgods af broncer og Tène-sager; disse Thüringske forhold skal dog ei nærmere berøres i denne forbindelse.

Når vi mod nordvest følger Elben til de nedre dele af provindsen Sachsen, møder vi det samme forhold som inden de nordlige dele af det i forrige kapitel behandlede område. Broncealderens urnegrave antager her en noget anden karakter: istedetfor de lausitziske og sachsiske urnemarker finder vi her overveiende hyppigt gravhauger. I særdeleshed fra Altmark, fra egnen om Salzwedel, foreligger gode undersøgelser, som lader os kende forholdene.[2] I opkastede runde gravhauger, der ved foden er udstyrede med en eller to stenringe, findes en eller flere af fladere stene dannede kister, hvori står en, sjelden to urner med brændte ben; over begravelserne består haugens øvre del af sten, der undertiden synes lagt regelmæssigt i et eller to dækkende lag. Undertiden findes en med mange kar og biurner rigere udstyret begravelse i bunden af haugen og enkelte urner med brændte ben indsatte mellem stene hist og her i haugens øvre lag. Urnerne i disse grave er gennemgående arbeidede i rå maner; deres hovedformer stemmer omtrent med pl. XIII, fig. 1 og pl. XVIII, fig. 1—3; de er oftest dækkede med skåle; af og til forekommende biurner er mere omhyggeligt arbeidede. Grav

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 197, 331, VII, Verh. p. 42.
[2] Om DANNEILS fortræffelige undersøgelser se flere opsatser i KRUSE: *Deutsche Alterthümer* og i FÖRSTEMANN: *Neue Mittheilungen aus dem Gebiete histor.-antiqv. Forschungen*; især hans *General-Bericht über Aufgrabungen in der Gegendvon Salzwedel* (i *Förstemanns N. Mittheil.*, II, p. 544—584) samt hans oversigt i *Erster Jahresbericht des Altmärkischen Vereins*, Neuhaldensleben 1838, p. 31 ff.

godset er stadig små broncesager, der ofte viser spor af brand; jern forekommer ikke i disse hauger. En anden art af gravhauger er langt mindre omhyggeligt udstyrede; de mangler ofte stenring om foden, stadig det dækkende stenlag, og urnerne mangler i almindelighed de dem omgivende beskyttende stene. Urnerne forekommer i disse hauger ofte i stort antal, nedsatte lige i nærheden af hverandre; de er her dels af samme art som i første slags hauger, dels er de mere omhyggeligt udførte; også her er biurner sjeldnere. Gravgodset er tildels gamle broncer, dels optræder også i denne slags begravelser sager af Tène-karakter, både i bronce og jern. Inden hver enkelt haug er dog begravelsernes karakter den samme; gamle broncealders-sager og Tène-sager findes i almindelighed ikke i samme haug. En tredie slags begravelser er de egentlige urnemarker, anlagte især på sandige høider i terrænet; urnerne er her oftest løst nedsatte, undertiden står de på en flad sten og dækkes af en anden; i form og indhold slutter de sig nær til dem i den anden art af gravhauger; dog er de finere urner her mere fremtrædende, deres forskelligheder større, og med hensyn til gravgods tilhører disse gravpladser ikke alene Tène-perioden, men også den følgende romerske epoke. Mange gravpladser danner overgangen mellem haugerne af den anden art og disse egentlige urnemarker.[1] Det her anførte synes ikke alene at gælde selve Altmark, men i sin almindelighed også at passe på forholdene i det sydvestlige af prov. Sachsen og i Braunschweig.[2]

Til fundene med romerske og med Tène-sager kommer jeg nedenfor tilbage; her skal kun peges på, at de den rene broncetid tilhørende urnemarker, således som vi kender dem fra kongeriget Sachsen, længere nede ved Elben, i Altmark, synes at blive sjeldne; de tilsvarende broncealders-sager optræder her i urnegrave i op-

[1] Smlgn. *Erster Jahresbericht des Altmärk. Vereins*, p. 49 f.

[2] Fra egnen af Halberstadt kender jeg lignende broncealders-hauger som de her skildrede; urner derfra er afbildede i Augustins *Abbildungen von Alterthümern in den Gauen des vormal. Bisthums Halberstadt, beschrieben v. Dr. A. Friederich*, Wernigerode 1872, pl. XVIII.

kastede hauger. Jeg nævner nogle fundstykker, der knytter forbindelsen mellem øst og vest omtrent i retningen af Elbens løb: bukkelurner af Lausitzer-typus er enkeltvis fundne i egnen af Merseburg,[1] ja endog så langt vest som i Braunschweig;[2] en dobbelturne som pl. XVIII fig. 12 er fundet ved Burg nord for Magdeburg;[3] en broncekniv som pl. XIX, fig. 2 er fundet ved Tangermünde ved Elben.[4] Som fund, der karakteriserer disse vestsachsiske broncealders urnegrave, anfører jeg exempelvis: fra egnen af Halle haves fra en urnegrav de forbrændte fragmenter af en i forskellige retninger vreden halsring af bronce, en fingerring som pl. XIII, fig. 15 og en nål med bøining under hovedet;[5]

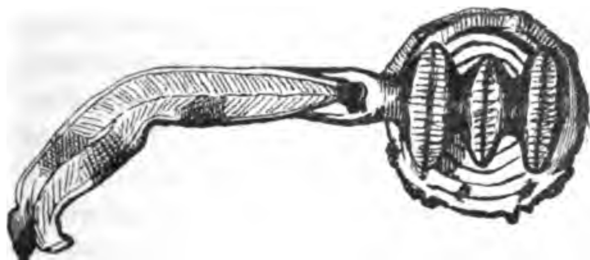

Fig. 15.

ved Güssefeld i Altmark fandtes i en urne med brændte ben i en haug den her som fig. 15 afbild. broncefibula, ganske forbrændt og forbøiet;[6] i andre urner sammesteds fandtes halvsmeltede broncealders armbånd.

Også over det område, som behandles i dette kapitel, er, ligesom på det i forrige kapitel omtalte gebet, adskillige fund gjorte af sager, der enten hører hjemme inden Hallstatt-gruppen

[1] Ved Eilenburg, se WAGENER: *Handbuch der Alterthümer aus heidn. Zeit*, fig. 423.
[2] *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 233, pl. XXV, fig. 10.
[3] v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 139.
[4] I museet i Halle.
[5] I Mineralogiske museum og samling Caro i Dresden.
[6] DANNEIL i *Förstemanns Neue Mittheilungen*, II, p. 125.

eller som gennem dens område og under dens periode er komne ind fra end sydligere egne. Heller ikke her kan dog disse forbindelser med sydligere jernkulturer sees at have øvet så indgribende indflydelse, at en begyndende jernalder træder os imøde i fundene. Enkelte fund af Hallstattske jernsager haves fra det sachsiske gebet; om man end kan antage, at den ringe opmærksomhed, som tidligere lokalforskere viste oldsager af jern,[1] muligens har ladet andre fund af den art gå tabt for videnskaben, har forekomsten af Hallstattske jernsager her dog neppe været synderlig hyppig og har ialfald neppe fremkaldt nogen almindelig brug af dette metal; som af det følgende vil fremgå, viser de gamle broncer sig endnu som de almindelige der, hvor de første Tène-sager optræder. En pålstav af jern som v. Sacken's Hallstatt-værk pl. VII, fig. 17 er funden i kongeriget Sachsen;[2] ved Schlöben ved Roda, i Sachsen-Altenburg, gjordes i en hulning i en stor sten et depotfund, der indeholdt en Hallstatt-pålstav som pl. X, fig. 10, to hulcelter, to i knopper endende store ringe, to sigder, alt af jern, samt af bronce bl. a. en hul støbt ring som pl. XIV, fig. 10.[3] Fra kongeriget Sachsen kan af andre herhen hørende fund nævnes: en hornfibula (som Hallstatt-værket pl. XIV, fig. 10) og nogle andre fibulaer;[4] fra en urnemark ved Dehnitz, hvorfra ellers sædvanlige broncealders-urner, haves nogle drevne stykker af bronce, der ganske ser ud som stykker af hule ringe som pl. XIV, fig. 10, men ei kan have været af sådanne.[5] I indledningen er pag. 17 nævnt, hvorledes nordgrændsen for Syd-

[1] En sådan anke rammer de fleste ældre forfattere, som har skrevet om arkæologiske undersøgelser; selv en så fortjent lokalforsker som Preusker brød sig ei videre om jernsager og samlede dem derfor ikke, »*da sie weit weniger Interesse, als die aus anderen Stoffen, gewähren, auch schon einer späteren Zeit angehören, auf welche die Sammlung weniger berechnet war.*« (*Uebersicht der mit der königl. Antiken-Samml. in Dresden vereinigten Preuskerschen Samml.*, 1856, p. 11).

[2] I Samml. d. deutsch. Gesellschaft i Leipzig.

[3] *Correspondenzblatt des Gesammtvereins d. deutsch. Geschichts- u. Alterthumsvereine*, IX, 1861, p. 109; *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 540, *Photographisches Album*, VI, pl. 16—17.

[4] Samml. der anthropol. Gesellsch., Leipzig (Mus. für Völkerkunde).

[5] Mineralog. Mus., Dresden.

Tysklands gravhaugfund af Hallstatt-gruppen i det hele vel falder ved Thüringen; endel fund haves dog og fra selve Thüringen. Exempelvis anfører jeg et fund fra Stetten, der indeholder rester af et bælte af drevet bronceblik, et par spiralagraffer med jernplader under, mindende om Hallstattske spiralfibulaer, en stor hul ring med indsnit som på bjelder, en fibula af en i de sydtyske gravhauger almindelig form, glasperler, fragmenter af en broncekæde m. m.; fundet er vistnok et gravfund; de nærmere omstændigheder kan jeg dog ei angive. Videre nævner jeg en velbevaret broncedopsko af typen pl. XX, fig. 11.[1] Fra prov. Sachsen haves adskillige fund, som her bliver at anføre. Først nævner jeg nogle fund fra Ober-Wiederstedt, Kr. Merseburg, der synes helt at have Hallstatt-karakter, og som bl. a. indeholder skønne bælter af drevet bronceblik; jeg savner dog nærmere kendskab til disse fund.[2] I museet i Halle bevares to skønne skjolde af drevet bronceblik, utvivlsomt italiske arbeider, fra egnen af Magdeburg.[3] Ved Kalbe a. d. Saale er fundet en Hallstatt fibula med to spiralskiver (kgl. museum, Berlin), i egnen af Halle to fibulaer som Hildebrand, *Spännet*, fig. 75.[4] En fibula som Montelius' *Spännen från bronsåldern* fig. 33 er fundet i det Mansfeldske, en anden som fig. 100 sammesteds ved Freiburg a. d. Unstrut.[5] I museet i Halle bevares en hul broncering af typen pl. XIV, fig. 10, hvis findested dog ei nærmere kendes. Af broncekar er en skål med drevne bukler som pl. X, fig. 1 fundet ved Torgau i en gravhaug med urner og broncer;[6] ved Thale ved Harz er 3 lignende skåle fundne med 6 smykkeplader af drevet bronceblik;[7] en skål

[1] De anførte fund er i museet i Jena.

[2] De bevares i Dr. Dahles samling i Aschersleben; som pag. 17[4] anført kender jeg dem kun fra nogle afbildninger, som jeg så hos Dr. Friederich i Wernigerode.

[3] Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, III, VII, pl. II, 1—2.

[4] I hofapotheker Dr. Caros samling i Dresden.

[5] Begge i Leipzig i det anthropol. selskabs samling.

[6] v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 145.

[7] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 527, *Photographisches Album*, VI, pl. 13—14; tre af pladerne *(phaleræ)* afbild. hos Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, III, VIII, pl. II, 1, 3, 4.

uden bukler, som pl. XX, fig. 9, funden ved Mansfeld, bevares i museet i Halle. Pl. XXIII, fig. 1 er et broncespand, der har havt to hanke; det er fundet ved Neilungen i Altmark sammen med to nordiske hængekar, 9 smykkeplader med øsken under, ganske som de ovennævnte fra Thale, samt henved 60 knapper af bronce (og sølv?).[1] Ved Darsekau, Kr. Salzwedel, fandtes i et nordisk hængekar en mængde broncesager, mellem hvilke også nogle smykkeplader med øskener, lignende i form flade skjoldbuler.[2] Fra Anhalt omtales og et lignende fund af urner, sådanne smykkeplader, desuden forskellige våben m. m[3] Endnu nogle andre fund kunde måske anføres her.[4]

Det er først ved indflydelser fra Tène-kulturen, at i fundene en jernalder her afløser broncealderen, ganske således som på det i forrige kapitel behandlede gebet. Vi befinder os her i de sydligere sachsiske lande på grændserne af Tène-kulturens egentlige område. Som i indledningen pag. 25 antydet hører Thüringen ind under denne oldsaggruppes udbredelsesgebet og danner i så henseende en forbindelse mellem Rhindalens særegne gruppe og Bøhmens Tène-fund; de ældste historiske beretninger lader os kende disse egne som nordgrændsen for Mellem Europas keltiske folk. De talrigste Tène-fund fra Thüringen kendes fra egnen af Ranis (i Reuss);[5] ved skeletgrave på flad mark og i gravhauger fandtes her talrige Tène-sager, våben, tildels sammenbøiede sværd,

[1] KEYSLER: *Antiqvitates selectæ septentrionales et celticæ, Hannoveræ* 1720, p. 511 ff., pl. XVII.

[2] KRUSE: *Deutsche Alterthümer*, III, 1—2, p. 61. FÖRSTEMANN: *Neue Mittheilungen*, I, 3, p. 102—10 med pl. i hefte 4.

[3] KEYSLER, l. c. p. 518; i dette fund var der endnu bevaret rester af læderremme i de anførte smykkepladers øskener; Keysler finder heri bekræftelse på sin formodning om, at de havde været anvendte som *phaleræ*.

[4] F. ex. en ved Kl. Rössen nær Schlieben i en urne funden dyrefigur af bronce, vel forestillende en hest; den kunde sammenlignes med Hallstattske figurer; den er afbildet hos KLEMM: *Handbuch der deutsch. Alterthumskunde*, pl. XXII.

[5] Smlgn. især ALBERTI: *Variscia*, II, p. 61 ff., senere *Jahresberichte d. Voigtländ. Alterthumsforsch. Gesellsch.*; WILH. ADLER: *Die Grabhügel, Ustrinen u. Opferplätze der Heiden im Orlagau*, Saalfeld 1837; *Photographisches Album der Ausstellung zu Berlin 1880*, VI, pl. 25.

fibulaer, ringe o. s. v; mellem de ældre af fundene forekom sporadisk fibulaer af Hallstatt-gruppens yngre (sydtyske) former);[1] de yngste grave dateres ved mynter fra Augusts tid.[2] Fra egnen af Gera haves skønne broncekæder med bæltehager,[3] fra Mirsdorf ved Coburg gravfund både ved skeletter og ved ligbrand.[4] Halsringe haves fra egnen af Meiningen;[5] ved Wendelstein er en skøn halsring med hule endeskåle og med knopper, ornamenterede som pl. V, fig. 2, funden sammen med en broncealders ring, vreden i forskellige retninger; en lignende broncealders-ring er ved Cölleda funden med en Tène-halsring med den nævnte ornamentik på sine knopper og med en bæltehage som pl. XXII, fig. 10.[6] I en gravhaug ved Rastenberg er en lignende Tène-ring funden med et par armbånd og en nål med hoved af samme slags som pl. XXIII, fig 2; fra gravhauger ved Wohlmuthshausen (Weimar) haves sværd og fibulaer m. m af Tène-former; mellem Jena og Lobstedt er Tène sager fundne med urner med brændte ben på flad mark.[7] Ved Borscher Aue ved Geisa er i en gravhaug med brændte ben fundet en broncevase, der synes at slutte sig til de i Rhindalens fund så hyppige etruskiske kander med rigt udarbeidet håndtag.[8] Store fund af Tène-sager er gjorte i Meiningen på Gleichberg ved Römhild: indenfor udstrakte befæstninger af stenvolde er her udgravet de talrigste levninger af boliger o. s v. på denne som tilflugtssted benyttede høide; de talrige fundne oldsager er gennemgående af former, der tilhører Tène-kulturen; endel skeletgrave blev og her trufne, på en eiendommelig måde anbragte inde i stenvolde.[9]

[1] ADLER: l. c. pl. I, fig. 4.
[2] ADLER: l. c. p. 31.
[3] *Photographisches Album*, VI, pl. 24, *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 492.
[4] *Katalog* etc., p. 544 f.
[5] *Photographisches Album*, VI, pl. 20.
[6] Begge disse to fund i museet i Halle.
[7] De sidst anførte fund i museet i Jena, hvor også andre Thüringske Tène-fund.
[8] *Correspondenzblatt d. deutsch. anthropol. Gesellschaft*, 1871, p. 79.
[9] G. JACOB: *Die Gleichberge bei Römhild u. ihre prähistorische Bedeutung (Archiv für Anthropologie*, X, p. 261 ff., XI, p. 441 ff.).

Nærmest nord for Bøhmen-Thüringen, hvor altså Tène-kulturen har haft hjemme, ligger vort i dette kapitel omhandlede gebet Det er naturligt, at den lige søndenfor herskende kultur her må have øvet betydelig indflydelse, og derom vidner også fundene. Fra kongeriget Sachsen kender jeg fra en gravplads ved Pegau endel Tène-fibulaer;[1] fra en urnemark ved Dehnitz ved Wurzen haves Tène-fibulaer og den mærkelige broncenål pl. XXIII, fig. 2, med en hul kapsel fæstet til den ene side af hovede ; urnerne her stemmer i det hele med dem fra broncealderens urnemarker.[2] En smuk bæltehage af bronce som pl. XXII, fig. 10 er funden i Sachsen;[3] fra Gruitsch haves en af de for Tène-gruppen karakteristiske broncekæder.[4] En halsring med hule endeknopper og endel tilbagebøiede fibulaer, som ligger sammen i det tyske selskabs samling i Leipzig, hidrører vel og fra kongeriget Sachsen.[5] Større samlede fund, der viser Tène-kulturens indflydelse mellem de ældre broncer, kan jeg dog ikke anføre fra dette landskab, hvor planmæssige undersøgelser i den nyere tid kun er foretagne i mindre udstrækning, og hvorfra der således endnu ikke foreligger tilstrækkelig rigt og overskueligt materiale.

I provindsen Sachsen er fund med Tène-sager temmelig talrige. Fra det østlige af provindsen anfører jeg fra egnen af Halle nogle fund. I en haug ved Löbejun er fundet en bælt·hage af bronce og to Tène-fibulaer, den ene afbildet pl. XXIII, fig. 3, mærkelig ved at have bøilen udvidet til en rund plade, hvorpå noget har

[1] I samlingen i palæet im Grossen Garten, Dresden.

[2] I Mineralog. Museum, Dresden.

[3] *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 107.

[4] Museum für Völkerkunde, Leipzig.

[5] Også i den Preuskerske samling (nu i antik.-samlingen i Japan. Palais i Dresden) findes nogle Tène-fibulaer, sandsynligvis fra sachsiske findesteder. PREUSKER: *Blicke in die vaterl. Vorzeit*, III, pl. VI, fig. 61—62 afbilder to Tène-fibulaer, en af bronce og en af jern, fra Nunchritz og Nieschütz: fig. 60 sammesteds er et exemplar af bronce ganske som vor pl. XXII, fig. 21, funden i en urne ved Radeburg; dens spiralparti er helt à la Tène, foran har den *umgeschlagen* fod; den må vel opfattes som en varietet af Tène-typ (smlgn. pag. 67 ovenfor). Hildebrand (*Spännets historia*, p. 123) opfatter også denne fibula som en Tène-varietet; på hans figur 107 er dog det tilbageboied: parti feilagtig lagt ovenover nåleskeden.

været indfattet[1] I samlingen i Merseburg haves en prægtig Tène-kæde med dyrehovedformet hage, fra grave ved Aylsdorf, Kr. Zeitz.[2] Ved Langendorf er en broncepincet som pl. X, fig. 19 funden med den pl. XXIII, fig. 5 afbildede bronceknop: i sin ornamentik viser denne det inden Tène-gruppen så hyppig anvendte triskele motiv, behandlet på en for gruppen karakteristisk måde; en anden lignende knop findes og i museet i Halle. En smuk bæltehage af bronce som pl. XXII, fig. 10 er funden ved Gr.-Jena, Kr. Naumburg; en ganske lignende fra Brachstedt bevares i museet i Halle. I dette museum opbevares endnu flere fund med Tène-fibulaer, ørenringe som pl. XXII, fig. 16 o. a, fra forskellige steder i Halle-egnen.[3] Særlig omtale fortjener det mærkelige findested Giebichenstein nær Halle.[4] På en høide findes her i talrig mængde gruber nedskårne i det gule sand og fyldte med sort jord og aske med mange kulturlevninger; i gennemskæringer tegner de sig med skarpe konturer mørke mod den lyse sand, ganske som de pag. 47 f. omtalte og pl. V, fig. 10—14 afbildede lignende bøhmiske levninger; her ved Giebichenstein viser de dog ikke så kunstige konturer; gruberne synes her firkantede eller flade skålformede. Disse gruber er her dels grave, dels levninger efter boliger; tildels er de og opfattede som offersteder. Her træffes både ligbrand og skeletbegravelse; oftere findes også kun partiel ligbrand, med ubrændte kranier; sådanne forekom og i de lignende gruber ved Vokovic i Bøhmen (pag. 48). De fundne oldsager henviser til en tidlig jernalder; urner,[5] klapre genstande og gamle broncer slutter sig til sagerne fra de ældre sachsiske urnemarker; adskillige Tène-sager m m. henviser til den ældste jernalder i disse egne. Særegne var en mængde lersager, som her forekom, i former som cylindere og lysestager m. m. Her

[1] Museet i Halle, *Photographisches Album*, VI, pl. 1.
[2] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 530.
[3] I hofapotheker Dr. Caro's samling i Dresden bevares også adskillige fund af Tène-sager fra egnen om Halle.
[4] Smlgn. Voss i *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 47 ff.
[5] Mellem urnerne fandtes et lidet kar med menneskefod; smlgn. det pl. XXII, fig. 1 afbildede.

fandtes og adskillige oldsager af sten og ben; af særlig interesse er forekomsten af store mængder af ubearbeidet rav. Dette vidner om en befolkning, der drev handel med fjerne egne, og leder tanken hen på de livlige handelsforbindelser, hvortil forekomsten af salt her i Halle egnen gav anledning, og på de mere eller mindre sikre formodninger om en keltisk stamme, der her skulde have drevet saltgruberne (Hallorer).[1]

Længere vest i prov. Sachsen er ved Nordhausen fundet et sammenbøiet Tène-sværd, ved Hasenburg yngre Tène-fibulaer m. m. (museet i Halle); i Quedlinburg bevares på rådhuset flere fund fra byens omegn, tildels »fra urner«: en Tène-fibula funden med en jernring, forbrændte fragmenter af en smuk broncekæde af Tène-form; fra en urne ved Boxorenschanze haves et sammenbøiet enegget jernsværd som pl. XV, fig. 3 med tilhørende skedebeslag af jern som fig 5 på samme planche, et par tilbagebøiede fibulaer, jernknive m. m. Fra Meisdorf ved Selke i Harzen haves talrige herhen hørende fund: i en haug fandtes et broncekar (pl. XXIV, fig. 1) med brændte ben; ovenpå det lå to sammenrullede Tène-sværd og en spydspids af bronce; i haugen fandtes forøvrigt flere sorte lerurner af form som pl. XXII, fig. 18 og med beslægtet ornamentik, med spydspidser af bronce og jern, skjoldbuler og flere fibulaer.[2] Et andet fund derfra indeholder også et broncekar, et sammenbøiet Tène-sværd i jernskede, en sammenbøiet spydspids af jern, Tène-fibulaer m. m.[3] I et tredie fund ligger et lignende sammenbøiet sværd ved siden af en Tène-fibula med knopper som pl. XXI, fig. 8; fra Osterberg ved Meisdorf hidrører en kedel af bronce og jern, der nok har været af samme slags som pl. XV, fig. 1, funden med dyrehovedformede hager m. m.[4] Pl. XXIII fig. 6—8 er 3 urner fra samme findested, fra en fladgrav i en mergelbanke; fig. 6 indeholdt brændte ben, og ved den fandtes

[1] Victor Hehn: *Das Salz*, Berlin 1873, p. 54; det meste materiale om en keltisk befolkning i Halle-egnen er samlet af Keferstein: *Ansichten über die keltischen Alterthümer*, Halle 1846 ff.

[2] Förstemann: *Neue Mittheilungen*, III, I, p. 170—72.

[3] Kongl. museum Berlin, no. II, 9655.

[4] De sidst omtalte fund i Wernigerode og hos Dr. Dahle i Aschersleben.

et ualmindelig smukt Tène-sværd i jernskede, 6-dobbelt sammenbøiet, en sammenbøiet spydspids, 3 tilbagebøiede fibulaer af jern og en af bronce, små ørenringe som pl. XXIII, fig. 9, en bæltehage og en nål af jern m. m.[1] — Fra det Anhaltske nævner jeg og et par fund: fra en urnegrav hidrører nok fragmenter af en bæltehage af bronce, halvsmeltede stykker af en broncehalsring, vreden i forskellige retninger, m. m. (Kongl. museum Berlin, no. II, 5824); i en urne ved Gödnitz ved Elben er funden en keltisk mynt[2]

Fra Altmark foreligger, især fra Danneils fortjenstfulde undersøgelser, et rigt materiale til belysning af Tène-kulturens indflydelse på det nord-europæiske område. Pag. 193 f. ovenfor omtaltes de forskellige arter af begravelser, som her forekommer i de tidsrum, som denne vor undersøgelse vedrører; som der blev anført, optræder jernsager i de altmarkske fund først ved urnegrave i hauger, der især ved mangel af stensætninger o. s. v. adskiller sig fra de hauger, der kun indeholder gravgods af bronce; de jernsager, som her først viser sig, tilhører Tène-kulturens form-gruppe, og de optræder tildels ved urner, der endnu tildels har broncealders karakter, og ved siden af gamle broncer. Jeg skal nærmere omtale nogle findesteder. Ved Lohne undersøgtes først en mådelig stor, kunstig opkastet haug, der i midten havde en stenlægning;[3] under eller over denne fandtes dog intet, men udenfor den opdagedes talrige urnegrave. Urner med brændte ben var nedsatte i sanden, ofte dækkede af en sten; de var forsynede med låg, biurner var ikke medgivne. Lågene var almindelig skålformede; pl. XXIII, fig 10 er en urne med et særegent låg med hank; ved sin indenfor urneranden faldende fals stemmer det med urnelåg, som vi kender fra kap. II og III. I nær-

[1] Jeg så fundet i 1879 i Abt Thieles nye samling i Braunschweig; om urnerne fig. 7—8 var fundne i samme grav, var ikke helt sikkert: i den samme banke fandtes også skeletgrave med romerske sager.

[2] Kruse: *Deutsche Alterthümer* III, h. 3—4, p. 26.

[3] Danneil i Förstemanns *Neue Mittheilungen*, I, 4, p. 157 ff.; v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 119 ff.

heden af haugen fandtes også en mængde urner nedsatte på fri mark, løst i jorden. En hel del urner herfra er ganske vel arbeidede og har sværtet overflade. Disse begravelser var temmelig rige på gravgods; derfra haves halsringe som pl. XXI, fig. 13, armringe, ørenringe som pl. XXII, fig 16 og XXIII, fig. 4 med blå glasperler, fragmenter af Tène-kæder som pl. XXIII, fig. 11 m. m.; fremdeles en mængde tilbagebøiede fibulaer; hosstående fig. 16—17 viser et par exemplarer; særlig mærkelig er fig. 17, idet dens bøile er udvidet til plader, der er besatte med små knopper af ben; pl. XXIII, fig. 12—13 viser detaljer af et par andre fibulaer, udstyrede på samme måde; på fig. 13 er benknopperne fæstede på stifter, der springer ud ved bøilens sider og ende; mange fibulaer var også af jern, nogle af form som pl. XV, fig 4. I stor mængde forekom også bæltehager med tilhørende små ringe; de fleste var af jern, nogle prydede med belæg af bronceblik; pl. XXIII, fig. 14 er et exemplar af bronce, endende i et dyrehoved; sådanne hager hører til i enden på (bælte)kæder som fig. 11. Ved Güssefeld var en betydelig urnemark og umiddelbart ved den flere hauger.[1] Fra en med stensætninger o. s. v. udstyret haug hidrører den pag. 195 som fig. 15 afbildede broncealders-fibula; i andre urner fandtes der armringe og andre broncer, hvoriblandt »et dobbeltkors med hul«, vistnok nålen til en anden broncealders-fibula; i en urne lå 3 nåle, en lang kæde, vistnok af Tène-karakter, samt en mængde glasperler, især blå I en lavere haug, kun omgivet af en enkelt række stene, fandtes i en urne et sammenbøiet Téne-sværd med en på samme måde behandlet spydspids

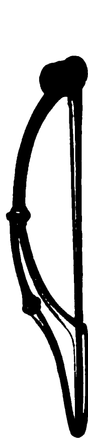

Fig. 16.

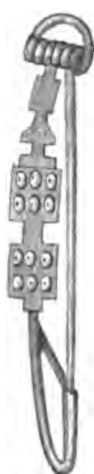

Fig. 17.

[1] Danneil i Förstemanns *Neue Mittheilungen*, II, 1, p. 108—128 med pl. I—II; v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 112 ff.

af jern. I denne haug og i gravene på flad mark udenfor den fandtes forskellige slags urner, dels rødlige af i det hele broncealders karakter, dels smukke sorte kar af formerne pl. XXII, fig. 16—18, med ornamenter af punkter og streger, dog ikke her med mæandermotiver. Begge arter af urner forekom således om hinanden, at der ei kunde konstateres nogen tidsforskel; et iøinefaldende træk var dog, at oldsager sjeldnere forekom med benene i de sorte urner, høist en fibula eller en ring; Danneil antyder, at de måske fortrinsvis indeholdt levninger af kvinder. Af oldsager fandtes forøvrigt fibulaer, bæltehager, nåle, tildels af jern med hoved af bronce, ørenringe etc. På flere gravpladser forekom her de nye jern- og Tène-sager i grave, der forøvrigt havde broncealders karakter; særlig synes blå glasperler at være blandt de nye sager, som først kommer tilsyne mellem de gamle broncer. Også fra den øst for Elben liggende del af prov. Sachsen kan lignende fund anføres: ved Schollene er flere urnemarker undersøgte, hvor bæltehager af jern, ørenringe m. m. optræder ved siden af små broncer som knive, nåle, ringe etc.[1]

Også fra Braunschweig kan jeg anføre fund fra gravpladser, der i det væsentlige slutter sig til de omtalte altmarkske. Fra Lauingen haves Tène-fibulaer af bronce og jern, bæltehager, jernnåle med indbøining under hovedet, ørenringe m. m.; mellem de sidste er flere af formen pl. XXIII, fig. 15: skålen er af tyndt drevet bronceblik som pl. XXII, fig. 16, men efterligner i form spiralen på fig. 4, pl. XXIII.[2] Ved Helmstedt er ligeledes en gravplads med urnegrave delvis undersøgt, hvorved Tène-fibulaer af bronce og jern, ørenringe som pl. XXIII, fig. 4 og 15 m. m.

[1] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 526.
[2] Mange sager herfra i museerne i Braunschweig (Städtisches og Herzogliches). — Et mærkeligt stykke af støbt bronce, mindende noget om bøilen på visse italiske fibulaer, findes i Städt. Mus., fundet ved Ferchau, 1 mil fra Salzwedel; smlgn. *Zeitschrift f. Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 148, pl. X. I Herzogl. Mus. skal findes et fladt broncekar med hank, der er prydet med et fuglehoved; om dette kars alder og findested kan jeg intet anføre, da jeg ei har seet det; det er nævnt i *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verhandl. p. 108.

er fundne; pl. XXIII, fig. 16 er en fibula derfra med bøilen skjoldformig udvidet; spiral og nål er af jern; særegen er også en der funden armring, bestående af en vreden jernring, omgivet med en broncehylse[1] Ved Hökenburg er fundet en eiendommelig Tène-fibula, helt støbt med tyk bøile med knopper, ganske som adskillige fibulaer, der nedenfor vil anføres især fra Holstein.[2]

De stærkeste vidnesbyrd om Tène-kulturens indflydelse på det i dette kapitel behandlede område kendes således i Altmark og i det hele i områdets vestlige dele; dette synes neppe alene at kunne bero på, at de bedste systematiske undersøgelser hidtil er udførte på den kant; også i forrige kapitel omtaltes et lignende forhold; også i Brandenburg kendtes hele gravpladser med gennemgående gravgods af Tène-karakter især fra det vestlige (pag. 180). I Thüringen fandt vi de fleste levninger af den her hjemmehørende Tène-kultur i øst, hvor høilandet gennemskæres af Saale og dens bifloder, og hvor altså en naturlig vei er givet for indflydelser mod nord. Fra Halle-egnen haves også talrige herhen hørende fund; med hvilke gravskikke disse sager her optræder, ligger imidlertid ei endnu klart i dagen ud af et større antal fund eller af udstrakte undersøgelser på et enkelt findested. Noget længere vest træffer vi i egnen af Meisdorf talrige Tène-sager og her i forbindelse med gravskikke, som vinder stort råderum indenfor den nordeuropæiske ældre jernalder: istedetfor skeletgrave, der er det almindelige på Tène-gruppens hjemlige område endnu f. ex. ved Ranis, møder vi her ligbrand og brændt gråvgods, våbengrave med forbøiede sværd o. s. v. Længere nede ved Elbens vestside ser vi i Altmark, hvorledes den nye på Tène-kulturen hvilende jernalder afløser broncealderen. Dennes levninger findes her især i hauggrave med urner, svarende til de østligere egnes (Lausitz, Sachsen) tidlige urnemarker; vi ser nu, hvorledes hauggravene her efterhånden går over til flade urnegrave, men hvorledes dette her først sker omtrent samtidig med,

[1] Bode i Kruse: *Deutsche Alterthumer*, III, 1—2, p. 115 ff.; endel genstande herfra er og afbildede hos Wagener: *Handbuch der Alterthümer aus heidn. Zeit*, fig. 588—593.
[2] Städt. Museum, no. A, I, a, 113.

at nye oldsagformer fortrænger de gamle broncer i fundene og jernet bliver almindeligt I kapitel XI vil jeg nærmere betragte denne overgang og denne ældste jernalder i disse egne

På disse altmarkske urnemarker afløses Tène-perioden af den romerske indflydelses tid. På en og samme gravplads synes kulturlevningerne i almindelighed at være temmelig ensartede; de gravpladser, som karakteriseres ved romerske sager, stemmer dog med hensyn til indretning, gravskikke og urneformer så nøie med den foregående Tène-periodes, at der ei kan sættes noget skarpere skille; overgangen synes foregået jevnt og umærkeligt som følge af handelsforbindelser o. s. v., der nu begyndte at indføre helt nye oldsagformer. Ved Cheine, nær Salzwedel, er mange urner udgravede;[1] de var nedsatte et par fod i jorden, undertiden omgivne med stene, ofte stående på en flad sten; i form og ornamentik viste de i det hele hen til en sen tid; pl. XXIII, fig. 20 er en exempelvis gengivet. Mellem gravgodset syntes førromerske sager ei at forekomme; bronce- og jernsager fandtes i stort antal; pl XXIII, fig. 17 er en del af et håndtagsbeslag af bronce til en skjoldbule; stykker af denne art med nagler med fingerbølformede hoveder synes at tilhøre en temmelig tidlig tid af den romerske periode; mellem det øvrige gravgods forekom dog især yngre romerske typer, f ex. fibulaer som pl XXIII, fig. 18—19. I urnerne fandtes ofte klumper af en egen harpixmasse. Ved Püggen var en anden lignende gravplads, der med hensyn til urnernes og gravgodsets karakter ganske stemte med Cheine; i en urne fandtes her en kobbermynt af Faustina[2] Med Cheine stemte i det hele også urnemarken ved Kahrstädt, der har leveret rigt udbytte især af urner;[3] ligeså en gravplads ved Sanne ved Elben nær Stendal,[4] og endnu flere andre gravplad-

[1] Danneil i Kruse: *Deutsche Alterthumer*, I, 5, p. 53 ff., III, 1—2, p. 63 ff.; v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 108 ff.

[2] Danneil: *Erster Jahresbericht des Altmärkischen Vereins*, Neuhaldensleben 1838, p. 53.

[3] v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 116.

[4] *Bericht vom J. 1829 an die Mitglieder d. deutsch. Gesellsch. in Leipzig*, p. 4 ff.

ser.[1] I museet i Hannover bevares resultaterne af en udgravning på en urnemark ved Rockenthien, Kr. Salzwedel; mellem de fundne sager er skjoldbuler med beslag med broncenagler med fingerbøl-hoved som pl. XXIII, fig. 17, videre yngre romerske fibulaer etc.; i det hele har fundet yngre romersk karakter; et enkelt fragment af et broncealders-armbånd, som ligger ved fundet, hidrører vel fra en på samme sted opdaget ældre broncealders-grav.

Fund fra den ved de romerske indflydelser bestemte periode af den nord-europæiske ældre jernalder er talrige over hele vort område. Forholdene stemmer her i det hele med, hvad der i forrige kapitel i så henseende anførtes om det nærmest nordenfor liggende gebet mellem Oder og Elben. Også her kan der i nogen grad skelnes mellem de rent romerske sager og de provindsielromerske;[2] de første vil vel i almindelighed betegne de ældre

[1] Den mærkelige af v. Minutoli (v. Minutoli: *Beschreibung einer i. d. J. 1826 u. 1827 zu Stendal i. d. Altmark aufgef. alt. heidn. Grabstätte*, Berlin 1827) beskrevne murede gravhvælving med talrige urner ved Stendal må tilhøre en langt senere tid, vistnok henved den kristelige epoke. Om denne grav og nogle lignende se bemærkninger af Giesebrecht i *Baltische Studien*, XII, 2, p. 132 ff.

[2] Mellem de rent romerske sager må først nævnes mynter, der også her er fundne i betydeligt antal; nogen samlende oversigt over myntfundene foreligger endnu ikke for dette områdes vedkommende; om en del af Thüringen (Voigtland) se dog *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verh. p. 131; nogle fund er anførte af Friedlaender i *Zeitschrift fur Ethnologie*, IV, p. 162 f., VI, Verh. p. 171; om kongeriget Sachsen smlgn. og Preusker: *Blicke in die vaterl. Vorzeit*, II, p. 164, III, p. 45. Jeg nævner også endel andre sager, der må ansees for rent romerske: i kongeriget Sachsen er fundet en kasserolle af »form 1« (Mineral. Mus. i Dresden); om andre sachsiske fund se Preusker: l. c. III, p. 46 (hvor dog også flere sager anføres, der ei er romerske). I Herzogl. museum i Braunschweig bevares flere smukke bronce kar, således et spand af »form 1« med ører som menneskeansigter og hank med ring på midten, fundet ved Nettlingen. I prov. Sachsen er ved Schlieben fundet et ansigt en face, der har været øre til et lign. spand (mus. Halle), ved Althaldensleben broncekar med fabrikstempel (Förstemann: *Neue Mittheil.*, I, p. 79 ff.), i Altmark måske en romersk lerlampe (*Erster Jahresber. d. altmärk. Vereins*, p. 57), ved Stendal en rød samisk lerskål (saml Stendal, Berliner-udstill. 1880). Af yngre romerske kar nævner jeg kun fra Zerbst (Anhalt) to smukke broncekar med skråriflede sider (Kgl. mus. Berlin, no. II, 4248—49).

typer. Foruden talrige fibulaer af de ældre og yngre romerske provinds-typer nævner jeg af sager, der især tilhører den romerske tid, sorte urner med punkter- og mæander-ornamenter;[1] ovenfor pag. 205 omtaltes dog, at ved Güssefeld disse urner forekom allerede med førromerske sager; dette styrker den pag. 185 fremsatte anskuelse, at det er ældre sydligere indflydelser end den romerske, som ligger til grund for disse skønne nordiske urners optræden. Særlig må nævnes en stor urnehaug ved Schkopau, hvor der fandtes talrige urner med brændte ben af den her nævnte art;[2] et expl. er afbild. pl XXII, fig. 17; ved dem fandtes talrige jernsager, af hvilke jeg kun kender fragmenter af et forbøiet tveegget jernsværd, 2 skjoldbuler med pig og stykker af et kar af jern, hvis rand har lignet den pl. XV, fig. 1 afbild. kedel af jern og bronce; om dette har været af samme slags er dog uvist, da der ei er bevaret hankeringe eller broncestykker mellem fragmenterne. Ved Radeburg i Sachsen er truffet urnegrave, der udmærkede sig ved meget rigt udstyr af jernsager; af broncer fandtes ikke mange, af fibulaer kun en som pl. XV, fig. 12; urnerne var simple og ikke særlig mærkelige; jernsagerne bestod i sværd, spyd, øxer, skjoldbuler, knive, saxe etc., tildels forsætlig forbøiede, gennemgående af de former som karakteriserer Nordens ældre jernalder.[3] Ved Stolzenhayn, Kr. Schweidnitz i prov.

[1] I den Preuskerske samling bevares en punkter-urne af form som pl. XXII, fig. 18, fundet ved Stauchitz, en som fig. 17 fundet ved Kreinitz ved Strehla, med brændte ben; ovenpå den lå en spydspids af jern (*Uebersicht d. Preuskerschen Sammlung*, p. 15). I det tyske selskabs saml. i Leipzig bevares en sort punkter-urne fra ukendt findested. Fra Thüringen anfører jeg og her et par fund: ved Niederreisen ved Buttstädt fandtes en punkter-urne med et enegget sværd, beslægtet med den pl. XV, fig. 8 afbildede form, samt en spydspids; ved Eisenach er og fundet fragmenter af punkter-urner (*Corresp.-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.*, 1874, Verhandl., p. 52). En punkteret mæander-urne er fundet ved Bergwitz ved Kemberg (mus. Halle); et exemplar kendes fra egnen af Magdeburg. På den ovenfor pag. 208 nævnte gravplads ved Rockenthien er også punkter-urner fundne; om urnerne fra Schkopauer-haugen se ovenfor.

[2] KRUSE: *Deutsche Alterthümer*, I, 1, p. 73 ff., 2, p. 70, 5, p. 42 ff. Kruse gør opmærksom på, hvorledes urneformen pl. XXII, fig. 17 ganske stemmer med det pl. XXIII, fig. 1 afbildede broncekars form.

[3] PREUSKER: *Blicke in die vaterl. Vorzeit*, II, p. 157 f., III, p. 205.

Sachsen, er også lignende fund gjorte.[1] Talrige, mere enkelte og spredte fund indeholder også sager, der helt stemmer med de former, som vi i Norden kender så godt fra de store mosefund og fra vore talrige gravfund.[2]

Fundene fra denne romersk-germaniske epoke gøres, som i forrige kapitel omtalt, ved forskellige slags begravelser, der tildels også er forskellige i tid; foruden de nysnævnte gravfund er ovenfor pag. 207 urnemarker fra den romerske epoke omtalte fra Altmark; sådanne findes også udenfor Altmark; ved Schönburg ved Weissenfels er således en urnemark undersøgt, der i sit gravgods tildels stemmer med Darzau; urnerne er af yngre former (samling Weissenfels). Brandpletgrave er ei ovenfor omtalte fra dette område og synes der endnu ei at være komne frem hverken fra den romerske eller førromerske tid; for at sådanne dog med tiden også her vil opdages taler, at de både forekommer nordenfor og søndenfor, i Thüringen: ved Oldisleben (Sachsen-Weimar) er oveni og ved gravhauger, der indeholdt skeletgrave med stensager, fundet brandpletter, der mellem brændte ben, kulstykker og urnefragmenter indeholdt broncefibulaer af de ældste romerske provinds-former (omtrent som pl. XXII, fig. 12), bæltehager af sene former m. m.: pl. XXIV, fig. 2 er en bæltehage derfra, der i sin hele karakter røber den ældste romerske tid.[3] Også ved det nedenfor nævnte findested Voigtstedt (fra en betyde-

[1] *Bericht v. J. 1833 an die Mitgl. d. Deutsch. Gesellschaft in Leipzig*, p. 32 ff.

[2] Jeg nævner kun nogle mere mærkelige stykker. Broncekæder med egenødformede mellemled som mosefundenes bidselkæder er fundne ved Dresden (Kgl. mus. Berlin, no. II, 10276), ved Naumburg a. d. Saale (v. Ledebur: *Das königl. Museum*, p. 199) og ved Siebleben ved Gotha (mus. Gotha); disse kæder er nær beslægtede med, stammer fra, Tène-kæder som pl. XXIII, fig. 11, men er noget forskellige, idet mellemledene er kraftigere udviklede o. s. v. En ormhovedring af guld som Montelius: *Svenska fornsaker*, fig. 347, er funden ved Flurstädt ved Apolda i Thüringen (Kgl. mus. Berlin). Ved Eitzum ved Braunschweig er fundet et endebeslag til et drikkehorn, endende som et oksehoved ligesom flere nordiske (Herzogl. Mus.). Ved Stendal er funden en lerurne, i hvis vægge er indsatte brudstykker af et glasbæger, *Fensterurne*, (saml. Stendal, Berliner-udstill. 1880).

[3] *Corresp.-Blatt d. deutsch. anthropol. Gesellsch.* 1874, p. 40, 59, 62.

lig senere tid) fandtes brandpletgrave (og urnegrave) umiddelbart ved og omkring den prægtige hovedbegravelse med skelet. En anden gravskik haves i fund, hvor broncekar har gemt de brændte ben, og hvor sammenbøiede jernvåben har ligget ved;[1] endelig haves skeletgrave med rigt udstyr af hel- og halvromerske sager, broncekar, glaskar etc.[2] En nærmere indgåen på denne periode hører dog her ei med til mit emne.

Også på en stor del af dette område volder ved det første årtusindes midte Slavernes fremtrængen en afbrydelse i udviklingen.

KAPITEL VII. POMMERN.

Ovenfor har vi behandlet det meste af Oders gebet; det område, som i dette kapitel skal ombandles, er landet ved Oders munding og kyststrækningerne øst og vest for denne. Pommern deles ved Oder naturlig i to dele; vest for Odermundingen ligger Forpommern med tilhørende øer, imellem hvilke navnlig Rügen er interessant i arkæologisk henseende; øst for Oder strækker Bagpommern sig med sin lange kyst helt til Vestpreussen, nær henimod Weichsel-mundingen; alene det til Vestpreussen hørende Pommerellen ligger mellem Weichselen og den pommerske grændse.[3]

[1] Om et par fund se *Zeitschrift für Ethnologie*, IX, Verhandl. p. 208 f.

[2] F. ex. de rige Thüringske fund fra Dienstädt ved Remda og fra Voigtstedt (i museerne i Jena og Berlin; smlgn. *Corresp.-Blatt des Gesammtvereins d. deutsch. Geschichts- u. Alterthums-Vereine*, 27, 1879, p. 7 ff.); tildels lignende fund fra Gotersleben (i saml. Dahle, Aschersleben) og fra flere steder.

[3] Om ældre literatur vedkommende Pommerns oldsager se GIESEBRECHT: *Die Alterthumskunde in Pommern 1637—1737* (i *Baltische Studien*, XIII, 2, p. 138 ff.); KLEMM i *Handbuch der german. Alterthumskunde*, p. 414 f.; BAIER: *Die vorgesch. Alterthümer des Prov. Museums für Neuvorpommern u. Rügen*, p. 1 ff. I den sidste menneskealder har »Die Gesellschaft für Pommersche Geschichte u. Alterthumskunde« i Stettin ledet det arkæologiske materiales indsamling og givet meddelelser derom især i sit tidsskrift *Baltische Studien*. I egnen af Neu-Stettin har major KASISKI foretaget omfattende undersøgelser. — Museet i Stettin har jeg besøgt i 1876 og 1879; i sidstnævnte år besøgte jeg også museet i Stralsund og Kasiskis samling i Neu-Stettin.

Vi befinder os i Pommern på et område, hvor fund af den nordiske broncealders østlige (»yngre«) former er særdeles hyppige; de rigeste og mest oplysende fund inden denne østlige gruppe er de talrige depotfund, fra myr og mark. Inden disse fund træffer vi mange former og genstande, der ved sin identitet med sydligere sager vidner om, at de ikke er nordisk fabrikat; mange af disse sager haves i Syd- og Mellem-Europa fra en begyndende jernalder, eller de slutter sig ved sin tekniske behandling o. s v. til de broncearbeider, som i hine sydligere egne allerede tilhører den ældste jernalder. Af sager, som kendes fra Hallstatt-gruppen, er ikke mange fundne i Pommern; de, der her forekommer, må dog ansees for at ligge helt indenfor den tid, som her omfattes af de nævnte depotfund. Jeg nævner først her nogle sager, der kan sees i forhold til Hallstatt-kulturen: pl. XXIV, fig 3 er et kar af tyndt drevet bronceblik med dobbelte korsformede ører og med fugle-lignende figurer mellem sine drevne ornamenter; det er fundet ved Rossin, nær Anclam, i myr, som dets patina viser.[1] Ved Bonin ved Labes er et bælte af tyndt bronceblik med drevne ornamenter fundet med et par spydspidser og et spiralarmbånd; det er afsluttet ikke med en hage, men enderne er rørformig ombøiede.[2] En smuk Hallstatt-fibula med 2 spiralskiver og med tutulusformede forsiringer anbragte midt på disse er funden i en myr ved Gollenberg.[3] Et lidet broncehjul, der er fundet på Rügen, formodes at være levning af en liden vogn som de ovenfor pag. 175 ff. omtalte.[4] Ved Wüssecken, Kr. Schlawe, er et par bånd af tyndt bronceblik,

[1] LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*, III, VII, pl. III, fig. 2; smlgn. *Photographisches Album der Ausstellung 1880*, III, pl. 17.

[2] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 322, *Photographisches Album*, III, pl. 4.

[3] LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, I, III, pl. VI, 5; INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, pl. X, fig. 2.

[4] I samlingen i Greifswald, se *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 315.

endende i hager, fundne med en støbt hul ring af typen pl. XIV, fig. 10; hine bånd synes for små til bælter; de har måske været hovedsmykker.[1] Pl XXIV, fig. 4 er endestykket af en hul ring af samme typ, med støbte og punsede ornamenter, fundet ved Ramsberg, Kr Cammin, med stykker af en armring *(Handberge)*.[2] I et fund fra en myr ved Jasenitz, Kr Randow, ligger 2 lignende hule ringe sammen med en halsring, vreden i forskellige retninger, og to armbånd, af hvilke det ene har støbte mæander-ornamenter.[3] Et fund fra Pyritz indeholder to par bidselstykker, der må stilles i klasse med de pag. 7 omtalte fra italiske fund; det ene er afbild. pl. XXIV, fig. 5; i fundet var forøvrigt en mængde sager, der vel har henhørt til rembeslag og hestetøi;[4] deriblandt var nogle runde smykkeplader med rembøile under, der vel har været hesteprydelser *(phalerae)*; de ligner de ovenfor pag. 197 omtalte stykker; disse fra Pyritz var dog ikke drevne, men støbte med ophøiede cirkelgrupper, åbenbart nordiske efterligninger af sydlige drevne arbeider. Sådanne plader, ganske som de omtalte fra flere sachsiske fund, er også hyppig fundne i Pommern;[5] i et mosefund ved Morgenitz, Usedom, fandtes 9 exemplarer sammen med et nordisk hængekar, en spydspids, nogle klumper bronce og en mængde vredne ringe, der tilsammen har dannet et halssmykke; en af pladerne er afbild. pl. XXIV, fig. 6.[6] Fra samme findested (men vel fra et andet fund?) haves også en lignende plade, samt en vreden halsring endende i løkker, i hvilke vises rester af jernnagler: ringen har vistnok været af et kollier

[1] Kongl. mus. i Berlin no. II, 5282.

[2] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 328, *Photographisches Album*, III, pl. 13.

[3] *Photographisches Album*, III, pl. 9; det omtalte armbånd ligner ganske et hos LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, VII, pl. II, fig. 3 afbildet stykke fra Meklenburg.

[4] *Photographisches Album*, II, pl. 11.

[5] Disse plader har vel været anvendte til prydelse for hestetøi, ialfald hvor de findes mange sammen; smlgn. LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer unserer heidn. Vorzeit*, II, VIII, pl. II.

[6] *Photographisches Album*, II, pl. 18—20, mus. Stettin.

af flere ringe, der holdtes sammen ved jernnagler i enderne.[1] Ved Ristow ved Schlawe er lignende plader fundne med forskellige andre broncer;[2] fra fund ved Glowitz og Schönwalde ved Stolp haves også lignende sager i større depotfund af broncer.[3] Sammen med de anførte depotfund nævner jeg her også et fra Mandelkow ved Bernstein: foruden brilleformede fibulaer, kolliers, spydspidser, celt, ringe m. m. indeholder det også to små hanke, der utvivlsomt er levninger af drevne bronceskåle som pl. X, fig. 1, en flad tynd kniv, ganske som pl. X, fig. 3, en støbt smykkeplade som de ovennævnte fra Pyritz; desuden ligger ved fundet to Tène-fibulaer af jern, den ene afbildet pl. XXIV, fig. 7; at disse er fundne sammen med de øvrige sager er dog ikke utvivlsomt.[4] I forbindelse med de ovenanførte sager af drevet bronceblik nævner jeg også en flad skål, der skal være fundet med nogle flintsager ved Freienwalde; skålen er beslægtet med formen pl. XX, fig, 9, men betydelig videre og fladere; den er kun fragmentarisk bevaret.[5]

Ved undersøgelsen af de gravfund, hvori jernet først spores, må der skelnes mellem forholdene i øst og vest. I det østlige af Pommern møder vi gravformer og oldsager, der ganske stemmer med, hvad vi i kap. III lærte at kende som eiendommeligt for den vest for Weichsel liggende del af Vestpreussen, Pommerellen; det er navnlig Kasiskis undersøgelser i egnen af Neu-Stettin, som har belyst disse kendsgerninger.[6] Her forekommer i talrig mængde stenkistegrave, der ganske svarer til de i kap. III udførlig beskrevne vestpreussiske; en egen gruppe af i røser indesluttede kistegrave er ikke her udskilt som hist, men det

[1] I museet i Stralsund.

[2] *39ster Jahresbericht der Gesellsch. f. Pommersche Gesch. u. Alterthumskunde*, p. 72, pl. II, *Photographisches Album*, II, pl. 23—24.

[3] Fund Glowitz er gengivet i *Photographisches Album*, III, pl. 4.

[4] *Photographisches Album*, III, pl. 6—8, *Katalog der Ausstellung*, p. 318, hvor tvivlen om fibulaernes oprindelse ytres; i fundberetningen i *Baltische Studien*, XVIII, p. 54 f. omtales ikke fibulaerne.

[5] *Phothographisches Album*, II, pl. 10.

[6] Se opsatser af Kasiski i *Baltische Studien*, XXV og i *Schriften der naturforsch. Gesellsch. in Danzig*, III, hefte 1, 2, 3. 4; IV, h. 1, 3.

sees dog, at stendynger også her oftere er opkastede over stenkistegravene.[1] Her som hist er gravene almindelig dannede af heller, sjeldnere af sammenstablede rullesten; bunden er brolagt eller dannes af en flad helle. Oftere er de her anlagte i naturlige forhøininger og da stadig i disses sydlige mod solen vendende side.[2] I kisterne står en enkelt eller flere, indtil 7 urner med brændte ben, der synes bisatte til forskellige tider; også her må disse grave altså opfattes som familiegravsteder. Særegen var en af en haug overdækket grav ved Lottin: i to række stod her 9, urner hver i sin lille hellekiste; alle stødte op til hverandre og var tilsammen omgivne af en stenmur, der indesluttede dem som til en stor fællesgrav.[3] I urnerne er benene stadig fri for enhver indblanding af aske; de er ei slåede mere itu, end at de går ned i urnen; ovenpå dem er oftere pakket et lag sand; stadig dækkes de af låg. Af og til findes i stenkisterne hobe af brændte ben, der ei er indesluttede i nogen urne, kun dækkede med en lerskål. Ovenpå de brændte ben findes gravgodset, der dog gennemgående er fattigt; det består i små sager af bronce og (sjeldnere) af jern, som oftest skadede og forbrændte på ligbålet. Der findes pincetter som pl. X, fig.19, både af bronce og jern, små bronceknive, nåle som de pl. XIV afbildede former, ligeledes af begge metaller; det er gennemgående for dem, at de har en indbøining under hovedet; videre findes kædefragmenter, små ringe af bronce og jern med halvsmeltede blå glasperler. Urnerne stemmer og med dem fra de vestpreussiske stenkistegrave både i sine former og i sine indstukne, tildels med hvid masse fyldte ornamenter; ligesom hist dækkes de og her enten af omvendte skåle, af flade lerskiver eller af *Mützendeckel*. Mærkeligst er ansigtsurnerne, der også oftere her forekommer i stenkistegravene;[4] om denne mærkelige nordiske urnegruppe henviser jeg til den udførlige exkurs ovenfor pag. 111 ff. Ved siden

[1] KASISKI i *Danziger-Schriften*, III, h. 3, p. 26.
[2] *Baltische Studien*, XXV, p. 74.
[3] *Danziger-Schriften*, III, h. 3, p. 12.
[4] Smlgn. KASISKI i *Danziger-Schriften*, III, h. 2, p. 22 ff.

af fuldt udviklede ansigtsurner forekommer her flere, hvor ansigtets detaljer kun er lidet udviklede, og flere *Mützenurnen*, der danner overgangen til de almindelige urner i disse grave;[1] forholdet er i så henseende i Bagpommern det samme som ved en anden udkant af denne urnegruppes gebet, i Posen (smlgn. ovenfor pag. 116 ff.). Også af disse pommerske viser flere figurlige fremstillinger.[2] I egnen af Neu-Stettin har Kasiski undersøgt et stort antal stenkistegrave på adskillige gravpladser; også på mange andre steder i Bagpommern er sådanne begravelser undersøgte.[3] Hvor langt mod vest disse grave findes, kan jeg ikke bestemt angive; de synes ikke at gå så langt som til Odermundingen; af ansigtsurnerne er hidtil intet exemplar fundet længere mod vest end ved Schievelbein.[4]

I det vestlige af Pommern stemmer forholdene mere med hvad ovenfor blev anført fra Brandenburg. I naturlige banker og i opkastede gravhauger findes urnegrave, der af metalsager kun har små gamle broncer til gravgods, og som altså må betegnes som tilhørende en broncealder. Ved sin hele indretning, ved sine urneformer og ved småbroncernes typer o. s. v. hænger disse grave sammen med de sydligere i Brandenburg og gennem dem altså med de lausitziske; som en enkelt detalj, der knytter sammenhængen med det sachsiske område, kan anføres, at en

[1] En smuk *Mützenurne* fra Persanzig med indridsede figurlige fremstillinger er beskrevet og afbildet af KASISKI i *Zeitschrift für Ethnologie*, VII, Verh. p. 60 med pl. VI, 1 (også i *Danziger-Schriften*, III, h 1).

[2] Foruden den i noten ovenfor anførte nævner jeg kun en ansigtsurne fra egnen af Lauenburg (*Baltische Studien*, XXX, p. 113, pl. II) med en dyrefigur omtrent som pl. XIV, fig. 13.

[3] Smlgn. f. ex. VIRCHOW i *Baltische Studien*, XXIII, p. 105 ff. om grave ved Wachlin; *ibidem*, XXVIII, p. 448 ff. om en gravplads ved Konikow, Kr. Cöslin; XXIX, p. 118, 305 om grave ved Kreitzig, Kr. Schievelbein.

[4] Den vestligste er fra de i note 3 omtalte grave ved Kreitzig; den er afbildet i *Baltische Studien*, XXX, pl. II, fig. 2; se *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 318. Ved Staffelde, Kr. Randow, vest for Oder, er fundet et urnefragment, der viser en dyrefigur omtrent som de pl. XIV, fig. 13 afbildede; i de fordybede ornamentslinier på dette urnefragment er rækker af små muslingskaller fæstede med harpixmasse; smlgn. *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 324, *Photographisches Album*, III, pl. 22.

dobbelturne omtrent som den pl. XIX, fig. 14 afbildede sachsiske også er fundet i kreds Kammin i Pommern.[1] Systematiske større undersøgelser af grave af denne art foreligger endnu ikke i Pommern, hvorfor denne gruppe i samlingerne her endnu kun er lidet fremtrædende; om disse urnemarkers eller urnehaugers hyppighed kan derfor heller ei endnu noget nærmere udtales, ligesålidt som om deres udbredelse.[2] Mod øst findes de dog også indenfor stenkistegravenes område; ved siden af denne slags grave forekommer her urnegrave på flad mark, ofte under små stenlægninger; disse begravelser er yderst fattige på gravgods og er forskellige fra de senere urnegrave og brandpletter med ældste jernalders-sager, som nedenfor vil omtales; vistnok må disse enklere grave opfattes i forbindelse med de vestligere broncealders-urnegrave. At drage skarpe grændser synes her ikke muligt; når karrene på urnemarkerne er beskyttede med stene, antager jo også disse begravelser let formen af stenkister. De egentlige stenkistegrave udpræger sig dog både ved sin regelmæssige bygning, ved sine urneformer og ved eiendommelige metalsager, som små kæder, ringe med glasperler og ved også hyppig at indeholde jern. Til en nærmere belysning af tidsforholdet mellem den nordiske broncealders urnehauger og de allerede jernsager indeholdende stenkistegrave i Østpommern og Pommerellen savnes endnu her tilstrækkeligt materiale. Jeg henviser til det pag. 121 f. anførte; i kap. XI vil også nogle betragtninger anstilles herover.

En egentlig jernalder optræder i de pommerske fund først ved indflydelser fra Tène-kulturen. Adskillige fund vidner om, hvorledes de ældste Tène-sager berører broncealderen, tildels også om, hvorledes denne nye kultur influerer på de yngste broncealdersformer. Som ovenfor anført er tilstedeværelsen af de to jernfibulaer som pl. XXIV, fig. 7 i det store broncefund fra Mandelkow

[1] *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 94 f.

[2] Som exempel på en gravplads af denne art anfører jeg en ved Zarnikow, Kr. Belgard; ved siden af urnegravene synes her at være stenkistegrave og begravelser af brændte ben i små stendynger uden urne (*Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 64 ff.).

ikke utvivlsom; andre fund illustrerer dog berøringen. Pl. XXIV, fig. 8 er halvparten af et hals- eller hovedsmykke fra et mosefund ved Zubzow på Rügen (mus. i Stralsund); det har charnier som de nordiske broncekroner, men den skålformede ende og knopperne indenfor denne efterligner ganske Tène-gruppens halsringe (smlgn. pl. XXI, fig. 13). Pl. XXIV, fig. 9 er en del af en såkaldt broncekrone, funden i myr ved Koppenow, Kr. Lauenburg;[1] interessant er ornamentsmotivet på midtknappen; dette triangelmotiv med bøiede sider er karakteristisk for Tène-gruppen, og jeg opfatter det også på dette stykke som indkommet derfra. At disse kroner tilhører broncealderens yngste tid, tør vel også ansees for utvivlsomt; på et andet pommersk exemplar dreier det løse stykke sig om en nagle af jern.[2] Fra en myr ved Zampelhagen haves et fragment af et eiendommeligt lignende smykke, der i en korsformet fordybning har emalj-masse, ganske som på Tène-fibulaer som pl. XXIV, fig. 11.[3] — For sig selv nævner jeg et mærkeligt depotfund fra Nemmin, Kr. Schievelbein; foruden 6 spydspidser af bronce indeholdt det 3—4 bæltehager af jern og 11 spydspidser af jern, den ene afbild. pl. XXIV, fig. 10; alle spydspidser var sammenbundtede ved et bånd af tyndt bronceblik; jernspydene er især mærkelige, idet de i form helt stemmer med dem af bronce.[4]

Det er på gravpladser med urnegrave og brandpletter, at den ældste jernalder her især træder os imøde. Jeg nævner nogle

[1] *39ster Jahresbericht d. Pomm. Gesellch.*, p. 37; *Photographisches Album der Ausstellung zu Berlin*, III, pl. 13.

[2] Mundtlig meddelt mig af Dr. Voss i Berlin; såvidt jeg erindrer, nævnte han, at dette stykke var i samlingen i Greifswald; hos Pyl: *Die Greifswalder Sammlungen*, har jeg dog ei kunnet finde noget derom. Er stykket i Rostock?

[3] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 324, *Photographisches Album*, III, pl. 13. — I forbindelse med de anførte broncer fra overgangstiden mellem bronce- og jernalder kunde måske og nævnes en støbt kvindelig figur med en vreden ring antydet om halsen; den bevares i Greifswald og er fundet ved Kl. Zastrow (*Katalog der Ausstellung zu Berlin*, p. 314) den slutter sig til flere, som nedenfor vil omtales fra Norden.

[4] *Zeitschrift f. Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 146 ff., *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 367 f.

findesteder. Ved Weitenhagen, nær Greifswalde, gjordes allerede i begyndelsen af forrige århundrede (1727) et større fund:[1] i en naturlig banke var talrige urner nedsatte, dels med, dels uden omgivende stene; undertiden var også brændte ben nedlagte uden urne; biurner fandtes ikke ved begravelserne.[2] Urnerne stemmer i former i det hele med de pl. XXI afbildede; mellem gravgodset kan mærkes et par jernsværd, mangedobbelt sammenbøiede, så at de gik ned i urnerne, spydspidser, fibulaer m. m., det meste af jern, kun få sager af bronce. Af de fundne metalsager afbildes vistnok ingen, men flere træk i beskrivelsen tyder på Tène-former.[3] Af Tène-form er sikkert et sammenbøiet sværd fra urnegravplads ved Tantow, Kr. Randow, hvorfra og en mængde andre førromerske små jern- og broncesager.[4] Fra en urnemark ved Borgwall, Kr. Demmin, hidrører den pl. XXIV, fig. 11 afbildede broncefibula; i en urne fandtes to sådanne med stykker af en broncekæde og en liden flintkniv mellem de brændte ben;[5] fig. 12 på samme planche er en anden fibula, også funden ved Demmin;[6] begge disse stykker viser i sine korsformede fordybninger rester af rød emalj. Fra en urnemark ved Radekow ved Tantow hidrører de pl. XXIV, fig. 13—15 afbildede urner;[7] i form har de fjernet sig noget fra broncealders-formen pl. XVIII, fig. 1; de stemmer ganske med pl. XXI, fig. 19 fra grave med Tène-sager i Brandenburg. Hver urne var her overdækket med en sten; mellem det fundne gravgods nævner jeg et sammenbøiet Tène-sværd, mange Tène-fibulaer og bæltehager af jern, nåle med ind-

[1] C. Nettelbladt: *Theses de variis mortuos sepeliendi modis* etc. Rostochii.
[2] L. c. p. 33 siger forf., at han på flere ben endnu kunde iagttage mærker af de slag, hvormed de var sønderslåede for at gøres små nok til at gå ned i urnerne.
[3] Når det l. c. p. 35 siges, at de fundne fibulaer ligner de hos Rhode: *Cimbr.-Holst.-Antiquitäten-Remarques*, p. 341 omtalte stykker fra Holstein, må derpå ei lægges videre vægt; det hos Rhode afbildede exemplar er en broncealders-fibula af min typ E.
[4] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 324.
[5] *Baltische Studien*, XXV, p. 155, *Photographisches Album*, III, pl. 13.
[6] *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 325.
[7] *38. Jahresbericht der Pomm. Gesellsch.*, p. 20, 34, *39. Jahresb.*, p. 9, *Photographisches Album*, III, pl. 18.

bøining under hovedet og forskellige andre sager af jern og bronce.

De bedst undersøgte herhen hørende gravpladser kendes fra egnen af Neu-Stettin, fra Kasiskis udgravninger.[1] Ved Persanzig findes en betydelig gravplads; her forekommer både urnegrave og brandpletgrave, dog ikke ganske om hinanden; i nogle grupper er den ene art grave fremherskende; talrigst findes her brandpletter. Urnerne er nedsatte i huller, der forøvrigt blev fyldte med brandmasse fra ligbålet; også imellem de brændte ben i urnerne blev her stadig truffet brandlevninger, altså forskelligt fra forholdet i stenkistegravenes urner; her synes benene efter ligbranden ikke at være opsamlede med den omhu og ei at være rensede som hist. I brandpletterne er de brændte ben med kul, aske, urneskår og andre oldsager styrtede om hinanden ned i hullerne, og stene er ofte lagt dækkende over; forholdene stemmer i det hele meget med det ovenfor pag. 125 f. om gravpladsen ved Oliva i Vestpreussen anførte. Gravene ved Persanzig har ikke leveret så mange større oldsager som de ved Oliva; af våben er her kun fundet en sammenbøiet spydspids; af mindre sager nævner jeg først talrige fibulaer af jern og bronce; mellem jernfibulaerne er flere af den sene Tène-form pl. XV, fig. 4, andre nærmer sig mere til de romerske former; talrigst mellem fibulaerne var dog de romerske provindsiel-former fig. 6 og 7 på pag. 127 ovenfor. Pl. XXV, fig. 1–2 er to bæltehager af jern;[2] fig. 1 slutter sig til pl. XXI, fig. 6 ved at være treleddet; fig. 2 er vel en yngre form; dette stykke er fundet med en broncefibula af romersk typ. Mellem de fundne oldsager er videre talrige krumknive af formerne pl. XXV, fig. 3–4, et par halvrunde knive, den ene, fig. 5, med hul ved den ene ende som til befæstelse af et lidet håndtag, et par pincetter som fig 6, talrige sneldehjul af ler og synåle af jern m. m. Oldsagerne viste stadig spor af at have været med

[1] Kasiski i *Danziger-Schriften*, III, 2, p. 8—18, III, 3, III, 4, p. 1—19, IV, 1 og IV, 3; især hans afhandling *Ueber Brandgräber* l. c. IV, 1; også trykt i *Baltische Studien*, XXVII, p. 168 ff.

[2] Smlgn. Voss i *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 108.

på ligbålet; kun sjeldnere var de tillige forsætlig forbøiede før nedlæggelsen.[1] I flere grave fandtes et bestemt sæt genstande, der betegnede dem som kvindegrave: 3 fibulaer, en synål, et sneldehjul og en liden krumkniv. Mellem urnerne var enkelte smukke exemplarer, som f ex. pl. XXV, fig. 7. Som det fremgår af gravgodset, tilhører denne gravplads en tid, da den ældste romerske indflydelse holder på at fortrænge de førromerske former; af fibulaerne er de romerske allerede i majoritet; bæltehagerne er dog endnu i hyppig brug, skønt bæltespænder også allerede er tilstede. Undersøgelsens resultater foreligger ikke således, at man kan se, om de førromerske og romerske sager forekom jevnt over gravpladsen, eller om ikke forskelligheder i så henseende lader sig konstatere mellem de forskellige grupper af grave; sandsynligvis vil en omfattende undersøgelse af denne udstrakte gravplads kunne konstatere forskelligheder i alder. Også ved Hütten og ved Galow, ligeledes nær Neu-Stettin, findes lignende gravpladser; fra sidstnævnte sted hidrører den pl. XXV, fig. 8 afbildede mærkelige broncenål.

Når systematiske undersøgelser også i andre egne af Pommern er foretagne i den udstrækning som af Kasiski i egnen af Neu-Stettin, vil det uden tvivl vise sig, at landet er rigt på levninger fra en førromersk jernalder, hvilende på indflydelser fra Tène-kulturen; først da vil overgangen fra broncealderen til denne jernalder også bedre kunne belyses og forholdet mellem urnegrave og brandpletter nærmere opklares. Hidtil kender vi denne jernalder bedst i dens sidste fase, hvor det romerske element vinder herredømmet (Persanzig); flere af de ovenfor anførte fund hidrører dog vistnok fra gravpladser, hvor den romerske indflydelse endnu ei har gjort sig gældende, men hvor større planmæssige udgravninger endnu ikke er foretagne. De ved Persanzig iagttagne gravskikke o. s. v. vil imidlertid vel også i det hele gælde for denne ældre rent førromerske epoke; analogierne fra de tilgrændsende områder taler derfor. Til de allerede nævnte

[1] Kasiski: *Danziger-Schriften*, IV, 3, p. 128.

fund føier jeg endnu nogle andre fra de forskelligste egne af Pommern: ved Helmshagen (ikke langt fra Weitgenhagen) er opdaget urnegrave, hvorfra haves bæltehager af jern, tilbagebøiede fibulaer og et par nåle omtrent som pl. XXV, fig. 8;[1] fra en urnemark ved Gumbin, Kr. Stolp, haves bæltehager af jern og rester af en skjoldbule;[2] fra Dungeniwetz har museet i Stralsund fra urnegrave bæltehager og Tène-fibulaer af jern, fra forskellige findesteder på Rügen ligeledes bæltehager, tilbagebøiede fibulaer og ørenringe; fra Nadelbitz på Rügen haves flere sådanne fibulaer, hvoriblandt fragmenter af en med to knopper med emaljerede kors som pl. XXIV, fig. 11 (i kgl. mus. Berlin).

På gravpladsen ved Persanzig ser vi allerede, hvorledes den romerske indflydelse fortrænger den førromerske Tène-kultur: de tilbagebøiede fibulaer afløses af de romerske provindsiel-former, og bæltehagerne går ud af brug, medens bæltespænder træder isteden o. s. v. Pommern er rigt på vidnesbyrd om romersk kulturs og romerske produkters udbredelse over Nord-Europa. Talrige myntfund er her gjorte, det langt overveiende flertal i Bagpommern.[3] Af romerske kunst- og industriprodukter kendes fra Pommern talrige og smukke statuetter[4] og bronce-

[1] *Baltische Studien*, XXIII, p. 65 ff.; også her henvises for en Tène-fibulas vedkommende (pl. XXI, fig. 11) med stor unøiagtighed til den hos RHODE: *Antiquitäten-Remarques*, p. 337 afbildede broncealders-fibula.

[2] *Baltische Studien*, XXVIII, p. 451 f.

[3] FRIEDLAENDER i *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, 166 ff., VI, Verhandl. p. 171 ff.; PYL: *Die Greifswalder Sammlungen*, p. 39: fuldstændigst dog KÜHNE i *Baltische Studien*, XXVII, p. 203 ff.: smlgn. *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 326 f.

[4] Ved Liebenow ved Bahn er funden en skøn statuette af en nøgen yngling, vel en Bakkus, hulstøbt af bronce og pletteret med sølv (*39. Jahresbericht d. Pomm. Gesellsch.*, p. 80, pl. XI, FRIEDLAENDER i *Archæologische Zeitung*, 35, p. 78); ved Wopersnow nær Schievelbein en figur med hjelm og harnisk (FRIEDERICHS: *Berlins antike Bildwerke*, II, p. 508, no. 2500); i nærheden af Schievelbein en anden nu tabt forsølvet statuette (*Baltische Studien*, XXVIII, p. 578 f.). Ved Kreitzig, Kr. Schievelbein, er fundet 2 små kvindelige hoveder af terrakotta og en liden vase (*Katalog d. Ausstell. zu Berlin 1880*, p. 325). Originalerne af disse kunstgenstande findes i det kgl. mus. i Berlin.

kar.[1] Det er et faktum af stor interesse, at de fleste af disse romerske produkter ere fundne i Bagpommern og her især i egnen af Schievelbein eller i Persantes og Regas dale; dette vidner visselig om, at i den romerske tid en stærkt benyttet handelsvei nåede havet omtrent ved Persantes munding ved Kolberg; sandsynligvis gik veien derfra så videre over havet til Norden, hvor pelsværk etc. hentedes.[2]

Talrige gravfund belyser den romerske jernalders udbredelse og kulturforhold i Pommern. Til en tidlig tid henhører et par sorte mæanderurner fra egnen af Stargard (kgl. mus. Berlin); de er af hovedformen pl. XXII fig. 18; mæanderne er ikke punkterede, men trukne linier. Fra flere steder kendes urnemarker, hvis gravgods stemmer med Persanziger-gravenes romerske sager; f. ex. fra Netzeband, Kr. Greifswald; ved en båndformet broncefibula som fig. 6, pag. 127, ligger her jernnåle med bøining under hovedet, krumkniv og en bæltehage (mus. Stralsund); sådanne tidlige romerske fibulaer haves fra mange fund, i et fund ved Uckerhof sammen med låsbeslag af bronce som pl. XIII, fig. 12 m. m. (mus. Stettin). Af andre fund fra den romerske epoke nævner jeg exempelvis: ved Rehsehl er ved urnegrave fundne broncesager som pl. XIII, fig. 8;[3] fra en urne ved Borntuchen, Kr. Bütow, henimod Vestpreussens grændse, haves et par arm-

[1] Ved Segenthin, Kr. Schlawe, er fundet et ualmindelig skønt broncespand, af form 1, udenpå delvis forsølvet, med figurrækker af tritoner, sø-kentaurer, fiske og andre sødyr, alt frit og skønt tegnet (FRIEDERICHS: *Berlins antike Bildwerke*, II, p. 162 f., no. 677 a); broncespand af samme hovedform er fundne ved Schönwitz, Kr. Schievelbein, og ved Klatzow, Kr. Demmin (*Baltische Studien*, XXVIII, p. 137 f.). Ved Neuhof ved Uckermünde er fundet en broncevase som pl. XXIV, fig. 1 (*Photographisches Album* III, pl. 21); i Pommern er også fundet et lidet kar, hvis sider dannes af 4 ansigter en face (mon romersk? *Baltische Studien* XII, 1, p. 178). De fleste af de anførte kar bevares i original i Berlin. Af yngre romerske broncekar er en kasserolle med sil af »form 3« funden på Jasmund, Rügen (mus. Stralsund), en kasserolle af samme form ved Schlönwitz, Kr. Schievelbein (kgl. mus. Berlin, no. II, 3802), et vaseformet kar ved Klatzow (ibid.).

[2] Smlgn. VIRCHOW i *Verhandlungen der General-Versammlung zu Berlin 1880*, p. 103 (*Corresp.-Blatt d. deutsch. anthrop. Gesellsch.* 1880).

[3] *Baltische Studien*, XXX, p. 114, *Photographisches Album*, III, pl. 19.

bånd som pl. XV, fig. 10, en i Vest- og Østpreussen almindelig typ; [1] fra Rützenbogen ved Rügenwalde kender jeg et fund, hvori et endebeslag til drikkehorn, endende som et oksehoved med horn ligesom flere i Norden fundne exemplarer (kgl. mus. Berlin). Ved Schwedt ved Kolberg fandtes 5 grave; i hver indeholdt et broncekar de brændte ben; af oldsager var der adskillige båndformede fibulaer som pl. XXII, fig. 14, et par sporer af formen pl. XXV, fig. 9, desuden mange perler, hvoriblandt blå kanellerede. [2]

Foruden grave med ligbrand kendes i Pommern også fra den romersk-germaniske epoke adskillige skeletgrave, især fra mergel- og grusbanker. [3] Disse findes såvel i Bagpommern, i egnen af

[1] *Baltische Studien*, XXX, p. 116 og pl. III, *Photographisches Album*, III, pl. 19. Den lille glaserede urne kan umulig høre fundet til.

[2] *Baltische Studien*, XXX, p. 113, 130 f., *Katalog d. Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 318, *Photographisches Album*, III, pl. 19, 21.

[3] Ved et skelet er i grav ved Plemikow ved Rügenwalde fundet en guldring med en stor halvrund kam (mus. Stettin); ved Polzin, Kr. Belgard, i mergelgrav ved skelet mange ravberlokker (Tischlers »8-förmige«) og et par yngre romerske fibulaer (Müllers »form 5«, *Photographisches Album*, III, pl. 19); ved Voigtshagen er i en liden i tøi indviklet trækasse funden en mængde lignende ravberlokker og stykker af flere fibulaer med belæg af presset forgyldt sølvblik, hvori indfattede blå glasflus (af Müllers »form 6«); her var tilsyneladende ei nogen begravelse (*Photographisches Album*, III, pl. 22). I museet i Stralsund bevares flere fund af denne gruppe: i en mergelgrav med skelet ved Marlow er funden en liden broncefibula, delvis belagt med presset sølvblik, 2 bronce-armbånd som pl. XV, fig. 10, en benkam, et hængesmykke af bronce, hult af form som et lommeur; fra en lignende grav ved Unruh på Rügen haves et lignende hængesmykke, et par båndformede (korte, brede) sølvfibulaer, 2 guldhægter i kornet arbeide, med ender som drueklaser m. m. (altså tidligt fund); i en mergelgrav ved Woddow, Kr. Greifswald, er også et par båndformede fibulaer fundne. Et særlig rigt fund haves fra Stukow, Kr. Kammin: 7′ dybt i en banke lå et skelet med hovedet i øst; dets hoved var dækket af en vid bronceskål, der gik itu og ei bevaredes; i graven fandtes en halsring af sølv, med ender som Montelius 348, en rigt udstyret sølvfibula som Montelius 320, en liden skåldannet salvedåse af sølv, med låg hængende i en liden kæde (smlgn. et stykke afbildet i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1875*, p. 22), en smuk sølvnål m. m. (*Baltische Studien*, VII, 271, 273 ff.) Af enkeltvis fundne sager af de i disse skeletgrave forekommende former kunde flere fund anføres. Fra skeletgrave i en mergelbanke ved Polchlep ved Schievelbein haves fibulaer med belæg af forgyldt sølvblik, benkamme, et træspand med broncebeslag, et glasbæger m. m. (*Baltische Studien*, XXVIII, p. 286 ff., 578 f.

Schievelbein og ellers, som og i Forpommern og på Rügen. Fra den senere romerske periode i Pommern nævner jeg kun en enkelt fibulaform, der frembyder særlig interesse, idet den næsten synes at være en særegen pommersk udvikling: pl. XXV, fig. 10 fremstiller et exemplar:[1] spiralen bagtil er bleven til en tverstang, på hvis ender to ovenpå skålformede knopper er anbragte; en lignende findes også foran på enden af den flade brede bøile; under bøilen ligger et kædeformet stykke, efterlignende armbrustfibulaernes »sene«.

Også i Pommern savnes oldsager, der betegner de sene germaniske udviklinger (mellem-jernalderen); også her vandt jo de slaviske folk fuldstændigt herredømme.

KAPITEL VIII. MEKLENBURG.

Vest for Pommern danner Meklenburg Østersøens sydvestlige kyst. Meklenburg er det i hele Tydskland i arkæologisk henseende omhyggeligst undersøgte og bedst belyste land, takket være navnlig Lisch's utrættelige arbeider.[2]

[1] Det afbildede exemplar er fundet ved Samtens på Rügen; 2 expl. i fragmenter er fundne i urne ved Wittow, Rügen, (? med halvsmeltede og forbøiede fragmenter af en broncekrone som pl. XXIV, fig. 9); et exemplar hidrører fra en grav ved Stubnitz, Jasmund, et fra Mölln-Medow, 2 expl. fra Pöglitz, Kr. Grimmen (*Baltische Studien*, XV, 2, p. 60 f.). Alle de anførte bevares i museet i Stralsund, de fleste altså fra Rügen. I museet i Berlin bevares (no. II, 10, 827) et lignende stykke, fundet ved Grischow bei Treptow a. d. Tollense med en broncekæde, der minder om de i livlandske fund forekommende. I museet i Schwerin bevares nogle i Meklenburg fundne stykker; se nedenfor ved slutningen af næste kapitel. Påfaldende er denne fibulaforms optræden her: den stammer jo tydelig fra armbrustfibulaen, som her ei forekommer; formen erindrer nærmest om de sene østbaltiske udviklinger af armbrustformen. Er disse fibulaers lokale optræden her at forklare ved søhandelsforbindelser mellem disse kyster og Ostbaltikum? Jeg anser ikke dette usandsynligt: endnu har vi dog ei nok materiale til at præstere fuldt bevis.

[2] Et hovedværk er LISCH: *Frederico-Franciseum, oder Grossherzogliche Alterthümersammlung zu Ludwigslust*, Leipzig 1837, med et atlas; p. 3 f. gives her meddelelser om ældre arkæologiske bestræbelser i Meklenburg. Fra 1836 af har »Der Verein für meklenburgische Geschichte und Alter-

Den eiendommelige nordiske bronceperiode optræder her i sin fulde glands; i hundreder af gravfund og depotfund vender de for Norden karakteristiske gamle broncer tilbage, i stor rigdom og vekslende mangfoldighed af former og varieteter. Meklenburg indtager en mellemstilling mellem den vestlige og den østlige gruppes områder; begge gruppers broncer findes her i stor mangfoldighed. Talrige grave indeholder ubrændte lig med vestlige broncer; i stort antal forekommer også begravelser af brændte ben i urner, med gravgods, der i det hele svarer til, hvad her i de foregående kapitler er omtalt som det almindelige ved de nordtyske broncealders-urnegrave. Broncealderens grave findes i Meklenburg gennemgående i opkastede hauger, de her såkaldte *Kegelgräber*; også når disse på bunden indeholder skeletgrave, findes ofte urner med brændte ben indsatte i haugens udkanter; hyppig indeholder gravhaugerne kun urnegrave med brændte ben.

Urnemarker, der tilhører broncealderen, og som ved urneformer og gravgods slutter sig til den lausitziske gruppe, savnes i det hele i Meklenburg; kun fra et enkelt sted omtales noget lignende, idet der ved Ludwigslust i en naturlig sandbanke fandtes mange urner nedsatte, omgivne med stene; af gravgods lå mellem de brændte ben kun bronceringe samt måske også en jernnål med indbøining under hovedet.[1] En mellemform mellem sådanne gravsteder og de hyppige *Kegelgräber* synes man at have i ganske lave hauger, der indeholder mange urnebegravelser; urnerne er nedsatte ovenpå den oprindelige jordoverflade, men haugernes høide er så ringe, at de ikke stort mere end netop dække urnerne.[2] Lerkarrene i disse grave stemmer helt med dem, der findes indsatte i *Kegelgräber*; pl. XXV, fig. 11 viser den gennem-

thumskunde«, under ledelse af Lisch, årlig udgivet et bind af sine *Jahrbücher*, hvori der stadig findes publikationer over det arkæologiske materiale fra Meklenburg. — I 1876 og 1879 har jeg studeret i museet i Schwerin, i sidstnævnte år besøgte jeg også samlingerne i Neu-Strelitz og Neu-Brandenburg.

[1] *Frederico-Franciscеum*, p. 63 f., *Meklenburgische Jahrbücher*, II, p. 45 f.

[2] *Frederico-Franciscеum*, p. 80 f.

gående hovedform, der stemmer med en hovedform fra de sydligere broncealders urnemarker (pl. XVIII, fig. 1), skillende sig fra den kun ved, at bug og hals her går mere over i hinanden, og ved at hanke her er sjeldnere end hist; en anden hovedform er ligeledes overensstemmende, med skarp bugrand (pl. XVIII, fig. 2).[1] Der findes også mere specielle tilknytninger mellem urnerne fra de meklenburgske broncealders-grave og dem fra de sydligere urnemarker: kar med skrårifler over bugen som pl. XIX, fig. 12 er også fundne i Meklenburg;[2] ligeså enkeltvis bukkelurner, eiendommelige låg, dobbeltkar og fuglefigurer af ler.[3] Af oldsager, der stemmer med sager, der var karakteristiske for de ovenfor omhandlede sydligere urnemarker, nævner jeg også nogle: nåle med indbøining under det ofte skåldannede hoved (omtrent som pl. X, fig. 13) er hyppigere fundne i meklenburgske urner i *Kegelgräber*;[4] videre nogle bronceknive. Pl. XXV, fig. 12 er en kniv, der ganske stemmer med pl. XIX, fig. 2; den bevares i Schwerin og er særlig interessant, fordi den endnu øverst viser en støbeknold, vidnesbyrd om, at den må være støbt på stedet; fig. 13 og 14 på samme planche er to knive fra museet i Neu-Strelitz, fundne i grave ved Rollenhagen; fig. 13 har yderst fine ornamenter, stemmer mærkelig med det pl. I, fig. 3 afbildede italiske stykke og er utvivlsomt indført sydfra; fig. 14 er plumpere støbt, vel hjemlig efterligning af den anden; flere sådanne findes og i Schwerin.[5]

[1] Smlgn. Lisch: *Die Graburnen der Kegelgräber (Mekl. Jahrb.*, XI, p. 353 ff.).

[2] Ved Spornitz med mange broncer *(Fred. Francisc.*, pl. V, fig. 7, p. 49 f.); ved Retzow 2 exemplarer af form pl. XVIII, fig. 16 med skrårifler *(Mekl. Jahrb.*, XI, p. 363), ved Kläden *(ibid.*, XVI, p. 259).

[3] En bukkelurne er fundet ved Slate (Schwer. mus. no. 4051), et fragment af et låg som pl. XIX, fig. 11 bevares i Schwerin fra Lützow (mon i Meklenburg?), en liden fuglefigur er fundet ved Roggow (i myr), afbild. *Fred. Francisc.*, pl. XXXV, fig. 16; et dobbeltbæger er fundet i en gravhaug ved Steffenshagen *(Mekl. Jahrb.*, XIX, p. 308).

[4] F. ex. ved Gallentin, Kläden *(Mekl. Jahrb.*, XXXVIII, p. 141) og Perdöhl; smlgn. *Fred. Francisc.*, pl. XXXII, fig. 25.

[5] *Fred. Francisc.*, pl. XVIII, fig. 10; en anden lignende fra en urne ved Meyersdorf er halvsmeltet på ligbålet.

Inden den meklenburgske broncealder optræder talrige broncer, der viser sig at være importerede fra Mellem- og Syd-Europa, og som dels har fuldstændige sidestykker inden Hallstatt-gruppen og den gammel-italiske jernalder, dels er arbeidede i den samme stil og tekniske maner, som er karakteristisk for de nævnte sydligere ældste jernalders-grupper. Fra adskillige fund haves således skåle af tyndt bronceblik, prydede med rækker af drevne buler som pl. X, fig. 1;[1] i et enkelt fund haves de i Pommern hyppige smykkeplader med rembøiler under.[2] Pl. XXV, fig. 15 er en smuk liden vase af drevet bronceblik, ganske som flere ved Hallstatt fundne; en meget lignende er fundet ved Waren, fragmenter af en tredie lignende i en gravhaug ved Kemnitz.[3] I nærmeste forbindelse med disse kar må omtales den berømte *Kesselwagen* fra Peccatel, hvis vase er på samme måde arbeidet af tyndt bronceblik og prydet med drevne punkter. Denne mærkelige vogn har fire hjul; den bærer en vase og har utvivlsomt tjent til religiøst brug; den fandtes også i en gravhaug, der lå lige ved siden af en anden, der indeholdt en stenbygning, der vel med rette er opfattet som et alter.[4] I den samme haug som vognen fandtes ved en anden begravelse et læderbælte besat med en mængde bronceknopper som pl. XXV, fig. 16.[5] En bronce-

[1] Ved Dahmen 1 exemplar i et mosefund (*Mekl. Jahrb.*, X, p. 283, LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidnischen Vorzeit*, II, III, pl. V, 1); ved Kl. Lukow 3 expl. i et mosefund (*Mekl. Jahrb*, XIII, p. 376); ved Basedow, ligeledes fra en mose, 6 expl. (*ibid*, XXXVI, p. 135); i en gravhaug ved Ruchow fandtes ved en brændt begravelse i udkanten af en haug med skeletgrav et fragment af en lignende skål uden bukler som pl. XX, fig. 9 (*Fred. Francisc.*, p. 45).

[2] 2 exemplarer fundne med et hængekar ved Basedow (*Mekl. Jahrb.*, XIV, p. 322).

[3] Om den førstnævnte, hvis findested ei kendes, se *Fred. Francisc*, p. 122, hvor der også nævnes et fragment af en anden lignende fra ukendt findested; om de fra Waren og Kemnitz se *Mekl. Jahrb.*, XXXVI, p. 186 f. og XIX, p. 306.

[4] *Mekl. Jahrb.*, IX, p. 369 ff., XI, p. 366. Om de små broncevogne smlgn. ovenfor p. 175 f., samt LISCH i *Mekl. Jahrb.*, XXV, p. 215 ff., XXVI, p. 150 ff. og XXXIX, p. 133.

[5] *Mekl. Jahrb.*, IX, p. 376 f.; sådanne knopper på læder og tøi findes i det sydlige Mellem-Europa i den ældste jernalder.

vogn af en anden art er funden ved Pennewitt, men desværre ei bevaret; den havde 4 hjul og bar figurer af 2 heste og 1 menneske; sandsynligvis hørte dette stykke til typen *Plattenwagen.*[1] Sammen med de anførte broncekar m. m. må også nævnes nogle andre stykker, der fremviser ganske den samme tekniske behandling, tyndt hamret bronceblik med drevne ornamenter. Pl. XXV, fig. 17 er en del af et bånd, der ganske minder om de Hallstattske bælter, men som synes af for ringe omfang til sådant brug, og som derfor måske har været et hovedsmykke; mellem dets drevne prydelser sees figurer med fugle-hoveder; med et hængekar og andre broncer er det fundet i et myrhul ved Roga.[2] I Neu-Strelitz haves et lignende stykke, dog ikke med de samme ornamenter, fra et markfund ved Schönbeck sammen med endel andre broncer.[3] I en *Kegelgrab* ved Weissin er i en urne med brændte ben fundet fragmenter af et lidet kar af drevet bronceblik, samt et på samme måde arbeidet lågformet stykke, ganske lignende et ovenfor pag. 172 omtalt stykke fra Wolfshagen i Brandenburg, desuden fandtes en sigd af jern.[4] Af sydfra importerede broncer nævner jeg fremdeles en ved Sehlsdorf ved Dobbertin funden hjelm som pl. XX, fig. 10,[5] et stort hult nålehoved af bronceblik fra et støbefund ved Holzendorf,[6] en italisk broncefibula som Montelius: *Spännen från bronsåldern*, fig. 60, fra ukendt findested, en liden Hallstatt-fibula som Hildebrand fig. 71, fra et fund ved Sembzin, der straks nedenfor vil omta-

[1] *Mekl. Jahrb.*, XV, p. 276. *Zeitschrift für Ethnologie*, V, Verh. p. 199.
[2] *Mekl. Jahrb.*, VII, p. 33 ff.
[3] I dette fund forekom også et eiendommeligt stykke, bestående af to ved en tverstang forenede og gennemborede runde skiver, det hele seende ud som en vognaksel med to ikke gennembrudte hjul; i museet i Schwerin bevares et lign. stykke, smlgn. *Mekl. Jahrb.*, XIX, p. 318, hvor det kaldes en *Spule*. Fra Mark-Brandenburg kender jeg et par lignende stykker (*Mekl. Jahrb.*, XXI, p. 238, XXIII, p. 285); også i Lausitz er et sådant stykke fundet (i vidensk.-selskabets samling i Görlitz).
[4] *Mekl. Jahrb.*, XI, p. 383.
[5] *Mekl. Jahrb.*, II, p. 77, III. p. 77; LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, I, IX, pl. I, 2.
[6] *Mekl. Jahrb.*, XXXIV, p. 220.

les, et par vredne bidselbid som pl. XII, fig. 3, fundne i en urne ved Grantzin,[1] samt måske nogle flere sager.[2]

Jeg nævner her også endel broncer, som jeg vistnok anser for nordisk fabrikat, men om hvilke jeg tror, at de viser tilbage til Hallstatt-kulturen. Støbte hule ringe som pl. XXIV, fig. 4 anser jeg for en nordisk form, der går tilbage til lignende hule drevne Hallstattske som sit forbillede; af sådanne er adskillige fundne i Meklenburg: et exemplar ved Kreien med en i forskellige retninger vreden ring, et andet ved Neustadt,[3] et tredie mindre med endnu tildels isiddende lerkærne, fundet ved Retzin med én i forskellige retninger vreden halsring, og et armbånd med støbte mæander-ornamenter;[4] endnu flere haves,[5] af hvilke nogle ere fundne med jernsager (se pag. 221 og 233). I et fund fra Vietgest var 4 nordiske tutuli, udstyrede med en Hallstattsk fuglefigur, den ene afbild. pl. XXV, fig. 18.[6]

I talrige broncefund i Meklenburg forekommer altså fremmede oldsager, der inden de sydligere områder, hvor de har hjemme, sikkert tilhører eller synes at slutte sig på det nærmeste til den der herskende ældste jernalder. Ved siden af disse broncer spores også ganske undtagelsesvis jernet i meklenburgske bronce-

[1] *Fred. Francisc.*, pl. XXXIII, fig. 2, p. 79.

[2] F. ex. en dyrefigur funden ved Varchentin, med korte horn; den kan vel sees i forbindelse med de inden Hallstatt-kulturen forekommende primitive dyrefigurer; se *Mekl. Jahrb.*, X, p. 286, hvor også nogle dyrefigurer fra Neu-Strelitz omtales. *Fred. Francisc.*, pl. XXXI, fig. 3 er afbildet en ved Bartelshagen funden menneskefigur af bronce, der vistnok er af italisk oprindelse (smlgn. de pag. 58 f. omtalte schlesiske); om figurerne *Fred. Francisc.*, pl. XXXI, fig. 1 og *Mekl. Jahrb.*, XXII, p. 293, har jeg ingen mening, da jeg ei har seet originalerne.

[3] *Mekl. Jahrb.*, XIV, p. 318, XVIII, p. 257.

[4] *Mekl. Jahrb.*, XVI, p. 271; det omtalte armbånd med mæander-ornamenter er afbildet hos LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, VII, pl. II, fig. 3. Smlgn. et lignende armbånd i det ovenfor pag. 213 omtalte fund fra Jasenitz, hvor også lignende hule og vredne ringe som i det her anførte fund.

[5] F. ex. det *Fred. Francisc.*, pl. XXI, fig, 4 afbildede exemplar fra ukendt findested.

[6] *Mekl. Jahrb.*, XV, p. 265, LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, III, II, pl. II, fig. 18. Fundet skal også have indeholdt 6 »skåle af messing med presset randforsiring« (l. c. p. 266).

alders-fund; fra *Kegelgräber* anfører jeg således nogle fund: ved Borkow fandtes ved en urne med brændte ben foruden nogle broncer også et brudstykke af jern; [1] ved Perdöhl indeholdt en i en haug indsat urne mellem de brændte ben en bæltehage af jern; [2] fra en *Kegelgrab* hidrører sandsynligvis også den pl. XXVI, fig. 1 afbildede jernkniv; den er mærkelig ved sin form, idet dens gennembrudte håndtag ganske svarer til en bestemt typ af broncekníve.[3] Pl. XXVI, fig. 2 er et bronce-håndtag, af broncealdersform; til en kniv, hvis blad imidlertid her har været af jern; dette interessante stykke, der helt slutter sig til det pl. X, fig. 6 afbildede schlesiske exemplar, er fundet ved Zülow i levningerne af en grav[4]. Her kan også anføres en fibula af broncealdersform, med oval plade, prydet med skarpe ornamenter i tremolerstik, der utvivlsomt er udført med et redskab af stål; med nogle jernsager er den funden i urnegrav ved Alt-Bukow.[5] I flere *Kegelgräber* er ved siden af de gamle broncer vistnok ikke fundet jern, men små glasperler, sådanne som i hele Nord-Europa optræder med de første jernsager, og som altså her mellem de gamle broncer varsler om, at jernet ikke er langt borte.[6] Som nogle af de ældste fund, hvori jernet her viser sig, nævner jeg endvidere: ved Sembzin fandtes i en urnegrav på flad mark, foruden spor af jern, en liden Hallstatt-fibula af bronce som Hildebrand, *Spännet* fig. 71, en hul støbt broncering (pag. 230 ovenfor), 2 broncenåle, foroven endende i to spiraler (omtrent som pl. XII, fig. 25) og en liden broncekæde mud vedhængende blå glasperler.[7] Pag. 229 nævntes fra en gravhaug ved Weissin fundet af en jernsigd sammen med to drevne broncekar.

1 *Mekl. Jahrb.*, II, p. 48.
2 *Ibid.*, V, p. 58.
3 *Fred. Francisc.*, pl. XVII, fig. 6, p. 61 f.
4 *Ibid.*, pl. XVI, fig. 11, p. 62.
5 *Mekl. Jahrb.*, XXVII, p. 182 f., hvor jern-fragmenterne ikke er rigtig bestemte; smlgn. INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze*, I, p. 70.
6 Fra gravhauger ved Sparow og Rühn (*Fred. Francisc.*, p. 61, 68) ved Lehsen, Peccatel (*Mekl. Jahrb.*, X, p. 274) o. fl. st.
7 *Mekl. Jahrb.*, X, p. 290 f.

Ser vi end altså jernet en og anden gang i broncealderens *Kegelgräber* og i nogle fund med en sydligere tidlig jernalders industriprodukter, er det dog først i fund af en anden art, sammen med andre gravskikke, at en fuld jernalder foreligger i de meklenburgske fund. Ovenfor nævntes, hvorledes egentlige urnemarker tilhørende en broncealder ikke eller næsten ikke forekommer i Meklenburg: nogle ganske lave, vide urnehauger med urner af de pag. 226 f. nævnte hovedformer og fattigt gravgods af små broncer nærmer sig dog til denne kategori. Fra en senere tid haves imidlertid her talrige urnemarker, rige på gravgods af jernsager og ved nye urneformer skarpt adskilte fra broncealderens urnegrave: det er på disse forhen såkaldte *Wendenkirchhöfe*, at en udpræget jernalder i Meklenburg træder os imøde. De fleste af disse gravpladser tilhører den begyndende romerske indflydelses tid, og de skal derfor i mere almindelige træk skildres først lidt nedenfor; det er dog utvivlsomt, at de ældste af dem er førromerske, og at denne jernalder med dens gravskikke her tager sin begyndelse i en tid, da Tène-kulturens indflydelser var de bestemmende for udviklingen i hele Nord-Tyskland, og at også i Meklenburg den egentlige jernalders begyndelse skyldes disse indflydelser, ligesom tilfældet var i det nærmest søndenfor liggende landskab, i Brandenburg. Jeg kan vistnok ikke fra Meklenburg anføre sådanne urnemarker, som de pag. 177 skildrede brandenburgske, hvor Tène-sagerne optræder ved siden af gamle broncer, i urner af broncealders-karakter, og hvor så efterhånden de nye jernsager bliver enerådende; utvivlsomt har dog også her udviklingen gået for sig på samme måde, om det endnu ikke i detaljerne lader sig eftervise i det forhåndenværende materiale.[1] Der haves dog adskillige herhen hørende fund fra gravpladser, hvor romerske sager ikke sees mellem de fundne sager; jeg anfører nogle sådanne. Ved Pogress er på en urnemark

[1] Mere udstrakte systematiske undersøgelser foreligger i Meklenburg ikke fra nyere tid; man har væsentlig indskrænket sig til med omhu at samle, bevare og publicere de fund, som er gjorte mere tilfældigvis.

nogle få grave åbnede; i en sort urne med indstukne (ei punkterede) ornamenter fandtes de forbøiede og forbrændte fragmenter af en støbt hul ring af bronce som pl. XXIV, fig. 4, en smuk kraftig bæltehage, den til hagen hørende jernring, til hvilken er fastrustet en liden Tène-fibula af jern.[1] To lignende hule bronceringe er ved Friedland fundne i urner sammen med en liden krumkniv og et par fibulaer af jern, der forøvrigt allerede nærmer sig til den ældste romerske form (pl. XXII, fig. 12).[2] I disse fund ligesom i de ovenfor nævnte gravhaugfund fra Perdöhl og Weissin, ser vi berøring mellem broncealderen og den førromerske jernalder. På talrige urnemarker, hvor allerede de romerske former gør sig gældende, vidner endnu Tène-sager om den førromerske periode af Meklenburgs ældre jernalder.[3] Adskillige enkelte fund af tilbagebøiede fibulaer,[4] bæltehager, ørenringe med glasperler[5] m. m. er levninger fra den samme periode. Som former, der vel og egentlig er førromerske, om de end tildels ligger i fund sammen med de ældste romerske sager, kan nævnes: en kedel som pl. XV,

[1] *Mekl. Jahrb.*, XLI, p. 167 f., hvor ringen med den fastrustede fibula urigtig er opfattet som en *Ringschnalle*.

[2] Museet i Neu-Strelitz.

[3] F. ex. ved Krikow (tilbagebøiet fibula af jern med mæanderurne m. m.), Perdöhl (jernfibulaer som pl. XV, fig. 4), Bartelsdorf (bæltehager i et forøvrigt sammenblandet fund, med *Schläfenringe* etc. fra skeletgrave, *Mekl. Jahrb.*, XXVIII, p. 301, XXIX, p. 177), Helm (bæltehage, Tène-fibula, meget stort, hult nålehoved af jern som pl. X, fig. 15, *Mekl. Jahrb.*, IV, p. 39, V, p. 66, XIV, p. 337), Hohenmin (bæltehager, jernnåle med bøining under hovedet m. m., i mus. Neu Strelitz, smlgn. *2. Verzeichniss d. Erwerb. f. d. Samml. heimatl. Alterthümer*, Neu-Strelitz 1844, p. 8 f.) o. fl. steder.

[4] F. ex. et par afbild. *Fred Francisc.*, pl. XX, fig. 3—4; det på vor pl. XXVI, fig. 3 afbildede smukke exemplar i museet i Neu-Brandenburg, af bronce; et identisk stykke i Schwerin fra Grabow, flere i Neu-Strelitz, mellem hvilke 2 med emaljerede kugler som pl. XXIV, fig. 11; den ene af disse er funden ved Selmsdorf ved Ratzeburg; en tredie lignende er afbildet hos JEAN POTOCKI: *Voyage dans quelques parties de la Basse-Saxe pour la recherche des antiquités Slaves ou Vendes*, Hambourg 1795, pl. 27, fig. 100.

[5] Af sådanne ørenringe (som pl. XXI, fig. 16—17) kender jeg ikke mange fra Meklenburg: smlgn. *Fred. Francisc.*, pl. XXIII, fig. 12, p. 138 f.; i Schwerin findes kun de der omtalte to stykker; i Neu-Strelitz haves nogle flere fra Herzwolde, tæt ved staden.

fig. 1; på en urnemark ved Neu-Stieten fandtes ved punkterede og andre urner den ene hankering med tilhørende mindre ring, der var fæstet til kedelringen; mere er ikke bevaret, men det er utvivlsomt, at det levnede har hørt til en kedel af den angivne art; mellem de fundne sager nævner jeg forøvrigt en jernfibula af formen pl. XV, fig. 4, en båndformet af bronce som pl. XXII, fig. 14, flere spydspidser, halvrunde jernknive, en skjoldbule med pig m. m[1] Også ved Hagenow er i en brandgrav i nærheden af skeletgrave (hvorom nedenfor) fundet en lignende hankering sammen med tidlige romerske sager.[2] Fremdeles nævner jeg som førromerske former halvrunde jernknive som pl XXVI, fig. 4, efterlignende en knivform, som forekommer i broncetid, og broncenåle som fig. 5—6 på samme planche; fig. 6 er en form, som særlig hører hjemme i Holstein.[3]

Den førromerske, på indflydelser fra Tènegruppen hvilende jernalder i Meklenburg betegner dog neppe nogen lang periode; derfor taler, at de Tène-former, som kendes herfra, i det hele må ansees for at høre til de yngste, og den omstændighed, at de hidtil ikke haves fra mange findesteder, hvor ikke også de ældste romerske former kommer tilsyne. Skønt tilfældige fund i lang tid i Meklenburg er blevne noterede og bevarede med større omhu end i de omliggende egne, synes således det tilstødende Brandenburg at være rigere på fund fra den rent førromerske periode af den begyndende jernalder i Nord-Tyskland.

Det langt overveiende antal af de meklenburgske urnemarker tilhører en tid, da allerede den romerske indflydelse var bestemmende for kulturforholdene også i Nord-Tyskland. Disse urnemarker benævnedes tidligere stadig *Wendenkirchhöfe*, idet man troede, at de skrev sig fra den sidste hedenske tid, da de sla-

[1] *Mekl. Jahrb.*, XXXIII, p. 139.
[2] *Mekl. Jahrb.*, VIII, p. 45, pl. II, fig. 11.
[3] Om denne form se kap. X; fra Meklenburg kender jeg den i to exemplarer, et i Schwerin. fundet ved Consrade (det afbildede), et i kgl. mus. i Berlin, fundet ved Hagenow. Fig. 5 er funden ved Mölln nær Neu-Brandenburg; med en anden lignende, funden ved Brunn, bevares den i museet i Neu-Brandenburg.

viske Vender her var det herskende folk; Lisch, som i sine første arbeider stadig hævdede denne folkelige opfatning, kom dog lidt efter lidt til erkendelsen af, at de oldsager, som findes på disse gravpladser, er romerske, fra de første århundreder af vor tidsregning, og at disse urnegrave derfor utvivlsomt gemmer levningerne af den herboende førslaviske, germaniske befolkning.[1] Disse urnemarker er ofte anlagte i skråningerne af naturlige hævninger og banker; den egentlige gravplads er ofte betegnet ved en stenlægning ved randen, indenfor hvilken den almindelig viser sig en smule hævet; omkredsen antager dog ikke nogen bestemt form. Urnerne står her i store mængder, i ringe indbyrdes afstande, gravede ned kun 1—2′ under jordoverfladen, ofte beskyttede ved nogle omgivende stene; hver begravelse består oftest kun af en enkelt urne med de brændte ben, uden biurner; det medgivne gravgods, der ofte er bålbrændt, og, når det består i våben og større genstande, tillige er forsætlig forbøiet og ødelagt, ligger imellem eller ovenpå de brændte ben. Undertiden har urnerne lerlåg, meget ofte er de tildækkede med en flad sten. Urnerne viser kun i de ældste gravpladser undtagelsesvis nogen overensstemmelse med broncealderens lerkar; formen er her gennemgående mere vaseformet, karrene har stadig en helt sort overflade og er almindelig rigt ornamenterede:[2] punkterede og mæander-urner er særlig karakteristiske for disse gravpladser og haves fra en mængde meklenburgske findesteder; deres former stemmer i det hele ganske med pl. XXII, fig. 16 og 18; om disse eiendommelige slags urner henviser jeg til det ovenfor pag. 184 f.

[1] Først i 1865 erkendte Lisch fuldt ud disse urnemarkers rigtige kronologiske stilling, *Mekl. Jahrb.*, XXX, p. 154. Hos HOSTMANN: *Der Urnenfriedhof bei Darzau*, p. 26 ff. gives en udførlig oversigt over udviklingsgangen i Lisch's anskuelser angående dette punkt, en oversigt, som forøvrigt er holdt i en ligeoverfor denne gamle høitfortjente forsker uretfærdig og unødig polemisk tone. Beklageligt er det, at de gamle teorier om disse urnemarkers vendiske oprindelse endnu går igen hos folk, der skriver om oldsager.

[2] Smlgn. LISCH: *Die Graburnen der Wendenkirchhöfe* (i *Mekl. Jahrb.*, XII, p. 421 ff.).

udviklede. Mellem de på disse gravpladser forekommende oldsager er den båndformede romerske provindsiel-fibula den mest karakteristiske form; den savnes næsten ikke på nogen *Wendenkirchhof* og kaldtes derfor også længe *Wendenfibel*; formen sees af pl. XXII, fig. 14. Oftere forekommer også formen med kam og knop (som fig. 7, pag. 127). Disse fibulaer er som oftest af bronce, tildels også af sølv, ofte fint og smukt ornamenterede; [1] sjeldnere findes de og i jern, da gerne af noget simplere varieteter. Yngre er former med simplere, ofte flad, bred bøile, tildels belagt med presset sølvblik, samt andre med mindre bøileparti og med lang, fremad nedhængende nåleskede (som pl. XXIII, fig. 19), samt flere andre typer.[2] Sammen med de ældste romerske fibulaer forekommer skønne guldsmykker, som berlokker, fint hæklede kæder, hægter m. m.; kornet arbeide er karakteristisk for disse guldsager; ved endepartier er ofte små korn og kugler sammenloddede som drueklaser.[3] Glasperler, især af mørkeblåt glas, sådanne som en sjelden gang findes allerede i *Kegelgräber*, og stadig med de førromerske sager, hører også til de karakteristiske sager i gravene fra den ældste romerske tid. Af andre mindre sager fra de romerske urnemarker kan nævnes små halvrunde benkamme, forskellige hængesmykker, hvoriblandt spandformede, mange små jernsager, som knive, saxe, rembeslag, nåle m. m., sneldehjul, stykker af vellugtende harpix m. m. Våben findes af og til, da almindelig forbøiede og forsætlig ødelagte; det er tveeggede sværd, koniske skjoldbuler med mere eller mindre fremtrædende pig, spydspidser med skarp ophøiet rånd henad ryggen, i det hele de former, som også i Norden er karakteristiske for den ældre romerske jernalder.

[1] F. ex. et par fra Bützow med tremolerstukne ornamenter på nåleskeden, den ene med et hagekors (*Mekl. Jahrb.*, XXVII, p. 179 f.).

[2] Flere er afbildede i *Fred. Francisc.*, pl. XX.

[3] F. ex. en berlok af sølvblandet guld, funden med en sølvfibula ved Milow (*Mekl. Jahrb.*, XXV, p. 258); en skøn hæklet kæde med vedhængende berlok og hægte m. m. haves fra Wotenitz (*ibid.* p. 256); en sølvnål med berlokformet hoved er funden ved Raben-Steinfeld o. s. v.

Exempelvis anfører jeg nogle fund fra sådanne urnemarker. Ved Kothendorf er et betydeligt antal urnegrave åbnet; mellem urnerne var punkterede og med mæander-ornamenter forsirede de mest fremtrædende; de øvrige, der kun havde strege-ornamenter, stemte i hovedform overens med de punkterede. Der fandtes talrige broncefibulaer, båndformede og også yngre med mere fremhængende nåleskede, et sammenbøiet tveegget sværd, mange spydspidser, flere skjoldbuler med pig, af hvilke en har håndtagsbeslag af bronce med broncenagler med fingerbøl-formede hoveder (som på pl. XXIII, fig. 17), og desuden randbeslag af bronce til det hele skjold, sporer som pl. XXV, fig. 9, jernknive, krumme som pl. XXV, fig. 4, og rette, en jernøks, nåle af sølv og bronce, bæltespænder, beslagstykker m. m.[1] Et af de smukkeste og rigeste fund haves fra en gravplads ved Wotenitz: punkter- og mæander-urner var her meget talrige; mellem fibulaerne var adskillig båndformede af sølv; af andre smykkesager kan nævnes en skøn kæde med berlok af guld, en sølvnål med berloklignende hoved, små fine nåle af sølv og bronce som fig. 7—8 på pl. XXVI; disse nåle, især formen med vinkelbøiet hoved, er karakteristiske for denne tids urnemarker; fremdeles sølvarmbånd som pl. XXVI, fig. 9, en varietet af den især i Vest- og Østpreussen almindelige typ pl. XV, fig. 10; videre en skjoldbule af den tidlige enkle form pl. XIII, fig. 9, nogle små buttede spydspidser af jern, krumme og halvrunde knive, bæltespænder, rembeslag som pl. XXVI, fig. 10, glasperler, stykker af en egen harpixmasse m. m.[2] Fra Kl. Pasten haves de samme urner og fibulaer, og mange jernsager, hvoriblandt flere skjoldbuler af den citerede koniske (»kræmmerhus«-) form, sakse, krumknive o. s. v.; også ligger her mellem disse sager en smuk førromersk bæltehage af jern.[3] Gravpladsen ved Cammin slutter sig i det hele til de allerede anførte; også herfra haves flere af de nævnte

[1] *Fred. Francisc.*, p. 89 ff. med flere af plancherne.
[2] *Mekl. Jahrb.*, XXV, p. 252 ff., XXVI, p. 161 ff., XXXVI, p. 142 f.
[3] *Mekl. Jahrb.*, XIV, p. 334.

skjoldbuler, løselig sammensveisede opad siden, flere med pig, et sammenbøiet tveegget sværd, mange spydspidser, krumme og halvrunde knive, båndformede fibulaer, en halsring af bronce, lukket med en sirlig liden hægte, af form som de omtalte af guld; desuden smukke sorte punkter- og mæanderurner m. m.[1] Gravpladsen ved Pritzier tilhører i det hele en noget senere tid; urnerne var gennemgående af form og udstyr omtrent som pl. XXVI, fig. 11—12; der fandtes smeltede stykker af flere små glaskar; mellem fibulaerne træder de båndformede tilbage, bøilen bliver kort og høi, og nåleskeden bliver mere fremtrædende; skiveformede som pl. XXIII, fig. 18 bliver også hyppige; den yngre korsformede romerske typ med 3 knopper bagtil forekom også i flere exemplarer; mellem jernsager nævner jeg nøgler som pl. X, fig. 20—21, bæltespænder, sakse m. m.[2]

Disse urnemarker frå den tidlige romerske periode synes ikke at være jevnt fordelte over hele det meklenburgske område; de synes at blive sjeldnere mod øst og at høre op omtrent ved de søer, der ligger ved grændsen af Meklenburg-Strelitz (Muritz, Tollense); særlig synes gravpladserne med punkter-urner ikke at gå længere mod øst. Jeg kender da heller ikke sådanne urnemarker fra Strelitz eller Forpommern; vistnok forekommer også her af og til mæander-urner, men de synes at have en yngre karakter, formen er i det hele forskellig, og mæanderne er trukne af linier, ei med punkter-hjul.[3]

Det er ikke alene de på urnemarkerne forekommende oldsager, smykker og mindre brugsgenstande, som vidner om den

[1] *Mekl. Jahrb.*, II, p. 53 ff.

[2] *Mekl. Jahrb.*, VIII, p. 58 ff. Jeg nævner her i anledning af jernnøglerne fra Cammin en sjelden smuk broncenøgel fra en ovenfor omtalt delvis førromersk gravplads ved Helm; stykket er afbildet *Mekl. Jahrb.*, XIV, p. 338 og er vistnok rent romersk. Det *ibid.*, XXIV, p. 277 omtalte stykke fra Wotenitz har ikke været en nøgle og har ingen nær lighed med det fra Helm.

[3] De smukke vaseformede punkter-urner savnes i museerne i Neu Strelitz og Neu-Brandenburg; her forekommer vistnok flere med mæander-ornamenter, undtagelsesvis også punkterede, men de er af andre, yngre og mindre ædle former.

romerske indflydelses styrke og gennemgribende betydning i Meklenburg; også fra talrige enkelte fund haves udpræget romerske sager, tildels af sjeldent slags, der supplerer gravfundenes materiale.[1] De vigtigste og skønneste fund af romerske oldsager haves dog fra underjordiske grave i sand- og mergelbanker, almindelig ved ubrændte lig. Fra sådanne gravfund haves såvel sager af ældre, rent romerske former, der også kendes fra Italien,[2] som og af provindsiel-romerske, romersk-barbariske typer,

[1] Af sådanne mere enkeltvis fundne romerske sager nævner jeg nogle: En smuk statuette, en kvindelig gevandtfigur med et overflødighedshorn, er fundet ved Manderow (*Mekl. Jahrb.*, XXI, p. 256); en måske af terrakotta haves fra Friederichsdorf (*ibid.*, X, p. 297); ved Mirow er funden en gemme af agat (*ibid.*, I, p. 35 f.); et stempel med latinsk indskrift, antagelig fundet i Meklenburg, er afbildet *Fred. Francisc.*, pl. XXIII, fig. 13; smlgn. *ibid.*, p. 101 f., hvor flere romerske fund omtales; ligeså *Mekl. Jahrb.*, XXXVII, p. 232. Af enkeltvis fundne broncekar nævner jeg en skøn lav vase eller skål, funden i en sø ved Dobin (*Mekl. Jahrb.*, VIII, p. 50 og pl. III), en smuk kasserolle af »form 1« med fabrikstempel, funden med nogle båndformede fibulaer i et myrhul ved Schwinkendorf (*ibid.*, p. 51, pl. IV); en lignende kasserolle, der indvendig synes forsølvet, bevares i museet i Neu-Brandenburg, funden ved Dischley nær Friedland »med et skelet i en *Kegelgrab*« (formodentlig i en naturlig grusbanke); en blå glasskål er fundet ved Lewezow, afbild. *Fred. Francisc.*, pl. XXXV, fig. 15; en lerskål af *terra sigillata* kendes fra egnen af Rostock (*Mekl. Jahrb.*, XII, p. 447). Af romerske mynter er mange fundne i Meklenburg, omtalte på forskellige steder i *Mekl. Jahrb.*

[2] F. ex. en grav ved Bibow, med ligbrand, med en skål og en liden lampe af *sigillata*, en liden glasflaske og 8 romerske mynter fra Augusts tid; denne grav turde muligens betegnes som en virkelig romersk (*Mekl. Jahrb.*, II, p. 50 ff. med pl. II—III); ved Gross-Kelle åbnedes en gravhaug, hvori en stenkiste med mange oldsager, mellem hvilke flere broncekar, af hvilke et muligens gemte levningerne af et brændt lig, en kasserolle af sølv med rigt udarbeidet håndtag med billedlige fremstillinger, broncebeslag til drikkehorn m. m. (*Mekl. Jahrb.*, III, p. 42 ff., med plancher i bind V). Et fund fra Hagenow indeholder smukke »ældre« broncekar m. m., visselig fra skeletgrav; i denne muligens også sølvbeslag til drikkehorn; af de andre sager i fundet hidrører ialfald et par spydspidser (en med ophøiet skarp midtrand og en med modhager), en båndformet jernfibula med belæg af kornet sølvtråd, den ovenfor pag. 234 omtalte hankering af jern af en kedel, samt måske også de nævnte drikkehornbeslag, fra brandgrave, der fandtes på samme sted (*Mekl. Jahrb.*, VIII, p. 38 ff., pl. I—II).

der i det hele er senere end hine og derfor vel og i almindelighed betegner de yngre fund.[1]

Heller ikke i Meklenburg kan den germaniske ældre jernalder følges længere ned end til henimod den tid, da på andre områder mellem-jernalderens former begynder at gøre sig mærkbare;[2] også Meklenburg blev nu for lange tider et slavisk land.

[1] F. ex. fra en grusgrav, vistnok med skelet, ved Grabow: broncespand af »form 2« (om disse forskellige romerske kars typer se den oftere citerede afhandling af Sophus Müller i *Aarbøger for nord. Oldk., 1874)* med 2 rækker af dyrefigurer under randen, kasserolle og sil af »form 3«, stor bronceskål, glaskar, fibula og sporer af sølv m. m. *(Mekl. Jahrb.*, XXXV, p. 99 ff.). Ved Häven er talrige skeletgrave undersøgte, med hovederne mod nord og rigt udstyr af »yngre«, barbarisk-romerske sager, f. ex. broncespand, et med figurrækker under randen, kasseroller med siler af »form 3«, glaskar, træspand med broncebeslag, hængesmykker, hvoriblandt små »lommeur«-formede af bronceblik som de pag. 224, note 3 omtalte, andre med figurlige fremstillinger (et vildsvin, en fugl hakkende på en fisk), sølvfibulaer af former yngre end de båndformede, hvoriblandt en hagekorsformet med belæg af presset forgyldt sølvblik, 8-formede berlokker af rav, med mange flere sager *(Mekl. Jahrb.*, XXXV, p. 106 ff. med pl. I—II, XXXVII, p. 209 ff., XLIII, p. 204). Lisch anser disse grave for at gemme levningerne af romerske handlende og reisende, en anskuelse, som dog falder bort, når man overskuer disse halvromerske graves udbredelse og hele karakter; se Lisch: *Ueber Römergräber* (i *Mekl. Jahrb.* XXXV, p. 99—164, XXXVII, p. 209—264).

[2] Urnemarker som den ved Pritzier, med urner som pl. XXVI, fig. 11—12 og udviklinger af den korsformede romerske fibula med 3 knopper bagtil, betegner de yngste stadier i udviklingen, som hidtil kan iagttages. Den nævnte urne fig. 12 hidrører fra ukendt findested i Meklenburg *(Fred. Francisc.*, pl. VI, fig. 14). Mellem fibulaerne fremhæver jeg 2 korsformede, endende foran som et dyrehoved, fra ukendte steder i Meklenburg *(Fred. Francisc.*, pl. XX, fig. 1); om denne interessante typ vil tales ved slutningen af de to følgende kapitler. Jeg nævner og her de i Meklenburg fundne exemplarer af den pag. 225 omtalte og pl. XXV, fig. 10 afbildede »pommerske« typ; to exemplarer er fundne ved Neuburg, i en urne med en jernkniv *(Mekl. Jahrb.*, XX, p. 294), 1 exemplar (fragmentarisk) ved Turloff, 1 (ligeså) ved Brüel, 2 expl., yderst råt og simpelt arbeidede og derfor opfattede som *Henkel*, haves fra Gr. Methling. De to sidstnævnte hidrører fra Pommerns grændse, de andre findesteder ligger i egnen Wismar-Brüel.

KAPITEL IX. HANNOVER. GEBETET MELLEM NEDRE RHIN OG ELBEN.

Det område, som skal behandles i dette kapitel, er lavlandene mellem Elbens og Rhinens nedre løb, altså især Hannover, Oldenburg og Holland; de høiere oppe ved Rhinen liggende vestfalske og hessiske lande vil kun mere løselig berøres, da de dels arkæologisk slutter sig nærmere til Mellem-Europa, dels endnu ikke er tilstrækkelig undersøgte, så at man kan have overblik over deres forhistoriske forhold. Fornemmelig vil jeg her komme til at dvæle ved forholdene i Hannover, fordi dette land synes at være det på oldsager rigeste inden dette gebet, og fordi det i ethvert fald er det bedst undersøgte.[1]

Hele dette gebet ligger ind under den nordiske broncealders område; navnlig er Hannover rigt på levninger fra denne periode. Vest for Weser synes de gamle broncer ikke at forekomme så talrigt; de, som findes, er dog også her af den nordiske gruppes former; mod syd forekommer i de hessiske lande og ved Rhinen såvel nordiske typer som mellem-europæiske, inden hvilke hine har tilknytninger og tildels forudsætninger. Vi har her at gøre især med den vestlige gruppe af den nordiske broncealder; Hannover er af alle nordtydske landskaber det vigtigste for kendskaben til de vestlige former. Med hensyn til gravskikke er ligbrand det almindelige i broncealderens grave i Hannover; skeletgrave synes her sjeldne; i de hessiske lande er forholdene måske noget forskellige i denne henseende. De hannoverske gravsteder fra

[1] Om ældre literatur se KLEMM: *Handbuch der german. Alterthumskunde*, p. 420 ff. For Hannover er navnlig vigtige arbeider: WAECHTER: *Statistik der im Königreiche Hannover vorhand. heidn. Denkmäler*, 1841, og v. ESTORFF: *Heidnische Alterthümer der Gegend von Uelzen*, 1846; fremdeles fra nyere tider meddelelser af J. H. MÜLLER i *Zeitschrift des hist. Vereins für Niedersachsen;* forøvrigt vil literaturen nedenfor citeres, idet den benyttes. — I museerne i Hannover, Cassel og Mainz har jeg gjort studier både i 1876 og i 1879; i sidstnævnte år besøgte jeg også museerne i Hildesheim, Bonn, Köln, Wiesbaden og Leyden.

broncealderen er i det hele af samme art som de, der forekommer i de tilstødende nordlige dele af det i kap. VI omhandlede gebet; urner med de brændte ben er dels indsatte i opkastede gravhauger, omgivne med stene, ofte ombyggede med små stenkister, dels findes de nedsatte tæt under overfladen i naturlige forhøininger og banker, ofte i stort antal på samme sted, så at de danner hele urnehauger; [1] også her er urnerne beskyttede ved stene, almindelig dækkede med små dynger eller hele brolægninger af sådanne. Urnernes hovedformer er i det hele de samme som i de tilsvarende grave i det tilstødende østlige område; når biurner findes, er de kun få i antal, ofte liggende oveni hovedurnen; ved eller i denne findes også det medgivne gravgods, almindelig nogle få mindre broncer. [2]

Som i indledningen (pag. 17) berørt er den i det øvre Donaugebets gravhaugfund optrædende ældste jernalder, af Hallstattgruppen, også repræsenteret i de hessiske lande I talrige fund haves her ved siden af gamle broncer de sydtyske fibulaformer o. s. v., og efterhånden bliver jernalders-sagerne de rådende. [3] Denne mellem-europæiske kulturgruppe strækker sig her længere mod nord end noget andet sted. Vi befinder os også her på en af de naturlige forbindelsesveie mellem Syden og Norden; Rhin-

[1] Stedsnavne som *Pöttenstädt* vidner her ligesom de også i Pommern og Meklenburg forekommende *Pöttenberge* om almuens opmærksomhed for slige urnegravsteder; disse stedsnavne må sammenstilles med de ovenfor fra Schlesien og Sachsen anførte *Töppelberge*.

[2] Om gravformerne se v. Estorff: *Alterthümer von Uelzen*, pl. III med text; om urnerne se sammesteds pl. XIV f., hvor dog også de yngre urneformer er medtagne. Om en broncealders urnemark tæt ved Hannover, hvor i en enkelt grav 5 urner, se *Zeitschrift d. hist. Ver. f. Niedersachsen*, 1863, p. 377 ff. med afbild.

[3] Museerne i Wiesbaden og Cassel frembyder adskilligt materiale. Smlgn. I. C. Schaum: *Die fürstliche Alterthümer-Sammlung zu Braunfels*, 1819; Diefenbach: *Zur Urgeschichte der Wetterau*, 1843 (i *Archiv f. Hess. Gesch. u. Alterthumskunde*, IV). Se også *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 208 f., 233 f., 239 f. Interessante fund med gamle broncer og ældste jernalders sager fra Pinders udgravninger, f. ex. ved Gr. Lüder og ved Bimbach, smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhandl. p. 225 f.; fund fra det Hanauske i *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 248. *Photographisches Album*, VII, pl. 2.

Main-gebetet er her kun ved lave smale høider adskilt fra Wesers dal, der danner en naturlig vei mod nord til det hannoveranske område.

Sager tilhørende denne mellem-europæiske jernalder eller af de inden den almindelig forekommende olditaliske industriprodukter, er også, vistnok ad denne naturlige forbindelsesvei, tidlig komne op til Hannover. Her er f. ex. funden i gravhauger flere ribbede cister af bronce, sådanne som den pag. 89 afbildede posenske; som pag. 9 anført må disse kar ansees for at være produkter af en tidlig nordetruskisk metalindustri.[1] Ved Luttum, Amt Verden, fandtes i forskellige hauger 3 sådanne cister, med dobbelte hanker af jern og med den øverste rand bøiet omkring et bånd af træ; de to af dem havde lerlåg; i den ene lå en jernnål; alle tre var anvendte som gemme for de brændte ben.[2] I en gravhaug ved Nienburg fandtes et ganske lignende kar, indeholdende brændte ben og dækket med et lerlåg; i haugen fandtes forøvrigt en urne, flere nåle af jern, af hvilke en med hoved af bronce, flere broncenåle, ørenringe m. m.[3] Af andre rimeligvis omtrent samtidige og sikkert sydlandske broncekar nævner jeg det pl. XXVII, fig. 5 afbildede fad, der ved hanken er prydet med 3 fuglehoveder med lange halse, fundet i en gravhaug i det Lüneburgske,[4] samt en tynd dreven bronceskål med tilnittet hank, ganske som pl. XX, fig. 9, funden ved Hitzacker. Af Hallstattske dobbeltspiral-fibulaer bevares 4 exemplarer i museet i Wiesbaden, vistnok fundne i Nassau, et exemplar haves fra Hannover; i Amt Oldenstadt er fundet en fibula som Hildebrand, *Spännets historia*, fig. 71, en form almindelig i Sydtysklands Hallstatt-fund; en ita-

[1] Af de nærmest mod syd fundne exemplarer er 1 fundet ved Mainz (LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, III, V, fig. 7) og 1 fra Bayeren; smlgn. GOZZADINI: *Gli scavi dal. Sig. Arnoaldi*, p. 43.

[2] EINFELD: *Ueber einige im Könígr. Hannover gefundene röm. Bronzearbeiten*, p. 31 ff. og fig. 5 (i *Zeitschrift des hist. Vereins f. Niedersachsen*, 1854), LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, III, V, fig. 8.

[3] EINFELD: l. c. p. 38 ff.

[4] Germ. Mus. i Nürnberg, LINDENSCHMIT, l. c., II, III, V, fig. 1.

lisk fibula af meget gammel form skal og være funden i Hannover.[1] En Hallstatt-dopsko af bronce som pl. XX, fig 11, samt to bronceknive, en som fig. 3 på pl. I, den anden tveegget med firkantet blad, er måske også fra Hannover (alle tre stykker i den Estorffske samling i museet);[2] ved Bohlsen i det Lüneburgske er fundet to Hallstattske tveeggede jernsværd, ligeledes i v. Estorffs samling; i forbindelse med dem kan og omtales et broncesværd af ganske samme form, fundet ved Gustedt, Amt Bokenem. Endelig anfører jeg også en broncepincet af formen pl. XII, fig. 7, funden i det Lüneburgske med et par bronceredskaber med kløftet ende som v. Sackens Hallstatt-værk, pl. XIX, fig. 15. Et af

Fig. 18. 1/3.

Fig. 19. 1/2.

de interessanteste stykker er dog den her som fig. 18 afbildede malede lerskål med to hanke (kylix), vistnok et tidligt italisk arbeide;[3] den bevares i samlingen i Stade og er tilligemed

[1] Lindenschmit: l. c., II, XI, II, fig. 3; dette fund turde dog være tvivlsomt.

[2] En broncekniv omtr. som pl. XXVII, fig. 3, men kunstigere gennembrudt, haves fra en urne ved Garlstedt; den er et stykke indført vel fra en sydligere broncealder; pl. XXVII, fig. 2 er en interessant enegget, afbildet, fordi den synes opstået af den citerede fremmede typ; den er med et par nåle funden ved Bocksburg, Amt Fürstenau. Smlgn. og det hos Lindenschmit: l. c. II, III, III. fig. 5 afbildede beslægtede exemplar, også fra Hannover.

[3] De anvendte farver er sort, hvidt og gult; paa afbildningen er den gule farve betegnet ved skraffering.

den nordiske broncepincet fig. 19 fundet i en »stengrav« ved Frelsdorf; nærmere fundomstændigheder kendes desværre ikke.[1]

Allerede meget tidlig kom således talrige sager, vistnok ad Rhin-Weser-veien, fra de syd- og mellem-europæiske tidlige jernkulturer ind over dette vort nordlige område, hvor den nordiske broncealder dengang herskede. Ligesom jernet er tilstede i flere af de anførte fund, således kan der især fra det Hannoveranske anføres adskillige fund, der i det hele må siges at tilhøre den her herskende broncealder, men i hvilke jernsager allerede spores og enkeltvis optræder. I flere af de af v. Estorff undersøgte urnegrave med medgivne broncealders-sager forekom også jern, enkle nåle, ubestemmelige fragmenter eller halvsmeltede slakker.[2] Særlig mærkeligt er et depotfund fra St. Annapad ved Nienstädt; det indeholder 4 celter af bronce, 3 lignende af jern, fragmenter af to broncealders-ringe, vredne i forskellige retninger og med stærkt fremtrædende ribber, af et par andre bronceringe, samt af en halsring af jern, vreden i forskellige retninger som de anførte broncealders og altså meget lig det pag. 66 som fig. 1 afbildede schlesiske stykke.[3] Bronceringe af den anførte art, vredne i forskellige retninger, med lidet fremspringende ribber, en typ, som i det hele synes sen i broncealderen,[4] findes i museet i Hannover i adskillige exemplarer, der er halvsmeltede og forbøiede, og af hvilke flere synes at være fundne i forbindelse med jern.[5] Fra urnegrave ved Lehmke, Amt Bodenteich, haves et armbånd af bronce sammen med en jernnål samt nogle smykkeplader af bronce, der har været fæstede på jern m. m. Smykkeplader af tynd bronce, prydede med koncentriske bukler og ribber, forekommer oftere i Hannover og synes stadig at tilhøre overgangs-

[1] Krause i *Archiv des Vereins f. Gesch. u. Alterthümer d. Herzogth. Bremen u. Verden*, 2, Stade 1865, p. 273; Lindenschmit: l. c., text til III, VII, I.
[2] v. Estorff: *Alterthümer von Uelzen*, texten til pl. III.
[3] I. H. Müller i *Zeitschrift des hist. Vereins f. Niedersachsen*, 1863, p. 380 f.
[4] Smlgn. S. Müller: *Bronzealderens Perioder*, p. 94, note 2.
[5] Jernrust på fragmenter fra Eitzen, jernstumper med en liden bronce-ørenring i et fund fra Mundorsum, Amt Fürstenau, med forbrændte stykker af sådanne vredne halsringe og andre broncer.

tiden mellem bronce- og jernalder; pl. XXVI, fig. 13 er et expl. afbildet fra nedenfor omtalte fund ved Holthausen; de ældre af disse stykker er drevne og synes indkomne sydfra; tildels er de på nordisk område blevne efterlignede i støbt arbeide, — den tekniske fremgangsmåde, som gennemgående synes anvendt af den nordiske bronceindustri. Oftere viser disse plader sig at have været anbragte på jern og tildels at have hørt til bælter; i nærmeste forbindelse med dem må nævnes det på pl XXVII som fig. 6 afbildede støbte stykke: midtpartiet er netop en sådan smykkeplade; det har vistnok været besætning på et bælte og er vel at betegne som en bæltehage; med en broncekniv er det fundet i grav ved Urbach. En eiendommelig stor smykkeplade af bronce, med drevne bukler, haves fra Rieste, Amt Medingen.[1] Som en form, der vidner om indflydelse fra en sydligere jernalder på den nordiske broncealder, anser jeg, som ovenfor oftere anført, hule bronceringe, som pl. XXIV, fig. 4; de nordiske exemplarer efterligner i støbning Hallstattske af drevet bronceblik. Adskillige sådanne ringe er fundne inden dette område: 2 store exemplarer haves fra Dannenberg; 1 fra Sprantz ved Hitzacker, 1 fra Garlstedt, Amt Osterholz, 1 fra ukendt findested i Hannover, alle i museet i Hannover; 1 exemplar er fundet ved Hitfeld, Amt Haarburg;[2] ved Aschewarden er fundet et stort exemplar med enderne bøiede noget forbi hinanden;[3] i Oldenburg er ved Dümmersee udgravet et sådant stykke, der har støbte ophøiede tverribber ei blot ved enderne, men med visse afstande også helt rundt, ved Stellmoor ved Hahn et exemplar, der i ornamentik minder om pl. V, fig. 1;[4] et exemplar fra Westfalen bevares i samlingen i Münster.[5] I denne forbindelse nævner jeg også den

[1] Vel det hos LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidnischen Vorzeit*, III, VIII, II, fig. 15 afbildede stykke. (Texten til denne planche, der er bleven feilagtig nummereret, hvorved ugreie er opstået, giver kun oplysninger om fig. 1—11).
[2] I Städtisches Museum i Braunschweig.
[3] I museet i Bremen (ifølge velvillig meddelelse af Dr. Henry Petersen).
[4] I museet i Oldenburg (ligeledes meddelt af Dr. Henry Petersen).
[5] Afstøbning i centralmuseet i Mainz.

lille armring pl. XXVII, fig. 8; den er af jern, af form som de anførte bronceringe, men vel noget yngre; den er funden i Landdrostei Hannover. Længere syd, i de hessiske lande og nede ved Rhin, forekommer i museerne ofte beslægtede ringe, mere åbne på den indre side, almindelig riflede udenpå; disse tilhører nok her Hallstadt-kulturens yngre udviklinger[1] Her nævner jeg også, at smykkeplader af bronceblik som pl. XXIV, fig. 6 er fundne i Hannover; et exemplar er tilstede i det ovenfor nævnte fund fra Rieste, Amt Medingen.[2]

De her påpegede påvirkninger fra den tidligste mellemeuropæiske jernalders-gruppe ind over dette nordlige område udøver dog ikke nogen gennemgribende indflydelse, fortrænger ikke de gamle broncer og fremkalder ikke nogen ny epoke, der i fundene fremtræder som en ren jernalder; de indførte sager ligger her mellem de gamle broncer, og om end jernet af og til spores i fundene og enkelte broncealders-former nu også optræder i jern, synes dette metal dog endnu ikke at få så stort råderum. Det er ialfald sikkert, at hvor fundene begynder at vidne om en mere almindelig anvendelse af dette nye metal, der er allerede de fra Tène-kulturen stammende former de mest fremtrædende. Skarpt lader denne overgang fra bronce- til jernalder sig her endnu ikke belyse; materialet er dertil endnu for lidet og ikke fremgået af omfattende planmæssige undersøgelser; fra Mellem-Europa foreligger heller ikke endnu fra det tilstødende område, hvorfra de anførte påvirkninger mod nord er udøvede, sikre resultater om, hvor lang tid Hallstatt-kulturen her har hersket, førend Tèneformerne begynder at gøre sig gældende.

Hvorledes Tène-kulturen har været hjemlig i egnen om øvre og midtre Rhin, er berørt i indledningen pag. 24. Særlig fremtrædende er her den særegne gruppe i egnen af Mainz, mærkelig ved de rige og skønne oldsager, som fundene indeholder, og som utvivlsomt for en meget stor del tillige er vidnesbyrd om stærke

[1] Exemplarer f. ex. i museerne i Wiesbaden, Mainz, Frankfurt a. M. o. s. v.
[2] LINDENSCHMIT: l. c. III, VIII, II, fig. 8.

og vedvarende handelsforbindelser med Italien og med de etruskiske fabriker. Der haves dog også adskillige Tène-fund af en anden karakter med sammenrullede, forsætlig ødelagte sværd og inde holdende fornemmelig jernsager, sådanne som forhen oftere er anførte fra de ovenfor behandlede gebeter [1] Hvilken udbredelse Tène-gruppen har haft i de hessiske lande, og med hvilke gravskikke den her almindelig har optrådt, er forøvrigt endnu ikke klart af det forhåndenværende ringe materiale; det er uvist, om dens levninger her forekommer især i gravhauger eller i urnegrave på flad mark.[2]

Om de indflydelser fra Tène-gruppen, som i Hannover har fremkaldt den fulde jernalder, er komne i nogen væsentlig grad fra Rhin-Main-egnene gennem Weser dalen, lader sig endnu ikke afgøre, sålænge det øvre Wesergebets arkæologiske forhold ikke er klart oversigtlige i et rigt materiale. Jeg anser det sandsynligt, at betydelige indvirkninger vil kunne påvises ad denne vei, men foreløbig synes denne ældste jernalder vest for nedre Elben at vise sådan overensstemmelse med, hvad der optræder øst for Elben, at man kommer til at opfatte denne flods løb fra sydost som angivende hovedretningen for denne jernkulturs udbredelse. Ligesom broncealderens urnegrave i Hannover findes både i opkastede hauger og på flad mark, samlede til ofte ud-

[1] F. ex. fund fra Heimersheim og Hessloch, (I. Emele: *Beschreibung röm. u. deutsch. Alterthümer i d. Prov. Rheinhessen*, p. 84, pl. XXIII, fig. 6); fund fra Gross-Gerau i mus. i Darmstadt (*Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 207), fra Waldubersheim o. fl. steder i museet i Mainz. — Af oldsagformer, der optræder i Tène-fundene i denne egn, fremhæver jeg her kun en kedel af den pl. XV, fig. 1 afbildede art, af bronce og jern, fordi denne typ ei før har været afbildet og beskrevet, og fordi den har haft adskillig udbredelse inden det nord-europæiske område; som allerede pag. 124, note 4 omtalt bevares et sådant stykke i museet i Mainz fra et fund ved Armsheim.

[2] Sammen med gamle broncer optræder tildels her de ældste jernsager (af Hallstatt-karakter o. s. v.) både i gravhauger (f. ex. fund i Cassel fra Lembach med bl. a. en jernfibula som Hildebrand, 63) og på urnemarker (f. ex. fund Wehlheiden i Cassel. smlgn. *Zeitschrift für Ethnologie*, VI, Verhandl. p. 205).

strakte gravpladser, således er det samme tilfældet med begravelserne fra den ældste jernalder. Ved Nienburg er undersøgt talrige gravhauger, der alle indeholdt brændte begravelser, med de brændte ben samlede i urner, dækkede med lerlåg, ofte med 2—3 større biurner stående ved siden eller med et par mindre liggende ovenpå benene tilligemed gravgodset. Dette bestod for en del af gamle broncer; i en haug fandtes den pag. 243 nævnte ribbede cista anvendt som gravkar; i de fleste grave var også jernsager, af Tène-kulturen tilhørende former. Der fandtes talrige tilbagebøiede fibulaer af bronce og jern, tildels eiendommelige exemplarer,[1] nåle af bronce og jern, almindelig med en bøining under hovedet; pl. XXVI, fig. 17 er en nål herfra, af jern, med fladt hoved af bronce; pl. XXVII, fig. 14 er helt af bronce, hovedet er støbt over en isiddende lerkærne, i broncealders maner; med sit lille øsken ved indbøiningen minder den fjernt om den schlesiske typ pl. X, fig. 11; formen pl. XXVI, fig. 16, af jern med hoved af bronce, fandtes også Meget hyppig forekom bæltehager med tilhørende ringe af jern, ørenringe som pl. XXI, fig. 17 og pl. XXIII, fig. 9, med glasperler; der fandtes flere smykkeplader af bronceblik som pl. XXVI, fig. 13, tildels anbragte på jern; pl. XXVII, fig. 17 er en pincet af bronce med løber af jern fra en af haugerne; i en anden haug fandtes et eiendommeligt trekantet stykke, af jern, beklædt med en drevet broncеplade, mindende meget om de bælter, som vil omtales i det følgende kapitel.[2] I nærheden af gravhaugerne fandtes her også urnegrave på flad mark og talrige grave, hvor de brændte ben var samlede i et hul i jorden uden urne, altså brandpletlignende grave; det fremhæves, at disse grave uden urner ofte var ind-

[1] F. ex. to exemplarer med brede tverstykker på bøilen som LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit,* II, VII, III, fig. 5; et exemplar med bred, hvælvet, under hul, bøile som visse italiske fibulaer o. s. v.

[2] Smlgn. *Zeitschrift d. hist. Vereins f. Niedersachsen*, 1867, p. 318—27. Pag. 326 omtales der en hul armring af jern, vistnok som pl. XXVII, fig. 8; når den siges at være støbt, må det vel være en feiltagelse. Af urnerne herfra er endel typer afbildede hos KEMBLE: *Horæ ferales*, pl. XXXI; der er flere benurner overhvælvede med skåle, omtrent som pl. XXI, fig. 22.

holdsrige på oldsager.[1] Ved Willingen er adskillige hauger udgravede, der i det hele nær stemte med dem ved Nienburg; det nævnes, at urnerne her ofte fandtes sammen i grupper på 6—7 kar.[2] Ved Ripdorf har også nogle gravhauger leveret jernsager, glasperler og tildels Tène-fibulaer af bronce ved siden af gamle broncer; de fleste fund er dog her gjorte i grave på flad mark i nærheden af haugerne. Her fandtes såvel urnegrave som grave, hvor de brændte ben lå i et hul i jorden uden at være indesluttede af noget lerkar; også her fremhæves, at disse sidste i det hele var rigere på oldsager end urnegravene Mellem de fundne sager nævner jeg bæltehager med ringe af jern, tilbagebøiede fibulaer af bronce og jern, ørenringe, nåle af bronce og jern med indbøining; pl XXVI, fig. 16, 18 og 19 er 3 exemplarer derfra af jern; fig. 16 har hoved af bronce; videre kan anføres nogle stykker som pl. XXV, fig. 15, til at fæste på tøi eller læder.[3] — Særlig må omtales nogle hauger ved Bohlsen, Amt Bodenteich, som undersøgtes allerede i forrige århundrede; de kaldes *die Jarlsberge*: i en af dem fandtes broncekarret pl. XXIV, fig. 1, af tyndt drevet bronce med støbte hanker; i det lå der et par broncenåle; i nærheden fandtes flere lerurner, ved en af dem et lidet enegget sværd (eller stor hugkniv) med håndtag som pl. I, fig 4; ved en anden lå en broncedolk og nålen til en broncealders brilleformet fibula; i andre hauger fandtes tilbagebøiede fibulaer m. m., ved en rigt udstyret urne fandtes det pl. XXVII, fig. 9 afbildede stykke af en halsring af bronce, nærmest af Tène form, særlig mærkelig ved at være støbt over en kærne, i hvis midte ligger en jernring; desuden den sammesteds fig. 13 afbildede mærkelige korsformede nål af bronce, nåle, ørenringe, bæltehage, spydspids

[1] *Zeitschrift d. hist. Vereins f. Niedersachsen*. 1867, p. 324 f.

[2] KEMBLE: *Ausgrabungen im Amte Soltau* (i det citerede tidsskrift, 1851, p. 190).

[3] Smlgn. KEMBLE's omhyggelige *Bericht über Ausgrabungen im Amte Oldenstadt* (i nævnte tidsskrift, 1852, p. 165—198). Endel urner fra Ripdorf er afbildede hos KEMBLE: *Horæ ferales*, pl. XXXII.

af jern m. m ; i en anden haug en »krands« af bronce, på hvilken 4 små fuglefigurer af bronce var fastloddede.[1]

På de nævnte gravpladser ser vi altså Tène sagerne optræde ved siden af og snart at afløse de gamle broncer i gravhauger og i grave på flad mark, med eller uden urner. Der haves i Hannover talrige urnemarker, der tilhører denne ældste jernalder. En sådan gravplads ved Kahlstorf ved Uelzen har leveret flere interessante sager: foruden bæltehager, nåle, hvoraf flere som pl. XXVI, fig. 16, ørenringe o. s. v. er her fundet en tilbagebøiet fibula, med bred, under hul, bøile, ganske som det i note 1 på pag. 249 omtalte exemplar fra Nienburg; fremdeles det mærkelige stykke, der er afbildet som fig. 1 på pl. XXVII: det er af bronce, spiralerne er oprullede af tynde tene, der løser sig fra midtpladen; denne er ved den ene ende bøiet om i en tynd ten, der ligger langs med pladen på undersiden; som en fibula kan stykket egentlig ei betegnes, da der ei er spor af nålefæste for den nævnte ten eller nål på undersiden. Fra en anden urnemark ved Weyhausen, Amt Fallersleben, haves fragmenter af et andet ganske lignende stykke; i dette fund er der videre prægtige bæltehager af jern, tildels belagte med bronceblik, tilbagebøiede fibulaer (også en enkelt romersk båndformet af ældste form), ørenringe, de sædvanlige jernnåle, en hul broncering, støbt over en jernten (?) o. s. v.; pl. XXVIII, fig. 1 er et smykke, der vistnok også stammer fra den samme gravplads som de anførte sager; det er af bronce og viser på undersiden spor af jern.[2] Fra en

[1] v. ESTORFF: *Alterthümer v. Uelzen*, pl. I, pag. 6 ff. og 51 efter ZIMMERMANNS værk fra 1772. Smlgn. *Ueber 2 im Lüneburg. g:f. merkwürd. Urnen* (i *Annalen der Braunschw. Lüneb. Churlande*, 1787, p 130—143). Det omtalte broncekar med andre af de fundne sager er omtalte og afbildede (efter Gebhardi) i LANGEBEK: *Scriptores rerum Danicarum*, II, p. 69, pl. II).

[2] I Herzogl. Museum i Braunschweig (no. 877); de øvrige anførte sager i museet i Hannover. Når det sidst omtalte stykke minder om et i *Aarbøger f. nord. Oldkyndighed, 1872*, pl. VIII, fig. 1 afbildet stykke fra Bornholm, er denne lighed måske kun tilfældig; den bornholmske fibula er belagt med presset forgyldt sølvblik og tilhører en sen tid, henimod mellemjernalderen; vort stykke viser ei spor af sådant belæg og minder i teknik m. m. ganske om ældste jernalder.

urnemark ved Aljarn ved Lüneburg haves bæltehager, de sædvanlige nåle af jern m. m., desuden halvsmeltede stykker af i forskellige retninger vredne broncealders-ringe; det mærkeligste stykke herfra er dog den pl XXVII, fig. 4 afbildede jernkniv, arbeidet ganske i broncealders form (som pl. XXII, fig. 7); af fibulaer synes her kun at være fundet et lidet fragment af jern, af ubestemmelig form [1] Fra en urnemark hidrører sandsynligvis også sagerne fra Holthusen, Amt Bodenteich; mellem dem må særlig nævnes et stykke af en Tène-halsring, lignende pl. XXVII, fig. 9, og ligesom denne interessant ved at være støbt over en lerkærne, i hvis midte ligger en jernten; også en anden mindre lignende ring haves herfra; fremdeles hidrører fra Holthusen den pl. XXVI, fig. 13 afbildede smykkeplade af bronceblik, med flere lignende, mange nåle, af hvilke flere med hult rundt hoved (pl. X, fig. 15); pl XXVII, fig. 11 viser en sådan, hvor halvkuglerne er fæstede til to korsformet anbragte flade stykker midt inde i hovedet; videre haves herfra pincetter som pl. XXVII, fig. 17, med løbere af jern, bæltehager, ørenringe, Tène-fibulaer, glasperler osv.

Fra en mængde andre findesteder i Hannover haves også oldsager, hidrørende fra denne ældste jernalder. Jeg nævner nogle mærkeligere former og typer. De tilbagebøiede fibulaer forekommer i stort antal og i en mængde typer og varieteter. Hyppig er en sen varietet, med store massive knopper ved enden af det tilbagebøiede parti; pl. XXVI, fig. 14 er et exemplar fra Molzen, Amt Oldenstadt; adskillige stykker er ikke virkelig tilbagebøiede, men støbte i et stykke, efterlignende den tilbagebøiede form; af jern er flere smedede i et, af den sene form pl. XV, fig. 4. Særegent er det pl. XXVII, fig. 7 afbildede exemplar: enden af det tilbagebøiede parti er oprullet i en liden spiral, analog med nålespiralen; den er funden ved Edendorf. Fra det Lüneburgske haves et exemplar med flad bøile, prydet med pånittede små perler ligesom fig. 17 på pag. 204. [2] Fra Nienburg

[1] Oplysningerne om dette fund, der bevares i samlingen i Lüneburg, skylder jeg Dr. Henry Petersen.

[2] LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, VII, III, fig. 2.

haves et exemplar af form som pl. XXI, fig. 12; dets tilbagebøiede parti ender i et stort fladt dyrehoved;[1] dette exemplar henviser vel snarest til den rhinske gruppe. Sammestedshen og videre til Italien henviser de ved Edendorf fundne fragmenter af et broncebælte, med rigt ornamenterede bæltehager.[2] Foruden de talrige bæltehager af jern, af sædvanlige enkle former, er her fundet flere smukke af bronce; pl. XXVI, fig. 15 er et smukt exemplar fra Hoppensen, Amt Einbeck; lignende haves fra Fallersleben og Molzen.[3] En smuk liden bæltehage af jern er pl. XXVII, fig. 18, fra Behringen, Amt Winsen. Tène-halsringe endende i skålformede knopper, som pl. XXI, fig. 13, haves fra Wasbüttel i Lüneburg og andre findesteder; ovenfor er omtalt det mærkelige stykke pl. XXVII, fig. 9 med indre kærne af jern, tilligemed nogle lignende stykker. I alle fund fra denne periode hører nåle til de talrigste sager; de er både af bronce og af jern, ofte af jern med hoved af bronce; en karakteristisk detalj er en liden indbøining lige under hovedet. Formen med stort hult hoved forekommer i adskillige exemplarer både af bronce og jern; beslægtet med den er typen pl. XXIII, fig. 2, med en hul kapsel fæstet til den ene eller begge sider af det skiveformede hoved; et sådant exemplar haves fra Amt Verden. Foruden formen pl. XXVI, fig. 16, af jern og bronce, forekommer her også nåle helt af bronce som fig. 6 på samme planche, en især i Holstein almindelig form. Interessant er det pl. XXVII, fig. 10 afbildede stykke; det tilhører vistnok denne periode, da dets flade hoved er prydet med pånittede små perler, ganske som flere tilbagebøiede fibulaers bøile (pag. 204, fig. 17). Af den mærkelige korsform pl. XXVII, fig. 13 er et par exemplarer i museet, fra ukendte findesteder i Hannover.[4] Her må og nævnes den pl. XXVII, fig. 15 afbildede nål eller nagle, støbt af bronce; lignende spiralornamenter fore-

[1] LINDENSCHMIT: l. c., I, IV, III, fig. 9.
[2] LINDENSCHMIT: l. c., II, IX, II, fig. 2—5.
[3] v. ESTORFF: *Alterthümer von Uelzen*, pl. XI, fig. 11; *Photographisches Album der Ausstellung zu Berlin 1880*, V, pl. 9,
[4] v. ESTORFF: l. c., IX, fig. 19.

kommer oftere på Tène-sager; stykket bevares i museet i Hannover.[1] Broncepincetter som fig. 17 på nævnte planche forekommer oftere, med løber af jern; et exemplar fra egnen af Nienburg har ring i enden og er ganske af formen pl. X, fig. 19. I næsten alle fund træffes ørenringe, hvis skålformede underdel dannes af en trådspiral eller en liden plade, og hvis trådformede overdel næsten altid er prydet med glasperler. Af og til findes små bronceknopper som pl. XXV, fig. 16 eller andre med to huller istedetfor kroge; de var vistnok fæstede på dragten som prydelser. Våben er her sjeldne i gravene fra denne tid; fra de ovenfor omtalte *Jarlsberge* ved Bohlsen haves dog det omtalte eneggede lille sværd; to andre lignende, der har håndtagenes jernbelæg (som pl. I, fig. 4) helt bevaret, er fundne i gravhauger i det Lüneburgske[2] Ligesom det pl. XXIV, fig. 1 afbildede broncekar, som ovenfor anført, fandtes med førromerske sager, således turde måske også et lignende drevet spand fra Bargfeld tilhøre en førromersk tid;[3] det har på siderne fastnittet ører af jern, ganske som Hallstatt-spand af formen pl. XIII, fig. 18.

Efter de fundne levningers store mængde at dømme kan der ikke være nogen tvivl om, at jo den førromerske, væsentlig på Tène-kulturen hvilende jernalder i Hannover har været herskende gennem en længere tid og her har været fuldt hjemlig. Talrigst synes dens gravpladser at være i det østlige af landet og henimod Elben; dog har denne ældste jernalder også hersket i landets vestligere dele og har også efterladt sig talrige levninger i egnene vest for Weser.

I Oldenburg har især udgravninger i de talrige gravhauger på Pestrup hede belyst den ældste jernalder.[4] Haugerne indeholder brændte begravelser, dels med, dels uden urner; gravgodset er af og til gamle broncer, men især sager som de ovenfor

[1] Lindenschmit: l. c., II, X, III. fig. 5.
[2] Lindenschmit: l. c. II, VI, IV, fig. 7—8.
[3] Lindenschmit: l. c. II, III, V, fig. 9.
[4] Om haugerne her se Oldenburg u. Greverus: *Wildeshausen in alterthümlicher Hinsicht*, p. 27 f.

fra Hannoverske fund omtalte: tilbagebøiede fibulaer, bæltehager, ørenringe med glasperler, nåle med bøining under hovedet, broncekuopper som pl. XXV, fig. 16, pincetter med løber; særlig nævner jeg en tynd broncering, støbt over en lerkærne og lignende pl. XXVII, fig. 9.[1] Fra andre findesteder i Oldenburg nævner jeg kun en smuk Tène-fibula fra Hahnen, en bæltehage af bronce som fig. 15 på pl XXVI fra Rechterfeld; interessant er den i Oldenburg fundne broncenål, der er afbildet som fig. 12 på pl. XXVII; dens hoved er prydet med en trekant med buede sider, et karakteristisk Tène-motiv.

I Holland findes levninger fra broncealder og ældste jernalder især *auf dem hohen Sand*, det er den mere høitliggende østlige og nordøstlige del af landet, især henimod Ems. Brændte begravelser i urner af broncealders karakter og med bålbrændt gravgods findes her både i gravhauger og på urnemarker.[2] Fra hauger ved Gieten, Drenthe, kan anføres fragmenter af i forskellige retninger vredne halsringe, af armbånd m. m. af bronce; fra en urnemark ved Deurne, N. Brabant, hidrører den pl. XXVII, fig. 3 afbildede broncekniv;[3] fra Vlachtwedde og Westerwolde, Friesland, haves også urnemarker med broncealders-sager.[4] Fra en gravhaug ved Ede i Gelderland hidrører et Hallstattsk broncespand som pl. XIII, fig. 18, med randen bøiet om et jernbånd og med 2 tilnittede ører af jern; det indeholder brændte ben. Tène-fibulaer skal også være fundne i Holland;[5] jeg kan dog derom ei meddele nærmere. Disse vestlige dele af vort i dette kapitel omhandlede gebet er endnu ikke nøiere undersøgte i arkæologisk

[1] Om de ved de nyere udgravninger her fundne oldsager, der bevares i museet i Oldenburg, har Dr. Henry Petersen velvillig givet mig oplysninger.

[2] Hos Janssen: *De Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leyden*, anføres endel fund og afbildes endel urner.

[3] Janssen: l. c. pl. I, fig. 16, Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, VIII, pl. II, fig. 20.

[4] W. Pleyte: *Nederlandsche Oudheden*, pl. 44—45.

[5] Ifølge Lindenschmit l. c., texten til II, VII, pl. III; til det der citerede værk (Janssen: *Oudheedkundige Mededeelingen II)* har jeg ikke adgang.

henseende, så at en nærmere karakteristik af jernalderens begyndelse her endnu ei kan gives; de meddelte antydninger giver dog et slags omrids, hvoraf fremgår, at Holland arkæologisk slutter sig til de tilstødende østlige og sydøstlige egne.

Téne-kulturen afløses i Mellem-Europa af den romerske kultur. Det var i tiden henved vor tidsregnings begyndelse, at Romerne satte sig fast ved Rhinen og på denne side af Alperne; i de nærmest følgende århundreder udvidede de og befæstede stadig sit herredømme her. Ved rigets grændser anlagdes en mængde romerske faste pladser og byer, der blev arnesteder for kulturen, og hvorfra stærke indvirkninger øvedes på de barbariske folk langt ind i egne, hvor aldrig en Romer satte sin fod. I disse grændseprovindser opstod ved en assimilation af det romerske med visse barbariske elementer en egen romersk provindsialkultur, der i adskillige henseender frembyder forskelligheder fra det egentlige romerske i Italien; i denne provindsielle romerske udvikling optoges især mange elementer fra Tène-kulturen. Talrige og omfattende undersøgelser i levningerne af de romerske plantestæder ved Rhinen og i de gamle grændselande har tilveiebragt et betydeligt materiale til en karakteristik af denne provindsielle afart af den romerske kultur og til belysning af dens udvikling på det her hjemlige barbariske grundlag; et forsøg på en nærmere behandling af dette interessante punkt ligger dog her udenfor min opgave[1] Jeg skal her kun pege på, hvorledes det gebet, hvormed dette kapitel beskæftiger sig, i syd og vest støder op til Romerrigets grændser eller endog omfatter dets grændselande; i de hessiske lande og nedover langs Rhinen vrimler det derfor af levninger efter romerske anlæg, befæstninger og bopladser, levninger, som dog her ei skal gøres til genstand for nærmere skildring.

[1] En tilfredsstillende behandling af dette vigtige spørgsmål kan ikke gives uden at inddrage et såre betydeligt italisk materiale i undersøgelsen; jeg håber senere i et eget værk at kunne komme til at behandle det her berørte emne.

Ligesom den første fase af jernalderen i Nordtyskland fornemmelig grundlagdes ved og hvilede på indvirkninger fra Tènekulturen, således afløses den her overalt af den romerske epoke. Romerske industriprodukter spredtes ved handel overalt mellem de germanske folk og fortrængte de ældre former af smykker, redskaber og våben; alt viser sig snart påtrykt den romerske kulturs stempel. Også inden de hannoveranske oldsager indtager den romerske epoke en fremtrædende plads; i talrige enkelte fund og især på mange udstrakte gravpladser kan udviklingen her følges skridt for skridt gennem de flere århundreder, som denne periode omfatter.

Der foreligger endnu ikke materiale fra gravpladser, hvor vi led for led kunne iagttage, hvorledes det romerske efterhånden fortrænger den forudgående jernalder;[1] begge disse perioder træder os endnu kun imøde fra i det hele ublandede fund, tilhørende enten den ene eller den anden epoke. En gravplads, der i sine ældre dele vel omtrent er samtidig med den helt romerske epokes begyndelse, er den bekendte urnemark ved Darzau, der er bedre undersøgt og beskrevet end nogen gravplads i hele Nordtyskland.[2] I det hele og store stemmede de her iagttagne forhold overens med, hvad vi ovenfor pag. 234 f. har lært at kende som det almindelige ved de tilsvarende meklenburgske gravpladser; kun kender vi herfra såmeget sikrere og mere detaljerede iagttagelser. På et noget hævet parti i terrænet var gravpladsen anlagt; der var spor til, at den havde været ind-

[1] Da den førromerske jernalder her visselig optrådte så kraftig og i så lang tid, at den nåede helt at fortrænge broncealderen, må et fund som et fra Bleckede, hvor 4 romerske fibulaer af ældste båndformede typ ligger sammen med et par broncealders-fibulaer af »hannoversk« typ (min typ C) og nogle andre broncer, ansees tvivlsomt, ialfald sålænge som det står omtrent isoleret.

[2] C. Hostmann: *Der Urnenfriedhof bei Darzau in der Provinz Hannover*, Braunschweig 1874. I hovedresultatet med hensyn til gravpladsens kronologi og helt igennem romerske karakter er jeg enig med forfatteren; om jeg end på en mængde punkter afviger fra hans anskuelser, især hvor talen bliver om de forudgående epoker og deres oldsager, forstår jeg dog fuldt ud at skatte hans omhyggelige og fortjenstfulde arbeide.

fattet af en stenlægning; urnerne stod 1' dybt, løse i jorden eller omgivne med nogle stene; de stod i rækker med omtrent 3 fods indbyrdes afstand mellem hver urne; mellem rækkerne var et rum på 4 fod. Urnerne stod enkeltvis; biurner og urnegrupper optrådte kun i gravpladsens nordlige, yngre, del. Urnerne havde ikke låg, men en flad sten var ofte lagt dækkende over dem; de indeholdt de brændte ben og det medgivne gravgods, som kun tildels havde været med på ligbålet. Det kunde bestemt iagttages, at urnernes størrelse rettede sig efter den afdødes alder; ben af unge personer og børn var stadig bisatte i mindre urner. Midt på gravpladsen fandtes et stensat rum, vel *ustrina* eller et offersted. Mellem urnerne forekom talrige punkterede og med mæander-motiver prydede sorte kar; pl. XXII, fig. 18 er en sådan urne fra denne gravplads; af lignende hovedform var de fleste af de her fundne urner. Om de nævnte arter af urner henviser jeg forøvrigt til pag. 184 ff. Mellem de medgivne oldsager var især talrige fibulaer: af typer som pl. XXII, fig. 12, men med bredere forparti som på fig. 14 på samme planche, hvilket exemplar hidrører fra denne gravplads; denne typ er her fundet i mange exemplarer; videre som fig. 7 på pag 127 og denne typs ældre varietet med fri nålspiral og sene, samt yngre og enklere udviklinger af disse båndformede typer; flere med mere forlænget nåleskede, der dog ei er strakt fremad som på planche XXIII, fig. 19; denne sene typ var ei her repræsenteret. De fleste fibulaer var af bronce, nogle af sølv og jern. Nogle skiveformede fibulaer, prydede med emalj, fandtes også. Af andre sager forekom guldberlokker og andre hængesmykker, sølvarmbånd som pl. XXVI, fig. 9, smykkenåle af bronce med smukt profilerede hoveder, andre af bronce og sølv, enklere eller med vinkelbøiet hoved som fig. 8 på samme planche, talrige bennåle med udskåret hoved; videre bæltespænder af bronce og jern; nogle bæltehager af jern var her endnu i brug fra den ældre tid; fremdeles andre beslag for remme og bælter, især de karakteristiske pincetlignende rembeslag; stykker som pl. XXVI, fig. 10 og også de som pl. XIII, fig. 12 holdes her alle for rembesætninger, hvad der for nogle af

de sidstes vedkommende vel er tvivlsomt.[1] Af andre sager nævner jeg endnu nøgler som pl. X, fig. 20—21, sneldehjul, sakse, knive, krumme som pl. XXV, fig. 3, og rette, af jern; af bronce fandtes en enkelt kniv;[2] endelig forekom også oftere smykkeringe, benkamme, glasperler og stykker af vellugtende harpixmasse. — Støttet især på fibulaformernes forekomst i italiske og provindsiel-romerske fund, der er daterede ved mynter o. s. v., bestemmer Hostmann gravpladsens tid til at omfatte de to århundreder fra omtr. 50—250 eft. Chr.; jeg tror, at han heri omtrent har truffet det rette.

Talrige tilfældige mindre fund giver antydninger om samtidige gravpladser også på andre steder i det Hannoverske. En mængde mere enkeltvis gjorte fund af romerske sager supplerer vort kendskab til denne romerske epoke og vidner om, hvilken mængde romerske sager og industriprodukter der strømmede ud over Romerrigets Rhingrændse og nordover i Wesergebetet. Foruden store skattefund som det ved Lengerich,[3] og fremfor alle det berømte fund fra Hildesheim,[4] af talrige skønt arbeidede kar og husgeråd af sølv fra den tidlige keisertid, haves talrige mindre fund af forskellige romerske sager, såsom mynter,[5] broncekar[6] og

[1] Smlgn. ovenfor pag. 101 note 4, pag. 132 note 1.
[2] Enkelte bronceknive, tildels af egen form og vel til eget brug, forekommer også ellers i de ældre romerske fund, f. ex. i Meklenburg og på Bornholm.
[3] Fr. Hahn: *Der Fund von Lengerich im Königreiche Hannover. Goldschmuck u. römische Münzen.* Hannover 1854.
[4] Om dette storartede fund, hvorover der er skrevet en mængde, henviser jeg kun til den fortrinlige bog af Heinrich Holzer: *Der Hildesheimer antike Silberfund.* Hildesheim 1870.
[5] Waechter: *Statistik d. im Kgr. Hannover vorhand: heidn. Denkmäler*, p. 139, 172; *Zeitschrift des hist. Vereins für Niedersachsen*, 1854, p. 7 ff.; liste over samtlige myntfund i Bremen-Verden i *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verhandl. p. 126 ff.
[6] Et smukt broncespand med løvefødder, af »form 1«, er fundet ved Stolzenau, Kr. Nienburg (mus. i Lüneburg, afbildet *Photographisches Album der Ausstellung zu Berlin 1880*, V, pl. 10); mange spand af yngre romerske former er fundne i Hannover: et ved Börry med to hanke og en række relieffigurer under randen, andre ved Stolzenau, Garlstedt, Mellendorf, Grethem, alle af »form 2« (Einfeld i *Zeitschrift d. hist. Vereins f. Niedersachsen*, 1854, p. 11—31); videre et lignende ved Leer i Ostfriesland;

lerkar.[1] Nogle af disse broncekar hidrører fra gravfund, hvorom dog ikke haves tilfredsstillende oplysninger, og hvis øvrige indhold som oftest er gået tabt; fremhæves kan det dog, at intet af dem vides at være fundet med ubrændte lig, så at altså skeletgrave som de ovenfor fra Meklenburg og Pommern omtalte, med romersk og romersk-barbarisk gravgods, ikke synes at forekomme vest for Elben. Fund af våben er her sjeldne fra den romerske epoke; der haves kun nogle få fund af de former, der især kendes fra de nordiske mosefund[2] — Jeg nævner her også særlig et interessant fund fra en mere sydlig del af vort område: i Waldeck er i en gammel kilde ved Pyrmont truffet flere hundrede romerske fibulaer, nogle mynter og flere andre sager, det hele rimeligvis nedlagt som offer; ved fibulaernes yngste former og ved mynter kan fundet dateres som nedlagt henved midten af 3die årh.[3]

hankbeslag med et ansigt fra Luhmühlen (EINFELD: l. c., fig. 6), to flade fade af bronce (som nogle af sølv i Hildesheimer-fundet) fra Gehrden og fra det Lüneburgske; kasserolle af »form 1« med fabrikstempel P. CIPI: POLIBI: fra gravplads ved Sottorf, hvorfra også fragmenter af flere sile og kasseroller af »form 2 og 3«; håndtag af »form 2« fra Eitzen. Af broncespand som Worsaae 297 haves et fra Osterehlbeck, 3 fra Oldendorf (EINFELD: l. c. p. 56 f.); 2 fra det Lüneburgske (mus. i Berlin, no. II. 4246—7); de slutter sig i hovedform nær til de ovenfor pag. 250 (pl. XXIV, fig. 1) og pag. 254, note 3 nævnte spand, der syntes noget ældre.

[1] Smuk skål af *terra sigillata* fundet ved Marssel (mus. Bremen), 1 lignende malet fra det Lüneburgske, 1 lampe af ler, fundet ved Bentheim, 2 lignende fra Edendorf, et glaskar fra Stade-egnen, forskellige glassager fra Edendorf (de fleste af disse sager nævnt hos EINFELD: l. c., p. 6).

[2] Et tveegget sværd med en skjoldbule som pl. XIII, fig. 9 fra det Lüneburgske, et par eneggede sværd (med håndtag som pl. I, fig. 4), det ene fundet med spydspids, saks, nøgel som pl. X, fig. 20 m. m. af jern; videre endel skjoldbuler med pig, vel og fra det Lüneburgske. Jeg omtaler her og nogle mindre enkelte gravfund: fra Blekede et fund af jernsager med båndformede fibulaer og skjoldbeslag med broncenagler med fingerbølformede hoveder; fra Gladebeck lignende fibulaer med endebeslag til drikkehorn; fra Boltersen ved Lüneburg 2 skjoldbuler, flere spydspidser, øks, jernfibula af båndform og et par broncesporer som pl. XIII, fig. 8 (i mus. i Lüneburg)

[3] Se opsatser af LUDWIG og af AUS'M WEERTH i *Jahrbücher des Vereins von Alterthumsfreunden im Rheinlande*, 1865; *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 593 f., *Photographisches Album*, V, pl. 17. Jeg tror, at fundet er nedlagt væsentlig på en gang, ikke efterhånden; hovedmassen af fibulaerne er identiske, af en form fra den angivne tid; kun nogle få er af de ældre typer.

Særskilt nævner jeg også her det pl. XXVII som fig. 16 afbildede mærkelige stykke: vistnok en næseskærm af hestetøi ligesom de pl. XVI afbildede stykker; det er af bronce og bevares i museet i Wiesbaden; hvorfra det hidrører, kan jeg ei angive, men det er sandsynligvis fra et romersk findested.

På flere gravpladser kan udviklingen følges endnu længere ned i tiden end ved Darzau En urnemark ved Rebenstorf stemmer i det hele med Darzau, men går sandsynligvis også lidt længere ned; her forekommer flere urner, ved hvilke halspartiet bliver mere fremtrædende og underdelen kortere og mindre udbuget, omtrent som pl. XXVI, fig. 12; ved flere fibulaer bliver nåleskeden forlænget og forover faldende, som pl. XXIII, fig. 19; af mærkeligere sager kan nævnes et par armringe, hvis ender er dannede som dyrehoveder, samt en liden salveæske af bronce.[1] Gennemgående fra en yngre tid er en urnemark ved Perleberg ved Stade: herfra hidrører den pl. XXVII, fig. 20 afbildede urne; karrenes hovedformer stemmer i det hele med pl. XXVI, fig. 11—12; den karakteristiske fibula er her en af den sene romerske korsformede, med 3 knopper bagtil, udviklet typ (»Nydamtyp«) samt en af denne udviklet endnu yngre, hvor det forreste parti ender som et dyrehoved, og hvor bagstykket er en liden plade, hvortil 3 knopper er fæstede; i en urne fandtes en mynt af Gratian.[2] Fra en gravplads ved Quelkhorn, også i Stadeegnen, er ikke meget reddet; foruden nogle metalsager, tildels fra ældre tid, findes i museet endel især yngre urner, mellem hvilke pl. XXVII, fig. 19.[3] Fra flere findesteder findes fibulaer

[1] J. H. Müller i *Zeitschrift des hist. Vereins f. Niedersachsen*, 1878, p 293—381. Den lille salveæske er identisk med et ovenfor pag. 96 omtalt stykke; smlgn. også pag. 224, note 8. — Fra det nær ved Rebenstorf liggende Lüchow er et fund fra en urnemark indlemmet i Märk. Museum i Berlin.

[2] Krause: *Das Urnenfeld von Perleberg* (i *Archiv des Vereins f. Geschichte u. Alterthümer d. Herzogth. Bremen u. Verden*, II 1864, p. 254 ff.); *Katalog der Sammlungen in Stade*, p. 74 ff. (i *Archiv etc.* VII, 1880); Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, I, I, fig. 1—2.

[3] Jeg tager her anledning til at nævne en *Fensterurne*, der i det hele også vel tilhører en noget senere tid: den er funden ved Hohenwedel og beva-

af »Nydam«-typ[1] og af formen med 3 knopper om en plade og dyrehoved foran; af den sidste således et par store exemplarer fra Midlumer-Heide, Amt Dorum. — Disse gravpladser med sager, som de ved Perleberg fremhævede, strækker sig vistnok i tid nedover til år 500; vi gør her bekendtskab med flere eiendommelig germanske udviklinger, hvis nærmere behandling dog her ligger udenfor mit emne. Mange urner, som pl XXVII, fig. 19—20, er eiendommelige ved at være prydede med bukler og ribber; disse bukkelurner er dog bestemt at adskille fra de ovenfor omtalte lausitziske.[2] Disse gravpladser med de nævnte sene urner og fibula-former kan med temmèlig bestemthed betegnes som saksiske; fra Elb-egnene er disse oldsagformer plantede over til England og også til andre lande.[3]

De hidtil omtalte levninger fra den romerske epoke har alle tilhørt især de vestlige dele af Hannover, som og er den på oldsager rigeste egn; også længere vest er dog talrige levninger fundne. Fra Oldenburg haves smukke fund af broncekar, statuetter og andre sager;[4] fra Ostfriesland kan anføres urnemarker

res nu i Lüneburg, se *Meklenburgische Jahrbücher*, XVII, p. 372, *Archiv d. Ver. f. Gesch. u. Alterthümer d. Herzogth. Bremen u. Verden*, V, 1875, p. 429.

[1] Under denne typ må nævnes den besynderlige store fibula Estorff: *Alterthümer von Uelzen*, pl. IX, fig. 6 (og en anden lignende i mus. Hannover?).

[2] Hostmann i *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verhandl. p. 209 f. blander disse nedertyske (fra en gravplads ved Issendorf ved Stade) med urette sammen med de lausitziske; disse sidste er dog langt ældre; der synes ei at være nogen sammenhæng mellem de to grupper, som og er forskellige i udseende. — Kemble i *Horæ ferales*, p. 221 ff. og pl. XXX, handler om disse sene urner i Stade-egnen.

[3] I et andet arbeide: *Fra Norges ældre Jernalder* (i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1880*, p. 89—184) har jeg søgt at vise, at indvirkninger herfra også har gjort sig mærkbare på Norges vestkyst. Der har jeg også nærmere omhandlet de nævnte sene fibulatypers udvikling (p. 130 ff.) og de omtalte urneformer (pag. 174).

[4] Et smukt broncespand af »form 1« fra Nieholt, se *Correspondenzblatt des Gesammtvereins d. deutsch. Gesch. u. Alterthumsvereine*, 1875, p. 18; om dette, flere andre broncekar, flere smukke statuetter og andre romerske sager se *Bericht über die Thätigkeit des Oldenburger Landesvereins für Alterthumskunde 1875—1876*, p. 18—22. Flere af broncekarrene fandtes som gravkar, fyldte med brændte ben. Om romerske sager se også Oldenburg

med sager, der betegner den tidlige romerske periode.[1] Om nogle af de mærkelige her forekommende *Kreis-* eller *Brunnengräber* går så langt tilbage i tiden, er mig ikke klart.[2] I Holland, hvor der ved Rhinen er gjort storartede fund af levninger efter romerske anlæg (Fectio, Forum Hadriani, Neomagum), er romerske sager i betydeligt antal spredt også i det nordlige; i grave træffes her de tidlige fibulaformer; her findes talrige statuetter o. s. v.[3] Her findes også »saksiske« urnemarker, med urner som de fra Perleberg anførte, smukt sværtede og udstyrede med ribber og bukler; smukke exemplarer kan nævnes fra Hoog-Halen ved Assen i Drenthe; sådanne urnemarker findes helt ind i Veluwe, syd for Zuider-See; her haves de vestligste ved Barneveld og Voorthuisen, i Gelderland; gravgods af fibulaer etc. findes dog ei i museet fra disse gravpladser.[4]

I vort områdes sydlige dele ved Rhinen afløses den romersk-germaniske epoke af den rent germaniske; her haves talrige gravpladser med rækkegrave fra den frankisk-alemanniske periode. I de nordligere egne i Hannover betegner de omtalte »saksiske« urnemarker de yngste udviklinger, som gennem oldsagerne kan følges nogenlunde klart; den udprægede mellem-jernalders former kendes her endnu kun enkeltvis og sporadisk.[5]

u GREVERUS: *Wildeshausen in alterthümlischer Hinsicht*, p. 31, hvor også flere broncekar omtales. — Om en *Fensterurne* fra Wildeshausen se *Zeitschrift für Ethnologie*, XI, Verhandl. p. 228.

[1] TERGAST: *Die heidnischen Alterthümer Ostfrieslands*, p. 30 f.; pl. VIII, fig. 71—72 afbildes jernnøgler som vor pl. X, fig. 20—21.

[2] Om disse se især en afhandling af FR. v. ALTEN i *Archiv für Anthropologie*, VII, p. 157 ff.

[3] W. PLEYTE: *Nederlandsche Oudheden* på mange steder. Pl. XVII, fig. 12 afbildes hos ham en interessant barbarisk-klassisk gemme, ligesom flere i Norden fundne; den omtales pag. 62.

[4] De anførte findesteder er repræsenterede i museet i Leyden ved urner.

[5] Om en gravplads fra denne tid med en mellemjernalders-fibula og skeletgrave, se J. H. MÜLLER: *Die Reihengräber zu Rosdorf bei Göttingen*, Hannover 1878.

KAPITEL X. HOLSTEIN.

Vi er nu nåede frem til grændserne for det nordtyske område; både ved Østersøen og Nordsøen er vi standsede ved havet. Imellem Meklenburg og Elbmundingen begynder den jydske halvø, hvis sydligste del skal omtales i dette kapitel. Holstein må behandles sammen med de tilstødende nordtyske lande, fra hvilke det ikke skilles ved naturlige grændser, og til hvilke det helt slutter sig i arkæologisk henseende. Strax nord for Holstein falder en gammel naturlig grændse, der udgjordes af store sump- og skovstrækninger; denne grændse viser sig tillige at være en arkæologisk, hvorfor det nu tyske Slesvig helst bør behandles i andet hovedafsnit sammen med den øvrige del af halvøen.[1]

Holstein er rigt på levninger fra den nordiske broncealder. Denne periodes grave findes her omtrent udelukkende i gravhauger, både med ubrændte begravelser og med brandgrave i urner; urnegrave på flad mark synes i det hele her ikke at have været anvendte i broncealderen. Indenfor den periode, som endnu i det hele vel må karakteriseres som broncealder, falder også her nogle fund af sager, der er indførte sydfra, fra Hallstatt-gruppens område, eller fra end sydligere egne i en tid, da denne kultur herskede i Mellem-Europa. Af sådanne sager nævner jeg først den som fig. 20 afbildede ribbede cista af bronce; dens sider har 11 drevne ribber, mellem dem rækker af drevne punkter; under bunden er den prydet med koncentriske drevne kredse; randen er bøiet om et jernbånd. Den er funden i 1845 i en 3′ høi gravhaug, der var indfattet med en stenlagt ring; den stod i en liden kiste, dannet af flade stene, over hvilken var et lag af mindre

[1] Om ældre literatur o. s. v. se H. HANDELMANN: *Rückblick auf die Bestrebungen für prähistorische Archäologie in Schleswig-Holstein* (i *Schriften des Naturwissenschaftlichen Vereins für Schleswig-Holstein*," II, H. 1, p. 1—14. — Museet i Kiel har jeg besøgt 1876, 1878 og 1879, samlingerne i Hamburg og Lübeck i 1876 og 1879.

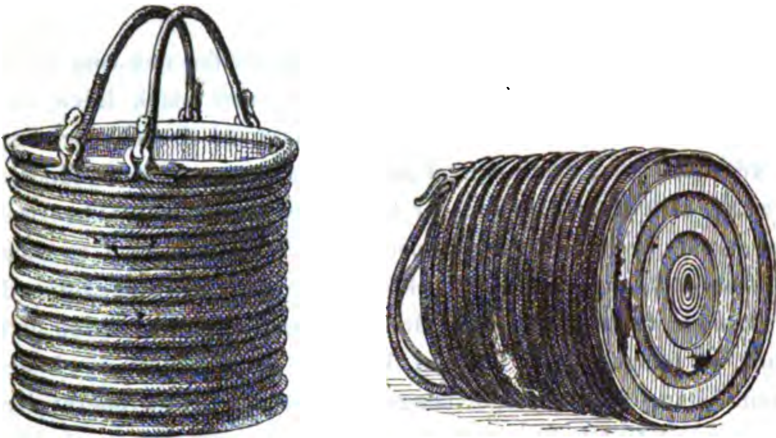

Fig. 20. 1/8.

Fig. 21. 1/2.

Fig. 22. 1/3.

Fig. 23. 1/3.

stene; den indeholdt brændte ben, mellem hvilke den som fig. 21 afbildede halvrunde jernkniv.[1] Fig. 22 er en smuk liden vase af drevet bronceblik, fundet i en gravhaug ved Grevenkrug, Ksp. Bordesholm; den var omgivet med nogle stene og stod indeni et trækar, af hvilket dog kun var levnet den harpixmasse, hvormed det havde været tættet i sammenføiningen mellem bund og væg; ved broncekarret fandtes jernkniven fig. 23.[2] Ganske lignende små broncevaser fandtes ved Hallstatt; også derfra haves en, hvis hank er forsynet med to horn ligesom vor afbildede.[3] I den samme haug fandtes noget længere sydlig en anden begravelse: urnen pl. XXVIII, fig. 14 var fyldt med brændte ben og dækket af en omvendt skål; imellem benene fandtes broncenålen fig. 9 på samme planche, en broncering og nogle smykkesager af rav. I museet i Kiel bevares også to små broncehanke, der har været nittede til tynde kar, vistnok levninger af et par drevne bronceskåle som pl. X, fig. 1 eller pl XX, fig. 9; hvor de er fundne, vides ikke. To etruskiske fibulaer med udsvulmet hul bøile skal også være fundne i Holstein, hvad der dog neppe kan ansees for sikkert.[4] I en *Kegelgrab* ved Donnersrehmen er fundet et stort Hallstattsk tveegget jernsværd med et par broncenåle, af hvilke den ene, med skålformet hoved, er afbildet pl. XXVIII, fig. 5, og et stykke bronceblik.[5] Fra to *Kegelgräber* ved Siems må omtales to broncesværd af Hallstatt-typ, det ene med dopsko som pl. XX, fig. 11, det andet med dopsko af lidt anden form; ved det ene fandtes fragmenter af skeden af læder og med bronce-

[1] *Mekl. Jahrb.*, XXXV, p. 121, *Verzeichniss der Alterthümersammlung des Oberförsters Haug*, p. 8, no. 60—61; J. Mestorf i *Schriften des Naturwiss. Vereins f. Schleswig-Holstein*, II, 2, p. 5. Med Haugs samling er cistaen nu kommen til museet i Lübeck.

[2] J. Mestorf i *Schriften des Naturwiss. Vereins*, II, 2, p. 1 ff., p. 73 ff.

[3] v. Sacken: *Das Grabfeld von Hallstatt*, pl. XXV, fig. 5 og især pl. XXIII, fig. 3.

[4] De fandtes i Klemm's samling i Dresden, se Lindenschmit: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, I, IX, II, fig. 1 og 3.

[5] *Verzeichniss der Culturhistorischen Sammlung*, Lübeck 1864, p. 91, no. 738.

beslag,[1] ved det andet ligeledes rester af skeden samt af håndtaget af træ; videre en urne med brændte ben og en hel del små bronceknapper som pl. XXV, fig. 16.[2] Et lignende broncesværd haves i museet i Hamburg, fra en haug ved Horst, Vierland. Jeg nævner her også nogle plader af tyndt bronceblik med øsken under som pl. XXIV, fig. 6.[3]

De anførte fund af syd-europæiske broncekar m. m. vidner således om, at enkelte jernsager allerede temmelig tidlig blev bekendte inden den nordiske broncealder på dette område. I flere gravfund, der ved begravelsens indretning og sit øvrige indhold må henføres til broncealderen, optræder også sporadisk det nye metal. I en *Kegelgrab* ved Donnersrehmen ved Lübeck, beliggende lige ved siden af den ovennævnte, hvori et Hallstatt-sværd af jern blev fundet, traf man en liden kniv og en ring af jern ved siden af nogle broncer.[4] Særlig interessant er et fund fra en gravhaug ved Wennbüttel, Ksp. Albersdorf; i en stenkiste fandtes en urne med brændte ben, dækket med en sten; ved siden af denne stod et aflangt kisteformet lerkar med lerlåg,[5] indeholdende det medgivne gravgods. Der var brudstykker af et sværd, en hårring som Worsaae 221, en tynd vreden halsring, nogle stangknapper, et par nåle med guldbelagte hoveder, et mærkeligt bælte, bestående af i hinanden støbte ringe m. m., alt af bronce; fremdeles de her som fig. 24—25 afbildede knive; fig. 24 er helt af bronce, fig. 25 er et broncehåndtag, i hvilket imidlertid har siddet en klinge af jern, der dog nu for det meste er bortrustet; en linie øverst på tegningen antyder, hvor langt ind i skaftet jern-

[1] *Verzeichniss der Alterthümersammlung des Oberförsters Haug*, p. 5, no. 18—21.

[2] *Verzeichniss der Culturhistorischen Sammlung*, Lübeck 1864, p. 89 f., no. 729.

[3] LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, III, VIII, II, fig. 6 og 9.

[4] *Verzeichniss der Culturhistorischen Sammlung*, Lübeck 1864, p. 91, no. 739.

[5] Kisteformede aflang-firkantede eller ovale lerkar kendes også ellers fra broncealdersgrave i Holstein; smlgn. nogle andre i beskrivelsen af dette fund l. c. anførte og flere exemplarer i museet i Berlin fra Ditmarsken.

Fig. 24. 3/4.

Fig. 25. 1/1.

Fig. 26. 1/1.

klingen går.[1] Sammen med denne mærkelige kniv, der må sammenstilles med de ovenfor omtalte lignende fra Schlesien og Meklenburg (pl. X, fig. 6 og pl. XXVI, fig. 2) må nævnes det her som fig. 26 afbildede stykke: det er håndtaget eller rettere falen af bronce til en kniv, hvis blad har været af jern, men nu for det meste er bortrustet; dette stykke ser ganske ud som falen til en broncealders spydspids, det er støbt og ornamenteret ganske som en sådan; det er fundet i en *Hünengrab* ved Tellingstedt i Ditmarsken.[2] I flere gravfund haves vistnok ikke sager af jern, men blå glasperler, som i almindelighed i Nord-Europa viser sig samtidig med de første jernsager; således i et gravfund ved Louisenberg ved Kellinghausen sammen med et sværd og andre sager af bronce,[3] i et fund fra en haug ved Wensien ved Cismar sammen med en spiralfingerring af guld.[4] Her kan også anføres fund fra en haug ved Plön; i denne fandtes flere urnegrave; en rigt udstyret indeholdt flere broncesager, i andre urner fandtes også spor af jernsager.[5] Et fund fra Gønnebek, Ksp. Bornhöved, må også nævnes; ved siden af en spydspids af bronce lå her i

Fig. 27. 1/1.

[1] *Vierzehnter Bericht der Schleswig-Holstein-Lauenburgisch. Gesellschaft für die Sammlung u. Erhaltung vaterl. Alterthümer*, 1849, p. 3 ff., 36. Om det i teknisk henseende gådefulde bælte, som fundet indeholder, se J. MESTORF i *Correspondenzblatt der deutschen anthropologischen Gesellschaft*, 1879, p. 131 f.

[2] I apotheker Hartmanns samling i Tellingstedt; smlgn. *Katalog der Ausstellung zu Berlin 1880*, p. 589. Fig. 24—26 har jeg ladet skære efter afbildninger, som velvillig er mig lånte fra museet i Kiel.

[3] *Mekl. Jahrb.*, XIII, p. 385 f. Fundet fra en anden gravhaug sammesteds af en spore af bronce og jern sammen med et broncesværd må ansees tvivlsomt.

[4] *Dreizehnter Bericht d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft*, p. 88.

[5] Jeg kender fundet fra nogle excerpter af Flensburger-samlingens kataloger, som V. Boye i sin tid havde taget, og som han velvillig har tilladt mig at gennemse. Haugen lå på den smale tange mellem begge Plön-søerne.

et lidet stensat gravsted i en haug en guldfingerring af en i ældre jernalder forekommende form, et bredt bånd prydet med omløbende ribber. — Når jeg i denne forbindelse tillige nævner broncekniven fig. 27, da er det, fordi jeg antager, at disse menneskefigurer i en eiendommelig stil, der optræder i Nordens broncealder i dens seneste tid, og af hvilke flere vil omtales under andet hovedafsnit, må sees i sammenhæng med figurer, der forekommer i den ældste jernalder i Mellem- og Syd-Europa.[1] Den her afbildede kniv er funden i en urnegrav ved Kaisersberg nær Itzeho;[2] tidligere var en anden ganske lignende kniv fundet i en gravhaug ved Beringstedt, Ksp Schenefeld.[3]

[1] Jeg henviser her kun til figurerne på den pag. 176 berørte Judenburgervogn fra Steyermark — Det mærkeligste ved disse to holstenske menneskefigurer er vel den for begge fælles detalj, at de holder en skål foran sig; herved erindrer de levende om en stor gruppe stenbilleder, der især findes på gravhauger i det sydlige Rusland *(kamene babe)*, men som også kendes fra Sibirien og Spanien; den samme stilling er også karakteristisk for en kvindefigur, anbragt indeni en til det bekendte Petreosafund hørende skål. Nyere forfattere har med nogen sandsynlighed henført de i Syd-Rusland og Spanien forekommende billeder til Gotherne (således M. Much i *Mittheilungen d. anthropol. Gesellsch. in Wien*, VII, Henszlmann i *Compte-rendu du congrès de Budapest*, I, p. 501 ff.). Om disse stenbilleder smlgn. forøvrigt: Alberti: *Variscia*, IV, p. 58 ff.; Nehring i *Schlesiens Vorzeit in Bild u. Schrift, 30. Bericht*, p. 80 ff.; Alb. Kohn i *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, p. 387, X, p. 33—42, 236; Kohn-Mehlis: *Materialien zur Vorgeschichte des Menschen im östl. Europa*, II, p. 186—206; Aspelin: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*, I, p. 73, 84. Jeg ved endnu ikke at sætte disse to holstenske figurer i nogen forbindelse med hine sydrussiske; utvivlsomt må der dog være en sammenhæng mellem de forestillinger, som på begge steder har affødt den karakteristiske detalj med skålen, som figurerne holder foran sig ved beltestedet.

[2] *Antikvariske Annaler*, IV, p. 243. I museet i Kjøbenhavn.

[3] J. F. Camerer: *Sechs Schreiben von einigen Merkwürdigkeiten der holsteinischen Gegenden*, Leipzig 1756, p. 199 ff., fig. 15. — I museet i Berlin findes en urne fra Frestede i Ditmarsken (no. I, 1659), der ved sin hank har en ansigtlignende fremstilling; den er afbildet hos Berendt: *Nachtrag zu den Pommerellischen Gesichtsurnen*, no. 70; denne er dog ganske uafhængig af den p. 111 ff. omtalte Weichsel-gruppe, med hvilken den ei viser nogen nærmere overensstemmelse; den kan derfor ei heller her anføres som tilhørende overgangstiden til jernalderen; sandsynligvis er den en ren lokal tilfældig tilsynekomst inden broncealderen, til hvilken periode urnens form henviser; dens fund-omstændigheder kender jeg ikke nær-

Ligesom i de tilstødende gebeter af Nordtyskland således synes det også i Holstein først at være indflydelser fra Tène-kulturen, der har bevirket de gamle broncers fuldstændige afløsning af nye former og jernets mere almindelige anvendelse. Som de ovenfor anførte fund beviser, var dette metal allerede temmelig tidlig nået hidop i følge med de Hallstattske og italiske broncer, og det viser sig også en sjelden gang i broncealderens gravhauger, men i større mængde og i almindelig brug optræder det først under og sammen med for Tène-kulturen eiendommelige former. Den begyndende jernalders begravelser træffer vi her kun som urnegrave på flad mark, ikke, som det synes, tillige også i opkastede gravhauger, der i det hele stemmer med broncealderens, således som tilfældet var i det Hannoveranske. Jeg går straks over til at anføre nogle fund. Ved Pötrau, ikke langt fra Lübeck, er undersøgt en del af en urnemark; med mellemrum af omtrent 7 fod fandtes tæt under jordoverfladen brolægninger af små stene, ofte med en større flad sten i midten; under hver sådan brolægning fandtes en urne med brændte ben, i regelen dækket med en større sten, undertiden stående på en liden helle og omsat med små stene. Hver grav indeholdt kun det med brændte ben fyldte kar; biurner blev ei trufne. Urnernes former sees af pl. XXVIII, fig. 13 og 15; de fleste har lerets gule farve, mange er også sværtede og ornamenterede med vertikale streger; alle har to små hanke siddende nedenfor halsen. Mellem gravgodset forekom hyppigst bæltehager af jern med tilhørende ringe; flere hager var også udstyrede med belæg af bronceblik med ribber omtrent som pl. XXVIII, fig. 4; videre forekom tilbagebøiede fibulaer af bronce og jern; pl. XXVIII, fig. 2 er en broncefibula herfra, med eiendommelige knopper på bøilen; flere er af sene

mere. — Den hos LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. Vorzeit.* II, III, IV, fig. 11 afbild. holsteinske broncekam med to fuglefigurer har jeg ikke opført ovenfor, hvor jeg har talt om Hallstattske indflydelser på broncealderen på dette område; dens fuglefigurer viser nemlig ei den form, det langstrakte legeme med tynd hals og bredt næb, som er karakteristisk for de mellem- og sydeuropæiske fugle fra den ældste jernalder.

former, som pl. XV, fig. 4. Til de hyppigst forekommende sager hørte nåle, de fleste af bronce af formen pag. 277, fig. 31, med bøining under det massivt støbte hoved; fremdeles fandtes oftere små jernknive og knopper som pl. XXV, fig. 16.[1] En lignende urnemark er delvis undersøgt ved Fuhlsbüttel, ikke langt fra Hamburg. Også her fandtes brolagte flader, tildels af større udstrækning, så at de dækkede over flere urnegrave. Urnerne viste i hovedform overensstemmelser med dem fra Pötrau; pl. XXVIII, fig. 20—21 er et par afbild.; eiendommeligt var ved mange kar påsatte reliefornamenter af ler, anbragte især ved hankerne (citerede planche fig. 21—22); en urne har punkterede mæanderornamenter. Af gravgodset nævner jeg først mange bæltehager af jern, for en stor del store smukke exemplarer belagte med bronceblik med længderibber som pl. XXVIII, fig. 4, der er et af dette fund; fremdeles ringe m. m. til bælter. Særlig interessant er et bælte bestående af flere ved ringe forenede firkantede plader, af jern, beklædte med bronce, ganske som de nedenfor omtalte bælter fig. 28—30. Fremdeles indeholder fundet talrige fibulaer; en hel del er tilbagebøiede, både af bronce og jern; nogle har knopper på bøilen; en sådan er afbildet pl. XXVIII, fig. 3; andre er af formen pl. XXI, fig. 11, mange af den sene varietet pl. XV, fig. 4. Men der fandtes også mange fibulaer af de ældste romerske former, især båndformede med kam; sådanne blev trufne både af bronce, jern og sølv. Af nåle var der mange af bronce, stemmende i former med dem fra Darzau, således flere som pl. XXVI, fig. 8; videre mange bennåle med udskårne hoveder. Af andre sager nævner jeg krumknive af jern som pl. XXV, fig. 3, sneldehjul, glasperler,

[1] Klug: *Heidnische Begräbniszstätte bei Pötrau* (i *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde*, II, 1867, p. 353 ff.). — Fra det nærliggende Waldhausen findes i Haugs samling (nu i Lübeck) mange broncer fra *Kegelgräber;* når det anføres, at hans no. 57, en nål som fig. 1 nedenfor, no. 58, en Tène-fibula af bronce, og no. 59, en romersk båndformet som pl XXII, fig. 14, fra samme findested, også er fundne i sådanne gravhauger, turde dette være mindre korrekt (*Verzeichniss der Alterthümersammlung des Oberförsters Haug*, no. 32 og mange følg. no., især no. 57—59.

rembeslag m. m.; i flere urner fandtes eiendommelige små stene, der måske har været anvendte som polerstene ved lerkar-fabrikationen; på den samme mark er fundet en skjoldbule med pig og et par spydspidser af jern; disse sager fandtes løse i jorden, ei ved nogen begravelse.[1] Gravpladsen ved Fuhlsbüttel tilhører således ei blot den førromerske periode; den punkterede mæanderurne, de båndformede fibulaer, nåle m. m. stemmer med Darzaugravpladsens ældre del og vidner om, hvorledes Fuhlsbüttel også strækker sig et stykke ned i den romerske periode. Fra Satelsberg ved Cuxhaven haves nogle fund, der i det hele har en noget ældre karakter; gravhauger med broncer, samt urnegrave med lerkar, der i former slutter sig til broncealderens, vidner om, at vi befinder os på grændsen mod denne periode; nogle tilbagebøiede fibulaer med runde knopper og af en oprindelig typ, jernnåle med bøining under hovedet, liggende ved siden af en broncekniv m. m., viser den begyndende overgang til jernalderen.[2]

Særlig interessante er to fund eller rettere rester af fund, der har leveret et par af de mærkelige bælter, hvoraf allerede et blev nævnt under Fuhlsbüttel.[3] I museet i Kiel bevares nogle sager af et fund fra en urnemark ved Tungendorf; mærkeligst mellem dem er levningerne af et bælte bestående af 5 ved ringe forenede plader; fig. 28 fremstiller den ene af pladerne; den er af jern, beklædt med drevet bronceblik, der fastholdes omkring kanterne ved ombøiede randbeslag af bronce; de pladerne forbindende ringe fastholdes ved kramper, der går gennem randbeslagene, og som ved en nagle er fæstede til den undre jernplade. Stykket fig. 29, der var fæstet til enden af fig. 28, dan-

[1] Om fundet se meddelelser i *Correspondenzblatt d. deutsch. anthropol. Gesellschaft*, 1873, p. 41, 43, 69; J. Mestorf i *Schriften des Naturwissenschaftlichen Vereins f. Schlesw.-Holstein*, II, 1, p. 14.

[2] Fundene fra Fuhlsbüttel og Satelsberg bevares i museet i Hamburg.

[3] Om disse fund se J. Mestorf: *Urnenfriedhöfe in Schlesw.-Holstein* (i *Schriften des Naturwiss. Vereins f. Schlesw.-Holstein*, II, 2, p. 8—21), hvor disse mærkelige bælter først er rigtig vurderede og beskrevne; smlgn. også en opsats af samme forf. i *Correspondenzblatt des Gesammtvereins*, 24, 1876, p. 83.

nede bæltets endering, i hvilken en dyrehovedformet bæltehage greb ind. Fig. 30 viser et lignende fuldstændigt bælte. Fra Tungendorf haves endvidere stykker af store, med ornamenteret broncеblik beklædte bæltehager af jern (som pl. XXVIII, fig. 4), af nogle plader, lignende det beskrevne bæltes, men end større, med store fladt-hvælvede naglehoveder, endel pincet-lignende remendebeslag m. m. Det er at beklage, at der på dette interessante findested ei er foretaget nogen planmæssig undersøgelse. Fig. 30 er et velbevaret sådant bælte, tilhørende samlingen ved gymnasiet i Eutin; det er i teknik og form ganske stemmende med det førstnævnte; alene den drevne broncebeklædning på pladerne fremviser andre ornamenter, og her er den dyrehovedformede bæltehage bevaret, fæstet til den ene endeplade, medens vi hist havde bæltets anden ende fuldstændig. Det stammer fra en urnemark ved Güldenstein, hvorfra også flere sager, nemlig store broncеklædte bæltehager og andre større plader, lignende bæltets, fremdeles flere fibulaer, af hvilke en båndformet romersk med kam, en anden ufuldstændig, der formodes at have været af gammel-italisk typ, hvad der dog ei kan ansees for sikkert,[1] en nål som fig. 31 nedenfor, endel andre sager, hvoriblandt navnlig kan mærkes en prægtig bæltespænde, prydet med dyrehoveder; flere af sagerne og især den sidst anførte bæltespænde synes at være så meget yngre end de andre sager, at de må formodes at hidrøre fra et andet fund. Rester af et 4de lignende bælte haves måske i et fund fra Tensbüttel, dog er dette usikkert. Disse mærkelige bælter tilhører utvivlsomt slutningen af den førromerske periode; dette fremgår ikke alene af de sager, hvormed de er fundne sammen, men også af bælternes form og teknik: dyrehovedformet bæltehage, anbringelsen af drevet bronceblik på jern, en teknik, der hyppig anvendtes i denne periode, o. s. v. Det er af stor interesse, at disse bælter endnu ikke kendes fra findesteder

[1] Den formodes at have været som HILDEBRAND: *Spännets historia*, fig. 38 (fra La Certosa ved Bologna).

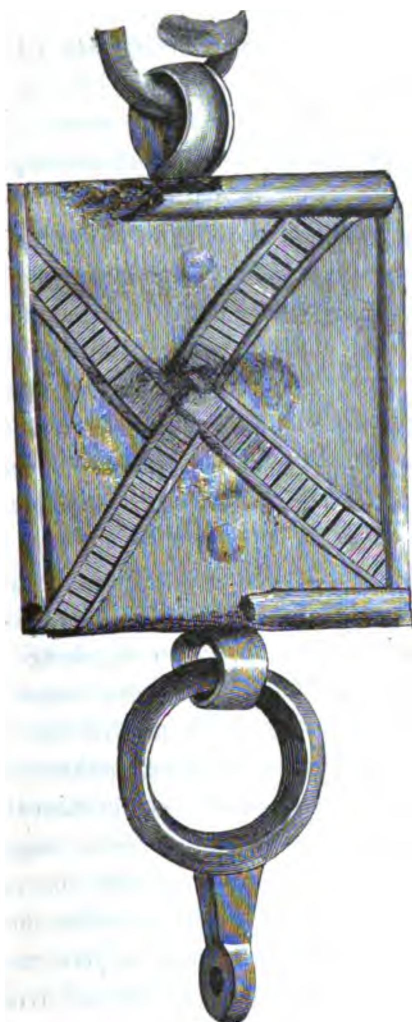

Fig. 28. 1/1.

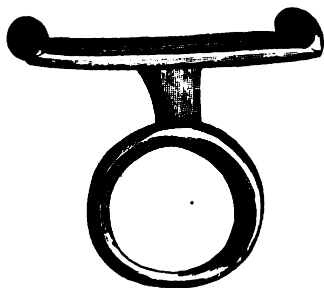

Fig. 29. 1/1.

Fig. 30. 1/4.

syd for Elben; heraf at slutte, at formen er opstået i Holstein, tør dog vel endnu være for tidligt.[1]

Fra en mængde andre findesteder i Holstein haves fund, der vistnok hidrører fra urnemarker tilhørende den førromerske periode; de fleste sådanne fund er dog kun små og tilfældig gjorte; fuldstændige planmæssige udgravninger foreligger desværre endnu ikke fra noget sted; alene gennem sådanne kunde det fulde kendskab vindes til denne vigtige periode i dette landskab, der har så særlig interesse, fordi det danner overgangen til Norden. Sådanne mindre fund, der mere giver antydninger end fuld kundskab, haves f. ex. fra Sterley i Lauenburg: bæltehager med jernringe, urner, mindende om dem fra Pötrau, stående under stenlægninger som disse; fra Meissen i Lauenburg: lignende urner med bæltehager, små spiralringe af bronce, nåle som fig. 31 nedenfor; fra Oersdorf i Holstein: urner med bæltehager og ringe af jern, samt den pl. XXVIII, fig. 8 afbildede jernnål med indbøining under det pladeformede hoved; fra Segeberg: urner med bæltehager m. m.; her synes dog ei at være nogen større gravplads;[2] en urne herfra har bukler som pl. XXVII, fig. 19 og tilhører vel en yngre tid; fra Hemdingen beskreves allerede i begyndelsen af forrige århundrede en broncenål som pl. XXVIII, fig. 7 og en liden bæltehage af jern, begge fra urnegrave.[3] Fra en urnemark ved Dockenhuden haves adskilligt materiale: foruden endel urner, mellem hvilke flere af broncealders form, er herfra kommet bæltehager af jern med ribber og broncenagler bagtil; nåle af jern og bronce, af hvilke to er afbildede pl. XXVIII, fig. 6—7: fig. 6 er af jern, dens hoved dannes af en glasperle; fig. 7 er af bronce; videre en jernnål som pl. XXVIII, fig. 11, hvis hoved består af to hule halvkugler, der er anbragte på en tynd jernplade; den drevne smykkeplade fig. 17 på samme planche hidrører også herfra; den er fæstet på

[1] Udenfor Holstein kender jeg kun et exemplar fra Slesvig, der vil blive omtalt nedenfor.

[2] HANDELMANN i *Schriften des Naturwiss. Vereins*, II, 2, p. 82.

[3] RHODE: *Cimbrisch-Holsteinische Antiquitäten-Remarques*, Hamburg 1720, p. 345, 351.

jern; herfra hidrører videre en liden romersk lampe af *terra sigillata* og en liden mærkelig sten med fordybninger, en *Schalenstein* en miniature.[1]

Først når et rigere og pålideligere materiale foreligger, vil en mere almindelig karakteristik kunne gives af den ældste førromerske jernalder i Holstein. Efter hvad man hidtil kender, ser det ud, som om denne jernalder her optræder i det væsentlige samtidig med en ny begravelsesmåde, med urnemarker. Her findes de brændte ben samlede i urner, der er nedsatte uden biurner; lerkarrene viser forskelligheder fra broncealderens former, idet halspartiet bliver kort og skarpt profileret, den største udbugning falder omtrent ved karrets halve høide, og underdelen snevrer sig stærkt sammen.[2] I urnerne er de brændte ben i almindelighed ikke blandede med kul; de mellem benene nedlagte små oldsager har kun tildels været med på ligbålet.[3] De mest karakteristiske oldsager er bæltehager, ofte store og udstyrede med belæg af bronceblik, bælter som de ovenfor omtalte og afbildede, andre store bælteplader med nagler med vide hvælvede naglehoveder, tilbagebøiede fibulaer, nåle som hosstående fig. 31, af bronce og støbte; nogle sådanne er ovenfor omtalte fra Meklenburg og Hannover, men i Holstein er de så overveiende hyppige, at typen kan betegnes som en holsteinsk;[4] fremdeles forekommer oftere nåle med store runde hule hoveder, pl. XXVIII, fig. 10–12; fig. 10 er af

Fig. 31 $^1/_1$.

[1] *23. Bericht d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellchaft*, p. 9 ff.; MESTORF i *Schriften des Naturwiss. Vereins*, II, 2, p. 20.

[2] En skarp kæk profilering er i det hele karakteristisk for de fleste af denne førromerske, Tène-jernalders oldsager; smlgn. p. 26.

[3] Smlgn. iagttagelser, som allerede anføres af ARNKIEL: *Cimbrische Heyden-Begräbnisse*, Hamburg 1702, p. 307.

[4] Det afbildede exemplar findes i museet i København; der findes her 5—6 exemplarer, alle såvidt vides hidrørende fra Holstein; i museet i Berlin er et exemplar fra Ditmarsken (no. II, 2718).

bronce, de andre to af jern;[1] videre kan nævnes smykkeplader af tyndt bronceblik som pl. XXVIII, fig. 17, der haves i flere fund. En eiendommelig bæltehage er pl XXVIII, fig. 19, funden ved Flotbeck sammen med fibulaen fig. 18; bæltehagens knop er prydet med det ovenfor oftere omtalte motiv, en trekant med indbøiede sider.[2] Blandt sager fra denne førromerske periode kan her også nævnes en kedel af bronce og jern af den pl XV, fig. 1 afbildede typ; til et under randen løbende jernbånd er underdelen af bronce nittet; ved randen hænger 2 bæreringe af jern; den er funden i en flad haug, der indeholdt mange urnegrave, omgivne af stene, ved Arkebek i Ditmarsken.[3]

Allerede ved mange af de ovenfor anførte gravpladser er omtalt, hvorledes også de ældste romerske oldsagformer viser sig ved siden af de førromerske. Dette synes at tyde på, at den førromerske periode her ikke kan omfatte nogen meget lang periode, hvorpå også den omstændighed tyder, at de her forekommende Tène-former for det meste synes temmelig unge.[4] En urnemark, der har givet talrige oldsager fra den ældre romerske periode, fandtes ved Pinneberg; kun en brøkdel af de talrige der fundne sager er bleven reddet.[5] Af urnerne herfra er et exemplar afbildet pl. XXVIII, fig. 22; mange havde sådanne reliefartede påsatte forsiringer ved hankene; i form var de i det hele mindre skarpt profilerede ved halsen; flere nærmede sig til den yngre form pl. XXVI, fig. 12. Adskillige fibulaer er af båndform med kam (pl. XXII, fig. 14), flere er ganske flade båndformede med

[1] Fig. 10 er funden i Ditmarsken (samling Hartmann i Tellingstedt), fig. 12 ligeledes (museet i Berlin, no. II, 2810).

[2] Museet i Berlin, no. II, 9531 og 9616.

[3] Den findes i saml. Westedt i Meldorf; frøken J. Mestorf har velvillig givet mig meddelelse om dette interessante stykke.

[4] Alene ved Satelsberg ved Cuxhaven (pag. 273) synes tidlige Tène-fibulaer at forekomme almindeligere; dette findested syd for Elb-mundingen slutter sig i så henseende til det øvrige gebet på Elbens venstre bred, hvor den førromerske jernalder synes lidt ældre end i gebetet på den anden bred.

[5] *Zwölfter Bericht d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft*, p. 15 ff., men fornemmelig J. Mestorf i *Schriften d. Naturwiss. Vereins*, II, 2, p. 15 ff.

belæg af presset forgyldt sølvblik. Videre fandtes nåle, flere som pl. XXVI, fig. 8, andre af ben med udskårne hoveder, krumme jernknive som pl. XXV, fig. 3, bæltespænder, sneldehjul af ler og ben, rette knive og sakse af jern, en polersten af flint (smlgn. pag. 273) m. m.; de førromerske former, bæltehager og tilbagebøiede fibulaer, savnes her ganske. Men ved siden af disse romerske sager ligger nu også ved fundet den pl. XXVIII, fig. 16 afbildede broncekniv, endnu en anden kniv af bronce samt forbrændte og forbøiede fragmenter af en i forskellige retninger vreden halsring. Hvorledes bør disse broncealders-sagers tilstedeværelse her opfattes? Kan man her antage en berøring mellem broncealder og romersk jernalder, at altså her en enkelt lokalitets befolkning er bleven uberørt af den førromerske jern-periode, som ellers giver sig tilkende i talrige fund i Holstein? Så mange gamle broncers tilstedeværelse og den fuldstændige mangel af førromerske sager i et forholdsvis så betydeligt materiale udelukker tanken på tilfældighed og tyder på karakteriserende forhold. Hvorledes dette skal opfattes, tør jeg endnu ei afgøre; ved betragtning af urnernes former og hele fundets med dem stemmende karakter står broncesagerne så isolerede, at det forekommer mig sandsynligt, at de stammer fra levningerne af en broncealders gravhaug, der har ligget på eller umiddelbart ved urnegravpladsen; fundet er jo ei fremkommet ved planmæssig undersøgelse, men gjort tilfældigvis, hvorfor man nok tør tænke på en sådan mulighed.

Foruden ved de allerede omtalte fund er den ved Darzau-gravpladsen betegnede tidlige romerske periode repræsenteret i Holstein på adskillige gravpladser. Punkterede mæanderurner haves fra egnen af Eutin[1] og fra en urnehaug ved Sachsenwalde[2]; urnemarker, der i det væsentlige synes at stemme med Darzaus yngre parti, kendes f. ex. fra Eichede, Jersbeck og Godenberg ved

[1] H. Handelmann: *Schlesw.-Holst. Museum vaterl. Alterthümer. Abtheil. Eisenalter*, p. 12.

[2] *24. Bericht d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft*, p. 23 ff.

Mallente. Af fund af anden art end disse urnemarker haves også endel; af romerske mynter kendes mange fra Holstein;[1] påfaldende er det, at man endnu herfra har så lidet af broncekar og andre romerske og halvromerske industri- og kunst-produkter.[2] Skeletgrave med rigt udstyr af sådanne sager kendes ikke fra Holstein[3], heller ikke brandgrave med romerske broncekar og forbøiede jernvåben. Særlig omtale fortjener et lidet fund, der vel ei hidrører fra nogen grav, og hvis findested heller ikke nøiagtig kendes, men sandsynligst er i Holstein: fig. 32—34 viser de

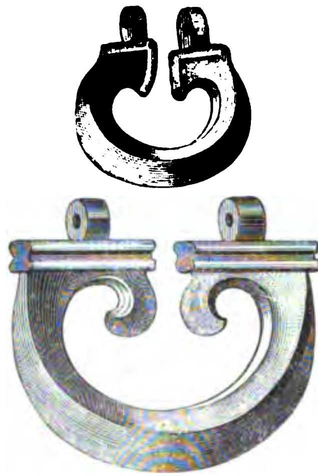

Fig. 32 $^1/_1$ og 33 $^1/_1$.

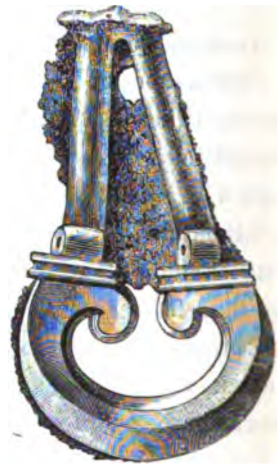

Fig. 34. $^1/_1$.

tre genstande, fundet indeholder. Fig. 32 og 33 er to bæltespænder af former, der henviser til tidlig romersk[4] og til mosefunds-

[1] H. HANDELMANN i *Zeitschrift für die Geschichte d. Herzogth. Schleswig, Holstein u. Lauenburg*, II, p. 64 ff., III, p. 435 f., VI, p. 191 ff.; i *Zeitschrift für Ethnologie*, XII, Verh. p. 128.

[2] Et par statuetter fra Clausdorf ved Heiligenhafen (MESTORF i *Zeitschrift f. die Geschichte d. Herzogth. etc.*, V, p. 178), en guldberlok funden ved Oldenburg i Holstein (*Vierter Bericht etc.*, p. 19), en liden gemme fra Waldhausen (MESTORF i *Zeitschrift f. die Geschichte d. Herzogth. etc.* V, p. 186); her kan og nævnes et par endebeslag til drikkehorn, endende som oksehoveder (H. HANDELMANN: *Abtheilung Eisenalter*, p. 4).

[3] De i *Correspondenzblatt d. deutsch. anthropol. Gesellsch.*, 1874, p. 18 omtalte skeletgrave er af en anden art.

[4] Smlgn. LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, II, VI, pl. V.

tid: den tverbjelke, hvorom nålen dreier sig, mangler. Fig. 33 er særlig interessant ved endnu ikke at være ganske afpudset efter støbningen. Interessantest er imidlertid fig. 34: dette er også en lignende spænde, men netop kommen ud af støbeformen; det støbekanalerne fyldende metal er endnu ei fjernet, ligeså lidt som det, der er flydt ud i kanterne mellem formens to halvdele. Dette lille fund frembyder en stor interesse som afgivende et sikkert vidnesbyrd om en hjemlig fabrikation af sådanne små brugsgenstande.[1] -- Til den tidlige jernalder hører måske også fundet fra Eddelack i Ditmarsken, der vel rigtigst opfattes som levninger af en boplads (? med lerkar-fabrikation), og som, når det bliver nøiere studeret og publiceret, vil kunne give et interessant kulturbillede.[2]

Flere holsteinske fund illustrerer de senere perioder af den ældre jernalder. Det største af disse fund hidrører fra en urnemark ved Borgstedt ved Rendsburg;[3] herfra haves urner som pl. XXVI, fig. 11—12 og XXVII, fig. 19--20, en med mærkelige figurlige fremstillinger, mange med bukler og ribber; af fibulaerne er Nydam-typen og den af denne udviklede korsformede med 3 knopper om en liden plade bagtil og dyrehovedformet forstykke de talrigste. I sin hele karakter slutter gravpladsen sig nær til de i forrige kapitel beskrevne »sachsiske« fra Perleberg og andre steder, går vistnok kun endnu noget længere ned i tiden, til grændsen mod mellem-jernalderen. Fra denne sidstnævnte periode kendes heller ikke i Holstein endnu gravpladser, der belyser udviklingen.

KAPITEL XI. TILBAGEBLIK OVER DET NORDTYSKE MATERIALE. RESULTATER.

Ved et tilbageblik over det her fremførte nordtyske materiale vil jeg først betragte den eiendommelige art af gravpladser, som

[1] For de tegninger, efter hvilke disse billeder er skårne, har jeg at takke frøken Mestorfs velvillie.

[2] Om dette fund se *Zeitschrift für Ethnologie*, X, Verh. p. 224—28, 268 ff., XII, Verh. p. 16, 133.

[3] H. Handelmann i *Schriften des Naturwiss. Vereins*, II, 2, p. 78 ff.

i det foregående hyppigst har været på tale, og som for det her behandlede emne har den største betydning, nemlig urnemarkerne [1].

Omtrent overalt i Nordtyskland har vi stødt på denne slags gravpladser, men på de forskellige områder har de vist sig at være af temmelig forskellig karakter. De synes at trænge frem fra Mellem-Europa gennem Mähren og Böhmen og så vifteformig at brede sig ud over hele det nordtyske lavland indtil havet; tildels synes udbredelsen at have fulgt de store floder. De ældste urnemarker synes at findes nærmest ved udgangspunktet, de yngste i de egne, som ligger fjernest fra dette, i egnene ved havet yderst mod nordost og nordvest. Vil vi nærmere søge at følge udbredelsen, må vi særskilt betragte flere ved siden af hinanden løbende strømninger i retningen fra syd mod nord, og vi begynder da længst i øst.

Fra Mähren breder en egen vel karakteriseret gruppe sig langs med Oder og Weichsels øvre løb ud over Schlesien og de gamle polske lande. Disse urnemarker, som vi i kap. I—II har lært nøie at kende, bedst fra Posen, udmærker sig ved sin store rigdom på lerkar af forskellige former; hver enkelt grav er ofte udstyret med en mangfoldighed af sådanne; de er fortrinligt arbeidede og ofte smukt og smagfuldt ornamenterede; de er hyppig sværtede og polerede med grafit, de fladere kar har ofte en meget karakteristisk ornamentik af grafitterede stjerneformet ordnede linier indvendig i bunden; her forekommer også i betydeligt antal malede urner, en af de mærkeligste grupper af nordeuropæiske lerkar. I Schlesien—Posen optræder denne østlige gruppe af urnemarker i sin største rigdom; forøvrigt kan jeg endnu kun ganske løseligt angive, hvor den synes at have sine grændser; mod øst kan jeg neppe angive nogen grændse; disse gravpladser synes her udbredte også hinsides Weichsel, dog synes

[1] Med dette kapitel må stadig sammenholdes slutnings-afsnittet »henvisninger«, hvor en ordnet oversigt gives over det fremførte vigtigste materiale, med detaljerede henvisninger til de anførte fornemste fund og stykker.

de i det hele at blive mindre rigt udstyrede, jo længere vi kommer mod øst. I vest går gruppen over i den med denne nær beslægtede lausitziske gruppe, som straks efter skal omtales; ved Oders vestlige bøining, omtrent ved Frankfurt, synes de vestligste urnemarker med de schlesisk-posenske eiendommeligheder at forekomme. Imod nord taber denne gruppe af gravpladser sig efterhånden og går over i andre former; de stenkistegrave, som af og til forekommer også i Schlesien og Posen, bliver henimod Weichsel-mundingen talrigere; i landet vest for Weichsel-mundingen forsvinder urnemarkerne af denne gruppe ganske og afløses af stenkistegrave, af hvilke de ældste synes at være dækkede med stenrøser. I disse eiendommelige familie-gravsteder, hvor urner med de brændte ben efterhånden sattes ind, i almindelighed uden biurner, optræder en mærkelig urnegruppe, de nordiske ansigtsurner; allerede i Schlesien findes en enkelt, flere i Posen, men hovedmassen tilhører landet vest for Weichsel-mundingen; deres område strækker sig her omtrent til Rega-dalen, midt ind i Bagpommern. Om Warthe i sit nedre løb er at anse for en nordgrændse for urnemarker med denne østlige gruppes eiendommeligheder, eller om disse her også optræder ind i Pommern og der går over i de enklere urnegrave, kan jeg ei bestemt angive. Øst for Weichsel-mundingen forekommer måske i Culmerland urnemarker, der slutter sig til de posenske; i Østpreussen afløses disse gravpladser af hauggrave med stenkister, med urner, der minder om de vestpreussiske, men dog er forskellige fra dem. I en senere periode bliver denne gravskik her den herskende og vinder stor udbredelse, hvorom mere nedenfor.

Vest for denne gruppe optræder en anden, med den nøie beslægtet, den lausitziske. Denne adskiller sig fra den forrige ved nogle forskelligheder i henseende til lerkarrenes karakter og udviklinger; de grafitsværtede urner er sjeldnere, malede kar forekommer ikke; derimod når de eiendommelige bukkelurner her en rig udvikling; skarpt lader grændsen mellem de to grupper sig dog ikke drage. Urnemarker med de udpræget lausitziske eiendommeligheder strækker sig nordover ind i Brandenburg;

omtrent på høiden af Berlin møder vi de sidste udprægede lausitziske urnetyper. I det nordlige af Brandenburg afløses tildels de egentlige urnemarker af urnehauger, opkastede hauger, der indeholder talrige urnegrave, hvor de på urnemarkerne så talrige biurner svinder stærkt ind i antal eller også bliver ganske borte. I Pommern og navnlig i Meklenburg og Holstein synes urnehaugerne ganske at blive enerådende Efterhånden som urnemarkerne af denne ældste art bliver sjeldnere, optræder imidlertid i disse samme gebeter urnemarker, tilhørende en yngre tid, med helt nye urneformer (sorte mæanderkar etc.) og med helt nyt gravgods; særlig i Meklenburg er disse yngre urnemarker talrige.

Vest for Lausitz møder vi i kongeriget Sachsen og navnlig i Elb-dalen en tredie, ligeledes nøie beslægtet, men atter igen noget nuanceret gruppe, der ligeledes udbreder sig mod nord, på begge sider af Elben, især dog måske på flodens venstre bred. Vestover mod Thüringen falder her grændsen mod vest ved Saale; hinsides denne flod træffer vi her omtrent ikke denne slags gravpladser. Længere nede ved Elben går urnemarkerne også her over i urnehauger; dog findes sådanne fladgrave af denne ældste slags endnu i Hannover og helt ind i det nordlige Holland; om de har bredt sig i sydlig retning ned i Hessen, kan endnu ei afgøres [1] Men også her bliver efterhånden flerheden af urnemarkerne yngre og det i høiere grad, jo længere vi kommer mod nord; i egnen ved Elb-mundingen findes en af de yngste grupper, som haves af denne slags gravpladser, med nye udviklinger af urneformer (med ribber og bukler); denne gruppe strækker sig såvel vest ind i det nordlige Holland som over Elben opover i Holstein.

Når spørgsmålet er om, hvorledes en jernalder først begynder at vise sig på de her omtalte grupper af gravpladser, må man

[1] De fra Hessen løselig berørte urnemarker bør nemlig muligens snarere sees i forbindelse med tidlige urnegrave af en art, der findes i Frankrig og Belgien, men som ligger udenfor de områder, hvormed denne bog beskæftiger sig.

først søge at belyse deres forhold til den forudgående broncealder.

Den så meget omhandlede og endnu dog i så mange henseender temmelig dunkle nordiske bronceperiode synes i Nordtyskland at have udviklet sine fleste eiendommeligheder, her ret at have udfoldet sig og herfra at have bredt sig ud over de nordiske lande. Men i Nordtyskland er det i de ved havet liggende lande, i Pommern, Meklenburg, Hannover og Holstein, at denne periode har efterladt sine fleste levninger og derfor fremtræder med tydelighed og styrke, i gravfund og andre fund; længere syd, på grændsegebeterne mod Mellem-Europa, bliver materialet ringere, fundene fattigere og hele perioden derfor vanskeligere at opfatte. Af de inden den nordiske broncealder anvendte gravskikke har vi her kun at gøre med ligbrændingen. De brændte grave, der ved gravgods af gamle broncer og ved den gennemgående mangel på jern karakteriseres som broncealderens, er nu netop hine ovenfor omtalte urnebegravelser i gravhauger og i naturlige banker, der i de mere nordlige dele af vort område træder istedetfor de urnemarker, der fra Mährens og Böhmens grændser breder sig mod nord. Men i disse sydligere egne, hvor gravenes udstyr med urner og lertøi er så særdeles rigt, er ofte det medgivne gravgods af metalsager så meget fattigere; den på dette gravgods beroende karakteristik af den periode, hvorfra begravelserne skriver sig, bliver derfor her let mere usikker. I disse sydlige dele af det nordiske område er det især i kongeriget Sachsen og i Lausitz, at en broncealder synes mere fremtrædende på urnemarkerne; ved urnernes hovedformer står også disse gravpladser de nordlige broncealders-grave nærmest. I Schlesien-Posen synes forholdene derimod noget anderledes; urnemarkerne synes her rigere på gravgods, og i dette er jernsager meget fremtrædende; man kan her endnu neppe udskille gravpladser af denne art, hvor dette metal ikke optræder, og som altså kunde betegnes som broncealders.

Hvorledes skal dette forhold opfattes? Er de schlesisk-posenske urnemarker i det hele yngre end de noget mere vestligt

forekommende, eller er jernet bleven bekendt og anvendt tidligere i øst? Det sidste synes rimeligst; imod at anse de schlesisk-posenske for yngre taler f. ex. afgjort den omstændighed, at ungarske broncealders-fibulaer som fig 3 på pag. 75 oftere er fundne på dem; men andetsteds tror jeg at have vist, hvorledes de fleste af den nordiske broncealders fibula-typer må ansees for at stamme fra de ungarske.[1] I Schlesien-Posen haves talrige vidnesbyrd om stærke forbindelser med den Hallstattske kulturgruppe, den tidligste jernalders-kultur i Mellem-Europa; en hel del af de jernsager, som findes på urnemarkerne i det nævnte Oder-gebet, viser netop tilbage til Hallstatt-gruppen; inden denne haves også tilknytninger for de malede lerkar og de med dem beslægtede skåle med grafitterede bund-ornamenter. Ved siden af disse jernsager findes her også nordiske broncetyper i jern; dette vidner vel om, at man her tidlig lærte også at udvinde det nye metal af den her jernholdige jordbund og at smede det. Men der påtrænger sig nu det spørgsmål: betegner de nævnte ungarske broncefibulaer tidligere påvirkninger fra syd mod nord, de Hallstattske sager senere? Der synes ialfald endnu ikke at være anledning til en sådan adskillelse: hine ungarske broncetyper findes ved siden af de Hallstattske og med urner af den omtalte slags, der har sine tilknytninger inden den nævnte jernalders-gruppe; flere fundne exemplarer i jern af de ungarske fibulaer sætter også disses forekomst ned til en tid, da broncetyper her eftergjordes i jern.

Fra Mellem-Europa vil der endnu ikke kunne spredes fuld klarhed over disse forhold. De schlesiske og sachsiske urnemarker stemmer nøie med dem, der findes i Mähren og Böhmen; disse hænger igen sammen med andre i de østerrigske og ungarske lande forekommende. Som i indledningen påpeget strækker sådanne gravpladser sig i et bælte helt fra Norditalien op til de

[1] Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, Christiania 1880. Pag. 60 har jeg der udtalt, at disse ungarske fibulaer, der er fundne i Schlesien og Posen, dog må ansees for at være temmelig unge varieteter.

nordligste østerrigske landskaber; — visse almindelige træk kan forfølges fra de gammelitaliske nekropoler helt op til de nordeuropæiske urnemarker; en af de vigtigste urneformer er således i sine hovedtræk gennemgående helt op til Norden.[1] Men på hele denne strækning synes disse gravpladser at tilhøre en begyndende jernalder; der er ialfald ikke hidtil udskilt en gruppe, på hvilken jernet endnu ikke viser sig. I Ungarn og Siebenbürgen er urnemarkerne endnu ikke videre kendte; fra det østlige Ungarn kendes dog nogle, der falder indenfor den ungarske broncealders-gruppe; i det nordvestlige Ungarn synes de at stemme med de til Hallstatt-perioden hørende mähriske. Men det er ikke dermed givet, at de sidste er yngre end de i det østlige Ungarn, på hvilke jernet endnu ikke synes at optræde; den ungarske broncealder øst for Donau strækker sig i sine yngste udviklinger vistnok langt ned i tiden, da der inden dens egentlige område hidtil næsten ikke synes at findes levninger efter en førromersk jernalder. Det hele tager sig således her endnu meget kompliceret ud, da undersøgelserne endnu kun er i sin begyndelse, materialet så indskrænket og så lidet tilfredsstillende, og gebeterne mod sydøst endnu så ganske ukendte. Som en mulighed kan fremsættes, at urnemarkernes gravskik har bredt sig ud fra sydøst, over Ungarn til de østerrigske lande, ned i Norditalien og over Mähren—Böhmen ind i Nord-Europa. Med broncealderens første udbredelse kan dog en sådan bevægelse ikke falde sammen; derom vil man kunne overtyde sig ved f. ex. at se hen til den uformidlede overgang mellem Norditaliens rene broncealder (i terramarer og pælebygninger) og gravpladser som f. ex. Villanova. En mulighed er det fremdeles, at denne bevægelse dog falder indenfor broncealderens grændser, at man med tiden vil komme til at erkende, at de ældste urnemarker i Mellem-Europa tilhører broncealderens slutningstid, men at disse i det sydlige, hvor kendskaben til jernet så tidlig udbreder sig, kun

[1] Med pl. I, fig. 1 fra Villanova kan sammenlignes pl. VI, fig. 1 fra Böhmen, hvilken grundform er gennemgående i hele Elb-dalen, i Lausitz osv., i ansigtsurnernes gruppe osv.; se herom mere detaljeret under henvisninger.

bliver lidet fremtrædende. Således som materialet hidtil kendes, er, som allerede pag. 38 udtalt, sammenhængen mest mærkbar i retningen fra syd mod nord, fra Norditaliens ældste jernalder gennem Hallstatt-kulturens område og periode til den nordeuropæiske broncealder. — Jeg behøver vel ikke her at tilføie, hvorledes alt dette mere fremtræder som famlende forsøg på i sammenhæng at opfatte det ufuldstændige materiale end som anskuelser, byggede på erkendelser, der med sikkerhed lader sig udlede af dette.

Fra Mellem-Europa vender vi altså tilbage til Mährens og Böhmens grændser mod Nord-Europa med en hypothese om, at urnemarkernes gravskik har udbredt sig hertil i slutningen af broncealderens periode i Mellem-Europa. Fra Mähren og Böhmen breder nu sådanne gravpladser sig ind i Nordtyskland. Den nordiske broncealder er som helhed yngre end den mellem-europæiske, derom kan der ikke være nogen tvivl. De to grupper, i hvilke den nordiske broncealder falder, er, som i den nyere tid påvist, forskellige med hensyn til område, så at den ene kan betegnes som en vestlig, den anden som en østlig.[1] Den østlige gruppe synes at have modtaget sine impulser sydfra omtrent ad de samme veie, ad hvilke urnemarkernes gravskik trænger ind fra Mellem-Europa; dette bør vistnok dog ikke opfattes således, som at denne gravskiks udbredelse betegner broncealderens første fremtrængen på dette område. Spørgsmålet om den nordiske broncealders oprindelse og om tiden for dens begyndelse skal ikke her optages; som sandsynligt tør det vel ansees, at periodens blomstring på nordisk område først falder henved den tid, da den var ved at ophøre i Mellem-Europa. Går end både den vestlige og den østlige gruppe hver på sit område ned til jernalderens begyndelse, og kan altså end den ene ikke betegnes som den andens forgænger og forudsætning, så ser det dog ud til, at de østlige udviklinger i det hele er de yngre; derimod strider

[1] Sophus Müller: *Bronzealderens Perioder* (i *Aarbøger for Nord. Oldkynd. 1876*).

ikke, at der fra sydøst også er udgået tidligere indflydelser, som også for den vestlige gruppe har havt grundlæggende betydning. Med de yngre, særlig østlige, udviklinger tror jeg nu, at urnemarkernes udbredelse for en stor del er samtidig; en detaljeret påvisning heraf er ikke let, fordi det medgivne udstyr på disse gravpladser er så fattigt på metalsager, og det, som findes, i almindelighed indskrænker sig til nogle bestemte, lidet fremtrædende arter af små brugsgenstande; de vigtigste former inden de østlige udviklinger kendes fornemmelig fra mark- og mosefund. Allerede i denne omstændighed synes der dog at ligge en antydning om et nærmere supplerende forhold mellem disse to arter af fund, der optræder på det samme område, og denne antydning vinder direkte bekræftelse i talrige fund.

Med denne opfatning, der altså ikke vil knytte de gamle broncers første optræden på de østlige dele af det nordtyske område til udbredelsen af urnemarkerne med deres gravskikke, men som dog ser disse gravpladser som i sin oprindelighed faldende indenfor broncealderen, vil vi atter fra de sydøstlige egne følge urnemarkernes udbredelse, idet vi nu fæster os ved det karakteriserende gravgods. Fra Lausitz og Sachsen breder de sig som anført mod nord og nordvest; en mængde af dem synes her at karakteriseres ved mångel på jernsager og af metal kun at indeholde småsager af bronce. Jo længere vi kommer mod nord, desto mere træder gravpladser af denne art, der viser de gamle urneformer og kun broncesager, tilbage; de afløses efterhånden af opkastede hauger med talrige urnegrave, der i sit indhold slutter sig til de sydligere urnemarker. På høire Elb-bred træffer vi allerede i egnen af Schlieben talrigere gravhauger med sådant indhold; mere almindelige bliver disse dog først i det nordlige Brandenburg, i Pommern, Meklenburg og Holstein; på venstre Elbbred strækker broncealderens urnegrave på flad mark eller på naturlige banker sig helt ned i Hannover og ind i det nordlige Holland, idet dog også på disse, ligesom i gravhaugerne, de talrige biurner træder tilbage; her bliver urnegravene også hjemlige in-

den den vestlige broncealders-gruppes område, og dens former forekommer i dem. Også på venstre Elb-bred bliver imidlertid urnegravene hyppigere dækkede af opkastede hauger, jo længere vi kommer mod nordvest. Dette forhold må vel opfattes således, at skikken at opkaste haug over den døde i disse nordlige områder var herskende fra tidligere tider, fra broncealderens begyndelse og tildels fra stenalderen; idet nu disse nye indvirkninger fra sydøst gjorde sig gældende, optog man først de oldsagformer, de bragte; men den nye skik med store fælles begravelsespladser på flad mark trængte først senere igennem, senere jo længere det bærer mod nord. En sådan almindelig antagelse giver en forklaring af det forhold, at i de nordligere egne bliver urnemarkerne først almindelige hen i den fuldt udviklede jernalder.

Den nordiske broncealders østlige grændser lader sig endnu ikke drage med nogen bestemthed; fundene bliver mod øst efterhånden sjeldnere; Weichsel kan nævnes som en grændse, om end enkelte fund også kendes hinsides den, især i landene ved Østersøen. Mellem Oder og Weichsel er det endnu vanskeligt i gravfundene at udskille en broncealder; i den øvre del af dette flodgebet har netop den schlesisk-posenske gruppe af urnemarkerne hjemme, og inden denne er, som allerede anført, jernsager allerede meget tidlig fremtrædende. I en enkelt egn af Schlesien optræder gravrøser, der synes ældre end urnemarkerne, og som måske vil vise sig væsentlig at betegne en bronceperiode; undersøgelsen har imidlertid endnu ei befattet sig nærmere med disse. Det vil ligeledes her, ligesom i de tilstødende egne af Mellem-Europa, være fortsatte undersøgelser forbeholdt at godtgøre, om der måske også her kan udskilles enkelte urnemarker, der ligger forud for Halstatt-kulturens tidlige jernalder; endnu foreligger dog ei materialet således, at dette kan opfattes. Jo mere vi her kommer mod nord, desto mere bliver stenkistegravene almindelige ved siden af urnegrave; i gebetet vest for Weichsel-mundingen hører urnemarker rent op, og stenkistegrave bliver de herskende, de ældste af dem dækkede af røser eller gravhauger, et forhold

parallelt med, hvad vi mødte længere vest. Overalt i disse stenkistegrave er jernet tilstede ved siden af broncen. Øst for Weichsel-mundingen optræder også stenkistegrave i hauger; på begge sider af denne flod trænger i kystlandene urnemarkernes gravskikke først igennem i senere tider; de yngste af denne slags gravpladser kendes her fra Østpreussen.

Idet jeg nu går over til en nærmere betragtning af jernets første optræden på det nordeuropæiske område, må der først henpeges på, at jernet også viser sig en og anden gang allerede i stenalderens store stengrave. I flere sådanne fund kan det enkelte jernstykke, når det findes oveni fylden, antages at være kommen tilfældigvis ind i graven i en senere tid, men det synes sikkert, at der haves flere tilfælde, hvor mere eller mindre bevarede rester af jern er forekomne under forhold, som gjorde det utvivlsomt, at de havde været tilstede fra først af.[1] Men ikke fra et eneste sådant fund kan jeg fremføre en karakteristisk oldsagform af jern; fundenes antal er også forsvindende lidet, og kun ved få er fundberetningen helt pålidelig; for en undersøgelse om den egentlige jernalders begyndelse og oprindelse er disse fund derfor endnu kun af forsvindende betydning.

De ældste jernsager, der i Nord-Europa optræder i karakteristiske former og i større antal, viser tilbage til den i Mellem-Europa herskende Hallstatt-kultur og er vistnok indførte fra dens område. I forbindelse med disse jernsager må også betragtes broncesager af typer og teknik, der er betegnende for denne tidlige sydligere jernalders-kultur; af denne slags sager er talrige spredte om i Nordtyskland. I indledningen, hvor Hallstatt-gruppen blev nærmere skildret, omtaltes, hvorledes denne kultur på det stærkeste er præget af indflydelser fra Norditalien, og hvorledes en mængde af de inden den forekommende oldsager vistnok er italiske fabrikater; jeg vilde imidlertid ikke her søge at gennemføre en fuldstændig adskillelse i denne henseende. Her

[1] Endel sådanne tilfælde er sammenstillede af HOSTMANN i *Archiv für Anthropologie,* VIII, p. 283 ff.

at betragte de olditaliske fabrikater, der har fundet veien til Nordtyskland, under et med Hallstatt-sagerne, vil ikke være nogen feil af betydning, da hine i Mellem-Europa findes blandede med de sidste og derfor i det hele sammen med dem må være komne til Norden.

En af de veie, ad hvilke Hallstatt-jernalderen tidligst øvede indflydelse mod nord, går, som nu allerede ofte berørt, fra Mähren til Schlesien-Posen; på de store fællesgravpladser, som her findes, optræder temmelig mange jernsager af Hallstatt-karakter; fornemmelig nedlagte i depotfund, efter broncealders skik, findes smukke broncer af sydligere jernkulturers fabrikater. Med jernsagerne fulgte også kunsten at udvinde det nye metal af den på dette mineral rige jordbund; vi finder derfor her også flere hjemlige broncealders-former eftergjorte i jern. På hele dette østlige område, helt nedover til Weichsel-mundingen, bliver ved disse indflydelser sydfra jernet tidlig kendt og så almindeligt i fundene, at vi her neppe kan opfatte en ren bronceperiode. Den talrige forekomst af broncealders-former ved siden af jernsagerne vidner dog om, at denne periode her for en stor del er samtidig med den rene bronceperiode længere vest. Den omstændighed, at gravene på grund af visse skikke kun er sparsomt udstyrede med metalsager og væsentlig kun med små brugsgenstande af nogle stadig tilbagevendende arter, gør det vanskeligt at danne sig et noget alsidigere billede af kulturen; våben og større redskaber forekommer kun sjelden; hvad der haves, henhører især til det personlige udstyr. Ved den udførlige omtale af ansigtsurnernes figurer er de herhen hørende træk fremstillede. Det skal her kun bemærkes, at forekomsten af bidsler m. m., af former, der går tilbage til gammel-italiske, synes at tale for, at hesten nu blev anvendt til ridning.

I vest danner Rhin-Weser-veien en anden naturlig forbindelses-linie fra Mellem- til Nord-Europa, og fund i Weser-gebetet vidner også om, at tidlige indflydelser fra den sydligere jernkultur på denne kant gjorde sig gældende inden broncealderen

og bragte jernsager med. De forbindelser, som bragte f. ex. de ved Weser fundne ribbede broncecister hidop, synes dog ikke at bevirke, at jernsager her bliver fremtrædende i fundene så tidligt som i øst, og der synes heller ikke at spores så betydelige indvirkninger af en jernalder på de vestlige broncer som de, der nedenfor vil omtales på den østlige gruppes egentlige gebet.

Fra hele det store gebet mellem Oder og Weser kendes også talrige fund af broncer og andre industriprodukter, der viser sig at stamme fra Hallstatt-gruppen og de gammel-italiske jernalderskulturer. Men her optræder jernet sjeldnere i disse sagers selskab; de forekommer her i almindelighed i rene broncefund. Af og til spores vistnok også jernet, men det synes ikke at vinde noget råderum; den tid, hvori de Hallstattske påvirkninger falder, bliver i det store og hele her at karakterisere som broncealder. Vi står her ligeoverfor et af de mærkeligste og, jeg kan gerne sige, dunkleste partier i Nord-Europas forhistorie: en lang periode, i hvilken indflydelser fra en sydligere jernalder gjorde sig gældende, og i hvis fund adskillige af denne jernalders broncesager optræder, men hvor jernet ikke synes at være bleven videre optaget; Norden hentede sin bronce vistnok fra eller gennem egne, hvor der allerede herskede en jernalder, men vedblev selv at vedligeholde en broncealder. Inden denne nordiske broncealders-gruppe findes talrige spor af indflydelser, som er udøvet på den af den Hallstattske jernalder: vi har over hele dette nordiske område forfulgt en egen slags støbte hule ringe, som synes at stamme fra Hallstattske ringe af drevet bronceblik; også andre nordiske bronce-arbeider røber måske Hallstattske indflydelser; en egen art stiliserede fuglefigurer, som er hjemlige inden den Hallstattske og sydligere jernalders-grupper, har vi kunnet påvise på flere broncer, der må antages arbeidede i Norden, såsom tutuli og fibulaer; ja, jeg tror endog at have godtgjort som sandsynligt, at hele den store gruppe af de brilleformede fibulaer, den for de østlige nordiske broncer særegne fibulatyp, stammer fra den fibula-form, som er den almindeligst fore-

kommende og mest betegnende inden Hallstatt-kulturen.[1] Det kan under alt dette neppe være tvivlsomt, at jo den østlige broncealders-gruppes folk havde rig anledning til at komme i berørelse med jernet; men fundene tyder ikke på, at de har optaget det til benyttelse i nogen videre grad. Man kunde henvise til, at de fattige gravfund og depotfundene kun giver os et temmelig ufuldstændigt og ensidigt billede af det folks og den tids kultur, hvorfra de stammer, og i henhold dertil formode, at jernet i det daglige liv havde været kendt og benyttet i en vis grad også i denne periode, i hvis efterladte fund det i almindelighed ikke forekommer; man måtte da antage, at særegne skikke eller forestillinger bevirkede, at kun broncesager blev nedlagte i gravene og i de som udstyr for det kommende liv hengemte depotfund, der som oftest har en sluttet karakter, indeholdende bestemte sæt af genstande. Der synes dog ikke at frembyde sig nogen videre støtte for en sådan antagelse, og broncesagernes teknik synes ikke at tyde på, at jern eller stål har været anvendt ved deres forarbeidelse; støbningen er den væsentlige proces, som overalt i den nordiske bronce-verden. Men selv om man måtte indrømme en mulighed eller sandsynlighed for, at jernet til en vis grad var bleven bekendt og benyttet inden den østlige broncegruppe i den tid, da denne modtog stærke indflydelser fra Hallstatt-gruppen, så unddrager denne side af perioden sig enhver nærmere behandling, sålænge dette nye metal ei fremtræder i

[1] INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 109. Der har jeg pag. 62 udtalt den opfatning (smlgn. ovenfor pag. 26), at den Hallstattske spiralfibula er en arv fra den bag denne kultur liggende broncealder, som vi endnu dog ei kender nærmere til, og støttet denne mening ved henvisning til græske og syditaliske fund; at vi imidlertid måske rettest ser de nordiske brilleformede fibulaer i forhold til formen, som den optræder ved Hallstatt, støttes derved, at de til Nordtyskland importerede spiralfibulaer, som vel har været forbilleder for den nævnte nordiske udvikling, netop er af den særlige Hallstattske typ. Jeg tror ikke, at det i den citerede bog pag. 102 afbildede og omtalte stykke, fundet i en pælebygning i Schweiz, indeholder noget kronologisk vidnesbyrd, som ei lader sig forlige med den ovenfor fremsatte opfatning; jeg kan dog ikke her gå nærmere ind på dette punkt.

dens fund; ved en på det levnede materiale bygget undersøgelse over jernalderens første optræden, kan der derfor ei være anledning til at dvæle ved jernets hypothetiske tilstedeværelse i en kultur, mellem hvis levninger det sågodtsom ikke forekommer. I det hele og store taget bør dog vel urnemarkernes og de yngre østlige udviklingers periode inden den nordiske broncealder betragtes som en overgangstid, i hvilken kendskabet til jernet blev mere og mere udbredt, en tid, i hvilken altså den nye kulturperiode, jernalderen, efterhånden forberedtes.

Mellem de i de foregående kapitler sammen med Hallstattsagerne anførte andre industriprodukter af sydlig oprindelse kunde der vistnok adskilles flere grupper; foruden sager, der tilhører den udviklede Hallstatt-jernalder, er der anført enkelte sager, der tilhører overgangstiden til jernalderen i Mellem-Europa, og desuden såvel old-italiske som og nogle bestemt etruskiske stykker. En sådan adskillelse er imidlertid ei forsøgt gennemført, da det mellem- og syd-europæiske materiale her ei behandles indgående, og da den ofte ikke med sikkerhed kunde foretages, da endelig de Hallstattske sager er de talrigste og en mængde af de andre sikkert er indkomne i følge med eller samtidig med dem. På hele det store gebet mellem Oder og Elben synes disse sager fra Mellem-Europa at være spredte i retningen fra sydøst; også om de i Meklenburg og Holstein fundne Hallstattske eller syd-europæiske broncekar tror jeg således, at de er komne langs Elbens høire bred. Hallstatt-kulturen har, som i indledningen anført, utvivlsomt havt sit tyngdepunkt i øst og er i ethvert fald her ældre end længere vest; de i Oder-gebetet forekommende ældste fund med jern er derfor vistnok ældre end de tilsvarende i vest ved Weser. Det er vistnok handelsforbindelser, som har spredt alle disse sydligere sager ud over det nordiske område; at ravhandelen her har havt størst betydning, er vel utvivlsomt. I en tidlig tid søgte handelen fra Mellem-Europa gennem Mähren og Böhmen vel også hen til Elb-mundingen og Nordsø-kysten efter dette kostbare stof; ravkysten ved Østersøen stod vel, efter alt hvad vi kan vide, i den ældste tid i betydning tilbage for Nordsø-

kysten; det er dog vel utvivlsomt, at også Østersøens ravkyst var kendt og søgt længe før den romerske periode; det er vel den, som har foranlediget de livlige forbindelser nedover til havet langs Weichsels venstre bred, hvorom jernets tidlige udbredelse og andre forhold her vidner.

Hvor jernet i fundene efterhånden afløser de gamle broncer og disse fortrænges af nye former, hvor det nye metal får en sådan betydning, at det karakteriserer den periode, hvorfra fundene stammer, som en jernalder, der er det, når man altså bortser fra forholdene i Schlesien-Posen, indflydelser fra Tène-kulturen, som gør sig gældende. På mange steder kan vi på gravpladserne iagttage, hvorledes den nye kultur lidt efter lidt gør sig gældende; mellem de gamle broncer eller ved urner af broncealderens form og karakter optræder først enkelte sager af denne kulturs typer; de bliver mere og mere gennemgående, endelig forsvinder de gamle broncer ganske, jernet og Tène-former bliver de herskende, urnernes former og tildels gravskikkene er undergåede forandringer, og en hel ny kulturperiode træder os imøde i fundene. Det er især nede ved Elben, at vi hidtil kan følge den gradvise overgang, i det nordlige og vestlige Brandenburg, i provinds Sachsen og i det østlige af Hannover. Den nye kultur optræder her i begyndelsen endnu både i gravhauger og i fladgrave; den sidste gravskik, urnemarkernes, seirer dog her efterhånden sammen med den nye kultur. I det sydlige af provindsen Sachsen forekommer også talrige Tène-sager, af tildels gamle former; vi er vistnok her ved det vigtigste udgangspunkt for disse indvirkninger, som først grundlagde en almindelig jernalder i Nordtyskland. Saale danner her den naturlige forbindelsesvei med de egne i det østlige Thüringen, hvor Téne-kulturens mellem-europæiske jernalder havde sin længst mod nord fremskudte, kraftigt blomstrende gruppe. At der også i Bøhmen og langt i vest fra den rhinske gruppe er udgået betydelige indflydelser mod nord fra Tène-kulturen, kan neppe være tvivlsomt, men af størst betydning synes dog den thüringske gruppe at have været; derom synes det forhold tydeligt at vidne, at det

navnlig er fra Saale-egnen af og nedover langs Elben, at vi har de fleste fund, der viser, hvorledes denne jernalder fortrænger broncealderen. I øst er Tène-sager sjeldne i Schlesien; noget hyppigere forekommer de i Lausitz og kongeriget Sachsen, hvorfra jeg dog ikke kan oplyse nærmere om de gravskikke, med hvilke de optræder; i Posen er de talrigere, og her haves også urnemarker, der karakteriseres ved gravgods af denne art; fra Bøhmen eller Sachsen synes Tène-kulturen at have øvet betydelige indflydelser til Posen og nedad ved Weichsels venstre bred, indflydelser, af hvilke Schlesien er forbleven mere uberørt. I Vestpreussen kendes denne jernalder også i talrige fund; længere øst for Weichsel optræder dens former hidtil kun i nogle enkelte stykker i østpreussiske gravhauger fra den omtrent til de vestpreussiske stenkistegrave svarende periode. Af Pommern slutter dets østlige del sig til Vestpreussen; i Forpommern synes forholdene at stemme mest med det nordlige Brandenburg. I Meklenburg synes denne jernalder i det hele ikke at have trængt så fuldstændigt igennem som længere øst og vest; broncealderen har her holdt sig længere og mere usvækket, eller forbindelserne har måske været livligere længere vest og øst. Holstein slutter sig til landet længere oppe ved Elbens høire bred, Hannover, hvor denne jernalder især er kraftig i øst, til provinds Sachsen; dog har denne kultur her også blomstret længere vest, således i Oldenburg; i hvilken grad her tillige indflydelser fra den rhinske Tène-gruppe har gjort sig gældende, er det, som anført, endnu ikke let at påvise.

Der må inden de i Nordtyskland forekommende Tène-fund skelnes mellem flere arter. Foruden de omtalte fund på store fællesgravpladser, hvor urnegrave indeholder enkelte mindre sager, begravelser, der er af ganske samme art som den forudgående broncetids urnegrave, haves adskillige gravfund af en noget anden karakter: ved urner eller metalkar, der gemmer de brændte ben, findes våben og andre større jernsager, næsten altid forbøiede og forsætlig ødelagte; disse grave synes at træffes mere enkeltvis, ikke i større samlinger; dog forekommer de af

og til også i forbindelse med urnegravpladser af førstnævnte art. Sådanne brandgrave med forbøiede jernsager kendes også fra flere steder inden Tène-kulturens eget område, hvor jordfæstelse ellers synes at være den mest udbredte gravskik; hvorledes forøvrigt denne gravskik med mange forsætlig ødelagte jernsager der forholder sig til den anden, er endnu ikke klart; til kulturens ældste tid hører disse grave visselig ikke. På det nordtyske område kendes et enkelt hidhørende fund fra Schlesien, de fléste forøvrigt fra Posen og Vestpreussen samt fra provinds Sachsen, fra Harz-egnene. Af de mange løst fundne Tène-sager er måske endel depotfund; som sådanne må vel de betragtes, hvor flere sager findes sammen. En forening af de to først omtalte arter af grave, urnebegravelser med medgivne småsager og andre med større forbøiede jernsager, findes på nogle gravpladser, hvor også en anden art grave stadig optræder, nemlig brandpletter. Disse brandgrave, hvor ligets rester uden videre omhu med andre fra ligbålet opsamlede levninger er kastede ned i et hul i jorden, kendes sporadisk i vide kredse; de har kun sjelden været genstand for opmærksomhed og kyndig undersøgelse, og vi kan derfor endnu ikke have overblik over deres oprindelse og udbredelse. Fra Siebenbürgen omtaltes grave, der vel må være af denne art, fra, som det synes, en meget tidlig tid; de fra Böhmen og andre steder anførte grave, der er nedskårne i lerbakker, må og nævnes i denne forbindelse; forøvrigt er egentlige brandpletter omtalte lige fra Posen i øst til Hannover i vest på flere steder; hyppigst kendes de, som det synes, i Tène-tid; på mange steder går de dog også langt ned i romersk tid; fra Østpreussen kendes de først fra de yngre romerske epoker. De her straks ovenfor omtalte gravpladser, hvor brandpletter findes ved siden af urnegrave, kendes hidtil i Nordtyskland især fra Vestpreussen og Bagpommern og her kun fra Tène-periodens sidste tid, hvor den holder på at gå over i den romerske jernalder.

Den på Tène-kulturen hvilende ældste jernalder i Nordtyskland udvikler sig lidt efter lidt; på gravpladserne ved midtre og nedre Elben kan vi iagttage, hvorledes dens former kun efter-

hånden afløser og fortrænger de gamle broncer. Det var vel regelmæssige handelsforbindelser, som spredte de nye former og det nye metal omkring; temmelig hurtig lærte vistnok de herboende folk selv at udvinde jernet af den nordiske jordbund og at bearbeide det, såvel i former, som havdes fra bronce-tid, som og i de nye indførte typer.[1] De importerede mellem-europæiske typer blev snart efterlignede og modificerede; der optræder på det nordtyske område adskillige sene Tène-typer, der ikke synes at forekomme sydligere, og som derfor vel er opståede her. Ved disse sager, der må ansees for hjemligt fabrikat, ser vi såvel den fra broncealderen overleverede færdighed i bronce-støbning anvendt, som også den nylærte smedekunst.

Oldsagerne synes bestemt at tale imod en antagelse om, at denne jernalders første optræden skulde hænge sammen med en indvandring og udbredelse af et nyt folk. Et afgørende argument imod en sådan mening vindes allerede ved at se hen til gravskikkene, som forbliver i det væsentlige uforandrede, medens kulturovergangen finder sted; på sit eget område, i Thüringen, findes Tène-sagerne ved skeletgrave, men allerede i provinds Sachsen ved brandgrave som de i den her forudgående broncealder. Det må dog bemærkes, at vi endnu langtfra i alle dele af vort store område kan følge en gradvis udvikling i denne periode; flere punkter frembyder endnu tilsyneladende skarpe overgange, som f. ex forholdet mellem stenkistegravenes jernalder og Tène-perioden i egnene vest for Weichsel-mundingen; det vilde dog være forhastet allerede nu ved en hypothese at søge at forklare et endnu så lidet belyst og undersøgt forhold. — En mere indgående almindelig skildring af den nye kultur i Nord-Europa skal ikke her forsøges givet; til en sådan foreligger materialet endnu altfor spredt og ufuldstændigt.

[1] At man måske også tidligere hist og her mere tilfældigvis selv var kommen efter eller ved ældre fremmede indflydelser havde lært at udvinde et stykke jern (smlgn. de yderst sjeldne jernstykker i stenalders-grave og de undertiden forekommende spor i broncealders-gravhauger, der ikke kan antages at tilhøre periodens sidste tid), omstøder ikke den her udtalte opfatning om forholdet i sin hele og store almindelighed.

Vil vi her søge at sammenfatte vor undersøgelses hovedresultat, kan dette udtrykkes saaledes: Indflydelser fra Hallstatt-kulturen og med den sammenhængende sydligere jernkulturer bringer de første jernsager til Nordtyskland; kun i det østlige synes imidlertid dens indflydelser at grundlægge en jernalder; forøvrigt synes de kun efterhånden at forberede den nye tid. Det er først ved påvirkninger fra Tène-kulturen, fra den yngre mellem-europæiske, førromerske jernalders gruppe, at jernalderen i Nordtyskland egentlig grundlægges og tager sin begyndelse. Det er altså i det væsentlige i retningen fra nord mod syd, at den nye kultur her har udbredt sig; fra øst, nord om Karpatherne, kan der ikke spores indvirkninger, der har haft nogen betydning for jernalderens begyndelse i Nordtyskland.

Det materiale, hvormed de her anstillede undersøgelser har beskæftiget sig, er visselig endnu meget mangelfuldt og på mange gebeter såre fattigt; efterhånden som et rigere og mere brugbart materiale vindes, vil meget af, hvad ovenfor er behandlet, kunne opfattes klarere og rigtigere; hovedresultatet vil dog vistnok i det væsentlige være rigtigt og blive stående.

Jeg afholder mig i det hele i denne bog fra at søge at overføre de arkæologiske resultater på ethnologiske spørgsmål, da jeg er af den mening, at tiden i almindelighed endnu ikke er inde til en sådan kombineren. Det ovenanførte hovedresultat frembyder sig dog af sig selv som et ethnologisk forhold, som det neppe vil være forhastet at give udtryk. I indledningen er omtalt, hvorledes Hallstatt-kulturen muligvis for en stor del og Tène-kulturen utvivlsomt i sin almindelighed har været keltiske folkeslags eie; på den anden side tvivler vel ikke nu nogen om, at Nordtysklands folk også i broncealderen var de samme, som vi senere lærer at kende under det germaniske navn: vor undersøgelses resultat kan da også i sin almindelighed udtrykkes således, at det er påvirkninger fra Mellem-Europas keltiske kulturer, som grundlægger jernalderen i Nordtyskland.

De kronologiske spørgsmål må også her berøres. En undersøgelse af, til hvilken tid man omtrent må sætte jernalderens begyndelse i Nordtyskland, kan endnu ikke lede til sikre resultater, der kan udtrykkes med nogen videre grad af nøiagtighed; inden de mellem-europæiske kulturer, som har dannet grundlaget for den ældste jernalder i Nord-Europa, er nemlig endnu de kronologiske bestemmelser temmelig svævende. Som i indledningen anført, bliver for Hallstatt-kulturen, således som vi kender den fra gravpladsen ved Hallstatt, tyngdepunktet visselig at lægge tilbage til henimod midten af årtusindet før vor tidsregnings begyndelse; på den anden side ved vi, at den romerske jernalder trænger igennem i Nordtyskland i løbet af det første århundrede efter Kr. Det tidsrum, inden hvilket vore undersøgelser her ovenfor har bevæget sig, kan således løselig angives som det sidste halve årtusinde før Kr.

Et holdepunkt vil i nogen grad kunne vindes i sager af utvivlsom norditalisk oprindelse. En af de mest fremtrædende former mellem sådanne sager er de ribbede cister. I Norditalien synes disse især at tilhøre det 5te og 4de årh. før Kr. Omkr. år 400 kan måske således de ved Hallstatt og nordligere fundne exemplarer antages at være bragte mod nord; det i Posen gjorte fund af en sådan cista med bronce- og jernsager kan således med nogen sandsynlighed sættes til 4de årh. Det er muligt, at dette fund ikke betegner de ældste forbindelser, som bragte jernet og Hallstatt-sager op til det schlesisk-posenske område; men med det som grundlag vil det dog have adskillig sandsynlighed for sig at sætte disse forbindelser til 5te, 4de, 3die årh. før Kr., hvilken tid vel altså den ældste jernalder på de schlesisk-posenske urnemarker tilhører. Noget senere falder vel så de med disse urnegrave sammenhængende stenkistegraves periode nede ved Weichselmundingen; i henhold til det foregående kunde man da omtrentlig henføre dem til c. 400—200 f. Kr. Hvor langt ned i tiden disse ældste former i Oder-Weichsel-gebetet går, lader sig endnu ikke bestemme. Et par fund inden disse områder giver holdepunkter: det ved Schubin i Posen gjorte fund af gamle

græske mynter kan måske være nået hidop henved år 300, sandsynligst ved de nævnte forbindelser med syd; ved Massel i Schlesien omtaltes fundet af en tidlig romersk familiemynt, der måske kan være kommen i jorden på denne urnemark 50—100 år f. Kr.; heri haves altså vel et holdepunkt for, at urnemarker med i det hele den gamle karakter strækker sig langt ned imod vor tidsregnings begyndelse. De længere nede mellem Oder og Elben samt de ved Weser fundne ribbede cister tilhører vel væsentlig samme tid som den posenske, eller er maaske først lidt senere nåede så langt frem; i dem haves da vel et holdepunkt for andre med dem i oprindelse beslægtede sager, der er fundne inden dette den nordiske broncealders område, og for den tid, i hvilken disse her er blevne spredte om og her vel har bragt den første kendskab til jernet.

Den mellem-europæiske Tène-kultur er endnu meget uklar med hensyn til oprindelse og ælde. Der synes dog i den nyere tid at være vundet et vigtigt resultat med hensyn til dens fibulas afstamning fra en yngre norditalisk form; muligens kan denne udvikling sættes til det 4de årh. f. Kr. I Mellem-Europa er kulturens epoke utvivlsomt århundrederne nærmest før Romernes optræden nord for Alperne. I det nordlige Europa kan kulturen selvfølgelig først have gjort sine indvirkninger gældende, efterat den var fuldt udviklet sydligere. Henved år 200 kan da efter et løst skøn Tène-jernalderen antages at have begyndt i egnene omkring midtre Elben; i sin almindelighed kan vel denne førromerske jernalders periode i Nordtyskland siges at omfatte de par sidste århundreder før vor tidsregnings begyndelse.

De her fremførte kronologiske betragtninger går ud på forholdene i sin store almindelighed; i det enkelte må man for hver egn søge særskilte nøiere bestemmelser. Over et så stort område vil forholdene til en given tid vise sig langtfra at have været ensartede, men tvertimod meget sammensatte; de samme bevægelser nåede hen til forskellige steder til forskellige tider og gjorde sig gældende med forskellig styrke; kulturforhold, der, ar-

kæologisk seet, må betegnes som ældre og yngre, kan på den måde på forskellige områder være kronologisk parallele o. s. v.; ja selv inden samme område kan på samme tid forskellige mindre egne eller stammer eller endog forskellige samfundslag have frembudt forskelligheder i kultur, idet her noget nyt hurtig var tilegnet udenfra, medens man hist holdt fast ved det gamle. Det vil af denne betragtning fremgå, at det enkelte funds alder ikke uden videre kan angives ifølge en sådan almindelig bestemmelse som den anførte, eller at man ikke må overføre de på en kant vundne resultater uden videre på de lignende forhold, der optræder i en ganske anden egn. Sålænge materialet endnu foreligger så sparsomt og utilfredsstillende fra mange egne, skal jeg ikke søge nærmere at udrede forholdene i så henseende inden den her omtalte periode på vort område; jeg vil kun fæste opmærksomheden ved nogle træk, som i det foregående er grebne ud af materialet, som det hidtil kendes. Tène-jernalderen synes at have udbredt sig noget hurtigere og tidligere på Elbens venstre bred end på dens høire; den synes først senere at have vundet indgang i Meklenburg end længere vest og øst; broncealderen synes her at have holdt sig længere; først ved begyndelsen af den romerske periode træder jernalderen os her kraftigt udviklet imøde på store samlede gravpladser. Øst for Weichsel synes denne jernalder ikke at have øvet stærkere virkninger eller grundlagt en egen periode I Schlesien, Lausitz og kongeriget Sachsen, hvor de tidligste urnemarker er så talrige og stærkt fremtrædende, kan vi endnu ikke ret få øie på nogen Tèneperiode i gravfundene. Fra kongeriget Sachsen kendes Tènesager fra nogle urnemarker, men nøiere undersøgelser har dog endnu ikke ret belyst disse i forhold til de ældre; i Schlesien og Lausitz antages også enkelte sådanne gravpladser at have leveret Tène-former, men her véd vi endnu mindre om dem. Det er i det hele endnu et meget dunkelt spørgsmål, hvor langt urnemarkerne i disse egne går ned i tiden, og hvilke eiendommeligheder de udvikler i de senere tider; det kan godt være, at denne gravskik har holdt sig både i Tène-perioden og i romersk tid,

men her haves fra disse epoker endnu kun lidet materiale; fra Schlesien kun enkeltvis gjorte gravfund og endel jernsager fra den romerske tid, der vel må sees i forbindelse med den romersk-germaniske jernalder længere øst (smlgn. pag. 154 f.), men til hvis fundomstændigheder jeg ikke har nærmere kendskab. Der synes virkelig at være spor til, at enkelte gravpladser med urner her går ned til en meget sen (slavisk) tid; sikkert er det dog, at hovedmassen af de hidtil kendte og her behandlede går tilbage til tiden før vor tidsregnings begyndelse, skønt det er en endnu meget udbredt mening i de lande, hvor de findes, at de skriver sig fra den slaviske periode.

I tiden henved vor tidsregnings begyndelse satte Romerne sig fast ved Rhinen og nord for Alperne, og nu begyndte en ny epoke for hele Nord-Europa, idet romerske produkter strømmede ud over landene og romerske kultur-indflydelser blev de bestemmende for udviklingen (smlgn. pag. 256). I løbet af det første årh. eft. Kr. fortrænges derved i Nordtyskland den på Tène-kulturen hvilende jernalder af den romerske, og nu kom også de fjerne egne ved Østersøens sydøstlige kyster for alvor med i udviklingen. Særlig betegnende for denne ældste romerske periode er i en del af Nordtyskland gravpladser med de skønne punkter- og mæander-urner; denne lerkar-gruppe, hvis oprindelse skyldes sydlige indflydelser, der ligger forud for den romerske, og som derfor også tildels optræder med førromerske sager, bliver først i slutningen af 1ste årh. eft. Kr. fremtrædende og karakteriserende.

Jeg har i det foregående stadig givet en udsigt også over det fra de forskellige egne kendte materiale fra de forskellige epoker af den romerske jernalders udvikling; da disse epoker imidlertid ei længer hører ind under undersøgelsen om jernalderens begyndelse i Nordtyskland, skal jeg i dette tilbageblik ei nærmere dvæle ved dem. Under andet afsnit, hvor de tilsvarende epoker i Norden tildels vil behandles, og hvor et langt rigere materiale tillader at opfatte dem i klarere træk, vil der også sees hen til dette tyske materiale.

ANDET AFSNIT.

NORDEN.

KAP. XII STEN- OG BRONCEALDER.

Den yngre stenalder fremtræder ingensteds fyldigere repræsenteret ved talrige indholdsrige fund og ved betydelige monumenter end i Norden. Det er især Danmark og det sydlige Sverige, som udmærker sig ved rigdom på levninger fra denne periode. Her vidner monumenter og oldsager om, at kulturen under denne epoke havde nået en mærkelig høi udvikling, og om, at perioden må have haft en meget lang varighed.

Det er udenfor al tvivl, at stenalderen i Norden endnu varede ved på en tid, da brugen af metaller forlængst var kendt i Syd-Europa. Til hvilken tid man må sætte stenalderens slutning i det sydlige Norden og den efter den følgende bronceperiodes begyndelse, lader sig endnu ikke mere bestemt angive, og dette spørgsmål skal heller ikke her gøres til genstand for nærmere omtale. Jeg skal her kun minde om, hvorledes man inden den yngste stenalder kan spore påvirkninger fra den fra syd fremtrængende broncealder, idet visse former af stensager, især øksehammere med skafthul og vistnok også dolke o. a., synes at

være dannede efter eller ialfald under indflydelse af forbilleder i bronce eller tildels måske kobber.[1]

Her skal kun nærmere omtales en gruppe lerkar, der forekommer inden den nordiske yngre stenalder, og som frembyder sig til sammenligning med den i kap. III ovenfor behandlede gruppe af ansigtsurner i gebetet henimod Weichsel-mundingen. J. Mestorf har forhen fremdraget et par stykker tilhørende denne gruppe af nordiske ansigtskar;[2] forøvrigt har hidtil om dem intet været publiceret. Hosstående fig. 35 fremstiller det af nævnte forfatter forhen omtalte og afbildede stykke af en urne, fundet i et gravkammer i Magleby sogn på Møen, tilligemed et andet lignende lerkar. Der kan ikke være nogen tvivl om, at her jo fremstilles et ansigt; øine og øienbryn er tydelige; istedetfor næse findes en trekantet fordybning.

Fig. 35. 1/3.

Fig. 36. 1/3.

Fig. 36 er et fuldstændigt lerkar fra en jættestue ved Arby ved Kalundborg; vi har den samme fremstilling af øine og øienbryn, men ikke noget fuldstændigt ansigt. Der kendes nu i Danmark

[1] Jeg har forhen på et andet sted (INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 139) berørt dette punkt og der henvist til nogle exempler. Smlgn. også ENGELHARDT i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1875, p. 3; WORSAAE: *Nordens Forhistorie*, 1881, p. 43.

[2] J. MESTORF: *Zeitschrift für Ethnologie*, IV, Verh. p. 184, VII, Verh. p. 63.

et betydeligt antal sådanne lerkar fra stenalders-fund; der haves ialt 17 stykker, der må sammenstilles med de her afbildede. Af disse hidrører 6 fra Sjælland, 5 fra Møen, 3 fra Låland, 1 fra Langeland og 1 fra Fyen, samt 1 fra Skåne.[1] Det bedst og fuldstændigst bevarede er det her som fig. 36 afbild. exemplar; af de fleste andre er kun fragmenter tilstede, men alle kar synes at have været af samme hovedform som fig. 36, måske alene med undtagelse af fig. 35 og det andet dermed fundne fragment; disse synes at være af mere skålformede kar. Et fuldstændigt ansigt, med tydelig fremstillet næse og mund, findes ikke på nogen af disse urner; det karakteristiske er et par øine under øienbryn og imellem disse en fremspringende knop eller en liden hank, der da tillige ser ud som en næse. Ved flere af de anførte exemplarer er fremstillingen meget mangelfuld, idet øiet på et par næsten ikke er betegnet under de ophøiede bryn; på et stykke er øinene anbragte over de buer, som almindelig betegner brynene. Det synes, som om denne fremstilling af dele af et ansigt er opstået derved, at en hank med bueformede forlængelser oventil opfattedes som en næse med øienbryn; en kreds under brynene tydeliggjorde da øinene; — ganske på samme måde er hankepartiet

[1] De fuldstændige oplysninger om disse lerkar skylder jeg Dr. Henry Petersens velvillie. Ifølge ham kender man hidtil fra Danmark: Fra *Sjælland:* fra en dobbelt-jættestue ved Årby ved Kalundborg 2 expl. (Kbhvns. mus. no A. 3812 [det som fig. 36 ovenfor afbildede expl.] og no. B. 3738); fra en gangbygning ved Onsved ved Jægerspris 1 expl. (no. A. 1742); fra Brøndbyvester ved København 1 expl. (kun et skår, no. 3398); fra en gangbygning ved Uby ved Kalundborg 1 expl. (i Zinck's samling); fra en gangbygning ved Ryegård ved Roskilde 1 expl. (i en privat samling). Fra *Møen:* fra et gravkammer i Magleby sogn 2 expl. (no. 4878; det ene afbildet som fig. 35 ovenfor); fra et gravkammer ved Frenderup 1 expl. (no. 12,115); fra to forskellige steder på Møen to fragmenter (det ene, lignende fig. 35, i samlingen i Viborg, det andet i en privatsamling i det sydl. Sjælland). Fra *Låland:* fra en gangbygning ved Flintinge 1 expl. (no. A. 1707); fra en gangbygning ved Keldernes 1 expl. (i en privatsamling); fra egnen af Pederstrup 1 expl. (i saml. på nævnte sted). Fra *Langeland:* fra en sløifet dysse ved Søgård 1 expl. (i en privat samling). Fra *Fyen:* et skår, der måske ikke hører herhen (no. 10,640). Fra *Skåne:* fra en gangbygning ved Qvistofte 1 expl. (museet i Stockholm).

på en holstensk urne fra broncealderen givet udseende af et overansigt.[1] Man tør vistnok ikke tænke på, at denne nordiske stenalders-gruppe af ansigtskar skulde stå i nogen forbindelse med Weichsel-gruppen, hvorfor den omstændighed, at disse nordiske især kendes fra de Weichsel-mundingen nærmest liggende landsdele (Møen, Låland, Sjælland), kunde synes at tale. Imod en sådan antagelse taler alt, hvad vi hidtil tror at vide om tidsforhold inden de forhistoriske perioder i Norden; selv om man vilde antage, at de ældste vestpreussiske stenkistegrave med ansigtsurner og sparsomt udstyr med bronce og jern var samtidige med tidlig broncealder i det vestligere Pommern, vilde vi dog vel her være længere ned i tiden end ved selv de yngre jættestuer på de danske øer. Mest afgørende synes dog den omstændighed at være, at der ikke kan påpeges noget træk af lighed mellem de vestpreussiske og de anførte danske ansigtsurner, hverken i karrenes hovedform, teknik og masse, eller i de et ansigt fremstillende detaljer; fremstående ører, der ved den tyske gruppe synes at være den mest karakteristiske detalj, der kun sjelden savnes, findes således slet ikke ved de danske. Ialfald indtil videre må derfor denne lerkar-gruppe inden den nordiske yngre stenalder ansees som en lokal udvikling, der har tilhørt de danske øer.

Berøres kan her også en egen art låg, der hyppig findes i jættestuerne fra den yngste stenalder på Møen; udenfor denne ø kender jeg kun et enkelt fra Sjælland.[2] Vor pl. XXIX, fig. 1 fremstiller et exemplar; det karakteristiske er den ind i karret faldende fals samt lågets hvælvede form og dets ornamentik, der ganske minder om et søpindsvins skal *(echinus)*. Man må ved disse låg erindre de ovenfor i forbindelse med de vestpreussiske ansigtsurner omtalte *Mützendeckel;* ved pl. XXIX, fig. 1 må jeg henvise til pl. IX, fig. 9 og pl. XIV, fig. 24 b. Ved disse låg synes der snarere at være anledning til at tænke på en sammen-

[1] Se ovenfor pag. 270, note 3, om denne urne fra Frestede i Ditmarsken.
[2] Adskillige exemplarer afbildede hos A. P. Madsen: *Afbildninger af Danske Oldsager og Mindesmærker. Stenalderen*, pl. 16 og 45.

hæng hen over Østersøen og mellem de tilsyneladende så adskilte perioder end ved den ovenfor omtalte gruppe af ansigtsurner. Disse låg findes i Danmark stadig ved hængekar, aldrig ved de urner, der har ansigtlignende udstyr; disse sidste har som anført her stadig den ved fig. 36 repræsenterede lave vide form. Det kan dog nævnes, at de omtalte hængekar frembyder en vis lighed i hovedform med ansigtsurnerne syd for Østersøen. Jeg skal her dog indskrænke mig til at fæste opmærksomheden ved dette punkt; materialet tillader endnu ikke at formulere en mere bestemt forklaring.[1]

Ligesom der i de nordtyske stenalders-grave nogle enkelte gange er fundet spor af jern under sådanne omstændigheder, at man ei godt kan tænke sig, at det skulde være kommet ind i graven i senere tid, således har man også i Norden beretning om flere fund af jern i gravkammere fra stenalderen.[2] I flere af disse fund forekom sagerne eller sporene af dette metal således oveni gravkammerets fyld, at det bestemt kunde skønnes at være indkommen i senere tid;[3] i de tilfælde, hvor en oprindelig tilstedeværelse synes at måtte antages, haves der kun et ubestemmeligt jernstykke, eller fundene tilhører så gammel tid, at de ei mere er fuldstændig bevarede. Disse få tilfælde unddrager sig derfor endnu en nærmere behandling; man kan ikke afgøre, om her er tale om et enkelt jernredskab, der allerede med de første broncer kan have fundet vei til Norden, eller om enkeltstående exempler

[1] Virchow har ved behandlingen af ansigtsurnernes *Mützendeckel* også henpeget på ligheden med disse nordiske låg fra stenalderen uden dog at formode nogen indre sammenhæng (se henvisninger ovenfor i kap. III). — Under no. MMXLIII bevares i museet i København (i et skab med lerkar fra stenalderen) et fladt ovalt låg af ler til en æske, identisk med det pl. IX, fig. 14 afbild. stykke fra en urnemark i Schlesien; om dette stykkes herkomst vides intet; jeg antager som sikkert, at det ikke er fundet i Danmark, men at det sandsynligvis stammer fra Schlesien eller Posen.

[2] Nogle anføres af Hostmann i *Archiv für Anthropologie*, VIII, p. 284 f.

[3] Således f. ex. i et stort fund fra en jættestue ved Hjelm på Møen (Københavns mus. no. 13,154—70), hvor en jerncelt fandtes oveni fylden (smlgn. Worsaae i *Oversigt over det kgl. d. Videnskabs Selskabs Forhandlinger*, 1853, p. 8).

på en så tidlig forarbeidelse og anvendelse af det i den hjemlige jordbund forhåndenværende metal. Ved de omhyggelige gravundersøgelser, som nu foretages, må man have den skarpeste opmærksomhed rettet mod dette punkt.

Stenalderen afløses i Norden af broncealderen, en periode, som her optræder i større rigdom og fylde end noget andet sted. Denne dunkle periode har dog først i den nyere tid været mere indtrængende og omfattende komparativt bearbeidet; et af de nyere arbeider, som har ydet mest, er Dr. Sophus Müllers studie »Bronzealderens Perioder«. Jeg har for ikke lang tid siden publiceret den første begyndelse til en række komparative studier over materialet fra denne periode;[1] jeg har der i det væsentlige kunnet slutte mig til den nævnte forfatters hovedbetragtning af det i titelen på hans arbeide stillede spørgsmål. De to grupper, som man kan udskille inden de nordiske broncer, og som man forhen almindelig betegnede som den ældre og den yngre broncealder, er ikke udviklede den ene af den anden og ikke ligelig fordelte over det nordiske område. De viser sig at være væsentlig geografisk forskellige, at tilhøre to forskellige gebeter, således at den »ældre« bedst betegnes som en vestlig, den »yngre« som en østlig gruppe; forskellighederne beror på, at de har sine forudsætninger inden forskellige dele af det mellem-europæiske gebet og har modtaget sine påvirkninger derfra ad forskellige veie. Enhver af de to grupper synes på sit område at gå ned til henimod jernalderens begyndelse; de kan derfor ikke betegnes som den ældre og den yngre. Hermed er ikke udelukket, at den vestlige gruppe i sin begyndelse kan være ældre end den anden; dette synes tvertimod utvivlsomt; den østlige gruppe synes senere udviklet (dog altså ikke af den vestlige) og synes heller ikke at have haft en så lang varighed som den anden, idet jernalderen på dens område baner sig vei tidligere end længere vest; inden de østlige broncer kan vi derfor ikke iagttage de lange, særlig nordiske

[1] Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, Christiania 1880.

udviklingsrækker, som giver de vestlige deres udpræget eiendommelige nordiske karakter.

Den nordiske broncealder frembyder dog endnu mange gådefulde sider. Et af alle anerkendt hovedforhold er det, at broncealderen i Norden vedvarede endnu længe, efter at denne periode var ophørt i Syd- og Mellem-Europa, — at her en fuldt udviklet jernalder er samtidig med broncealder hist Men nu er det sikkert nok, at den nordiske bronceverden måtte hente sit vigtigste materiale udenfra, og alt tyder på, at de forbindelser, hvorigennem dette skede, gik i retningen mod syd og sydost, altså til eller gennem den herskende tidlige jernalders område. Hvorledes skal man kunne forklare sig, at Norden under dette så længe kunde forblive i det væsentlige uberørt af jernkulturen, at den kun hentede bronce, men forsmåede det til praktisk brug så langt overlegne metal, jernet? Det vil endnu være for tidligt at søge at give den udtømmende forklaring af dette forhold; foreløbig må vi indskrænke os til dets belysning ud af det forhåndenværende materiale. Jeg har ovenfor fra de forskellige dele af Nordtyskland stadig haft anledning til at fremhæve, hvorledes adskillige sager, der i Mellem-Europa findes med jern og er arbeidede i en teknik, der tilhører de ældste syd- og mellemeuropæiske jernaldre, og som må stamme fra dem, her stadig optræder i fund, der må karakteriseres som broncealders, ved siden af de af mellem-europæisk broncealder udviklede nordiske bronce-typer. Inden det skandinaviske område af den nordiske broncealder er også det samme tilfældet; jeg går her over til at anføre de vigtigste sager.

Ovenfor er omtalt flere broncekar med dobbelte korsformede ører og to hanke, sådanne som oftere forekommer i Hallstattske fund. Kar henhørende til denne art er også oftere fundne i de nordiske lande. Fig. 37 er et sådant kar fra Voldtofte på Fyen; det fandtes i et lidet gravkammer, var fyldt med brændte ben og overdækket med det som fig. 38 afbildede bøiede stykke af bronceblik; ovenpå de brændte ben fandtes flere småsager af guld og bronce samt 3 små drevne og nittede bronce-

skåle.[1] Et lignende kar haves fra et mosefund i Holbæk a.; dets underdel er nittet til overdelen ganske som på pl XXIX, fig. 2.[2] Fig. 39 fremstiller resterne af et lignende kar, der i form vel ganske har stemt overens med pl. XIII, fig. 10; det er

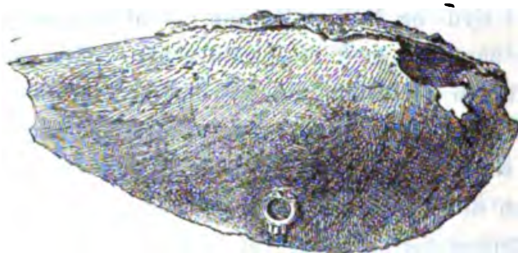

Fig. 38. 1/4.

Fig. 37. 1/4.

fundet på en mark ved Stege; ganske identiske haves fra et mosefund ved Hvedholm, Svendborg a., samt fra et gravfund ved Vester-Skerninge, Svendborg a., sammen med et par sværd,

[1] ENGELHARDT i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1868, p. 114.
[2] MADSEN: *Afbildninger af Danske Oldsager og Mindesmærker*, Broncealderen I, pl. 37, fig. 8.

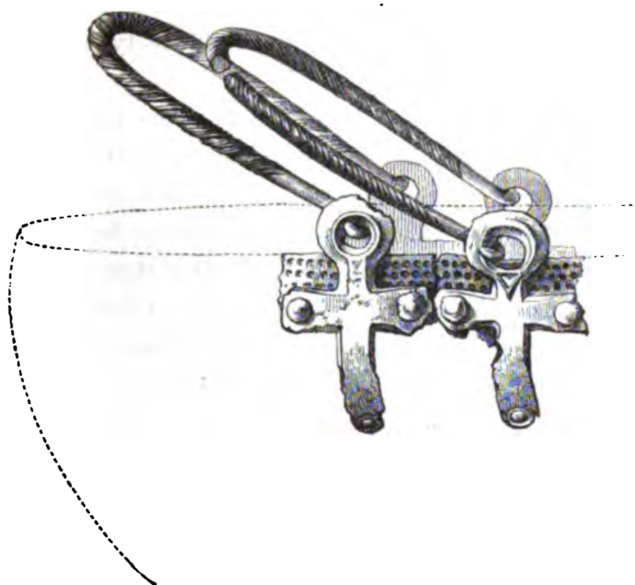

Fig. 39. $^1/_3$.

Fig. 40. $^1/_4$.

2 knive, af hvilke 1 i etui af træ, små guldsager m. m.[1] I Skåne er også et sådant kar med to hanke funden, uden at jeg dog kan angive, til hvilken af de to afbildede typer det nærmest slutter sig.[2]

Omstående fig. 40 er et broncespand af en typ, der ovenfor oftere er anført, og som har hjemme såvel inden Hallstatt-gruppen som i de gamle norditaliske nekropoler. Det afbildede stykke er fundet ved Ulstrup i Holbæk amt; dets rand er bøiet om et jernbånd, og hankene er nittede til randen.[3] Den store skønne broncevase fig 41 må også nævnes her, idet den i teknik og ornamenter ganske slutter sig til Hallstattske og italiske broncekar; den fandtes i en mose ved Lavindsgård, Rønninge s., Odense a.; i den lå 11 kar af drevet guldblik, forsynede med store håndtag, der ender i dyrehoveder.[4] I sine af drevne punkter dannede ornamenter af fugleboveder stemmer vasen ganske med det pl. XXIV, fig. 3 afbildede pommerske kar med dobbelte korsformede ører; fuldstændig identisk i henseende til ornamenter er den med en pl. XXIX, fig. 2 afbildet vase af drevet bronceblik. Denne fandtes med en anden fuldkommen identisk i en mose ved Siem, Alborg amt.[5] Her må også nævnes det pl. XXIX, fig. 3 afb. silformede broncekar, fundet i en grusgrav ved Kostrædebanker ved Nestved, sammen med et nordisk hængekar og andre sager; stykkets hele teknik, og f. ex. hankene og den måde, hvorpå de er fæstede til randen, berettiger til at sammenstille det med de foran anførte broncekar, skønt jeg endnu ikke fra sydligere lande kender noget fuldstændigt sidestykke.[6] Sammen med de drevne vaser og i det hele med disse sydlandske industriprodukter må også anføres den bekendte broncevogn fra Ystad, i form helt stemmende med den

[1] Kbhvns. mus. no. B. 414, B. 1473 og no. 17,244.
[2] Nilssons nye saml. i Lund (ifølge S. MÜLLER: *Broncealderens Perioder*, p. 5 [1]).
[3] Kbhvns. mus. no. 16,367; ENGELHARDT i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1875, p. 9; det der i noten anførte broncekar fra Sødermanland hører ikke herhen.
[4] MADSEN: *Afbildninger*, Broncealderen II, pl. 25—27.
[5] MADSEN: l. c. pl. 24.
[6] MADSEN: l. c. pl. 33; ENGELHARDT i *Aarbøger*, 1868, p. 124.

Fig. 41. 1/3.

fra Peccatel i Meklenburg (ovenfor pag. 228); den svenske har dog tabt den vase, den må have båret; den er afbildet hos Montelius, Svenska fornsaker, som no. 255.[1] Det sammesteds afbildede stykke no. 254 bliver og at nævne her; det er bund og beslag af bronce til et trækar; bunden er nittet til siderne på den samme karakteristiske måde som ved flere af de ovennævnte broncekar (f. ex. pl. XXIX, fig 2); dette enestående beslag er fundet i en myr ved Balkåkra i Skåne, nær Ystad. – De navnlig i Danmark i så stort antal fundne kar af drevet guldblik medtager jeg ikke særlig her, skønt i det mindste en del af dem vel kunde været nævnt i denne sammenhæng; disse kars oprindelse og hjemstavn er endnu ikke påvist, idet det dog er utvivlsomt, at de overalt inden den nordiske broncealder er af fremmed, sydligere oprindelse.[2]

Skåle af drevet bronceblik, prydede med drevne bukler, er oftere omtalte i første afsnit. Sådanne er tilstede i flere nordiske fund; hosstående fig. 42 er et exemplar fra et mosefund i Øgemose på Fyen; i dette fund var 4 sådanne skåle sammen med et par nordiske hængekar og andre broncer.[3] I udkanten af en gravhaug på Als fandtes 6 sådanne skåle gemte ind i jordfylden;[4] i Voldtofte mose på Fyen lå et exemplar ved et hængekar og mange andre nordiske broncer.[5] Lidt forskellige i form, lavere og videre med mindre bukler, er 9 stykker, der fandtes i en mose på Falslev hede i Randers a.; fundet indeholdt desuden en ganske liden dreven vase med 2 hanker.[6] Sammen med

[1] Smlgn om den MONTELIUS: *Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antiqvitets-Akademiens Månadsblad*, 1873, p. 4, 19, 52. -- Om et lidet 4-eget hjul af bronce i Københavns museum (no 13,232) fra en urne i en haug ved Lyngbygård i Sorø amt har været af en liden vogn, er vel mere end tvivlsomt.

[2] Om guldkarrene se ENGELHARDT i *Compte-rendu du congrès de Copenhague*, p. 403 ff., hvor alle de kendte exemplarer er opregnede, også de nordtyske.

[3] MADSEN: *Afbildninger*, Broncealderen II, pl. 21—22.

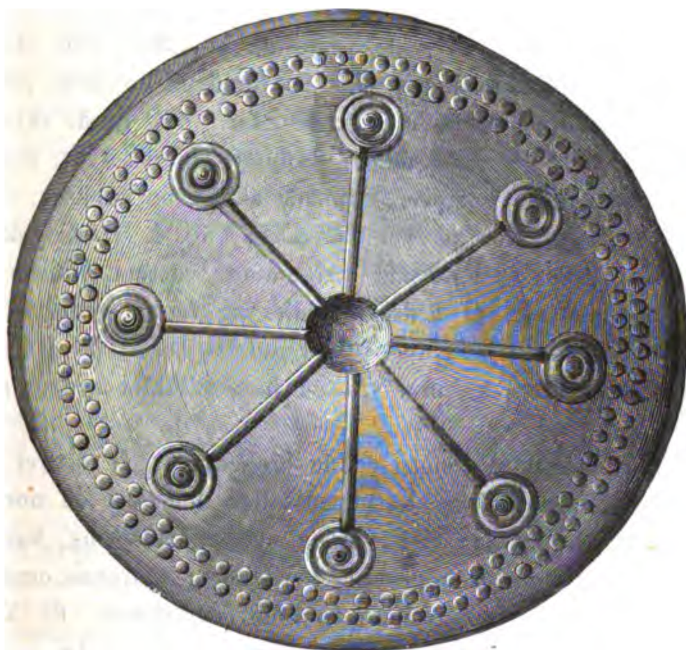
[4] De 5 i København (no. 17,260), 1 i museet i Hamburg.

[5] Kbhvns. mus. no. B, 828.

[6] Kbhvns. mus. no. 8814—22, MADSEN: l. c., Broncealderen I, pl. 37, fig. 7.

Fig. 42. 1/3.

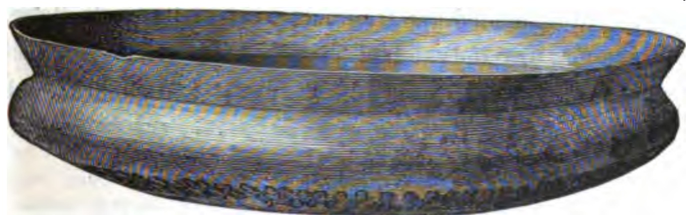

Fig. 43. 1/2.

disse fra Falslev hede kan anføres to flade drevne skåle, uden hanker, fra et markfund i Badelunda-ås i Vestmanland; den ene er afbildet som fig. 43; med dem fandtes flere hals- og armringe af bronce.[1] Af små skåle med hank, men uden drevne bukler (som pl. XX, fig. 9) er måske også et par stykker fundne i Danmark, i gravfund, det ene i Præstø a., det andet i egnen af Viborg.[2] Her kan og anføres de ovenfor pag. 311 fra Voldtofte omtalte små kar, der lå indeni spandet fig. 37.

Til de skønneste af de i Norden fundne sydlandske arbeider af drevet bronceblik hører de prægtige skjolde. Tre sådanne findes i museet i København, det ene fundet i en mose på Falster, de to andre fra ukendte findesteder.[3] Et fjerde skjold er fundet i en myr ved Nackhälle i Halland (Montel. 179); dette er prydet med hele fuglefigurer, dannede af drevne punkter; en sådan figur er gengiven på vor pl. XXIX, fig. 4. Disse skjolde må sammenstilles med de pag. 197 omtalte; deres tekniske fuldendthed, ornamentik med drevne buler og fuglehoveder o. s. v. stiller dem sammen med de ovenfor anførte vaser og vidner om, at de ligesom disse hidrører fra en høit udviklet sydeuropæisk kultur.

Af andre mindre fremtrædende broncesager af drevet blik, hvis tekniske behandling skarpt udskiller dem fra de nordiske broncer og vidner om det samme sydlige udspring, kan jeg nævne: lange bånd af bronceblik, prydede med drevne ornamenter og sandsynligvis anvendte som hovedsmykker. Pl. XXIX, fig. 5 er et sådant bånd, fundet i en mose ved Årby ved Kalundborg, med to hængekar; fragmenter af et lignende ligger i et stort broncefund fra indgangen til en jættestue ved Gedesby på Falster; endnu et tredie lignende er fundet i Danmark.[4] Fig. 6

[1] Stockholms museum no. 5534.
[2] Kbhvns. mus. no. B. 444 og no. 16,053.
[3] Worsaae: *Afbildninger*, no. 203, 204, 206; Madsen: l. c., 1, pl. 15—17. Også de, hvis findested ei mere kendes, hidrører efter patinaen fra mosefund.
[4] Kbhvns. mus. no. 11,665, no. B. 913 og no. 12,582.

på den citerede planche er den ene ende af et lignende drevet bånd, fra et større mosefund ved Långbro i Södermanland (Montel. no. 237) Endnu andre stykker af drevet bronce forekommer af og til i fundene.[1]

Det er ikke alene sager, der er arbeidede af drevet broncebilk, som må anføres i denne forbindelse. Der haves også nogle andre oldsager indenfor den nordiske broncealder af typer og former, der viser tilbage til de samme sydligere kulturer, som de ovennævnte drevne arbeider, og som der findes sammen med jernet. Pl. XXIX, fig. 8 er et fragment af det ene sidestykke til et bidsel ganske som flere norditaliske;[2] det findes i museet i København og er vistnok fundet i Danmark; fig. 9 og 10 er et par bidselstykker af andre former fra et dansk og et svensk fund[3] Usikkert er det, om to fibulaer af tidlige italiske former virkelig er fundne i Jylland, således som det angives.[4] Pincetter som Pl. XXIX, fig. 11, knapper til at fæste på læder eller tøi, som pl. XXV, fig. 16, forekommer i flere nordiske fund.[5] Her kunde og nævnes en for Hallstatt-gravene karakteristisk form

[1] F. ex. to knapper, der er omarbeidede til en interessant liden brilleformet fibula (afbild. i Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze*, I, p. 103, fig. 17). — Skjoldbule-lignende plader som pl. XXIX, fig. 7 med øsken under er tildels drevne og kunde nævnes her (ligesom stykker som pl. XXIV, fig. 6 ovenfor); sådanne haves fra flere fund på Sjælland og Falster (CXXX, MCCCXCII, 18,899 fig., B. 294—5).

[2] Smlgn. Gozzadini: *De quelques mors de cheval italiques*, pl. I.

[3] Fig. 9 er med et andet lignende fundet ved Bevtoft i Slesvig (Madsen: *Afbildninger*, I, pl. 40, fig. 14); fig. 10 er, ligeledes med et parstykke, fra Skåne, fra et fund, der også indeholder andre sager, som måske har hørt til hestetøi (Montelius: *Führer durch das Museum in Stockholm*, p. 31). — Hos Madsen: l. c. afbildes pl. 40, 15 et lignende stykke af ben, fundet med et parstykke i en mose ved Roskilde.

[4] To fibulaer som Hildebrand: *Spännet*, fig. 33 og 34, bevares i det anthropologiske selskabs samling i Leipzig (no. 4307—8) med angivelse af at være fundne i Jylland.

[5] Sådanne pincetter findes i Mellem-Europa med jern; formen er egentlig den samme som pl. XII, fig. 7. I museet i København findes også flere toilet-redskaber med kløftet ende (som v. Sacken: *Hallstatt*, pl. XIX, fig. 15). Bronceknapper som de nævnte haves i det nedennævnte Egemosefund og i andre fund.

af broncesværd, der også er fundet i Norden;[1] fremdeles en egen form af armringe, der og er karakteristiske for Hallstatt-gravene.[2]

I forhold til Hallstatt-gruppen og dennes italiske forudsætninger har jeg ovenfor stadig betragtet visse inden den nordiske broncealder tildels optrædende figurer af fugle og hornede hoveder, stiliserede på en særegen måde. Også i de skandinaviske lande er flere sådanne fundne. Vor fig. 44 fremstiller et mærkeligt endebeslag, løbende ud i et med to store horn forsynet hoved, der dog

Fig. 44. 1/1

[1] Hallstatt-typen v. SACKEN, pl. V, fig. 1, med den tvert afskårne od, findes i museet i Stockholm i et exemplar, hvis findested dog ikke kendes; det er overdraget fra arsenalets gamle våbensamling. Af den med denne Hallstattske nær beslægtede mellem-europæiske typ v. SACKEN, pl. V, fig. 6—7, er flere exemplarer fundne i Norden, 3 i Danmark, hvoraf dog kun det ene (B. 1543 fra Låland) har de karakteristiske indhak øverst oppe på klingen (de andre to hos MADSEN: l. c. I, sværd, fig. 21, II, pl. 30); 3 i Sverige (MONTELIUS i *Antikv. Tidskrift för Sverige*, III, p. 206) og 1 i Norge (LORANGE: *Bergens Museum*, p. 41).

[2] Smlgn. MÜLLER: *Broncealderens Perioder*, p. 295 f.

har størst lighed med et fuglenæb. Dette mærkelige stykke er med to mindre lignende hornede endebeslag fundet i Egemose, Svendborg a.; fundet indeholdt forøvrigt en stor mangfoldighed af tildels sønderhuggede sager, hvoriblandt mange beslag-stykker, der bringer en til at tænke på en vogn; der var desuden vel over 1000 broncesøm, mange knapper som pl. XXV, fig. 16, og en mængde fragmenter.[1] Et ganske lignende fuglehoved-lignende endebeslag med horn er gengivet på vor pl. XXX, fig. 1; det hidrører fra et fund ved Skerne på Falster.[2] Med hensyn til form må disse stykker sammenstilles med det på vor pl. V, fig. 4 afbild. stykke fra Bøhmen. Her kan vel og nævnes to små firføddede dyrefigurer med horn, af bronce, der vel også er fundne i Danmark.[3] De her anførte hornede stykker må vel ansees for indførte til Norden fra sydligere egne. — Fuglefigurer findes mellem ornamenterne på flere af de ovenfor omtalte broncesager af drevet blik, der er importerede til Norden; især er et karakteristisk hoved, der nærmest ligner en and eller svane, et ofte tilbagevendende motiv. På stykker som pl. XXV, fig. 18 så vi, hvorledes denne fuglefigur oftere blev optaget og efterlignet inden den nordiske broncealder i Nordtyskland; også i de skandinaviske lande genfinder vi den oftere på nordiske broncer.[4] Pl. XXX, fig. 2 er en ring af en kæde til en broncelur; på den er anbragt to sådanne fuglefigurer; den er funden i Maltbæk mose, Ribe a.[5] Fig. 4—5 på samme planche er to knive; på hosstående fig. 45 fra en haug

Fig. 45.

[1] Kbhvns. mus. no. B. 1269—1301. Sagerne (tils. 14 pd. bronce) var nedsænkede i mosen, indesluttede i et lerkar.
[2] MADSEN: *Afbildninger*, I, pl. 40, fig. 17.
[3] Kbhvns. mus. no. D. 54; vel også no. 11,934, dyr med horn, fundet i Eilbygårds mose, Fyen.
[4] Jeg vil dog tage en reservation i henseende til flere af de her anførte sagers oprindelse; for fleres vedkommende tør jeg ikke afgøre, om de i Norden må ansees for indførte eller hjemlige stykker.
[5] *Mémoires de la société des antiquaires du Nord*, 1867, p. 136.

i Frederiksborg a. har vi den hele fuglefigur; på fig. 4—5, begge fra Skåne, har vi kun hovedet; ved de fleste knive af formen fig. 5 er det ombøiede endestykke ikke karakteriseret som fuglehoved, men går over i en oprullet spiral.[1] I Nordtyskland finder vi fuglefiguren anbragt på flere broncealders-fibulaer; også i Norden ender nålene til nogle brilleformede fibulaer i fuglehoveder, se vor pl. XXX, fig. 6—7[2]. Fig. 8 er en pincet, fig. 9 på samme planche en flad broncekniv, begge fra Danmark og begge udstyrede med fuglefigurer.[3]

Der gives indenfor de nordiske broncer endnu en liden gruppe figurer, som må behandles her. Det er menneskefigurer i den stil, som vi har gjort bekendtskab med i den pag. 269 afbildede broncekniv fra Holstein.[4] Fig. 46 er en nål, der ender i et menneskeligt hoved, funden i en urnegrav nær Fåborg på Fyen; fig. 47 er en broncekniv fra en gravhaug ved Skanderborg. Fælles for disse figurer og for de citerede knive fra Holstein er de eiendommelige flade ansigter, de øskenformede ører med ihængende ringe, samt de vredne halsringe, hvormed de er udstyrede; som pag. 270 anført ser jeg disse figurer i forhold til de inden en sydligere tidlig jernalder forekommende menneskefigurer. Fig. 48 er en lignende kvindelig figur, der ikke er videre vel bevaret; den er funden på Farø; om halsen har den to ringe, der ved sine ornamenter er betegnede som vredne i forskellige retninger; istedetfor arme har den haft to øskener. Pl. XXX, fig. 10 er en lignende menneskefigur, underlig bøiet; den har vel været hank til noget; dens ansigt, ringe om hals og liv og det korte livskørt stemmer ganske med figuren på kniven pag. 269; hvor denne figur er fundet, vides ikke. Omstående fig. 49 er en anden mærkelig figur i museet i København, hvis findested heller

[1] For de 3 her anførte stykker se Worsaae 167, Montelius 186, 189.
[2] Fig. 6 er fra et exemplar i museet i København; fig. 7 (Montelius 228) er fra Långbro-fundet i Södermanland.
[3] Begge i Kbhvns. mus., kniven no. 7588. Nævnes kunde vel også Sthlms. mus. no. 5909, en nål med en fuglefigur som hoved.
[4] Smlgn. ENGELHARDT i *Aarbøger,* 1871, p. 451 ff., og i *Compte-rendu du congrès de Copenhague*, p. 397 ff.

ikke kendes; ved ansigtets stil og ved ringen om halsen slutter den sig til de anførte, men den er særegen ved at være forsynet med en hornet hjelm; den er anbragt på et fodstykke, på hvis anden ende vel også en sådan figur har været fæstet. At de to sidst anførte figurer er fundne i Danmark, er som sagt ikke ganske sikkert, men vel sandsynligt, når man ser hen til de førnævnte; til museet er de komne fra privatsamlinger.

Fig. 48. 1/1.

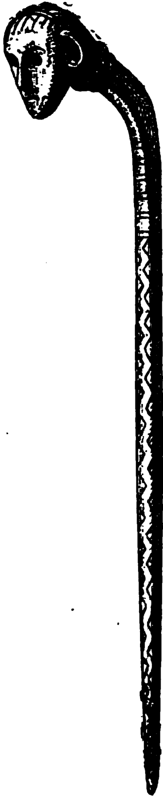

Fig. 46. 1/1.

Fig. 47.

Fig. 47. 1/1.

Der har i første afsnit fra Nordtyskland været anført talrige exemplarer af en egen gruppe hule støbte bronceringe (pl XIV, fig 10, XXIV, fig. 4); vi har kunnet følge dem fra Bøhmen af (pl. V, fig. 1). Som allerede pag. 40 anført anser jeg denne nordeuropæiske form for at være opstået ved efterligning af drevne hule ringe af en form, der forekommer inden Hallstatt-kulturen. Også i Danmarks broncealders-fund er adskillige sådanne ringe fundne. Fig. 50 fremstiller en sådan ring fra en mose ved Jæ-

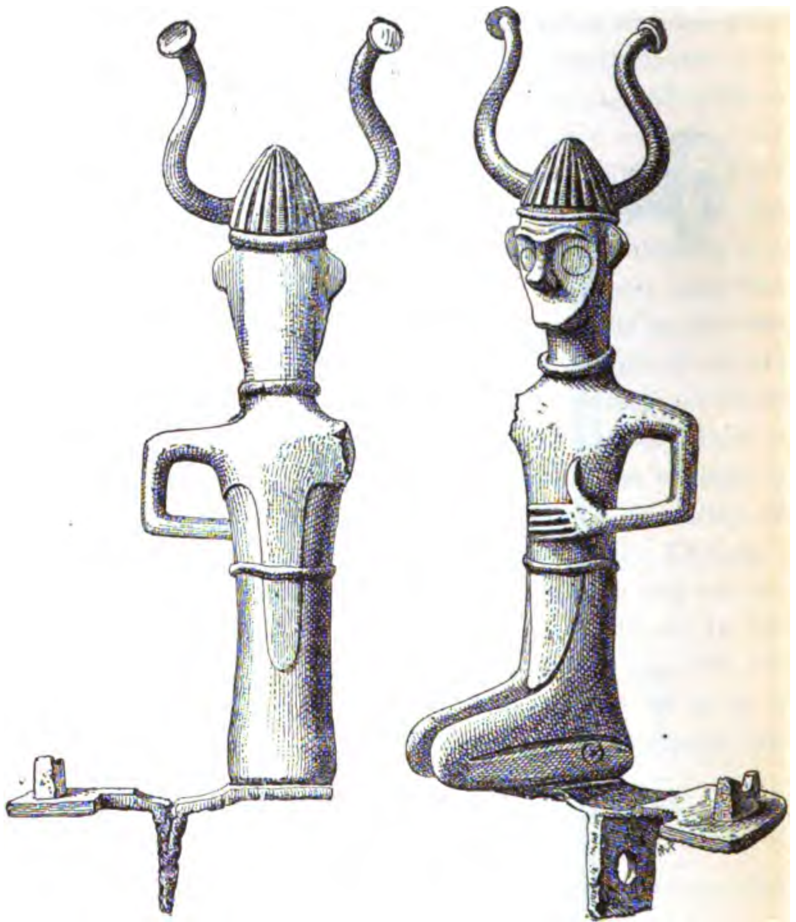

Fig. 49. 1/1.

Fig 50. 1/3.

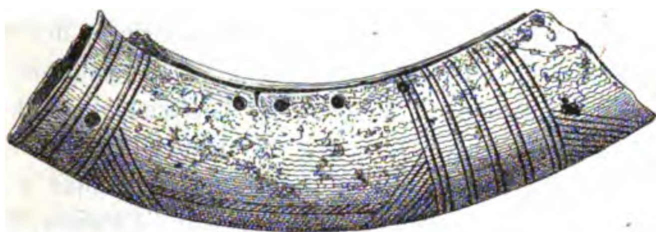

Fig. 51. 1/2.

Fig. 52. 1/2.

gerspris; den er støbt med punserede ornamenter. Det sædvanlige er ellers ved denne slags ringe, at linierne ved enderne er støbte og ophøiede (smlgn. det pl. XXX, fig. 11 afbildede stykke) På fig. 50 er enderne bøiede lidt forbi hinanden; nogle stykker er støbte således, at enderne ligger helt forbi hinanden, således på pl. XXX, fig. 11, der er fundet i Langeskov mose på Fyen.[1] Adskillige sådanne store hule ringe er fundne i Danmark, alle i mose- og markfund;[2] i Sverige eller Norge vides ringe af denne art endnu ei at være fundne. Særegen er fig. 51, det ene endestykke af en sådan ring, der dog afviger fra de andre ved sit flade ovale tversnit; den er støbt og har punserede ornamenter; den er funden i en mose på Asnes ved Kalundborg. Sammen med disse må nævnes mindre hule ringe af bronceblik som fig. 52; denne form minder tildels også om hule armringe, der forekommer inden Tène-gruppens fund. Fig. 52 er sammen med en ganske lignende funden i egnen af Boeslunde ved Skelskør.[3] Af en mellemstørrelse, i form dog nær sluttende sig til fig. 4, er et par ringe, der forbøiede og forbrændte er fundne i en urne med brændte ben i en haug i Skjolstrup skov på Falster; 2 ganske lignende ringe, ligeledes i brændte og forbøiede fragmenter, haves fra to broncealders urnegrave i Slesvig, på Kirkebjerg, Lintrup sogn; i den ene urne fandtes tillige en flad halvrund broncekniv.[4]

Der optræder således inden de nordiske broncer temmelig mange sager, der kan skønnes at være indførte fra Hallstatt-kulturen og med den sammenhængende sydlige tidlige jernaldersgrupper, eller som i former eller udstyr viser tilbage til påvirkninger

[1] De anførte to i Kbhvns. mus. no. 7225 og 6825.

[2] Nemlig foruden de ovenfor nævnte: no. CMLXXVII fra fundet ved Holbæk ladegård (MADSEN: *Afbildninger*, II, pl. 20—31); no. 22,400, ligeledes fra Sjælland, no. B. 1122, 2 expl. fra et fund på Låland; 3 expl. i mus. i København, hvis findesteder jeg ikke kan angive (B. 448, B. 1387 og 1 uden no.); endelig 2 fra Fyen i museet i Odense, den ene af dem fundet med knapper som pl. XXV, fig. 16.

[3] Kbhvns. mus. no. 25,889—90.

[4] De to første i Kbhvns. mus., no. 2667—8, de to sidste i museet i Kiel, no. 3348 og 3361.

sammestedsfra. De fleste fund af sådanne sager haves, som det vil sees, fra de danske øer, i det hele især fra den østlige gruppes gebet og sammen med dens nordiske sager; det er det samme forhold, som vi ovenfor lærte at kende fra Nordtyskland, at disse handelsforbindelser og påvirkninger især fra sydost synes at have gjort sig gældende udover det nordeuropæiske område. Disse indførte sager tilhører imidlertid ikke væsentlig broncealderens slutningstid i Norden; der findes tvertimod mellem dem sager, der i sine sydlige hjemlande synes at tilhøre en så tidlig tid af jernalderen der, at de nordiske fund, i hvilke de optræder, må ligge temmelig langt bag slutningen af den periode, som i Norden efter fundenes indhold må karakteriseres som broncealder. Til de her ovenfor påpegede vidnesbyrd om Hallstattske indflydelser inden den nordiske østlige gruppe kunde man også måske ville lægge den for denne gruppe karakteristiske fibulaform, den brilleformede;[1] vi vilde da stå lige over for det besynderlige hovedforhold, at den nordiske østlige broncealder for en væsentlig del står i datterforhold til den sydligere Hallstattske jernalders kultur. Den brilleformede fibula har jeg i dette kapitel ikke ovenfor omtalt, fordi jeg medgiver sandsynlighed for, at spiral-fibulaen i Hallstatt kan gå tilbage til en bag denne jernalder liggende broncekultur, som vi endnu ikke nærmere kender, og at Nordeuropa kan have modtaget formen fra denne, samt fordi alle de i de skandinaviske lande optrædende typer nærmest går tilbage til nordtyske udviklinger, men for disses vedkommende er dette punkt berørt i første afsnit (pag. 294). Kan vi end altså ikke fremhæve noget sådant hovedforhold, fremtræder dog også i de nordiske lande ligesåvel som syd for Østersøen det gådefulde forhold, at den nordiske broncealder i lange tider, måske gennem århundreder, hentede sin bronce fra en sydligere jernalder og modtog påvirkninger fra denne uden dog, såvidt vi kan se, at optage jernet. Pag. 293 ff. har jeg knyttet nogle be-

[1] Om denne fibulas oprindelse se INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 108 ff.

tragtninger til dette punkt for Nordtysklands vedkommende; her, hvor særlig de skandinaviske broncer omtales, vil jeg kun tilføie, at der heller ikke her endnu er nogen støtte i materialet for en hypotese om, at jernet i denne tid har været kendt og benyttet, uden at det er bleven nedlagt i fundene, der indeholder udstyr for det hinsidige liv. Undersøgelser af broncesagernes teknik er i Norden i den nyere tid foretagne mere indgående end nogensteds i det østlige Tyskland, og endnu har man derved ikke kunnet godtgøre nogen anvendelse af jern eller stål ved de hjemlige nordiske broncers fabrikation.[1] Det er i det hele, som jeg på et andet sted har haft anledning til at fremhæve,[2] intet, som skarpere belyser den nordiske broncealders hele særegne stilling og hjemlige karakter, end disse her ovenfor omtalte importerede sager, med hvilke de nordiske broncer findes sammen; medens disse fremmede tælles i snese, løber de hjemlige stykkers antal op til mange tusinder, der i former, ornamenter og den hele tekniske behandling adskiller sig så skarpt fra hine, at der ei kan være tale om en fælles oprindelse, således som især tyske forskere har villet hævde. Men den østlige gruppes her påpegede forhold til en sydligere tidlig jernalder må dog endnu vedblive at stå dunkelt; fortsatte studier over den nordiske broncealder vil vel efterhånden belyse det klarere. Et så væsentligt punkt som de østlige formers indbyrdes kronologi er f ex. endnu kun lidet bragt på det rene; vi kan således endnu ikke her følge udviklingen i de store træk gennem de flere århundreder, som gruppen må have hersket, og endnu ikke danne os noget fyldigt billede af dens slutningsperiode.[3]

[1] For disse af Dr. S. Müller og Dr. Tischler foretagne undersøgelser har jeg redegjort i indledningen til den citerede bog om de ungarske broncer, p. 23 ff.

[2] I den nysciterede indledning p. 26.

[3] I sin afhandling *Bronzealderens Perioder* har SOPHUS MÜLLER væsentlig behandlet de vestlige formers kronologi og søgt at udskille, hvad der karakteriserer denne gruppes slutningsepoke; for de østlige former er en sådan udskillen mindre gennemført. MONTELIUS, ved siden af Müller den af de nordiske forskere, som mest har studeret broncealderen, har, medens nærvæ-

Vi må indrømme, at det kulturbillede, som fundene inden den østlige gruppe giver os, er meget ensidigt og ufuldstændigt, i langt høiere grad end inden den vestlige gruppe. Som ovenfor anført forekommer de omtalte sydfra importerede broncekar og andre sager fortrinsvis i mosefund, og det er disse slags fund, som har bevaret os det meste af vort materiale af østlige broncer. Vi har imidlertid også gravfund, og det i såre stort antal, men disse er gennemgående yderlig fattige på gravgods.

I gravhauger finder vi talrige urner med brændte ben indsatte, udstyrede med nogle få små broncer som gravgods; hver grav indeholder regelmæssig kun den ene urne, hvori benene findes, ingen biurner; gravkarret er som oftest indesluttet i en liden hellekiste. Disse urnegrave findes enten i hauger, der kun indeholder sådanne begravelser, og som da kan kaldes urnehauger, »pottebanker«; oftest synes disse i sin kærne at være dannede af rullestene, altså at indeslutte røser, i hvilke da de små kister med urner er anlagte; disse findes dog også i det denne røs omgivende jordlag Eller også finder man ofte disse broncealders urnegrave anlagte oveni jordfylden af hauger, der på sin bund gemmer en (ubrændt) grav med rigere udstyr af vestlige broncer eller endogså et gravkammer fra stenalderen; i disse tilfælde må vi antage, at urnegravene senere er anbragte ind i disse allerede forhåndenværende hauger, ofte i et jordlag, som først ved denne anledning blev påført den ældre oprindelig mindre haug.[1] Urnerne i disse grave er oftest temmelig råt arbeidede; hyppigst er krukkeformede kar, der viser en ganske ru og upoleret overflade, og som ikke er videre godt brændte; dette skyldes

rende arbeide har været under trykning, publiceret en afhandling: *Minnen från bronsålderns slut i Norden* (i *Månadsbladen* 1880); her er det første forsøg gjort på at udfylde det ovenfor omtalte savn; med længsel vil man imødese det større arbeide over broncealderen, som denne lille opsats bebuder, og hvori denne grundige forsker vil nedlægge resultaterne af sine omfattende studier over denne endnu så dunkle periode.

[1] Om disse forhold se den fortræffelige afhandling af L. Zinck: *Broncefolkets Gravhøie og deres Forbindelse med Stenalderens Grave* (i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1871).

imidlertid utvivlsomt maner, ikke manglende færdighed og industriel evne; disse potter blev nemlig kun arbeidede til gravkar, har ikke tjent til brug i det praktiske liv. I talrig mængde forekommer også noget bedre arbeidede urner, og disse henhører da i almindelighed til den ene eller anden af de to her afbildede hovedformer. Fig. 53 har en smukt udbuget underdel, ovenpå hvilken står en cylindrisk hals; fig. 54 har sin største vidde der, hvor underdel og hals støder sammen i en skarp rand. I disse urner findes de brændte ben almindelig i ren, vadsket tilstand og omhyggelig befriede for al indblanding af kul og jord; ovenpå benene ligger de små nåle, pincetter og andre små broncer, som udgør det almindelige gravgods; de længere af disse genstande er ofte sammenbøiede, for at gå ned i urnen eller i anden hensigt, og de viser sig også oftere at have været med på ligbålet.

Fig. 53. 1/5.

Fig. 54. 1/5.

Disse i de skandinaviske lande så hyppige broncealders urnegrave, der optræder som en for den østlige gruppe eiendommelig eller fra den udgået gravskik, slutter sig på det nøieste til de fra det nordligste Tyskland i første afsnit omtalte urnehauger, der om-

trent i det midtre Brandenburg afløser de længere syd i Sachsen og Lausitz almindelige broncealders urnemarker. Det er ikke alene i gravskikken og de almindelige træk, at vi sporer denne sammenhæng; de her ovenfor afbildede to mest karakteristiske urneformer er væsentlig de samme, som vi pl. XVIII, fig. 1—2 har afbildet som gennemgående for de lausitz-sachsiske urnemarker, og som vi allerede pl. VII, fig. 9—10 lærte at kende fra Bøhmen, fra tidlige urnemarker der. Sammenhængen knyttes også ved mange detaljer: pl. XXX, fig. 12—13 er to urner med indvendig facetteret munding, fra danske gravhauger,[1] hvilke i den nævnte detalj ganske stemmer med f. ex. flere på pl. XVIII afbildede sachsiske. En enkelt gang omtales også i Norden broncealders urnegrave anlagte på flad mark, altså virkelig urnemark fra denne periode; sådanne grave kendes dog endnu kun sporadisk på enkelte steder.[2] Også inden gravgodset kan gennemgående overensstemmelser påvises; foruden det almindelige træk, at det er de samme arter af sager, der er medgivne, nåle, pincetter, syle, små ringe o. s. v., er typerne i de skandinaviske lande og Nordtyskland væsentlig de samme; af mere særegne nævner jeg kun pincetten pl. XXX, fig. 3, der findes i museet i København i et par exemplarer,[3] og som må sammenstilles med den i første afsnit ofte omtalte form pl. X, fig. 19; pl. XXX, fig. 14—18 viser endel nåle, der har en karakteristisk indbøining under det tildels skålformede hoved, og som ganske stemmer med foran i første afsnit anførte former. Nåle som pl. X, fig. 12 og XIX, fig. 4 er også fundne i Norden.[4]

Disse urnegrave med brændte ben og sparsomt gravgods af broncer findes udbredte over hele Norden, er dog mest dominerende inden den østlige gruppes område. Men denne gravskik vinder som sagt også stort råderum inden den vestlige gruppe;

[1] En urne med lignende facetteret munding findes også i museet i Lund.
[2] Sådanne grave fra Skåne og Blekinge omtales hos MONTELIUS: *Statens historiska Museum*, 1877, p. 19, 22.
[3] Kbhvns. mus. no. 12,857, B. 882.
[4] MÜLLER: *Broncealderens Perioder*, p. 294, *α*, Kbhvns. mus. no. B. 1521.

fra Nordtyskland har vi lært at kende dens udbredelse omtrent fra kongeriget Sachsen såvel mod nord til Østersøen som mod nordvest på begge sider af Elben helt til Holland og Nordsøen. Disse brandgrave er således også særdeles talrige i Jylland, hvor den vestlige gruppe er dominerende; her kan altså de to forskellige gravskikke tildels siges at betegne et ældre og yngre afsnit inden broncealderens periode, om det end er sikkert, at den vestlige skik, skeletgrave, her også tildels holder sig helt ned imod jernalderens begyndelse.

Først gennem den samlede betragtning af såvel mose- og markfund som af gravfund vinder vi det nærmere kendskab til den østlige gruppe, med hvilken vi her har mest at gøre i anledning af det fremdragne spørgsmål om en tidlig sydlig jernalders indflydelse på nordisk broncealder. Heller ikke gravfundene frembyder nogen væsentlig støtte for den ovenfor berørte hypotese, som nogen kunde ville hævde, om at jernet inden den østlige broncealder har vundet nogen videre indgang, førend denne kultur afløses ved de indflydelser fra Tène-kulturen, som skal omtales i de følgende kapitler, og ved hvilke jernet bliver det almindelige metal i fundene. Der haves vistnok også i Norden ligesom i Tyskland endel gravfund, der i det hele må betegnes som broncealders, men i hvilke jernet allerede spores, og af disse fund, som skal anføres i de følgende kapitler, hvor den ældste jernalder inden de forskellige dele af Norden omtales, er der nogle, som vel ikke kan antages at tilhøre broncealderens sidste tid. Men disse fund er dog endnu kun sporadiske og kan ikke begrunde en sådan hypotese om en mere almindelig kendskab til og brug af dette metal; som allerede anført vidner broncesagernes tekniske udførelse bestemt derimod. Efter de hidtil foretagne undersøgelser kender vi vistnok nogle i Norden fundne broncer, ved hvis ornamentering redskaber af stål må være bleven anvendt, nemlig nogle armbånd fra en mose ved Årup ved Horsens (pl. XXX, fig. 19)[1]

[1] Engelhardt i *Aarbøger*, 1868, p. 122; Madsen: *Afbildninger*, II, pl. 23. Kbhvns. mus. no. 8476 er et lignende armbånd, men uden ornamenter, fra Båstrup, Veile a.

og den her som fig. 55 afbildede broncekniv;[1] de første har graverede linier, og den sidste er prydet i fint tremolerstik;[2] hine armbånd er imidlertid af en i Norden fremmed form, importerede fra sydligere egne, hvor jernet tidligt optræder,[3] og den afbildede halvrunde kniv er vel også importeret, tilhører i ethvert fald broncealderens yngste afsnit, da formen også går ind i den ældste jernalder; den vil nedenfor oftere omtales og afbildes i exemplarer af jern. Men disse stykker er som sagt endnu ene-

Fig. 55. 1/1.

stående og fremmede mellem de tusinder af sager, der vidner om den hjemlige kultur og industri, og fra dem kan derfor ikke almindelige slutninger drages.

Som jeg allerede har nævnt, foreligger der endnu ikke arbeider, der fra broncealderens eget område af mere indgående skildrer denne epokes slutningsfase, hvor den lidt efter lidt svinder for den begyndende jernalder.[4] De sydfra importerede industri-

[1] Fra en grav med ligbrand på Sjælland; smlgn. V. Boye i *Aarbøger*, 1866, p. 218 ff.

[2] Tischler i *Schriften der physical.-økonom. Gesellsch. in Königsberg*, 1877, p. 33 ff.

[3] Fra Bøhmen er et exemplar afbildet hos Wocel; *Pravek zeme ceske;* også fra Posen kender jeg to sådanne ringe fra en urne ved Orchowo, Kr. Mogilno (*Katalog der Ausstellung prähist. u. anthrop. Funde Deutschlands zu Berlin 1880*, p. 375).

[4] Efter at studierne til nærværende arbeide forlængst var afsluttede og bogen lagt under pressen, har som anført Montelius udgivet sin nævnte afhand-

produkter henfører en stor del af mosefundene til en tidligere tid end broncealderens slutning; det meste materiale fra denne periodes sidste tid skulde vi derfor måske søge i gravfundene, men disses fattigdom på gravgods giver os kun magre oplysninger. I dette arbeide, hvor de sydligere tidlige jernaldersgrupper ei er medtagne til indgående behandling, kommer jeg ikke til at forsøge at gennemføre en kronologisk adskillelse inden de fra disse kulturer til den nordiske broncealder importerede sager og til ved hjælp heraf at udskille de ældre og yngre af den østlige gruppes former.[1] I dette kapitel kan jeg derfor ikke mere indgående

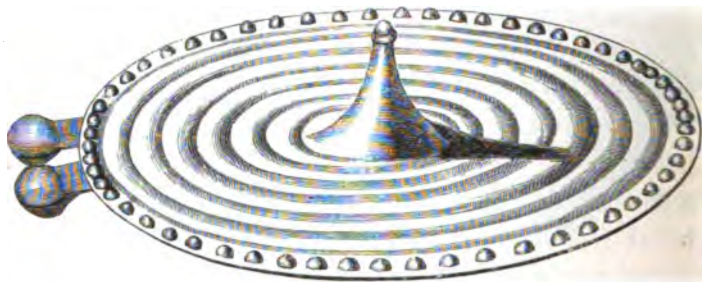

Fig. 56. ²/₃.

behandle selve overgangsperioden til jernalderen; her skal jeg endnu kun fremføre nogle former, der åbenbart står på grændsen mellem bronce- og jernalderen i Norden, og som knytter en vis forbindelse mellem de to epoker.

Fig. 56 fremstiller en tutulus-formet spænde, der findes i en svensk samling; i sin form minder den ganske om broncealderens tutuli; den er støbt i broncealders maner, men efterligner åbenbart i sine buklede kredse og buler drevet arbeide, på undersiden sees spor af en jernnål. Såvel jernnålen som den stærkt blyholdige bronce og stykkets hele karakter vidner om, at det tilhører en

ling i *Månadsbladen* for 1880 (trykt i 1881). Han behandler og afbilder her flere af de samme former, som jeg her nedenfor i dette kapitel fremdrager; min fremstilling er ganske uafhængig af hans.

[1] I et følgende hefte af mine studier over den ungarske broncealder kommer jeg til at behandle dette emne.

overgangstid til jernalderen. Med et andet lignende er det fundet på Helgø i Småland.[1] To ganske lignende stykker er fundne på Øland.[2] Fig. 57 er et lignende stykke fra Danmark, fra et fund ved Gallerhøi nær Maribo; det er afbildet fra begge sider, så at man ser de flere hemper og kroge på bagsiden, der vidner om en eiendommelig befæstelse; fundet indeholdt 4 sådanne stykker, og flere af dem viser på bagsiden spor af jernnåle; i fundet var desuden en kronefornet hår- eller halsring.[3] Fra et fund ved Bårse, Præstø a., haves 4 lignende stykker, støbte, men tyde-

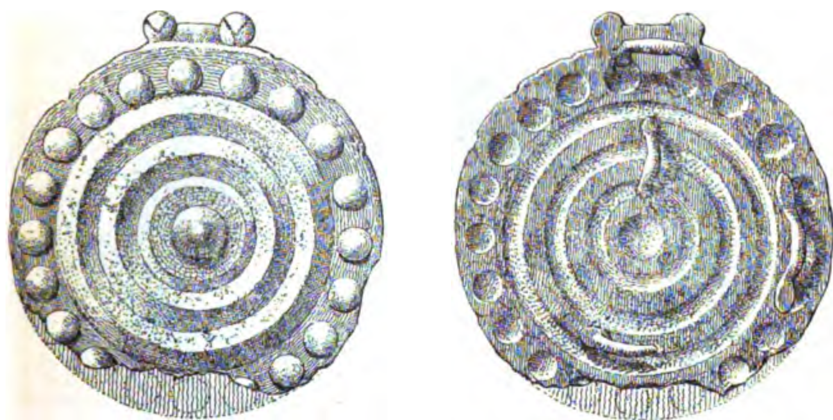

Fig. 57. 1/2.

ligt efterlignende drevet arbeide; også de har spor af jernnåle på bagsiden og flere kramper, der viser, at de har været sammenfæstede på en egen måde.[4] Endnu flere sådanne stykker er fundne i Danmark.[5] Der haves fra danske fund endnu andre

[1] Montel. no. 307; WITTLOCK: *Jordfynd från Värends förhistoriska tid*, p. 74 f., pl. X, fig. 1; det bevares i Wittlocks samling i Wexiø.
[2] I Stockholms museum, Montel. no. 306. — I den nævnte afhandling i *Månadsbladen 1880* anfører Montelius endnu et exemplar, fra Skåne; han gør der ligeledes opmærksom på, at disse stykker så almindelig findes parvis, og henviser til de brilleformede fibulaers to runde skåle, en fin og træffende bemærkning (særtryk af afhandl. p. 15).
[3] *Aarbøger* 1868, p. 125, hvor p. 127 et andet af disse stykker er afbildet.
[4] MADSEN: *Afbildninger*, II, pl. 34.
[5] Kbhvns. mus. no. 6488—9 (fra Bornholm), no. 20,829. B. 1378, B. 1544.

smykkeplader, der i støbt arbeide synes at efterligne drevet teknik, og som vel kunde nævnes i denne forbindelse.[1] Her anfører jeg og det pl. XXXI, fig. 1 afbildede mærkelige stykke, af støbt bronce, fundet ved Klaby i Skåne; i sin teknik minder det om broncealder, dets form tyder på en bæltehage, og det hører således vistnok til overgangstiden.[2]

Endel i Norden fundne bronceringe kan med temmelig sikkerhed henføres til broncealderens slutning og røber tildels allerede indvirkninger fra jernalder. Fig. 58 er en ring, der ovenpå

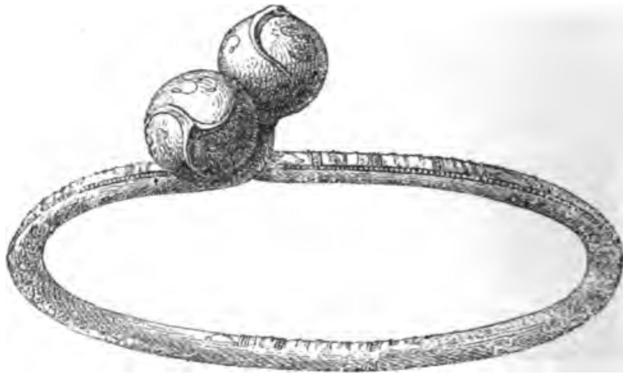

Fig. 58. 1/1.

er ornamenteret med lave tvergående bukler omtrent som nogle af de såkaldte broncekroner; den ender i to kugler, der er prydede med en ophøiet støbt triskele og 3 punserede sådanne figurer; i form stemmer den med det pl. XIV, fig. 2 afbildede stykke; den er funden ved Keldby på Møen; et ganske lignende stykke er fundet ved Egetslevmagle i Sorø a.[3] Fig. 59 er en ring, funden i en mose ved Kalundborg; selve ringen er dannet af to tynde, ovenpaa hinanden lagte bånd; på et beskadiget sted er

[1] F. ex. Kbhvns. mus. no. B. 885. fra et gravfund i Præstø a.; nogle plader og knapper fra et fund fra Sarup, Odense a., fundne med bl. a. broncekanpper som pl. XXV, fig. 16 (MADSEN: l. c. II, p. 32).

[2] Stockholms museum inv. no. 1706. Sammesteds no. 1985 haves et lignende fragmentarisk stykke, også fra Skåne.

[3] ENGELHARDT: *Nydam Mosefund*, p. 49, 51.

det øvre bånd fæstet ved et par nagler; på de lange tynde ender er fæstet hule knopper, der udenpå har spiralornamenter. Et fragment af et exemplar fra et andet sted findes også i mu-

Fig. 59 a. 1/2.

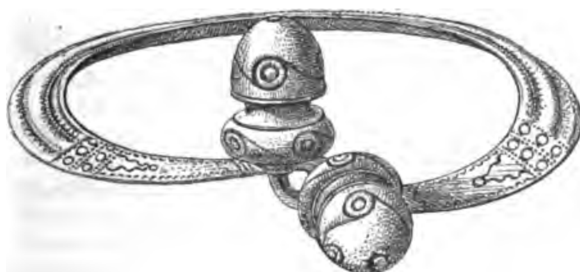

Fig. 59 b. 1/2.

seet.[1] Disse ringe tilhører vistnok broncealderens sidste tid; triskele-motiverne på fig. 58 kunde måske tyde på indflydelse fra Tène-gruppen. Utvivlsom indflydelse fra denne kultur-gruppe viser nogle af de såkaldte krone-smykker, idet de ligesom det pl. XXIV, fig. 9 afbildede pommerske stykke på sin midtknop viser det karakteristiske Tène-motiv, et triangel med indbøiede sider; pl. XXXI, fig. 2 viser midtpartiet af en i Jylland funden kronering.[2]

Fra Sverige haves også endel ringe, som må nævnes her. Fig. 61 er et exemplar fra Burs på Gotland, der såvel i form som ornamentik afviger fra broncealderens ringe; den lukkes foran, ved at to små hager ved den ene ende griber ind i to indskæringer ved den anden. Blandt ornamenterne sees punkterede fuglefigurer, hvilke dog ikke kan sættes i nærmere forbindelse med de ovenfor pag. 321 omhandlede stiliserede fuglefigurer, der fra sydligere jernalder er kommen ind i nordisk broncealder. At formen dog visselig står på overgangen til jernalderen, støttes også derved, at den videre udvikles under denne periode; fig. 62 er en på Gotland funden guldring fra ældre jernalder af en form, som fra denne tid hyppigere er funden, især på Øland og Gotland, og som vistnok stammer fra formen fig. 61. Hvorledes denne form (fig. 61) hænger sammen med broncealderens bekendte typer af vredne ringe med hager, illustreres af fig. 60, fra Øland: vridningerne er blevne til stregeornamenter, ved enden har man dannet to hager istedetfor en enkelt og imellem disse anbragt en indskæring, og partierne mod enden er bleven pladeformede. Disse former af ringe synes især at høre hjemme på Øland og Gotland;[3] fra Danmark kender jeg en enkelt beslægtet ring.[4]

[1] Kbhvns. mus. no. 25,835 og 2455; om den første se *Mémoires de la société des antiquaires du Nord*, 1867, p. 146 f.; Oldskriftselskabets *Aarsberetning. 1866*, p. 8. Den l. c. p. 148 afbildede ring kunde måske og nævnes her.
[2] MADSEN: *Afbildninger*, I, pl. 32, fig. 3. Stykket findes i samlingen i Århus.
[3] Fig. 60 er no. 963 i Stockholms mus., funden på Øland; fra samme ø en anden lignende i museet. Fig. 61 er no. 151 sammesteds, fra Gotland; to lignende fra samme ø i museet. MONTELIUS: *Månadsbladen* 1880 anfører endnu nogle flere fra Gotland. Fig. 62 er også fundet på denne ø.
[4] MADSEN: l. c., I, pl. 32, fig. 11. Montelius l. c. nævner og et par fra samlingen i Odense.

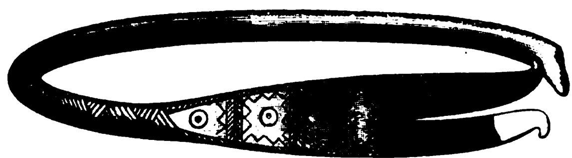

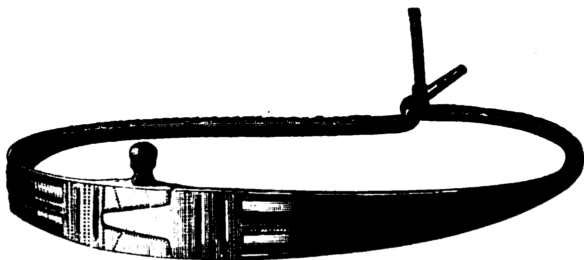
Fig. 60 ½.

Fig. 61. ½.

Fig. 62. ⅔.

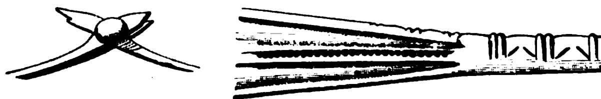

Fig. 63. ½ og ¹/₁.

Fig. 63 er et interessant stykke, sandsynligvis fra Øland: det har bagtil en ledgang omtrent som broncekronernes, ovenpå har det ornamenter af samme slags som disse; foran løber det ud i to lange om hinanden faldende spidser, på hvilke åbenbart hule kugler eller knopper har været anbragte som på fig. 59. Fig. 64 er endekuglerne af en vreden broncering fra Gotland,[1] at sammenstille med fig. 58; på denne svenske synes de triangulære ornamenter at hvile på et Tène-motiv. Det samme må også siges om knoppernes ornamentik på fig. 65, et stykke fra Sandby s., Øland; den har bagtil haft ledgang som broncekronerne.[2] På fig. 66 er knoppens ornament den ofte omtalte Tène-trekant; også denne ring har bagtil haft ledgang; den er fra Skåne. En noget lignende haves fra Halland; endnu flere ringe af samme form, men uden de karakteristiske ornamenter på knopperne, kunde nævnes fra Sverige.[3] Et par gotlandske broncekroner har sine midtknopper prydede med triangulære motiver, der må føres tilbage til Tène-motiver.[4] — Også i Norge er fundet en ring, der må nævnes her. Fig. 67 fremstiller dens bevarede halvpart; den synes at have havt ledgang ved den afbrudte ende; knopperne har ligget om hinanden som på fig. 58 ovenfor. Også her hviler knoppernes ornamentik på et triangel- eller triskele-motiv, der ligesåvel som det emaljerede felt i dets midte henviser til Tène-kulturen. Den er funden på Særbø, Rennesø pgd, Stavanger a.; til Norge må den vel være kommen, førend jernalderen endnu var begyndt på vestlandet.[5]

Ved endel af de her anførte stykker har jeg ment at kunne spore indflydelser fra Tène-kulturen. Ligesom vi har seet det i Nordtyskland, således er det også i Norden ved indflydelser fra denne kultur, at jernalderen først grundlægges. Den nærmere

[1] Sthlms. mus. inv. no. 6298.
[2] Ibd. inv. no. 1985, no. 1: 1853 (Ekmanns saml.).
[3] Fig. 66 er Sthlms. mus. inv. no. 2548 (Bruzelii saml.); exemplaret fra Halland har no. 5979 : 6. Her kunde og nævnes no. 2203.
[4] Sthlms. mus. no. 2450 og 2484.
[5] Bergens mus. no. 1595; se LORANGE: *Bergens Museum*, p. 38. Den har måske hjemme i den gallo-romerske kultur i Frankrige.

omtale af indvirkningerne fra denne kultur vil derfor høre hjemme inden de følgende kapitler, hvor den ældste jernalder inden de forskellige dele af Norden skal behandles. De anførte ringe er behandlede her i forbindelse med broncealderen, fordi deres former hænger sammen med denne periodes.

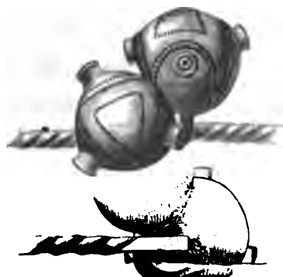

Fig. 64. 2/3.

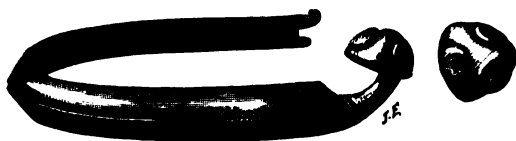

Fig. 65. 1/2.

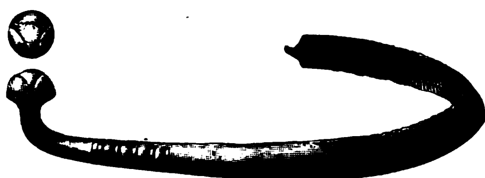

Fig. 66. 1/2.

Fig. 67.

Jeg må her berøre endnu et punkt. Hildebrand har troet at kunne vinde et vigtigt holdepunkt for den nordiske broncealders kronologi deri, at han på et af de lågformede stykker, som stadig findes sammen med de nordiske hængekar, har ment at genfinde et keltisk mynt-motiv.[1] Fig. 68 er en detalj af det nævnte, fra et mosefund ved Lundforlund, Sorø a., hidrørende stykke; på toppen af de almindelige bølgeornamenter sees her en menneskefigur, der bøier sig forover med en pisk i hånden. Hildebrand mener, at denne detalj er lånt fra en keltisk mynt, der igen har gengivet vognstyreren på en makedonisk mynt af Filip II:

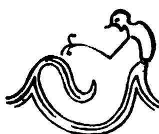

Fig. 68. 1/1.

Fig. 69—71. 1/1.

fig. 69—71 viser en mynt af Filip, og hvorledes dens præg er gengivet på to keltiske imitationer. Dette ser unægtelig slående ud; jeg har dog tvivl, om dette virkelig forholder sig således. På den keltiske imitation som forbillede for figuren på det nordiske stykke kan jeg ikke tro: de ovenfor omtalte drevne Hallstattske og italiske broncesager, med hvilke nordiske hængekar oftere er fundne sammen, synes at føre dem tilbage til en betydelig ældre tid end den, hvori disse keltiske udmyntninger falder, og inden de nævnte nordiske broncer og de andre former, med hvilke de stadig findes sammen, savnes forøvrigt ethvert spor af berørelse med Tène-kultur. Om man vilde antage en direkte efterligning efter en

[1] H. Hildebrand i *Månadsbladen* 1874, p. 40 ff.; også i *Compte-rendu du congrès de Stockholm*, p. 601.

mynt af Filip, der i tidlig tid havde fundet vei til Norden, vilde der måske kronologisk lade sig indvende mindre derimod; men en sådan antagelse bliver temmelig usikker, når man ser hen til, at mynter af Filip ikke vides at være fundne i Nordeuropa, og at græske myntfund overhovedet her er såre sjeldne (pag. 157). Den af Hildebrand påpegede overensstemmelse må derfor henstå til videre observation; den vil måske vise sig at være tilfældig; i ethvert fald kan endnu intet bygges på den.

KAP. XIV. BORNHOLM.

Således som materiale og undersøgelser hidtil foreligger, vil det være det heldigste ved en fremstilling af jernalderens begyndelse i de nordiske lande at tage Bornholm til udgangspunkt; ved amtmand Vedels omfattende og mønstergyldige undersøgelser er denne ø nu bleven det i arkæologisk henseende bedst bekendte og belyste gebet i hele Norden og ganske særlig i henseende til den ældre jernalder; på dette lille øland, der danner et naturlig afsluttet hele for sig, fremtræder også udviklingen og de forskellige epokers følgen på hinanden i enklere og klarere træk end på de større landområder, hvor forholdene er mere komplicerede.[1]

På Bornholm kan man i gravlevningerne iagttage og forfølge en jevn overgang fra broncealder til jernalder. Den yngste broncealders grave findes især i stenrøser, små lave dynger af sammenkastede stene, undertiden beklædte med et jordlag, undertiden uden sådant. Begravelserne i disse røser er næsten altid brændte; de brændte ben er ofte bisatte i små firkantede kister, dannede af flade stenplader, og de danner da i disse et tyndt lag på bunden, idet kisten forøvrigt er fyldt med jord eller små

[1] Vedel har redegjort for sine undersøgelser i følgende afhandlinger: *Om de Bornholmske Brandpletter* (i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1870); *Den ældre Jernalders Begravelser på Bornholm* (*ibd.* 1872); *Undersøgelser angaaende den ældre Jernalder paa Bornholm*, København 1873; *Nyere Undersøgelser angaaende Jernalderen paa Bornholm* (i *Aarbøger*, 1878).

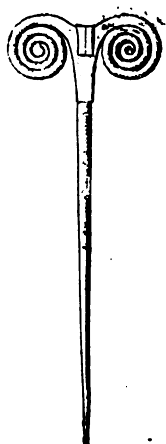
stene; eller også er benene samlede i en urne, der er bleven beskyttet ved nogle omkringstillede stene. I kisterne er benene altid renvaskede; i urnerne er de undertiden blandede med kulholdig jord fra ligbålet, hvilken da og omgiver urnen og indeholder stumper af de brændte ben. De små hellekister er stadig anbragte i selve stendyngen, ikke under den; urnerne står også undertiden i selve stendyngen, men hyppigere under den; der ligger da på røsens bund en flad sten, der dækker over selve urnegraven. Det hyppigste i stenrøserne er imidlertid, at der ikke findes noget sådant særligt gemme for benene; der ligger da under røsen et tyndt sort muldlag, af større eller mindre udstrækning; i dette findes de brændte ben spredte tilligemed kulstykker, fragmenter af lerkar og de sjeldnere medgivne metalsager, der ofte er forsætlig sønderbrudte før nedlæggelsen. Endelig kan den sorte muld være samlet i et kedelformet hul under en flad sten på røsens bund, med iblandede brændte ben og lerkar-fragmenter; begravelsen har da ganske form og karakter af en brandplet. Nogle få gange har man truffet skelet-begravelser i lange stenkister i sådanne stenrøser. De fleste røser indeholder kun en begravelse, og det synes sandsynligt, at de, der nu indeholder flere, oprindelig kun har været byggede for en enkelt; i mange sådanne tilfælde kan man nemlig tydelig erkende, at den ene begravelse er den oprindelige og de andre senere nedsatte.

En hyppig form for grave fra den yngre broncealder er på Bornholm også urnegrave på flad mark eller smål stenkister med brændte ben, nedsatte uden at være overdækkede med noget synligt mærke. Men det er i røserne, at vi sporer jernets første optræden. Med hensyn til gravskikken sporer vi i dem en jevn overgang fra broncealderens begravelser, renvaskede ben i urner eller hellekister, til de virkelige brandpletter; mellemled er urnegrave, i hvilke de brændte ben er blandede med sort muld og kulstumper fra ligbålet, samt de begrændsede sorte lag på bunden af røsen med det samme slags indhold; idet disse rester samles i en fordybning, istedetfor at udbredes i et lag, har vi en virkelig brandplet-grav. Selve røsernes bygningsmåde belyser

også denne overgang: i den rene broncetid er hellekisten eller urnen omgivet af en ikke ganske ubetydelig røs; denne aftager i tykkelse og bliver tilslut til en brolægning, i hvilken dækstenen over den underliggende begravelse træder frem i dagen. Denne overgang vil gælde i de store træk; i hvert enkelt tilfælde vil naturligvis ikke begravelsens art være tilstrækkelig til nøiagtig at indordne graven i en bestemt kronologisk rækkefølge. Hellekister og benfyldte urner må dog i det hele ansees for de ældste begravelsesmåder; jernsager er aldrig fundne i en hellekiste og kun sjelden i en urnegrav; det er fra røsernes muldlag og brandpletter, at de ældste sådanne især haves.

Begravelserne i røserne er gennemgående meget fattige på gravgods. Fig. 72—79 viser endel i stenrøser fundne sager. De vigtigste hidtil fremkomne sager er: knive og dobbelt-knapper af broncealders-former; en liden fibula (fig. 72), af en form, der i broncealderens blomstringstid særlig var hjemlig på Bornholm, dengang af en betydeligere størrelse og med smuk ornamentik;[1] broncenåle, endende i spiraler (fig. 73) eller med bøining under hovedet (fig. 74); en broncepincet (fig. 75); nogle hule armbånd af bronce (fig. 76), ganske af den pag. 326 ovenfor omtalte form fig. 52; fragmenter af forskellige andre bronceringe; nogle jernnåle med bøining under hovedet; bæltehager og en tilbagebøiet fibula af jern (som fig. 92) af de for de ældste brandpletter karakteristiske former; en jernkniv og et enegget jernsværd, ligeledes af de i brandpletterne først opdukkende former; små jernringe, deriblandt nogle, der med lignende af bronce har dannet små kæder; nogle glasperler m. m. Lerkarrenes former sees af fig. 77—79; de er råt arbeidede med ru overflade; krukkeformen (fig. 77—78) er den almindeligste; formen fig. 79 må sammenstilles med den ovenfor pag 330 omtalte anden form, men er forskellig fra dens der afbildede repræsentant (at sammenligne f. ex. med pl. VI, fig 2). Lerkarrene er undertiden overdækkede med et skålformet låg, oftere med en flad sten. Disse samme lerkar

[1] Om denne Bornholmske typ se INGVALD UNDSET: *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 71 f.

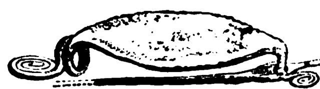

Fig. 72. 1/2.

Fig. 73. 1/2.

Fig. 76. 1/2.

Fig. 74 2/3.

Fig. 77. 1/6.

Fig. 75 1/1.

Fig. 78. 1/6.

Fig. 79. 1/4.

haves såvel i den rene broncetids grave som i den ældste jernalders brandpletter.

Så fattigt gravgodset altså end er i stenrøsernes begravelser, så illustrerer det dog en jevn overgang fra bronce til jern. Ved siden af de små broncesager, der betegner broncealderens grave, optræder jernsager, af de samme former (små ringe, nåle med bøining under hovedet) eller af nye former (bæltehager og tilbagebøiede fibulaer) samt glasperler; det fundne eneggede sværd er af den ældste her optrædende form, som først bliver almindelig i brandpletternes anden gruppe, da man i den ældste brandplettid ikke pleiede at medgive de døde deres våben.

Hvor jeg her taler om de gravfund, der illustrerer overgangen fra bronce- til jernalder, må jeg også nævne et mærkeligt mosefund fra Bornholm.[1] I Balsmyr er der gjort et interessant fund af broncesager, tildels halvsmeltede og sammenbankede, især mange ringe, samt mange jernsager, tildels behandlede på samme måde. Mellem jernsagerne er især flere spydspidser af interesse, fordi de er arbeidede ganske i broncealders form; fig 80 viser et exemplar; falens hulning forlænger sig gennem bladets runde ryg helt ud til spidsen; man må sammenligne det ovenfor pag. 218 omtalte fund fra Nemmin i Pommern, hvorfra en lignende spydspids af jern er afbildet på pl. XXIV, fig. 10.

Fig. 80 ⅓.

Det er i brandplet-gravene, at vi på Bornholm først lærer at kende den fulde jernalder. De eiendommelige brandpletgrave er på Bornholm tilstede i uhyre stort antal, og det var her, at man først lærte dem at kende og kom til nærmere at studere dem; Vedel kan nævnes som deres egentlige opdager. Det karakteristiske for en brandpletgrav er, at de brændte ben ligger løse i den sorte muld og brandjord uden at være inde-

[1] *Nord. Tidskr. for Oldkynd.*, II. p. 261; *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1868, p. 134.

sluttede i nogen urne. En brandplet udfylder et kedelformet hul i jorden, af mere eller mindre halvrundt tversnit; den almindelige størrelse er 1—2' i tvermål og indtil 1' i dybde. De er ofte dækkede med en flad sten; dette er især tilfældet med de ældste af dem, som tildels og synes omgivne af en liden stenkreds eller brolægning ovenpå og omkring dækstenen. Disse brandpletgrave findes over hele øen enkeltvis; ofte er de anbragte oveni ældre stenrøser, især ved deres fod, så at røsen er indfattet af en ring af brandpletter; hyppigst er de dog samlede på store gravpladser, hvor de ligger tæt ved hinanden, og hvor deres antal ofte løber op til over et tusinde. Indholdet i disse grave består især af sort fin muld, blandet med stykker af ildskørnede stene og forbrændte ler-fragmenter samt stadig små stykker kul; i denne masse ligger de brændte ben spredte, i ganske små stykker. Når der findes urner og oldsager, ligger de oftest uden nogen orden; kun sjelden er et lerkar sat ned på bunden af det gravede hul; det almindelige er, at såvel lerkar som metalsager er henkastede uden orden mellem den øvrige masse; her er ei tale om nogen bestemt nedlægning, men det ser ud, som om man på ligbålets tomt i en kurv har skrabet sammen de brændte benstumper tillige med kul og brændt jord, med oldsager og urner og så har båret det hele hen og hældt det ned i et i jorden gravet hul, undertiden lagt en dæksten over og stadig igen lagt græstørven ovenpå. Meget ofte indeholder brandplet-gravene ingen oldsager, når bortsees fra enkelte grove potteskår; navnlig er de ældste fattige på gravgods; dette bliver rigere, jo længer man kommer ned i tiden. Oldsagerne er stadig meget ødelagte, dels som følge af, at de har været med på ligbålet, hvor de tildels er blevne halvsmeltede, dels på grund af forsætlig ødelæggelse inden nedlægningen; dette fremtræder især ved de større genstande f. ex. sværd: af 50 sådanne har kun et eneste været ubeskadiget; det gælder dog tildels også sådanne småsager som fibulaer og bæltehager; broncekar og større lerkar er stadig helt ødelagte. Hver brandplet synes i almindelighed kun at gemme en enkelt persons levninger; i nogle tilfælde har man dog fundet

dobbelt eller endog tredobbelt sæt af visse slags medgivne oldsager, hvad der måske turde tyde på, at to eller tre individers levninger var begravede sammen.

En nærmere betragtning af oldsagerne leder til inden brandpletgravene at udskille tre forskellige afdelinger, der hver har sine eiendommeligheder; sammenlignende undersøgelser lader os erkende disse afdelinger som forskellige i tid, som betegnende på hinanden følgende epoker i udviklingen. Skarpere grændser findes dog ikke mellem disse perioder; ved en række mellemled går de over i og blander sig med hinanden, som naturligt er, hvor udviklingen er foregået roligt og jevnt uden pludselige afbrydelser udenfra.

Som karakteriserende for brandpletternes ældste afdeling må først og fremst anføres bæltehager og tilbagebøiede fibulaer, former som en enkelt gang allerede optræder i stenrøserne. Fig. 81—84 viser nogle former af bæltehager af jern; af bronce synes de her aldrig at forekomme. Af de mange forekommende varieteter af tilbagebøiede fibulaer fremstiller fig. 85—92 de vigtigste; de er alle af jern, kun er nogle prydede med påsatte perler og knopper af bronce Fig. 85 er den ældste og oprindeligste form; den er sjelden; hyppigere er formerne fig. 86—87 med påsatte knopper af bronce; fig. 87 har vistnok haft det på knopperne udskårne kors fyldt med emaljglas ligesom ovenfor fra Tyskland omtalte exemplarer af samme typ (f. ex pl. XXIV, fig. 11). Fig. 88 har et hult broncehylster om bøilen; på fig. 89—90 er dette blevet til et hult skjold, der udgør den væsentligste del af fibulaen, så at den tilbagebøiede grundform næsten forsvinder. Fig. 91—92 er et par af de hyppigst forekommende former; især er fig. 62 almindelig og karakteriserende; den er bleven kaldt den trekantede eller retvinklede fibula (smlgn. tyske exemplarer på pl. XIII, fig. 6 og pl. XV, fig. 4). Fig. 93—94 er to jernnåle med bøining under hovedet; formen forekom allerede i røserne, både i bronce og jern; for de ældste brandpletter er den karakteriserende, stadig i jern; disse nåle forekommer oftest parvis og har da vel tjent til at sammenholde klædningen på en egen

Fig. 81. 1/2.

Fig. 82. 1/2.

Fig. 83. 1/2.

Fig. 84. 1/2.

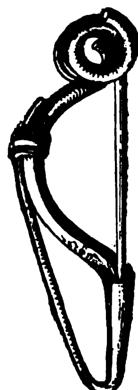

Fig. 85. 2/3.

Fig. 86. 2/3.

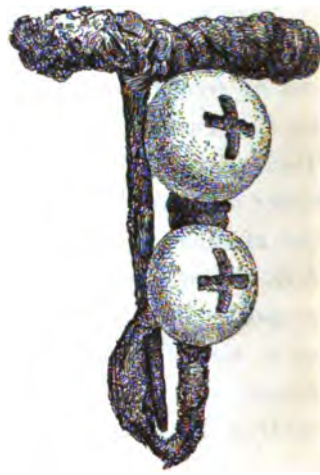

Fig. 87. 1/1.

Fig. 88. 1/1.

Fig. 90. 2/3.

Fig. 89. 1/1.

Fig. 91. ²/₃.

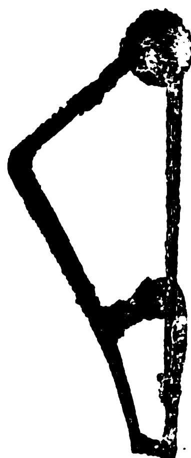

Fig. 92. ²/₃.

Fig. 93. ¹/₂.

Fig. 94. ²/₃.

Fig. 95. ²/₃.

Fig. 96. ¹/₂.

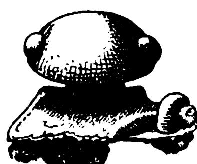

Fig. 97. ¹/₁.

Fig. 98. ¹/₂.

Fig. 99. ¹/₂.

Fig. 101. ²/₃.

Fig. 102. ¹/₁.

Fig. 101. ¹/₁.

Fig. 103. 1/2.

Fig. 104. 1/2.

Fig. 105. 1/6.

Fig. 106. 1/4.

Fig. 107. 1/4

Fig. 108. 1/4.

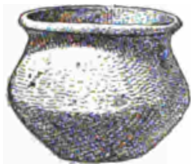

Fig. 109. 1/4.

Fig. 110. 1/4.

Fig. 111. 1/4.

Fig. 112. 2/3.

måde. Fig. !5 er et beslag vistnok til et bælte, fig. 96—97 eiendommelige knopper, hvis anvendelse ei nærmere kan bestemmes; disse stykker er af bronce. Fig. 98—99 er to pincetter af jern, fig. 100 en synål, fig. 101 en syl eller pren, alle fra ældre brandpletter. Temmelig hyppig forekommer håndsneldehjul af brændt ler og udskårne exemplarer i ben. Jernknive findes i adskillige brandpletter af den ældste afdeling: fig. 102 er en halvrund sådan, af en form, der og kendes i bronce og er en arv fra broncealderen; fig. 103—104 er to krumknive med langt skaft, begge former synes at tilhøre mandsgrave Med hensyn til lerkar, da er skår af store, råt arbeidede krukker karakteriserende for de ældste brandpletter; fig. 105 viser et kar, som det er lykkedes at sammensætte, og det stemmer i enhver henseende, såvel i form som i masse og udseende, med stenrøsernes og broncealders-gravenes urner (fig. 77—78 ovenfor) Men mindre kar findes også; fig. 106—112 viser en hel række; også for disse er det gennemgående, at de er arbeidede uden omhu og slet brændte; fig. 112 er et eiendommeligt exemplar, ved skillevægge delt i tre rum. Som betegnende for den ældste gruppe af brandpletter kan også, som allerede berørt, nævnes, at de i almindelighed er dækkede af en flad sten, der ofte er omgivet af en liden brolægning eller stenkreds, — altså, om man vil, en reminiscents fra stenrøserne. Kun i de færreste brandpletter af den ældste afdeling findes oldsager; disse gravpladser er i det hele yderst fattige og kan kun give os et meget begrændset kulturbillede. At udstyret er så tarveligt, at her f. ex sågodtsom aldrig findes større genstande eller våben, har vel sin grund i gravskikken, der også heri minder om den yngre broncetids; det vilde være meget urigtigt af gravfundenes fattigdom at slutte, at kulturen kun har været fattig forsynet med former, og at den f. ex. næsten ganske har manglet sværd og våben af jern

For brandpletternes anden afdeling kan anføres som karakteriserende sager: broncefibulaer af de ældre romerske provindsielle former; fig. 113—119 fremstiller nogle hovedformer; kun sjelden optræder de i jern. I denne afdelings grave svinder de tilbagebøiede før

romerske jernfibulaer ganske bort og erstattes ved de afbildede former i bronce. Fra Nordtyskland har vi oftere omtalt disse samme fibulaer og også haft anledning til at berøre, hvorledes de i det første århundrede e. Kr., samtidig med Romernes optræden nord for Alperne, synes at være blevne til i de romerske grændselande og at være udviklede af de førromerske Tène-former; det firkantede åbne forparti på formen fig. 92 blev en lukket plade med nålegemme, og dermed var overgangen til en form som hosstående fig. 117 i grunden allerede gjort (smlgn. mellemformen pl. V, fig. 6); knopperne på bøilen må ansees for erindringer om knopperne på exemplarer som fig. 86 ovenfor. Vi må inden disse ældste romerske former skelne mellem to hovedtyper: den båndformede fig. 113, hvortil slutter sig fig. 114 med hylster for nålspiralen, samt de enklere varieteter fig. 115 og 116, den sidste almindelig prydet med belæg af presset forgyldt sølvblik; samt som den anden hovedform fig. 117, med kam og endeknop foran; på denne figur er nålspiralen allerede indesluttet i et hylster; ved de mere oprindelige stykker er spiral-partiet omtrent som på fig. 113, med den ombøiede tråd hvilende i en hage; til denne hovedform slutter sig også den brede typ 118, som af Vedel kaldes den hvælvede; denne er dog noget yngre, hører egentlig først til brandpletternes tredie afdeling. Den anden for de ældste brandpletter mest betegnende oldsagform, bæltehagerne, forsvinder også i den anden afdeling og afløses af bæltespænder; det er et forhold, som overalt gør sig gældende, at hvor førromersk jernalder viger for romersk, der afløses også bæltehagen af spænden. Gravenes indhold bliver i denne anden afdeling gennemgående langt rigere; mandsgravene bliver således nu også udstyrede med våben. Den sværdform, som først optræder, sees af fig. 119—120; den er enegget, krum og har håndtag i ryggens forlængelse; dets beklædning har i almindelighed været af træ; i sin hele form slutter denne sværdtyp sig til den pl. I, fig. 5 afbildede Hallstattske hugkniv, og, som ovenfor anført, udleder jeg den nordiske forms herkomst fra denne. Ovenfor nævntes, hvorledes et sådant sværd er fundet allerede i en røse-begravelse; formen har sandsynligvis

Fig. 113. ²/₃.

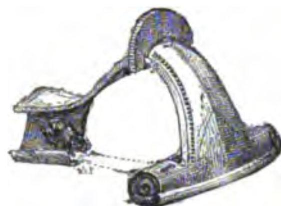

Fig. 114. ²/₃.

Fig. 115. ²/₃.

Fig. 119. ¹/₄.

Fig. 116. ¹/₁.

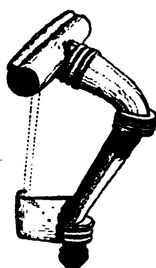

Fig. 117. ²/₃.

Fig. 118. ¹/₁.

Fig. 120. ¹/₄.

også levet her i de ældste brandpletters periode, men som vi så, har gravene fra denne tid ei bevaret os våben. Ved siden af disse sværd optræder spydspidser, af de to typer pl. XXXI, fig. 3—4, den ene med bredt blad med skarp ryg, den anden med modhager; karakteristisk for den ældre tid synes at være, at stykkerne er temmelig korte og buttede; efterhånden optræder større, slankere og elegantere former. Af skjoldbuler optræder såvel den kræmmerhusformede (pl XIII, fig. 9) som formen med pig (pl. XV, fig. 9); i et enkelt tilfælde har håndtagsbeslaget haft broncenagler som pl. XXIII, fig 17, med fingerbølformede hoveder; af sporer findes både formen pl. XIII, fig. 8 og den på pl. XXV, fig. 9 afbildede. Kvindegravene er i det hele rigest udstyrede; det er alene kvindegrave, som indeholder broncefibulaer; disse er her aldrig fundne i sikre mandsgrave; sådanne indeholder i almindelighed ikke fibulaer, oftere dog en enkelt jernfibula; broncefibulaer synes kun at være bårne af kvinder, og hver grav indeholder 2 eller 3 stykker. Af andre sager fra kvindegrave kan fremhæves berlokker og perler af guldblik, prydede med kornet arbeide og flettede tråde, glasperler af forskellige arter, lange hængedobber med kløftet ende, vistnok endebeslag til remme eller bånd eller besætning til en eller anden del af dragten, hægter, spindehjul, nøgler som pl. X, fig. 20—21, sakse m. m. Af knive forekommer også i brandpletternes anden afdeling tildels de halvrunde og krumme, de første altid i mandsgrave, de sidste også, men sjeldnere, i kvindegrave; den almindeligste kniv i denne tid er dog den lige, spidse jernkniv, der forekommer såvel i mands- som i kvindegrave. Lerkarrene bliver efterhånden i den anden afdelings brandpletter ganske forskellige fra dem i de ældste sådanne grave; de grove urner forsvinder efterhånden og erstattes af fortrinligt arbeidede kar, af smukke former, med glattet og sort poleret overflade, med flere hanke og smukke ornamenter. Såvel i mands- som kvindegrave findes gerne flere kar, og efterhånden synes den skik at fæstne sig, at udstyre en grav med et bestemt sæt af lerkar: et stort

kar med flere ører, en høi vase med eller uden hank,[1] en mindre urne med hank og et eller flere ganske små kar: pl. XXXI, fig. 5—8 giver en prøve på et sådant helt sæt. I forbindelse med lerkarrene nævner jeg også mulige rester af trækar: de harpixstykker, som oftere er fundne i brandpletterne,[2] har måske tildels været tætning til trækar, således som nedenfor vil omtales under Norge. I forbindelse med denne afdelings grave må og omtales nogle mærkelige kedler af jern og bronce af den pl. XV, fig. 1 afbildede form; en sådan fandtes ved Stenshøi, stillet ovenpå nogle stene og overdækket med en sådan; den blev funden tilfældigvis, ikke ved en sagkyndig undersøgelse, og er derfor bleven temmelig ødelagt; bevaret er den store randring med hankeringene og stykker af det øverste af væggen, af jern, samt en mængde broncestykker, der har udgjort nederdelen; ved eller i den fandtes kul og brændte ben, men ikke andre sager. En anden fra Dillehøi blev også fundet af almuesfolk og er ligeledes kun bevaret i fragmenter; det tredie exemplar, noget mindre end de andre to, fandtes i 1848 på Dovrås i en af stene dannet grav med ligbrand, med våben og andre oldsager.[3] Jeg har ovenfor ved omtalen af denne art af kedler af jern og bronce udtalt, at jeg anser formen for at høre hjemme inden Tène-kulturen ved Rhinen; her i Dovrås-fundet ser vi formen bevaret ned i den romerske epoke ligesom i flere andre tilfælde; de andre to bornholmske exemplarer vides ei at være fundne sammen med andre daterende sager.

Brandpletternes tredie afdeling danner en fortsættelse af den anden; de samme romerske former går igen, udvikles videre og modificeres, og yngre former vinder efterhånden mere og mere råderum. Her optræder nu en mængde af de især fra mosefun-

[1] Af disse er der fundet en med hanken gennemboret som en tud, *Aarbøger* 1870, p. 43.

[2] F. ex. *Aarbøger*, 1870, p. 14, 46, 76, 77, *ibid.* 1872, p. 30.

[3] *Aarbøger*, 1870, p. 34 f.; om Dovrås- eller Dueås-fundet se Herbst i *Annaler for nord. Oldkyndighed*, 1849, p. 384 ff.; pl. III, fig. 7 er her den ene hankering afbildet.

dene så godt kendte sager: kraftige tveeggede sværd, store vel udviklede spydspidser og lave brede skjoldbuler med høi pig; inden fibulaerne giver formerne fig. 113—116 plads for yngre udviklinger; af typer, der står i nær sammenhæng med de ældre nævner jeg foruden den hvælvede (fig. 118), en liden egen typ med sprosser; bæltespænderne får en beslagplade foran; inden smykkesagerne gør også variationer sig gældende, der optræder smukke hårnåle, af bronce og sølv, og andre sager, der før ei kendes; i kvindegrave findes en egen slags små bronceknive; kar af bronce og glas findes oftere, stadig i fragmenter; ligeledes broncebeslag til drikkehorn.[1]

Den anden og tredie afdeling går således over i hinanden, at man kunde slå dem sammen til en gruppe og benævne dem tilsammen de yngre, i modsætning til de ældre brandpletter, hvis gravgods endnu ikke røber den romerske kulturs indflydelser. Brandpletter af denne ældste gruppe synes at være de talrigste; Vedel mener, at over halvdelen af samtlige brandpletter på Bornholm tilhører denne afdeling. Flere udstrakte gravpladser indeholder kun grave fra denne ældste førromerske jernalder; således gravpladserne ved Kanegård, Mandhøi, Muleby og den nordostlige del af den store gravplads ved Kanikegård. På sidstnævnte sted kan man gøre de interessanteste iagttagelser med hensyn til den gradvise overgang fra den ene til den anden periode; de ældste grave findes i nordost, i nord forekommer den første og anden afdelings former blandede; jo mere man går mod syd, desto yngre bliver gravene; man kan her følge udviklingen helt ned til mellemjernalderen. De for den anden gruppe karakteriserende former optræder heller ikke på en gang; først viser sig broncefibulaer og våben; temmelig længe efter når lerkarrene sin smukke og rige udvikling; også inden de øvrige oldsagformer kan man iagttage, hvorledes de kun efterhånden bliver almindelige.

Brandplet-begravelse synes gennem hele den ældre jernalder at have været den på Bornholm almindeligste gravskik.

[1] Det er rimeligt, at drikkehornbeslagene allerede optræder i den anden periode; de er dog kun fundne i ringe antal.

Der findes også, især dog i periodens senere tid henimod mellem-jernalderen, andre former for begravelse anvendte: små stensatte rum eller kister under jordens overflade, stendynger, der strækker sig indtil et par alen dybt, brolægninger over sorte lag, indeholdende brændte ben og gravgods o s. v.; nogle få gange har man også truffet urnegrave: benfyldte urner nedsatte under jordoverfladen. Men disse begravelser viser sig som sagt i almindelighed at være samtidige med de yngste brandpletter; det var først henimod mellem-jernalderen, at brandplet-skikken blev opgivet. Henimod denne tid forekommer også store stensatte kister med skeletgrave, med udstyr af samme slags som i de yngre sjællandske grusgrave. Allerede noget tidligere, omtrent på overgangen fra anden til tredie gruppes brandpletter, forekommer også tildels skeletgrave;[1] ja allerede i stenrøserne fandtes enkelte sådanne grave (pag. 344). Ved Vedels nyere undersøgelser kender vi nu også fra mellem-jernalderen og den yngre jernalder på Bornholm talrige grave, men de skal ikke her nærmere omtales.[2]

Med vort i første afsnit vundne kendskab til de arkæologiske forhold syd for Østersøen genfinder vi der forudsætningerne for, hvad der møder os inden de Bornholmske levninger fra den begyndende jernalder. Fra egnen vest for Weichsel-mundingen, fra Vestpreussen og Pommern, har vi i kap. III og kap. VII lært at kende gravpladser, der viser lignende forhold som de bornholmske; en forskel er det dog, at syd for Østersøen synes begravelse i urne og i brandplet at være bleven anvendt om hinanden; på Bornholm blev brandplet-gravskikken omtrent den enerådende. De hidtil undersøgte gravpladser syd for Østersøen, ved Oliva og Persanzig, har vist sig at tilhøre omtrent overgangstiden fra første

[1] F. ex. ved Dovrås, se *Annaler for nord. Oldkyndighed*, 1849, p. 334 ff.

[2] I den yngre tid forekommer på Bornholm ofte stensætninger af forskellig slags, der bestemt minder om nogle af de pag. 133 note 1 ovenfor omtalte levninger fra Østersøens sydlige kystlande; smlgn. f. ex. i *Aarbøger*, 1878, p. 151. Også i Blekinge haves talrige stensætninger og lignende monumenter; smlgn. WORSAAE: *Blekingske Mindesmærker fra Hedenold.*

til anden afdeling af de Bornholmske grave; når forholdene hist bliver så godt undersøgte og belyste, som tilfældet er på det lille land Bornholm, vil vi utvivlsomt dog også i gebeterne vest for Weichsel-mundingen klart kunne erkende de samme faser i udviklingen og kunne følge disses gravskikkes og oldsagers sammenhæng med lignende forhold længere sydover. Hvorledes brandplet-gravskikken i Nordtyskland sporadisk allerede kendes i vide kredse, er berørt pag. 298; undersøgelserne er dog her endnu for få og for spredte til, at man kan danne sig en klarere opfatning af denne gravskiks oprindelse og udbredelsesforhold. — De stenrøser, hvori de første jernsager på Bornholm optræder, har helt karakter af broncealders grave; lignende gravlevninger kendes tildels også syd for Østersøen, f. ex. i Vestpreussen, om end med noget forskelligt indhold; en nærmere undersøgelse af en mulig sammenhæng i denne henseende hører dog ikke hid.

Vedel har forsøgt i omrids at fastsætte de kronologiske grændser for de forskellige perioder inden den ældre jernalder på Bornholm.[1] Det ældste afsnit, der betegnes ved de røser, hvori jernet først viser sig, og ved den førromerske gruppe af brandpletter, sætter han til århundredet før og århundredet efter Kristus; brandplet-tidens slutning vil efter ham falde omtrent ved midten af 4de årh. Efter de resultater, som jeg tror indvundne i dette arbeides første afsnit, kan jeg i det væsentlige være enig med ham. Jernets første optræden i røserne vil måske falde allerede ud i 2det årh. f. Kr.; henved 100 f. Kr. kan måske da den udviklede på Tène-kulturen hvilende jernalder i de ældre brandpletter antages at begynde. Den romerske provincial-kulturs fremtrængen blev i Nordtyskland sat til henved midten af 1ste årh. e. Kr.; i Norden vil den vel falde lidt senere og kan måske på Bornholm sættes henimod århundredets slutning; brandpletternes anden periode kan da i sin karakteriserede form måske regnes fra omtrent 100 e Kr. Nogen skarp grænse mellem an-

[1] *Aarbøger*, 1878, p. 107 ff.

den og tredie gruppe vil ei lade sig drage; det vil dog vel være omkr. 200 eller noget senere, at de yngre former bliver de herskende. Brandplet-tidens ophør vil vel falde ved det af Vedel nævnte tidspunkt, midten af 4de årh., eller måske henimod år 400.

KAP. XIV. DEN JYDSKE HALVØ.

Nordgrændsen for det i første afsnit behandlede område faldt omtrent ved det gamle skille mellem Holstein og Slesvig; denne grændse, der tildels var betegnet ved naturforhold, kender vi som en gammel politisk og national; her lærer vi den nu tillige at kende som en arkæologisk. Det er fra den nord for denne grændse liggende del af halvøen, at materialet fra den ældste jernalder skal fremføres i dette kapitel; da imidlertid dette gebet ved den nyeste politiske ordning overskæres af en skarp politisk grændse, og da som en følge deraf materialet fra det nu tyske Slesvig må søges dels i danske, dels i tyske samlinger, vil det være hensigtsmæssigt at dele dette kapitel i to afsnit og at behandle Slesvig for sig selv.[1]

A. SLESVIG.

I kap. XII har vi ovenfor seet, hvorledes der også inden de slesvigske broncealders-fund optræder enkelte sager, der vidner om berørelser med og indvirkninger fra en tidlig sydligere jernalder. Idet jeg her skal omtale de ældste slesvigske fund, hvori jernet viser sig, må jeg begynde med at omtale nogle tilfælde, i hvilke jern og nordiske jernalders-sager er forekomne i broncealders-fund.

I en gruppe broncealders-hauger, som er undersøgte på Sylt, og som for det meste indeholdt vestlige bronceformer, ved skeletbegravelser på haugernes bund eller ved urnegrave i deres ydre

[1] I museet i Kiel har jeg studeret gentagne gange, især i 1876 og 1879, i museet i København under mange og tildels langvarige ophold i denne by.

jordfyld, fandtes der ved en urne af hel broncealders karakter en liden halvrund jernkniv (som pl. XIV, fig. 11).[1] Et ganske lignende fund haves fra en gravhaug ved Uldal, Skrydstrup s., i det nordlige; af en broncealders-urne med brændte ben optoges her en broncenål, et par ravperler og en eiendommelig buet jernkniv.[2] Et mere tvivlsomt fund vil jeg heller ikke undlade at anføre: ved Løgumkloster skal »ved urner på bunden af en gravhaug« være fundet fragmenter af et broncesværd, en spiralfingerring af guld samt en båndformet broncefibula, af en af de ældste provindsiel-romerske former.[3]

Fig 121. 1/1.

De ældste jernalders-sager af karakteriserede former, som vi støder på i slesvigske fund, viser hen til den tid, da Tène-kulturens indflydelser var de bestemmende i Nordtyskland. I en gravhaug ved Thorsbjerg i Angel, i nærheden af den mose, hvorfra Kieler-museet har det bekendte store fund, er fundet den her som fig. 121 afbildede bronce-fibula med levninger af et bælte af bronce og jern som de pag. 274 f. omtalte og afbildede holsteinske: jernplader med broncebelæg, forbundne med ringe; desuden indeholder også dette fund, ligesom de lignende holsteinske, en stor bæltehage af jern, med belæg af drevet bronceblik.[4] Fig. 122 er en eiendommelig fibula, der også må henføres under Tène-typ, men som er stærkt omformet; alene bøilens knopper erindrer om de tilbagebøiedes almindelige form; det forreste parti minder kun svagt om den tilbagebøiede grundform og dannes især ved en rund skål, der slutter sig til bøilen; tverbjelken bagtil er også

[1] HANDELMANN: *Die amtlichen Ausgrabungen auf Sylt*, p. 20, pl. II, fig. 8.
[2] Kbhvns. mus., fra Dyrlæge Schmidts samling i Haderslev; smlgn. VILHELM BOYE: *Arkæologiske og ethnografiske Meddelelser*, XIX (i »*Nationaltidendes*« tillæg, no. 1332).
[3] Kbhvns. mus. no. 22.022—24.
[4] Kbhvns. mus. no. 25,490—96 — Levninger af et sådant bælte er måske også Kieler-mus. no. 4247 fra Dollroth, i egnen af Kappeln.

ved enderne udstyret med to sådanne skåle; dens spiral er af jern. Bøilen og forpartiet er støbt i et stykke; nålepartiets tverbjelke er stukket gennem et hul i dettes bagre ende. Fibulaen er funden i en urne med brændte ben på en mark ved Breklum nord for Husum; på denne mark fandtes også en mængde andre urner med brændte ben.[1] Endnu en anden lignende, men mindre

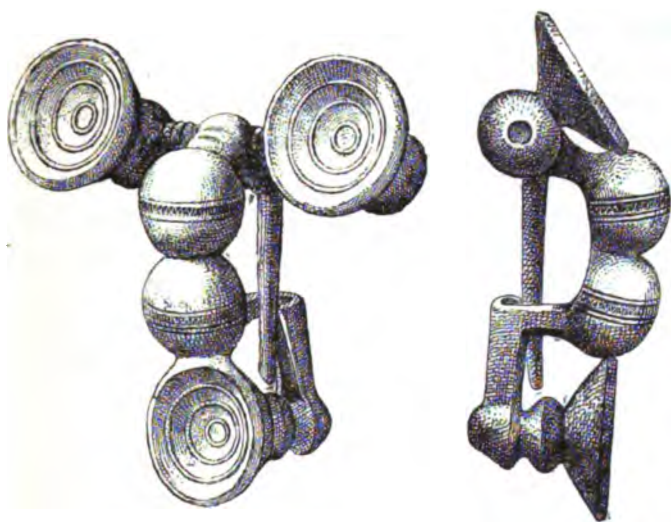

Fig. 122. 1/1

fibula haves fra det slesvigske.[2] Et Tène-sværd i museet i Kiel stammer sandsynligvis fra et slesvigsk findested.[3] Fra Ulsberg ved Slien kender jeg et urnefund med en stor smuk bæltehage af jern.[4] I egnen af Uldal ved Haderslev synes at have været

[1] Kbhvns. mus., uden no.

[2] Også i Kbhvns. mus.; tverbjelken og nålen mangler. — Denne fibulaform minder ved sine skålformede plader mærkelig om den pl. XXV, fig. 10 afb. eiendommelige pommerske typ (pag. 225); denne er dog såmeget yngre og slutter sig ved sin nålspiralens ender forenende bue til armbrust-formen; jeg kan derfor ikke tænke mig nogen indbyrdes sammenhæng.

[3] Stykket stammer fra den Windingske samling; smlgn. *11. Bericht d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellschaft*, p. 22 ff.; HANDELMANN: *Schlesw.-Holst. Museum, Abtheil. Eisenalter*, p. 29.

[4] Var no. 5275 i Flensborger-mus.; jeg kender fundet fra nogle excerpter af denne samlings katalog, som jeg har seet hos hr. Vilh. Boye.

en hel gravplads fra førromersk jernalder; gravstederne viser sig over jorden som små, omtrent 1′ høie tuer, der består af små rullestene lagte i en runding; 1½′ herunder træffes urner med brændte ben, stående på og dækkede af flade stene og omgivne med håndstene. Af her fundne oldsager kan jeg nævne en bæltehage af jern, mange jernnåle med bøining under hovedet, små jernkæder, der synes at have sammenbundet et par nåle som lænkenåle, en jernnål med hult rundt hoved af bronceblik (som pl. XXVIII, fig. 10) m. m.[1] Fra en urne ved Skovby mose i egnen af Haderslev kan jeg anføre en broncenål af holsteinsk typ (fig. 31, pag. 277).[2] En urnemark ved Gr.-Tonde var muligens også tildels førromersk; herfra kan jeg nævne et eneggет sværd som fig. 119;[3] ligeledes kunde nævnes nogle urnegrave på Morsumheide på Sylt, med jernnåle med den karakteristiske bøining under hovedet m. m.

Fra adskillige slesvigske findesteder haves således levninger af en førromersk jernalder, karakteriseret især ved Tène-former. Men det er endnu kun spredte og fattige fund; nogen hel gravplads fra denne periode er endnu ikke her fyldigere repræsenteret. Dette beror selvfølgelig først og fremst på, at planmæssige undersøgelser og udgravninger endnu ikke ere foretagne i anledning af sådanne fund; men det hænger vistnok også sammen med, at den førromerske jernalder her ikke betegner nogen lang, helt udpræget periode. Hvor i det hidtil bekendte materiale en fuldt udpræget jernalder træder os imøde i større fund, der har allerede den romerske kulturs indflydelse gjort sig gældende, og dens former er blevne de herskende Fund, i hvilke broncealders-former ligger ved siden af romerske, afgiver stærke vidnesbyrd om, at der mellem disse to epoker ikke vel her kan

[1] Kbhvns. mus. no. C. 3587—96, fra Dyrlæge Schmidts saml. i Haderslev; smlgn. Boye: *Arkæologiske og ethnografiske Meddelelser*, XIX.
[2] Ibid. no. C. 3599—3600, ligeledes fra Schmidts samling.
[3] *Zeitschrift d. Gesellsch. f. d. Geschichte d. Herzogth.*, VI, p. 205; urnegravene var her tildels anbragte indenfor randstenene af en stenaldersdysse; ligeså ved Osterholm, Ksp. Sterup (*Schriften des Naturwiss. Vereins f. Schlesw.-Holstein*, II, 2, p. 77 f.).

ligge nogen langvarig førromersk jernalder; et sådant fund er det ovennævnte fra Løgumkloster.

Det er fra urnemarker, at vi her kender den ældste romerske jernalder. Exempelvis nævner jeg en gravplads ved Sieverstedt; blandt de ældste her fundne sager kan anføres båndformede fibulaer, samt især et par stykker, der knytter forbindelsen med broncealderen, en flad broncekniv, omtrent som pl. XXVIII, fig. 16, og en sværdknap af jern, ganske af form som nogle nordiske broncesværds; mange sager er dog også yngre og vidner om, at denne gravplads har været benyttet langt ned i den ældre jernalder.[1] Fra en lignende gravplads ved Skersberg ved Hattlund haves smukke båndformede fibulaer af sølv, guldberlokker, drikkehornbeslag, jernknive m. m., bl. a. også et hestetøibeslag, afbild. pl. XXXI, fig. 9; det herfra bevarede materiale har gennemgående den tidlige romerske periodes karakter.[2] Den romerske periode skal dog ei her nærmere omtales; i kap. XVI vil den romerske jernalder i Norden skildres i sine almindelige træk og udviklingsfaser.

B. JYLLAND

Også fra Jylland kan anføres endel fund, i hvilke jern og jernalders-sager optræder ved siden af gamle broncer, og som altså betegner den begyndende jernalder.

Ved Estvad, ved Skive, er i en liden kiste på bunden af en gravhaug fundet en dolkeklinge, et par pincetter, en nål m. m. af bronce, en syl af guld, alt broncealders former, samt desuden stykker af håndtaget til den nævnte dolk (eller til en anden enegget tabt, hvis blad var af jern?); dette håndtag består af to hule bronceknapper og er af en form, der vel kendes fra den tidlige jernalder; pl. XXXI, fig. 10 giver et begreb om dette håndtags form og udseende. Et ganske lignende håndtag, hvortil tydelig har hørt en enegget jernklinge, haves fra et fund i Gem-

[1] *9. Bericht d. Schlesw.-Holst.-Lauenb. Gesellsch.*, p. 35 ff., *Schriften des Naturwiss. Vereins*, II, 2, p. 35 f.; ENGELHARDT: *Nydam Mosefund*, p. 61.
[2] *8. Bericht etc.*, p. 12 ff., *11. Bericht*, p. 12 f.

sing s. ved Struer, sammen med en broncekniv, en sølvfibula m. m. og urner med brændte ben.[1] I nogle broncealders-fund haves glasperler, især blå, der varsler om, at jernet ikke er langt borte; således i en stenkiste i en haug ved Asgård ved Grenå en glasperle sammen med flere broncer, hvoriblandt armbånd og en fibula som Worsaae no. 228;[2] videre i en haug ved Addit, Sønder-Vissing h., ved et skelet to mørkeblå perler med broncer og nogle lerkar, af hvilke et i sin form minder om ældste jernalder.[3] I en gravhaug ved Alstrup, Randers a., fandtes på bunden et par stenkister med broncer, længere oppe en urne med brændte ben, hvorimellem en halvrund og en lige kniv af jern.[4] I et par fund haves broncealders-former ved siden af sager fra den ældste romerske jernalder: i Pugehøi ved Nimtofte, Randers a., er ved flere urnegrave fundet forskellige sager af bronce, deriblandt en pincet og en kniv af broncealders typer, en kasserolle og en fibula med kam og knop, af den ældste romerske epokes former.[5] Fra en haug ved Bjergsted, Ålborg a., haves ved mæanderurner en båndformet romersk fibula, samt stykker af 3 jernknive og af en flad kniv eller saug af bronce.[6]

Af Tène-sager haves i Jylland adskillige fund, fremkomne især i den sidste tid. Fig. 123 er et fortrinligt Tène-sværd, sammenbøiet, afbrudt henimod odden, som mangler; af jernskeden er en betydelig del bevaret, med to sirlige beslag for bæreremmen; håndtaget har været beklædt med træ; det afsluttes foroven ved en bronceknap og forneden ved det for Tène-sværdene karakteristiske bøiede beslagstykke. Tilligemed en kort buttet spydspids og stykker af en skjoldbule, kræmmerhusformet som pl.

[1] Kbhvns. mus. no 3108—12 (Estvad) og no. 3314—22 (Gemsing). S. Müller har først fremdraget disse mærkelige håndtagsstykker (*Aarbøger*, 1876, p. 308[4]).
[2] Kbhvns. mus. no. B. 74—79.
[3] I kammerherre Sehesteds samling på Broholm.
[4] Boye: *Arkæologiske og ethnogr. Meddelelser*, XXIII (»*Nationaltidende*s« tillæg no. 1388).
[5] Kbhvns. mus. no. MDCCCLXXII—XXXV.
[6] Kbhvns. mus. no. 20,767, anført efter S. Müller i *Aarbøger*, 1876, p. 308[4].

XIII, fig. :, blev dette sværd fundet ved en urne med brændte ben ved Skovlyst i Folding s., Ribe a.; urnen stod under en flad sten og var omgivet med nogle håndsten; sværdet stod lænet op til urnens ene side, skjoldbulen lå på den anden og spydspidsen oveni mellem de brændte ben; graven var ikke betegnet ved noget synligt mærke over jorden.[1] Fig. 124 er det ene stykke af et lignende sværd, der tydelig var forsætlig sønderbrudt før nedlægningen, og hvoraf to fragmenter tilligemed levninger af jernskeden og en liden jernkniv er fundne ved et lerkar i en haug i Hornum s., Veile a.[2] Endnu et tredie Tène-sværd haves fra Jylland, fundet i åløbet fra Vildsted sø til Limfjorden, Ålborg a.[3] Af fibulaer, der slutter sig til Tène-gruppens former, er adskillige fundne i Jylland. Fra de såkaldte ridderhøie ved Jellinge haves mellem endel ved urner fundne sager som knive, nåle, smeltede glasperler m. m. også fragmenter af et par Tène-fibulaer; bevaret er kun stykker af bøilerne af jern med påsiddende bronceknopper.[4] Meget eiendommelig er

Fig. 123. 1/3.

Fig. 124. 1/3.

[1] Kbhvns. mus. no. C. 3224—7.
[2] Ibid. no. C. 3570—73; smlgn. BOYE: *Arkæologiske og ethnografiske Meddelelser*, XVI.
[3] Ibid. no. C. 2858.
[4] Kbhvns. mus. no. 3983—91.

hosstående fig. 125, en broncefibula funden i en urne med brændte ben ved Søften, V. Lisbjerg h., Århus a.: den ender foran som et oksehoved med store horn; den bagre ende er også givet samme form, så at fibulaen kunde kaldes ligearmet; både bøilens knopper og forpartiet viser, at den hænger sammen med den tilbagebøiede grundform; dette bevises end mere ved, at hornenes ender er prydede med det karakteristiske Tène-motiv, trianglet med de buede sider.[1] Flere andre sådanne fibulaer er fundne enkeltvis, tildels uden at man kender fundomstændighe-der, således et exemplar fra Galten s. ved Århus og et fra Vardeegnen; det sidste er af en form, der står på overgangen til den ældste romerske provindsielle typ og skal være fundet med en båndformet.[2] Om adskillige herhen hørende fibulaer vides det, at de ere fundne i moser; således stammer hosstående fig. 126 fra Linderum kær, Ugilt s. ved Hjørring; også i egnen af Thisted og ved Veile er sådanne fibulaer fundne i moser.[3] Fig. 127—28 er to exemplarer fra en jydsk privatsamling, begge fundne i egnen af Horsens og i moser; ved fig. 127 må ligesom ved fig. 126 lægges mærke til den skålformede plade foran, ligesom på det fuldstændigere slesvigske stykke fig. 122 ovenfor.[4]

Jeg nævner her også nogle stykker, der vistnok hidrører fra yngre fund, fremkomne sammen med sager fra den romerske jernalder, men som i sine former og typer dog er førromerske og peger tilbage til Tène-kulturen. Hosstående fig. 129 er et mærkeligt lidet broncekar med nogle fragmenter, der måske er af hanke, skønt dette langtfra er sikkert; den i tegningen til karret fæstede hank er vistnok ikke rigtig påsat. Både karrets hele form og hankenes dyrehoveder vidner om, at stykket ikke er

[1] Kbhvns. mus. no. 5270.
[2] Ibid. no. 16,330 (Galten) og C. 1046 (Varde).
[3] Ibid. no. C. 2864 (fig. 126); no. MCMXCIV (fra Doner by ved Thisted); no. C. 758 (fra Rørmose, Smidstrup s. ved Veile); endnu to lignende, hvis nummer ei kan sees, kunde her anføres fra museet i København.
[4] For oplysning om disse to fibulaer har jeg at takke prof. Valdemar Schmidt De er fundne i »kakkelovne«, altså i brændetørv fra moser.

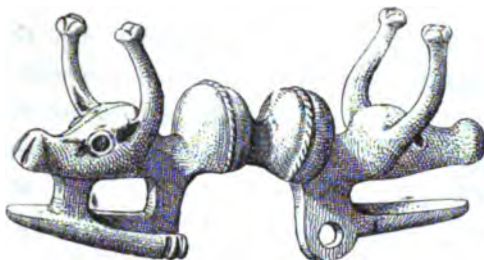

Fig. 125. 1/2.

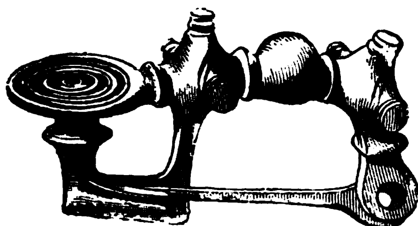

Fig. 126. 1/1.

Fig. 127. 1/1.

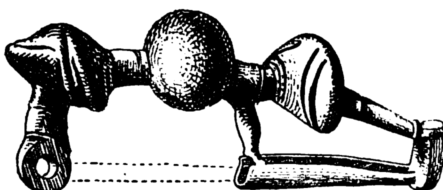

Fig. 128. 1/1.

Fig. 129. 1/2.

romersk; for Tène-kulturen taler bestemt den skarpe kraftige profilering af hals og rand, tildels og dyrehovedernes stil.[1] Tilligemed et par sølvbægere med belæg af ornamenter af drevet guldblik fandtes dette broncekar i en haug ved Mollerup, Ørum s., Viborg a.[2] Fig. 130 er en stor kedel af jern af en art, som ovenfor oftere er omtalt (smlgn. pl. XV, fig. 1), og som i sin oprindelse er henført til Tène-gruppen. Ved det her afbildede exemplar er alene randen og hankeringen af jern; kedelens vægge

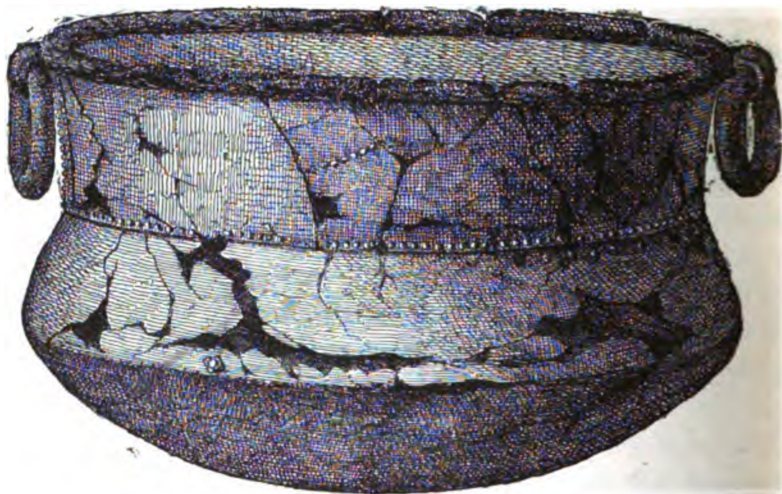

Fig. 130. 1/6.

er af bronce helt op til randringen; den er funden paa Brokær mark, Ribe h., hensat lige under jordoverfladen; foruden brændte ben indeholdt kedelen en stor mængde sager af bronce og jern, omtrent alle forsætlig forbøiede og ødelagte. Mellem de fundne sager nævner jeg først det korte brede sværd fig. 131, med skarpt tilskåret spids, af ren romersk form, fremdeles romerske broncekar, kasseroller og kedler, både af ældre og yngre former (se nedenfor i kap. XVI) og en stor mangfoldighed af andre forskellige

[1] Det til karrets rand fæstede dyrehoved minder ved sit horn i panden noget om nogle håndtag til guldkar fra broncealderen.

[2] Kbhvns. mus. no. 15,369--71, 15,422--23; smlgn. Engelhardt. *Nydam Mosefund*, p. 57 f.

sager. Dette fund kan således ikke tilhøre den tidligste tid af den romerske epoke; den store kedel går her igen langt ned i tiden.[1] I nærheden af dens findested har man truffet talrige urnegrave og nogle brandpletter.[2]

Endnu nogle sager kunde måske anføres her, således et eiendommeligt lidet mosefund fra Hunderup nær Ribe, med endel beslagstykker, hængesmykker, plader og knopper af bronceblik, prydet med drevne randlinier og grupper af koncentriske kredse; disse stykker har en helt eiendommelig karakter, minder ikke om den romerske tids metalarbeide og er vistnok ældre; jeg ved dog ikke bestemt at henføre dem til nogen udpræget oldsaggruppe.[3]

Fig. 131. 1/4.

Hvor fundene bliver talrigere, og hvor jernet først viser sig almindelig anvendt til alleslags redskaber, der mærker vi i Jylland allerede den romerske indflydelse, efter hvad det hidtil fremkomne materiale kan lære os. Om den romerske jernalders begyndelse på dette gebet og om dens forskellige faser og fundgrupper, vil der handles i kap. XVI.

Fra hele den jydske halvø kender man således adskillige former, der vidner om Tène-kulturens indflydelser også her. Men endnu er ikke materiale herfra forhånden i sådan mængde og under sådanne forhold, at vi kan i mere bestemte træk skizzere en udpræget Tène-periode af jern-

[1] Fordi om formen oprindelig tilhører den førromerske jernaldersgruppe ved Rhinen, kan kar af samme art der også være blevne arbeidede ind i den romerske periode og først sammen med dennes industriprodukter være komne til Norden; flere andre af disse kedler, f. ex. fra Meklenburg og Fyen (næste kapitel) tilhører også allerede den romerske tid.

[2] Kbhvns. mus. no. C. 3255—3292.

[3] Ibid. no. C. 1582—86.

alderen. Vi kender ikke endnu her hele gravpladser med gennemgående førromersk gravgods af jern og bronce i Tène-former, således som de i kap X omtaltes fra Holstein; den gamle grændse i Sydslesvig er, ialfald endnu, nordgrændsen for de udstrakte førromerske urnemarker med jernsager, således som vi kender dem fra Nordtyskland.

Først temmelig sildigt er vistnok indflydelserne fra Tènekulturen nået op over den jydske halvø; fuldstændig formåede de vistnok ikke her at fortrænge broncealderen; derom synes de adskillige fund at vidne, i hvilke broncealderen sees at berøre den tidligste romerske jernalder. De Tène-former, som her findes, må også gennemgående ansees for at være af de yngste; navnlig gælder dette fibulaerne, hvoraf adskillige exemplarer her er afbildede. Disse danner en hel egen gruppe for sig, så at man næsten kan tale om en jydsk Tène-typus af fibulaer; fælles for dem er, at de er støbte, at nålen har været fæstet til en tverbjælke i bøilens bagre ende, at bøilen består af nogle store knopper eller kugler, og at det forreste parti ofte har en skålformet plade; de har tabt al oprindelighed i konstruktionen og har noget vist plumpt og buttet i sine støbte former, der på samme tid minder om den yngste broncetids støbte massive efterligninger efter fremmede smukkere og teknisk fortrinlige sager.

Der vil efterhånden visselig fremkomme adskilligt materiale til belysning af denne endnu så dunkle periode, hvori jernalderen først begynder at få fodfæste på den jydske halvø.

KAP. XV. DE DANSKE ØER.

Spor af førromersk jernalder haves også på de danske øer, fund, der viser, hvorledes jernet dukker op mellem de gamle broncer, eller som indeholder former, der slutter sig til Tènegruppen.

På Fyen er navnlig egnen om Broholm nu fortrinlig kendt i arkæologisk henseende ved kammerherre Sehesteds omhyggelige

og fortjenstfulde undersøgelser. Broncealderens grave findes her især i små lave gravhauger, hvoraf et betydeligt antal er undersøgte; de indeholder alle levninger af brændte lig, og de brændte ben er samlede i urner eller i små hobe omgivne af stendynger. I flere af disse grave ser vi, hvorledes de grændser ned til den begyndende jernalder: i en haug fandtes en urne af sædvanlig broncealders form, dækket af en lerskål som låg; oveni mellem de brændte ben lå en jernnål med pladeformet hoved og indbøining under dette; sagerne er afbildede på pl. XXXI, fig. 11—13. I en anden haug fandtes ved brændte ben i en stenlægning nogle små broncer og tre blå glasperler, i en tredie haug et lerkar, der ved sin sorte polerede overflade og sine ornamenter henviser til begyndende jernalder.[1] I nærheden af Broholm ligger Hesselager; på denne gårds mark fandtes nylig i en haug et skelet omgivet af stene og ved det flere broncer, fibula, halskrave, armbånd, dolk m. m., samt et par små ørenringe af bronce, af en form, der er almindelig på Nordtysklands gravpladser fra Tène-jernalderen, afbild. pl. XXXI, fig. 14.[2] Om berøring mellem broncealder og den romerske indflydelses tid vidner et fund fra Bederslev på Fyen, i hvilket en spydspids af bronce er fundet ved siden af en kasserolle af ældste form med fabrikantstempel m. m.[3]

Der kendes fra Fyen flere gravfund med Tène-fibulaer. Ikke langt fra Middelfart fandtes i en grusgrav en urne med brændte ben, mellem hvilke lå fragmenter af en jernnål og af en broncefibula som fig. 86 ovenfor. På Billesbølle mark, Fjeldsted s., Odense a., fandtes i nærheden af hverandre 6 urner med brændte ben; i den ene lå en broncefibula af sen Tène-form, i en anden stykker af et enegget jernsværd. Ved Harritslevgård, Odense a., er i en haug fundet et par sådanne fibulaer sammen med stykker

[1] SEHESTED: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*, p. 104, 111, 94.

[2] Fundet bevares i museet på Broholm; Dr. Henry Petersen har velvillig givet mig meddelelse om det.

[3] Anført af S. Müller i *Aarbøger*, 1876, p. 308[4]. Nogle blandede fund fra Voldtofte-egnen (Kbhvns. mus. no. 26,426 og følg., fra Frederik VII's saml.) er for upålidelige til at anføres.

af lerkar, af en jernkniv og af en tynd med bronce beklædt liden jernplade. Fra et gravfund hidrører vistnok og det pl. XXXI fig. 15 afbildede exemplar af bronce, fra Middelfart-egnen, lignende det fra Billesbølle.[1] Flere fibulaer synes at være løse mose- og markfund, de sidste måske dog også egentlig fra grave: et exemplar „fra en mose på Fyen"[2] afbild. pl. XXXI fig. 16, et lignende fra en mark ved Kindstrup[3] og et fragment af et med knopper med fordybede kors som fig. 87 ovenfor, fra egnen af Broholm.[4]

Det mærkeligste paa Fyen fundne stykke, der må henføres til den førromerske jernalder, er dog den i afbildningerne fig. 132—133 fremstillede store broncekedel. Som fig. 132 viser, har det åbenbart været et kar, der må stilles sammen med den ved fig. 130 ovenfor repræsenterede art af kedler af jern og bronce, der i sin oprindelse vistnok falder inden den rhinske gruppe af Tène-kulturen. Dette exemplar er særeget ved at være helt af bronce og ved sit hele pragtfulde udstyr. Den øvre rand har rimeligvis været dannet af en større ring, som dog nu mangler; væggens øvre bånd er udenpå prydet med pånittede dyrehoveder og ansigter en face; indvendig er denne del beklædt med plader af tynd bronce, med drevne figurer. Fig. 133 fremstiller en sådan plade; i midten sees en figur med et triskele-motiv, omkring denne står to dyrefigurer, hvoraf den ene tydelig er et vildsvin, der må sammenlignes med det pl. V, fig. 8 afbildede stykke. Hele karret viser en beundringsværdig dygtighed i metalarbeide og en fortrinlig teknik. Ikke alene kedelens hovedform, men også triskelen, vildsvinet og de andre figurers stil viser bestemt hen til Tène-gruppens keltiske kultur. Dette mærkelige kar blev i 1845 fundet i en mose ved Rynkeby, Bjerge h., Odense a., ikke langt fra

[1] Alle de anførte fund i Kbhvns. mus.: no. C. 3293—95 (Middelfart), no. C. 3729—31 (Billesbølle), no. 15,995 (Harritslev), no. C. 1853 (Middelfart).
[2] Kbhvns. mus. no. DCCCXXIX, *Antikvariske Annaler*, IV, p. 252.
[3] Ibid. no. 11,862. Her kan og nævnes to lignende exemplarer i museet, en med to og en med tre knopper på bøilen; deres no. kan jeg ei udfinde og derfor ei heller deres findested.
[4] SEHESTED: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*, p. 193, pl. XL, fig. 3.

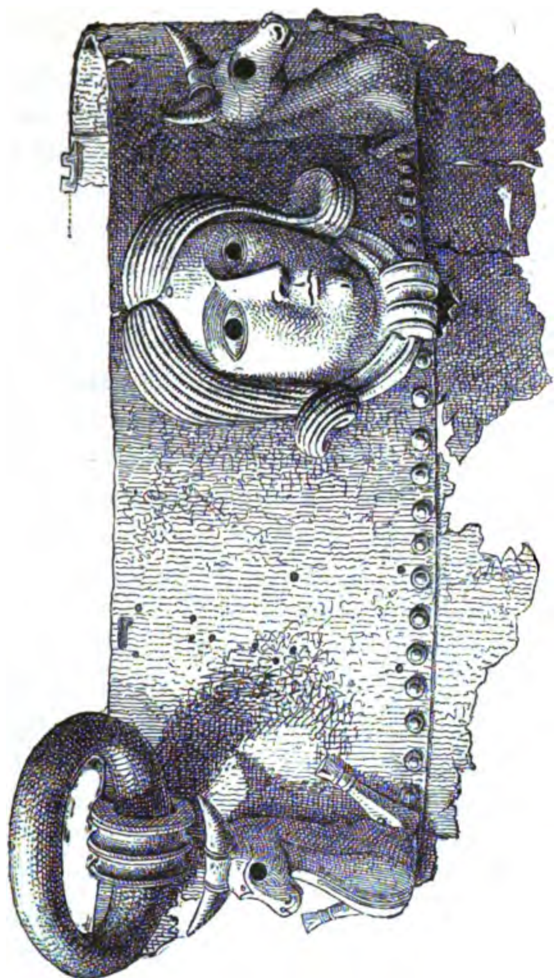

Fig. 132. 1/5.

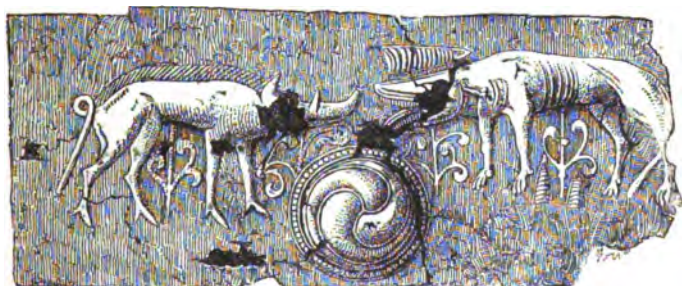

Fig. 133. 1/5.

Kerteminde fjord.[1] Her må også nævnes et fund fra egnen af Broholm, af en kedel som fig. 130 ovenfor; denne har dog som sædvanlig haft et bredt jernbånd som den øverste del af væggen, smedet ind i den store randring; dens to hankeringe og stykker af den til jernbåndet nittede underdel af bronce er bevarede. Kedelen fandtes på flad mark, hvor der i nærheden var urnegrave og brandpletter; den var overdækket med en stor sten og indeholdt, foruden brændte ben, en mængde genstande af bronce og jern, hvoriblandt kan mærkes et par store guldringe, flere eneggede sværd, forsætlig forbøiede, af form som fig 119, men kortere og bredere, et par skjoldbuler, flere broncekar i fragmenter, samt især en mængde store og eiendommelige beslag af bronce og jern, der synes at være levninger af en vogn, der har været brændt med på ligbålet Fundet synes at skrive sig fra en tidlig tid af den romerske epoke.[2]

Også fra Sjælland kan anføres nogle fund, i hvilke jernet begynder at vise sig mellem de gamle broncer. I den såkaldte Lille-Stængelse høi ved Gundsømagle ved Roskilde-fjord fandtes en mængde små stenkister med brændte ben og broncer, hvorimellem en dolk, et par fibulaer, et armbånd m. m; midt i haugen lå på bunden en større sten, og under denne fandtes et forrustet ubestemmeligt 3' l. jernstykke, hvorpå levninger af fint tøi.[3] Ved Vester-Egesborg er i en naturlig banke fundet mange grave fra broncealderen, lerurner og stenhobe med brændte ben og broncer; ved en begravelse fandtes en pincet af bronce, af broncealders-form, og en liden jernkniv.[4] I Svartebæksbakken ved Ko have, Horns h., er mellem en del broncealders urner med brændte ben og småbroncer også fundet en båndformet fibula og et sort smukt lerkar med mæander-ornamenter (afbild. i kap. XVI).[5] På

[1] Kbhvns. mus. no. 8900, mindre godt afbildet hos Worsaae som no. 396.
[2] Sehested: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*, p. 172 ff., pl. XXXVII—IX.
[3] Kbhvns. mus. no. 11,609—12; fundet er helt pålideligt, da det er udgravet af Herbst. Fibulaerne er af mine typer E og G; den første er afbild i Ingvald Undset: *Études sur l'âge de bronze*, I, pl. IX, fig. 4, p. 90.
[4] Ibid. no. 16,803.
[5] *Nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed*, III, p. 302 f.

Brændtebjerg ved Sorø er der ligeledes mellem urnegrave fra broncealderen truffet jernalderssager og brandpletgrave.[1]

Fig. 135. 1/1.

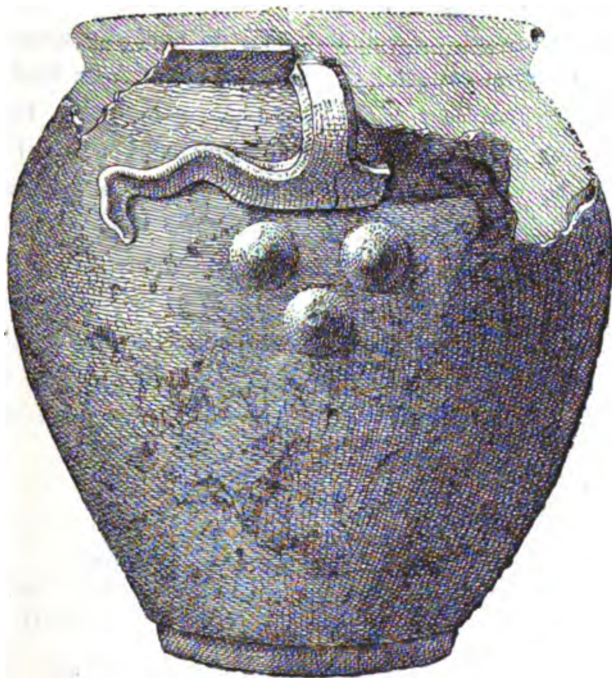

Fig. 134. 1/3.

Af fund med Tène-sager kan også nogle sjællandske anføres. Fig. 134 er en urne, der er fundet ved St. Magleby på Amager,

[1] Kbhvns. mus. no. C. 2147—50.

indeholdende brændte ben; den er eiendommelig ved sine påsatte relief-ornamenter, stemmende i så henseende med pl. XXVIII, fig. 21—22 fra Holstein Mellem de brændte ben i urnen lå to tilbagebøiede fibulaer af bronce, af hvilke den ene er afbildet fig. 135.[1] I en urne er ved Mern, Bårse h., fundet en fibula som fig. 87 ovenfor, med korsformede indskæringer på knopperne.[2] Fig. 136 er det ene af to identiske exemplarer, fundne i en urne med brændte ben, en broncenål og et lidet broncefragment på Sjælland; stedet kan ei angives nøiagtig.[3] Fragmenter af endnu to tilbagebøiede fibulaer som fig. 87, med korsformede indskæringer, der har været fyldte med emalj, haves fra Sjælland.[4] Endnu kunde her måske nævnes nogle jernnåle med bøining under hovedet, en form, der, som vi ovenfor har seet, stadig optræder sammen med Tène-fibulaerne i de nordiske urnegrave.[5]

Fra de andre øer kan jeg af herhen hørende fund kun fra Låland anføre fragment af en Tène-fibula som fig. 87, fundet med en urne og en genstand af jern i Ørnekulsbakken ved Utterslev.

Her anfører jeg også det som fig. 137 afbildede smukke broncespand, fundet ved pløining ved Keldby på Møen. Dette stykke er utvivlsomt førromersk; det henviser til den rhinske gruppe af Tène-kulturen og stemmer ganske med et ved Wald-Algesheim fundet spand;[6] ligesom ved dette tyder den eiendommeligt stiliserede palmet på etrurisk oprindelse. Til Norden er vel dette spand nået frem sammen med Tène-sager eller med de ældre romerske.[7]

[1] Kbhvns mus. no. C. 2308—9.
[2] Ibid. no. C. 2215.
[3] I prof. Dr. G. Stephens's museum på Husaby i Småland.
[4] Kbhvns. mus. no. 21,518 og et andet stykke ibid., der i Frederik VII's samling havde no. 2999; ialfald om den første er det sikkert, at den er fra Sjælland.
[5] Adskillige exemplarer uden no. i Kbhvns. mus., hvoraf nogle turde være fra Sjælland. Prof. Stephens har i sin samling en broncenål, identisk med fig. 74 ovenfor, fra en sjællandsk urne med brændte ben.
[6] E. AUS'M WEERTH: *Der Grabfund von Wald Algesheim*, pl. III, fig. 1; LINDENSCHMIT: *Die Alterthümer uns. heidn. Vorzeit*, III, I, 1, 5.
[7] Kbhvns. mus no. MCDLXXI; tidligere afb., men mindre godt, hos Worsaae no. 296.

Fig. 136 a. 1/1.

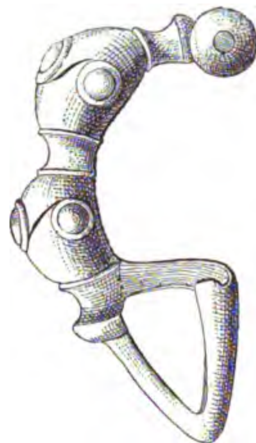

Fig. 136 b.

Fig. 137. 1/3.

Også på de danske øer foreligger således minder om en førromersk epoke af jernalderen hidtil kun fra enkelte spredte gravfund og fra løse fund i mark og mose; heller ikke her fremtræder endnu en sådan periode bestemt udpræget eller i nogen større fylde. Hvor jernalders-fundene bliver rigere og giver os fyldigere indtryk af jern-kulturen, der har Tène-formerne allerede givet plads for de ældre romerske. Derom vil der handles i det følgende kapitel.

KAP. XVI. DEN ROMERSKE ÆLDRE JERNALDER. MOSEFUNDENE OG DERES KULTUR.

I de to foregående kapitler har jeg fra Slesvig og det nuværende Danmark fremført det forhåndenværende materiale fra en førromersk epoke af jernalderen; vi har seet, hvorledes jernsager af og til viser sig i broncealderens grave, og hvorledes der kendes ikke så få spredte fund af Tène-kulturens former. Men dette materiale er endnu temmelig fattigt og giver os ikke noget fyldigere begreb om den periode, i hvilken den rigt udviklede nordiske broncealder hører op, idet den, ialfald tildels, afløses af en førromersk, på Tène-kulturen hvilende jernalder. Denne overgangsperiode er i det hele endnu temmelig dunkel; først et rigere materiale vil sætte os istand til at opfatte den i klarere træk; såmeget tør vi dog udtale, at en førromersk periode af jernalderen i de her behandlede gebeter ikke kan have haft nogen lang varighed og neppe være trængt helt igennem, altså ikke haft en sådan betydning som i øst, på Bornholm; som vi har seet, vidner adskillige fund om en berøring mellem broncealderen og den ældste romerske jernalder. Det er først, hvor vi allerede sporer den romerske kulturs indflydelser, at vi i fundene møder en fuldt udviklet jernalder, og at materialet igen er tilstede i sådan mængde, at vi får en mere fyldig forestilling om en kultur, der har vundet fuldt herredømme over det hele land. Det er denne

romerske ældre jernalder i det forrige Danmark, som jeg i dette kapitel skal søge at skildre i almindelige træk.[1]

Vi så ovenfor, hvorledes adskillige af den førromerske epokes genstande på dette område hidrørte fra mose- og markfund, altså sandsynligvis nedlagte i oldtiden ifølge visse, navnlig i broncealderen, almindelige skikke og forestillinger. Også endel romerske sager, især broncekar, er fremdragne af sådanne fund, og disse stykker, der altså i sin nedlægningsmåde vidner om, at vi befinder os nær ved broncealderen, turde høre til de ældste romerske fund i Norden. Af sådanne fund kan exempelvis anføres et prægtigt broncekar med to hanke og med Herkules-hoveder, fra Mosbæk mose ved Nibe;[2] videre kasseroller og andre broncekar af de ældre, rent romerske former, satte ind i fylden af hauger eller i jordbakker, uden at høre til nogen begravelse, f. ex. fra Jægerspris, Sperrestrup, Rumperup, S. Jernløse og Søtofte, alle disse steder på Sjælland.[3]

I første afsnit har vi seet, hvorledes i Nordtyskland den romerske indflydelse lidt efter lidt gør sig gældende på den førromerske jernalders gravpladser, og hvorledes de romerske sager, især de provindsielle fibula-former, dukker op i urnegrave (og brandpletter) og efterhånden fortrænger Tène-kulturens former; i de bornholmske brandpletter har vi lært den samme overgang at kende. I de to foregående kapitler har vi omtalt forskellige spredte gravfund med Tène-sager; det har stadig været urnegrave med ligbrand og anlagte på flad mark. Det er ved sådanne gravskikke, at nu den første romerske periode af jernalderen i Danmark viser sig: ved grupper af urnegrave på flad mark eller oveni

[1] Jeg kommer her ikke til at gå i detalj og ei til at fremføre videre af selve materialet; dette vil være overflødigt her, hvorfra så meget materiale er tilgængeligt i gode publikationer, og hvor der haves så gode forarbeider; i den senere tid har navnlig Engelhardt og Sophus Müller behandlet den ældre jernalder i Danmark i flere afhandlinger i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*.

[2] *Aarbøger*, 1877, p. 395 [2], Kbhvns. mus. no. C. 1968.

[3] Fundfortegnelsen hos Engelhardt: *Nydam Mosefund*, p. 48 f., no. 2, 4, 20, 23 og 24.

naturlige banker finder vi de ældste fibulaer, bæltespænder og alle de for denne tid karakteristiske småsager; det er den samme kultur, som vi kender fra Nordtysklands urnemarker fra denne periode, de samme gravskikke og i det væsentlige de samme oldsagformer. Sålænge de førromerske elementer i jernalderen i Danmark endnu er så lidet kendte, kan vi ikke formulere nogen mere bestemt udtalelse, om urnemark-skikken her har vundet nogen videre udbredelse allerede i førromersk tid, eller om det først er samtidig med den romerske indflydelse, at den gør sig almindelig gældende; foreløbig synes, som ovenfor anført, en Tène periode her kun at have været mindre indgribende og kun kortvarig; i det væsentlige vil det vel derfor være så, at de nævnte gravskikkes trængen igennem i tid omtrent vil falde sammen med den romerske epokes begyndelse. Fra broncealderens urnegrave adskiller disse den ældre jernalders sig mærkbart: hine synes almindelig at være anbragte i opkastede og tildels ældre hauger, kun sjeldnere i naturlige banker og også da mere enkeltvis; disse er stadig anlagte på skråninger af naturlige forhøininger eller på ganske flad mark og som oftest i større antal sammen, dannende hele gravpladser, urnemarker; den største forskel frembyder dog gravenes indhold, ikke alene de medgivne småsager, men også urnerne: istedetfor broncealderens rødbrændte mindre omhyggeligt arbeidede urner træder nu lerkar af ganske andre og vekslende former, godt arbeidede og vel brændte, med oftest sort poleret overflade og ofte med rig ornamentik; ved siden af urnegravene optræder også ofte brandplet-grave, men denne gravskik synes ingensteds i Danmark at have vundet endog tilnærmelsesvis en sådan almindelighed som på Bornholm. Sådanne urne-begravelser fra den ældre jernalder er i den senere tid efterhånden blevne bekendte over hele vort her behandlede område. Mere omfattende eller planmæssigere undersøgelser er imidlertid endnu kun i få tilfælde foretagne af sådanne gravpladser; de fund, som haves fra dem, er som oftest gjorte tilfældigvis, er derfor kun af mindre omfang og ei fuldt ud brugbare, idet forskellige graves indhold ikke er holdt ud fra hinanden o. s. v. Disse gravskikke

har utvivlsomt vedvaret gennem flere århundreder, så at der på disse gravpladser må kunne skelnes mellem flere afsnit i udviklingen og mellem ældre og yngre former, ligesom på de tilsvarende gravpladser i Nordtyskland, der afgiver forudsætningerne for disse nordiske, og ligesom der på Bornholm kan iagttages betydelige forskelligheder i udviklingen fra begyndelsen af brandpletternes anden afdeling nedover til slutningen af den tredie. Efterhånden som materialet bliver rigere og skaffes tilveie ved videnskabeligt ledede undersøgelser, vil man på disse gravpladser kunne vinde sikre kronologiske holdepunkter.

Det rigeste materiale fra den romerske periode af den ældre jernalder i Danmark haves imidlertid fra andre arter af gravfund, hvilke straks nedenfor skal omtales. Ud af hele dette forhåndenværende materiale og ved sammenlignende undersøgelser til forskellige kanter er der allerede vundet vigtige resultater med hensyn til at skelne mellem de ældre og yngre af denne periodes typer og former og til altså at kunne følge udviklingsgangen i den. Disse resultater er navnlig vundne i et fortrinligt lidet arbeide af Sophus Müller.[1] Han behandler først den romerske periodes fibulá-former og deler dem i en ældre og en yngre gruppe. Den ældre gruppe repræsenteres ved omstående som fig. 138—141 afbildede former, især ved fig 138 og fig. 141, hvilke Müller betegner som form 1 og form 2; fig. 139—140 er simplere varieteter til form 1. Det er de samme former, som vi ovenfor stadig har omtalt som de ældre romerske provindsial-fibulaer, og hvis typologiske sammenhæng med Tène-gruppens former der flere gange har været anledning til at berøre.[2] Müller påviser, hvorledes det alene er disse ældre typer, som kendes fra virkelige romerske findesteder, især i levningerne af de romerske anlæg ved Rhinen og Donau; den yngre gruppe af fibulaer stammer typologisk fra hine og kendes kun fra romersk-barbariske, germanske fund. Form 1 synes ældst (smlgn. pag. 184 om pl. XXII,

[1] Sophus Müller: *En Tidsadskillelse mellem Fundene fra den ældre Jernalder i Danmark* (i *Aarbøger for nord. Oldkyndighed*, 1874, p. 335—392).
[2] Se under »henvisninger«.

fig. 12) og er især hyppig ved Rhinen, hvor jo Romerne først satte sig fast. Form 2 er dog vel omtrent ligeså gammel; fig. 2, pag. 67 er vel en i det hele oprindeligere varietet end hosstående fig. 141; denne form findes i alle Romerrigets grændselande og har også i Nord-Europa fået en videre udbredelse end form 1. Vi har ovenfor fra Østpreussens gravpladser, på Nordtysklands

Fig. 138. (Form 1).

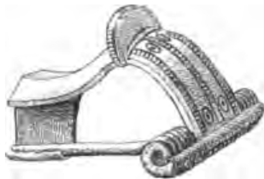

Fig. 139.

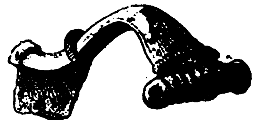

Fig. 140.

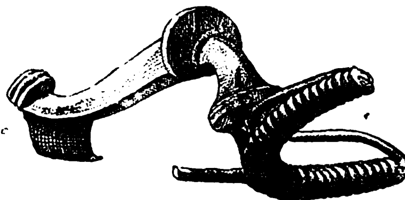

Fig. 141. (Form 2).

urnemarker med mæander- og punkterede lerkar, og fra Bornholm seet det samme resultat, at disse former er de ældste romerske. Müller behandler videre flere af de i den ældre jernalders fund mest fremtrædende oldsagformer og vinder lignende resultater; inden de romerske broncekar, som spande, kasseroller, siler m. m, kan han ligeledes skelne mellem to grupper af former, en ældre, der kendes også fra italiske findesteder, og som derfor kan betegnes som rent romersk, og en yngre gruppe,

hvis former ikke genfindes i Italien, men som synes senere opståede i provindserne, og som altså kan betegnes som halvromerske, provindsiel-romerske, hidrørende fra en i provindserne opblomstrende industri, der ikke blev uden påvirkning af barbariske elementer. I forhold til de således vundne resultater undersøges nu også andre oldsagformer og bliver påviste at høre fortrinsvis hjemme enten i den ældre eller i den yngre tid: guldberlokker, kædebeslag med endedobber til drikkehorn og urner med mæander-ornamenter henpeger især til det ældre afsnit, træspand med broncebeslag, glaskar og spillebrikker af glas især til den yngre tid; romerske mynter og runeskriften synes også at være indkomne først med den yngre gruppe af oldsagformer. Resultaterne af Müllers undersøgelser stemmer i det hele ganske med, hvad Vedel tidligere havde kunnet erkende på Bornholm angående tidsforholdet mellem brandpletternes anden og tredie gruppe; de finder i det hele bekræftelse fra det nordtyske materiale fra den romerske ældre jernalder; i første afsnit har vi kun nærmere omtalt den romerske periodes begyndelse, men der stadig genfundet den ældre gruppes former; de yngre afsnit er ovenfor kun blevne berørte leilighedsvis og endel henvisninger til materialet givne i noter; en nærmere behandling af dette materiale lå jo hist udenfor denne bogs område Hvorledes der imidlertid ingensteds lader sig drage skarpe grændser mellem det ældre og yngre afsnit af den på romerske indflydelser hvilende ældre jernalder, vil nedenfor nærmere omtales.

Før jeg går over til at omtale andre arter af begravelser fra den romerske ældre jernalder på dette vort område, skal jeg anføre nogle exempler på urne-gravpladser, der synes at tilhøre især den ældre romerske tid.

Fra Slesvig har jeg allerede ovenfor pag. 365 omtalt findestederne ved Smedeby og Skersbjerg, hvor der mellem romerske sager endnu går igen stykker, der minder om broncealderen; fra begge disse findesteder haves dog mellem de bevarede sager også flere stykker af de yngre former, der altså viser, at gravpladserne omfatter en længere tid. Jeg nævner også fund fra urner i en

gravhaug i Skalnas-dalen på Amrum: i den sydlige halvdel af haugen fandtes her talrige urner med brændte ben og i og mellem dem bl. a. 2 fibulaer af form 1, 2 små broncekar, en krumkniv af jern samt en broncealders-pincet.[1]

Fra Jylland nævner jeg et fund fra en bakke ved Knæverheder, ved Sæby, Hjørring a. Ved flere lerkar med brændte ben fandtes her nogle guldberlokker og perler af guldblik, en broncefibula belagt med pressede guldbånd, fragmenter af jernvåben m. m.[2] Ved Bjergelide, 1 mil fra Horsens, er i en banke udgravet adskillige urner, og ved dem er mange oldsager fundne; i en urne med mæander-ornamenter fandtes således to fibulaer af bronce og en af jern, af form 2; af andre her fundne sager nævner jeg et enegget og flere tveeggede sværd, spydspidser, skjoldbuler, alle våben forsætlig forbøiede og ødelagte, halvrunde jernknive, kasserolle og sil af ældre form (»form 2«), endebeslag og kæder til drikkehorn, broncenagler med fingerbøl-formede hoveder m. m.[3] Ved åstedet ved Kolding er fundet over 100 urnegrave på en liden mark; stedet syntes brolagt med småstene og gravpladsens grændser betegnet ved nogle større sådanne; af de herfra bevarede sager kan nævnes et par eneggede sværd som fig. 119, det ene, som det synes, i jernskede, begge forbøiede, et par skjoldbuler, den ene som pl. XIII fig. 9, et par spydspidser m. m.[4]

På Fyen har kammerherre Sehested påbegyndt undersøgelsen af en gravplads ved Broholm, med urnegrave og brandpletter; de sidste forekommer i betydelig ringere antal end de første. Hidtil

[1] En korsformet fibula endende foran i et dyrehoved og et lidet beslag, som nu ligger ved fundet, er visselig indblandede stykker; i intet tilfælde kan der gøres den brug af dette fund, som Engelhardt har gjort deraf i *Aarbøger*, 1875, p. 72 ff. I *Kieler-Berichte*, 20, p. 19 omtales kun to spænder at være fundne i haugen; *ibid.* 23, p. 39 nævnes også kun 2 spænder, og der siges, at sagerne er fundne *nach und nach;* det går derfor slet ikke an at tale om den blanding af sager fra dette sted, som nu findes i Kbhvns. mus. under no. 25,500—510, som »et samlet fund«.

[2] *Aarbøger*, 1868, p. 131.

[3] Kbhvns. mus. no. C. 1893—1923 m. fl. no.

[4] Ibid. no. C. 1560—66.

er henimod 200 grave undersøgte; de fleste sager henpeger til det ældre afsnit af den romerske epoke. Endnu er imidlertid kun en mindre del af den udstrakte gravplads udgravet; disse udgravninger, der ledes med mønstergyldig omhu og nøiagtighed af Dr. Petersen, vil utvivlsomt give os det værdifuldeste materiale til en bedømmelse af udviklingens ældre og yngre stadier, når den store gravplads engang er undersøgt i sin helhed, så vi kan se, hvor de ældste begravelser findes på den, og derfra følge forandringerne henover terrænet ned til de yngste grave. Ved Fraugdegård er fundet en gravplads med, som det synes, både urnegrave og brandpletter; de sidste syntes talrigst; de fundne fibulaer, af formerne 1 og 2, viser, at her i det væsentlige handles om en tid, der svarer til de Bornholmske brandpletters anden afdeling; i nærheden af graven fandtes levninger efter boliger og måltidspladser.[1] En gravplads ved Skrillinge indeholder ligeledes flere brandpletter; fibulaer af form 1 er fundne; forøvrigt må det mærkes, at også skeletgrave synes at forekomme enkeltvis på begge disse gravpladser.[2] Fra urnefund ved Baunehøi, Særslev s., og Gultved, Kværndrup s, haves ved brændte ben sammenbøiede jernvåben af gamle former, fra første sted et enegget sværd, fra sidste sted et tveegget, der i klingeform minder om Tène-typ, fra begge steder spydspidser og kræmmerhusformede skjoldbuler; ikke på noget af disse steder syntes der dog at være en større urne-gravplads.[3]

Fra Sjælland kendes kun meget få spor til sådanne gravpladser. Denne øs fattigdom på brændte grave fra den tidligste jernalder vil nedenfor give anledning til nogle betragtninger. Ovenfor pag. 366 f. omtaltes nogle findesteder, hvor urnegrave fra den begyndende romerske jernalder er fundne i nær forbindelse med broncealders-grave; der syntes dog ikke på noget af disse steder at kunne være tale om mere udstrakte gravpladser med

[1] *Aarbøger*, 1868, p. 345 ff.; i Odense museum.
[2] Kbhvns. mus. no. C. 3440—61; smlgn. Boye: *Arkæologiske og ethnografiske Meddelelser*, XL.
[3] Kbhvns. mus. no. 15,991—94 og C. 3574—78.

urner og ligbrand fra ældre jernalder. Hosstående fig 42 er en smuk sort urne med mæanderornament fra det nævnte fund i Sværtebæksbakkerne; i hovedform minder den noget om pl XXII, fig. 18. Fra Føllesløv, Holbæk a., haves en liden mæanderurne med hank, omtrent som fig 147 nedenfor, funden fyldt med brændte ben;[1] endnu en anden sådan urne haves fra Sjælland.

Kun ved en eneste af disse exempelvis anførte gravpladser er der altså anstillet systematiske undersøgelser i nogen større udstrækning (Broholm); det er også først i den senere tid, at man er bleven mere opmærksom på dem og på, hvor talrige de i

Fig. 42.

grunden optræder. Vor opfatning af denne gravgruppe i Danmark må derfor også endnu blive noget uklar og famlende; først et rigere og videnskabelig indvundet materiale vil kunne stille gruppen i et skarpere lys. Det synes dog at fremgå af hvad vi nu kender, at urnemarker af så betydelig udstrækning, som vi har dem i Nordtyskland, med flere tusinde urnegrave, kun sjelden forekommer i Danmark; her synes de kun at være af mindre udstrækning, men kan måske have forekommet så meget hyppigere; det vil være let forståeligt, at i et så vel dyrket land som

[1] Kbhvns. mus no. 5100.

Danmark må plogen have ødelagt utallige sådanne grave, og at almuesmanden ofte endnu den dag idag kun fæster mindre opmærksomhed ved sådanne uanselige levninger, når han tilfældigvis støder på dem — Det er en gennemgående eiendommelighed ved disse gravpladser, at gravgodset ofte kan sees at have været med på ligbålet, og at våben og større genstande stadig er forsætlig ødelagte og forbøiede før nedlæggelsen i graven.

Jeg går over til at omtale andre arter af begravelser fra den ældre jernalder, som haves i Danmark. I det nordlige Jylland, fra egnen af Viborg og nordover, kendes en egen gruppe af grave, som Engelhardt først har udskilt og karakteriseret[1] Det er store, oftest underjordiske stenkister, som træffes i naturlige banker og bakkestrøg, indtil et par alen dybt, ofte med overliggende opkastet haug og undertiden omgivne og dækkede af en dynge stene Der kan være flere, indtil 9 kister samlede, hvad der tyder på familie-begravelser. Længderetningen er oftest nord-syd eller øst-vest, med indgang i øst eller syd-vest. De indeslutter et eller to ubrændte lig og udmærker sig ved rigdom på lerkar; formen pl. XXXII, fig. 1, med eller uden hank, kan anføres som særlig karakteriserende. Det mærkeligste ved lerkarrene er forøvrigt, at de har mæander-ornamenter; denne slags urner er gennemgående i disse jydske stenkistegrave. Oldsager af metal er temmelig sjeldne; mest betegnende er båndformede fibulaer af form 1; af andre sager kan nævnes krumme og halvrunde jernknive, samt enkelte våben; et par fundne sværd er ei bevarede, derimod haves en kræmmerhusformet skjoldbule. Omstående fig. 143—148 viser endel karakteristiske sager fra sådanne jydske stenkister med skeletbegravelser. Engelhardt henførte først disse grave til mellem-jernalderen, senere har han troet at måtte føre dem noget længere tilbage, til den umiddelbart forud for denne periode liggende slutning af den ældre jernalder.[2] Jeg

[1] ENGELHARDT i *Aarbøger*, 1875, p. 78—90.
[2] I et foredrag i oldskriftselskabet i København den 25de november 1879, ifølge et referat i *Berlingske Tidende* 1879, no. 276.

har tidligere bestemt udtalt mig imod disse graves henførelse til mellem-jernalderen; [1] jeg tror, at Engelhardt fremdeles sætter dem for langt ned i tiden. Efter min opfatning må disse jydske stenkistegrave tilhøre den første tid af den romerske jernalder her i det nordlige Jylland; derfor taler ganske bestemt de i dem fundne Oldsager. Fibulaerne er gennemgående af de ældste romerske former; de afbildede jernsager henpeger enstemmig mod periodens ældre del; mæander-urnerne aflægger også vidnesbyrd i samme retning. Fra Nordtyskland kender vi gravpladser med mæander-urner og netop den samme fibulaform, som vi her har, som betegnende for det ældste afsnit af den romerske jernalder; i disse jydske grave er urneformerne rigtignok lokale, men ornamenterne og fibula-formen knytter en bestemt sammenhæng. Også de andre spredte fund af mæander-kar, som haves fra Danmark, tilhører den romerske tids begyndelse; således fundet pag. 388 fra Sjælland og de pag. 366 og 386 omtalte jydske fund fra Bjergsted og Bjergelide.[2] Det af Engelhardt fra Stenholt anførte fund med guldbrakteater og andre mellem-jernalderssager, vides ikke med sikkerhed at hidrøre fra en stenkistegrav med skelet, af den her omhandlede art.[3] Spørgsmålet om oprindelsen til denne gravskik på dette område lader sig endnu ikke tilfredsstillende besvare; skeletgrave optræder flere steder som temmelig almindelig gravskik lige ved begyndelsen af den romerske jernalder (f. ex. i Østpreussen, ovenfor pag. 140), uden at vi dog endnu ganske kan overskue dette forhold. Jeg er her i det nordlige Jylland tilbøielig til at tænke på en sammenhæng mellem disse den tidlige jernalders skeletgrave i stenkister og den vestlige broncealdersgruppes begravelser af ubrændte lig i stenkammere i gravhauger.

En anden gruppe af begravelser fra den ældre jernalder i Danmark udgøres af grave, i hvilke man træffer broncekar af

[1] *Aarbøger*, 1880, p. 164[2].

[2] Om mæander-urnerne i Danmark har ENGELHARDT givet meddelelse i HOSTMANN: *Der Urnenfriedhof zu Darzau*, p. 22 ff. Med hensyn til disse kars tidsstilling er jeg helt enig med det af Hostmann der udtalte.

[3] *Aarbøger*, 1875, p. 90.

Fig. 143. 1/1.

Fig. 145. 1/2.

Fig. 144. 1/2.

Fig. 146. 1/3.

Fig. 147. 1/3.

Fig. 148. 1/3.

romerske og romersk-barbariske former anvendte som gemme for de brændte ben, og hvorved sammenbøiede jernvåben indtager en fremragende plads blandt gravgodset. Sådanne grave kendes især fra Jylland og Fyen; de synes i det hele ikke at høre til den ældste romerske periode, idet de italisk-romerske former er de sjeldnere.[1] Denne slags grave må dog vel ikke for skarpt adskilles fra urnegravene med sammenbøiede jernvåben; de synes snarest at være en udmærket form for mandsgrave, idet et kostbart udenlandsk metalkar er anvendt som gemme for de brændte ben istedetfor et hjemligt lerkar. Disse grave findes såvel på flad mark som i gravhauger. Lignende våbengrave med broncekar kendes også fra Tyskland.[2]

De rigeste og mest fremtrædende fund fra den romerske ældre jernalder i Danmark haves fra skeletgrave i grusbanker og naturlige forhøininger, hvilke især forekommer i talrig mængde i det syd-østlige Sjælland[3] De ældre af disse grave synes at være enkelte lig, gravede tildels temmelig dybt ned i en banke, med en opkastet gravhaug ovenover; noget senere synes store fællesgravpladser at være, i almindelighed uden synlig betegnelse over jorden; ligene er her nedlagte i større eller mindre dybde; de riges grave, med prægtigt udstyr af gravgods, er anlagte dybest. Ligene er nedlagte uden kister, ofte omgivne af stene eller med et stendække noget ovenover i jorden. De rige hviler med hovedet i syd og sydvest, i udstrakt stilling; de fattige har hovedet mod nordost og ligger undertiden stærkt bøiede. De rigere

[1] Som exempler kunde nævnes: Kbhvns. mus. no. 4091 fra Sæbyhøi, Hjørring a. (*Annaler for nord. Oldkyndighed*, 1860, p. 49 f.); no. C. 95—97 og 236—42 fra Nørrevissing, Skanderborg a.; no. C. 1479—1496 fra Ellerup, Svendborg a.; her kunde og nævnes et fund i Odense museum fra Veirupgård, der dog ikke er våbenfund; mellem sagerne i dette fund er nogle eiendommelige figurer af fugle og en ko af bronce (*Aarbøger*, 1868, p. 342).

[2] Se under »henvisninger«.

[3] Denne fundgruppe er særlig belyst af ENGELHARDT i flere afhandlinger, især i: *Valløbyfundet* (i *Aarbøger*, 1873); *Klassisk Industri og Kulturs Betydning for Norden i Oldtiden* (*ibid.*, 1875); *Skeletgrave paa Sjælland og i det østlige Danmark* (*ibid.* 1877).

er nedlagte fuldt beklædte, ofte med prægtige smykker etc.; ved dem findes enkelte redskaber, men især talrige kar, romerske og halvromerske broncekar, glaskar og træspand, samt andre sager; romerske mynter findes også af og til. I de fattiges grave findes kun en fingerring, en kniv og små lerurner, ofte slet intet. Våben findes ikke i disse grave, og de medgivne genstande viser ikke spor af forsætlig ødelæggelse. Det er rigdommen på fremmede, om den romerske kultur vidnende, tildels pragtfulde industri-genstande, som især udmærker disse grave; her forekommer såvel de ældre italisk-romerske som de yngre provindsiel-romerske former, oftest ved siden af hinanden, så at graven ei efter dem kan bestemmes mere nøiagtig i kronologisk henseende. Hele denne gravskik optræder her med sine fremmede eiendommeligheder og med gravenes udstyr af fremmede sager, i stærk modsætning til de hjemlige urnegrave med ligbrand: det er en udenfra indført skik, som her optræder, navnlig i det sydøstlige Sjælland, så også på Fyen og de andre øer, i Jylland kun sporadisk og enkeltvis. I et enkelt tilfælde har man i et par gravhauger i det sydøstlige Sjælland fundet sager af samme art som skeletgravenes i forbindelse med ligbrand, vel et vidnesbyrd om sammenstød mellem disse fremmede påvirkninger og de forhåndenværende hjemlige gravskikke.[1] Disse samme slags grave genfindes også syd for Østersøen, i kystegnene ligeoverfor Sjælland, og kan derfra følges især i sydøstlig retning nedover til indenfor Romerrigets grændser.[2] I det østlige Danmark optræder denne

[1] I Bagheiene ved Himlingøie, Kbhvns. mus. no. C. 1997—2016 (*Aarbøger*, 1877, p. 390 ff.).

[2] Talrige og rige fund af denne art er ovenfor berørte, især fra Meklenburg, Pommern og Thüringen-Sachsen; se »henvisninger«; i flere tyske samlinger syd og øst for Berlin findes enkeltvis oldsager, karakteriserende for denne gruppe og dens tid, tildels fra gravfund af anden art eller fra fund, hvis omstændigheder ei nærmere kendes; smlgn. et fund fra Schroda i Posen, pag. 96. Fra sydøstligere egne nævner jeg lignende skeletgrave ved Horodnicy i Galizien (Kopernicki i *Zbiór Wiadomósci do Anthropologii Krajowéj*, Tom. II, Krakau 1878), ved Céke i Ungarn (Kenner: *Fund-Chronik* i *Archiv f. Kunde oesterr. Geschichtsquellen*, XXXIII, p. 104—111) og ved Osztropataka i Ungarn (Henszelmann: i *Mittheilungen d. Central-Commission*, XI, (1866), p. 39—42).

gravgruppe med en sådan styrke, at Engelhardt for at forklare den tror at måtte antage en indvandring til det sydlige Sjælland af et germanisk-gotisk folk, der da og i nogen grad har bredt sig ud over de andre øer, og som her først ret grundlagde jernalderen; denne indvandring sætter han til det 3die århundrede. Jeg kommer nedenfor tilbage til denne hypotese.

De mærkeligste og rigeste fund fra den ældre jernalder er de store mosefund, vel bekendte navnlig ved Engelhardts fortjenstfulde undersøgelser og beskrivelser.[1] Storartede mængder af våben, klæder, redskaber og genstande af enhver art er nedsænkede i søer eller damme, som senere er groede helt igen til moser; i Nydam fandtes sagerne i forbindelse med levninger af både. En mængde våben og andre genstande viser mærker efter kamp, talrige sager er desuden forsætlig ødelagte før nedlæggelsen. Den rigtige forklaring af disse fund og grunden til deres nedlægning er utvivlsomt givet af Worsaae:[2] at religiøse skikke bevirkede, at efter en kamp blev faldne dyr og det vundne bytte nedsænkede i en sø eller i en mose som offer til guderne; et af Beauvois fremdraget sted af Orosius spreder lys over den forsætlige ødelæggelse forinden nedlægningen.[3] Af de 4 store mosefund er de to fra Slesvig, Thorsbjerg og Nydam; af disse er Thorsbjerg det ældste; de to, Vimose og Kragehul, er fra Fyen, og af disse er Kragehul det yngste, tilhørende allerede den begyndende mellemjernalder. Foruden disse 4 store haves også adskillige mindre mosefund; navnlig slutter flere mindre på østkysten af Jylland sig til de store ved sit indhold af tildels forbøiede jernvåben, af rige hestetøis- og bælte-beslag[4] Det må fremhæves, at disse store på våben og krigersk udstyr rige mosefund alle tilhører østkysten af

[1] ENGELHARDT: *Thorsbjerg-Fundet*, 1863; *Nydam Mosefund*, 1865; *Kragehul Mosefund*, 1867; *Vimose-Fundet*, 1869.

[2] Først i WORSAAE: *Om Slesvigs eller Sønderjyllands Oldtidsminder*, p. 55 f.

[3] Anført hos ENGELHARDT: *Kragehul Mosefund*, p. 17 f.

[4] De vigtigste af disse mindre mosefund er omtalte hos ENGELHARDT: *Thorsbjerg-Fundet*, p. 65 f. Eiendommeligt er fundet fra Porskær mose ved Horsens ved sin store rigdom på sværd-dopsko og ved at have leveret enkelte mærkelige stykker, smlgn. BOYE: *Arkæologiske og ethnografiske Meddelelser*, XL.

den jydske halvø og Fyen, og at de i almindelighed er nedlagte i moser, der har stået i forbindelse med eller ligget nær ved havet. Sådanne mosefund kendes ikke fra Nordtyskland; nær overensstemmende i henseende til nedlægningsmåde er nogle fund fra russisk Baltikum, men disse tilhører en senere tid, hvilket også, som i kap. IV vist, gælder det med de nordiske forhen ganske sammenstillede kurlandske fund fra Dobelsberg.

Af markfund og løse fund fra den ældre romerske jernalder er især af vigtighed de fund, der indeholder romerske mynter, statuetter og andre kunstgenstande.[1] Mynterne ere især denarer fra den antoninske epoke; de yngste af den gruppe (denargruppen), som her kommer i betragtning, er prægede henimod 230 e. Kr.; de er især fundne i det sydøstlige Danmark og er indkomne i en senere del af den romerske periode. Af statuetter er de fleste og skønneste fundne på Fyen.[2]

Spørgsmålet bliver nu om disse forskellige fundgruppers indbyrdes forhold, om deres udbredelse i forhold til hverandre, og om de bliver at henføre til forskellige perioder, i det hele taget om udviklingsgangen inden den romerske ældre jernalder i Norden og om dens kultur.

Engelhardt, der mere end nogen anden har leveret værdifulde bidrag til belysningen af den ældre jernalder i Norden, fremhæver stærkt, hvorledes vi må skelne mellem forholdene i de østlige og vestlige dele af vort område, hvorledes de her fremførte vigtigste arter af fund holder sig på væsentlig forskellige områder, gravene med ligbrand især i vest, skeletgravene med rigt udstyr af romersk og halvromersk gravgods især på Sjælland og i det hele i øst. Han opfatter de store mosefund væsentlig som et supplement til skeletgravenes kultur og anser det meste

[1] Om myntfundene se fundlisterne hos Montelius: *Från jernåldern* samt Engelhardt i *Aarbøger*, 1875, p. 17 ff.; om statuetter se Engelhardt: *Romerske Statuetter og andre Kunstgjenstande fra den tidlige nordiske Jernalder* (i *Aarbøger*, 1871).

[2] Om nogle fund, der ere gjorte senere end udgivelsen af Engelhardts ovenciterede afhandling, se Boye i *Arkæologiske og ethnografiske Meddelelser*, XL.

af deres indhold for at have tilhørt denne til Sjælland indvandrede gotiske stamme, der under sin udbredelse mod vest på Fyen og i Jylland stødte på andre stammer, hvem den måtte levere kampe, hvorom netop disse store mosefund gemmer vidnesbyrdene. Han betoner i det hele stærkt samtidigheden mellem disse østlige og vestlige fundgrupper, deres gravskikke og deres oldsager og tror, at den romerske jernalder først ud i det 3die årh. eft. Kr. endelig nåede til at beseire broncealderen i Danmark; — han stiller sig i opposition til forsøget på at konstituere i Danmark et afsnit af den romerske jernalder, ældre end skeletgravene og mosefundene, og til bestræbelsen efter at benytte oldsagformerne og deres typologiske udviklingsforhold som basis for en arkæologisk-kronologisk inddeling. Han fremhæver stærkt, hvorledes forholdene allerede i oldtiden var meget sammensatte, hvorledes forskellige moder og skikke herskede til samme tid på forskellige steder og endog på samme sted i forskellige samfundslag o. s. v.

Engelhardt har fortjenesten af at være den første, som med styrke har fremhævet, hvorledes forholdene allerede i oldtiden visselig var temmelig sammensatte, og som har advaret mod at tillægge formentlige typologiske resultater for stor vægt ved afgørelsen af kronologiske spørgsmål; han har utvivlsomt heri i det væsentlige ret, og jeg har forsåvidt allerede tidligere sluttet mig til ham.[1] Men der bliver herved at skelne mellem arkæologisk og kronologisk alder. Et henblik til nutidens kulturliv vil belyse min mening: medens vi idag i de høiere samfundslag ser den moderneste kultur, med dens moder, snit, smag og kulturformer, kan vi ved siden deraf i lavere samfundslag især blandt, landbefolkningen, ofte finde helt andre moder og former, der afspeiler, hvad der paa et tidligere stadium var den høieste og moderneste kultur: vi ville således til én tid kunne finde i brug to forskellige former af den samme genstand, hvilke former dog alligevel kulturhistorisk, arkæologisk, måtte betegnes som ældre og yngre. Dette exempel viser også, hvorledes det, som kulturhisto-

[1] I en afhandling *Fra Norges ældre jernalder*, i *Aarbøger*, 1880, p. 181.

risk er ældre, oprindelig også er det kronologisk ældre. De sammenlignende studier, der forfølger kulturstrømninger og oldsagformer i deres udbredelse fra land til land og tilbage til deres udspring, spreder lys over de således sammensatte kulturforhold i de forhistoriske tider. Og her tør man på ingen måde underkende de typologiske studiers værd; de knytter sammenhængen mellem formerne, påviser, hvor de har hjemme, hvorledes de udbreder sig, og om de herunder typologisk fjerner sig fra moder-typerne; de veileder ved bedømmelsen af, om der skal antages import af fremmed produkt eller en lokal efterligning af fremmede forbilleder osv. En betragtning af de karakteriserende oldsagformer f. ex. umuliggør en antagelse om, at de nordjydske stenkister med skeletgrave skulde kunne henføres til mellemjernalderen; ved siden af mæander-urner er båndformede fibulaer af form 1 karakteriserende for dem, men disse oldsagtyper kender vi fra Nordtyskland som betegnende for den første tid af den romerske indflydelses periode. De hjemlige lerkar i de nævnte jydske grave kan indrømmes at bevise mindre, men fibulaerne er så identiske med dem fra de sydligere findesteder, så uden spor af lokale eiendommeligheder og omformninger, at de, ialfald for en stor del, må ansees for importgods; men man kan ikke tænke sig, hverken at sådanne små handelsvarer var århundreder underveis fra de sydlige fabriker, eller at de samme stykker gennem århundreder kunde anvendes som brugsgenstande, eller at en mulig lokal industri gennem århundreder vedblev at reproducere i alle detaljer de samme gamle typer, med stor duelighed og teknisk færdighed, alt medens de vekslende moder rundt om mangfoldige gange varierede formen for denne lille brugsgenstand, som var en af de hyppigst anvendte Og de ved typologiske undersøgelser hidtil vundne resultater vilde mere end advaret mod at tillægge et »fund« som de nu sammen liggende stykker fra Skalnas på Amrum (ovenfor pag. 386) nogen afgørende betydning; mellem den båndformede fibula på den ene side, i den oprindelige form, hvori den her er tilstede, knyttet til jernalderens første tid både ved en broncealders-pincet og ved de

andre for de tidlige jernalders-fund karakteristiske sager, og på den anden side den korsformede fibula, endende i dyrehoved, ligger der et så langt tidsrum af kulturhistorisk udvikling, at en arkæolog med egen hånd måtte have fundet disse stykker sammen i en urne, for at man skulde ville anerkende dette for et brugbart fund, hvis betydning man måtte diskutere.

Engelhardt synes at være tilbøielig til ved en undersøgelse om formernes indbyrdes alder at gå ud fra de store samlede fund, f. ex. mosefundene, med deres blanding af forskellige former og til at sætte det vidnesbyrd om samtidighed, som herved vindes, afgørende op imod de slutninger om formernes følgen på hinanden, som andre mener at kunne drage af deres forekomst i en mangfoldighed af enkelte mindre fund. Et stort samlet fund giver os ganske vist det rigeste indblik i en given tids hele kulturliv i al dets mangfoldighed; men på ethvert tidspunkt vil der være enkelte former, der holder på at blive forældede og gå ud af brug, andre, som netop er i høieste mode, og atter andre, som først holder på at dukke op: det store samlede fund viser os nu vistnok, hvorledes disse til en vis grad kan være samtidige, men det lader os ikke klart erkende, hvorledes de følger på hinanden, ikke overskue, hvorledes udviklingen går for sig. Ved undersøgelser om formernes kronologi må man gå ud fra de mange små gravfund og studere, hvorledes typerne i disse afløser hinanden, idet man ved sammenligninger skuer sig vidt om til alle sider, til omliggende gebeter, især i den retning, hvorfra kulturpåvirkningerne kan mærkes at være komne. De sikreste holdepunkter for studiet af udviklingen inden perioden vil vindes på sammenhængende udstrakte gravpladser, hvor man ved planmæssige undersøgelser kan konstatere, hvorledes gravenes og gravgodsets karakter skifter fra gravpladsens ene, ældre, yderkant til den anden, yngre. Bestræbelsen ved studiet af den romerske ældre jernalder i Norden må gå ud på at udskille de ældre og yngre lag i de arkæologiske afleiringer af materiale, som er os levnet på de forskellige dele af vort område; først når man kan skelne dem fra hinanden, vil man også kunne have den rette

kulturhistoriske forståelse af, hvorledes de blander sig og går over i hinanden, både geografisk og kronologisk, hvorledes de i sin oprindelse kan være ældre og yngre og dog tildels samtidige på forskellige områder.

Jeg vil nu forsøge at kaste et blik tilbage over det her omtalte materiale fra den romerske ældre jernalder og redegøre for, hvorledes jeg ved sammenligning med forholdene på det nordtyske område, hvorfra udviklingerne er komne, opfatter hovedtrækkene i den romerske jernalders udvikling i Danmark. Til Nordtysklands urnemarker med de ældste spor af romersk kulturindflydelse, især de ældste fibula-former, svarer i Danmark urnegrave (og brandpletter) med lignende indhold og anordning, dog sjeldnere, som det synes, samlede til så store gravpladser. Det er det samme kulturlag, som i øst på Bornholm fremtræder så udpræget i de der i denne tid eneherskende brandplet-graves anden afdeling. I Danmark synes udbredelsen at være foregået væsentlig opad den jydske halvø, samt over til Fyen og tildels over til Sjælland, som dog kun synes svagere berørt. Disse gravfund er i almindelighed ikke rigt udstyrede med gravgods. Adskillige i denne ældre romerske epoke indkomne broncekar er, i overensstemmelse med broncealders-skikke, der og gjorde sig gældende i den ved Tène-indflydelser farvede overgangsperiode, nedsatte i moser eller på marken, oftere ind i fylden af gravhauger. I Nordtyskland bestemte vi disse romerske formers fremtrængen til det første århundrede eft. Kr. og regnede den romerske jernalder på urnemarkerne omtrent fra midten af dette årh.; i Danmark vil vel tidsgrændsen falde lidt længere ned; men også her vil vel de romerske former have vundet herredømme i urnegravene ved århundredets slutning. At tænke sig, at den romerske jernalder først i det 3die årh. fuldstændig skulde have fortrængt broncealderen i Danmark går visselig ikke an; jeg henviser til det ovenfor anførte om urimeligheden af at antage, at små industri-genstande og fibulaer var århundreder underveis, før de nåede frem hid, hvor de blev tagne i brug. De ikke få fund af Tène-sager, som ovenfor er omtalte, vidner om, at jernalderens

første begyndelse her falder temmelig tidlig; men heller ikke om disse synes Engelhardt tilbøielig til at indrømme mere, end at de falde forud for det 3die årh.[1] Worsaae synes dog i sin nyeste bog at være omtrent af samme mening som det her af mig fremførte med hensyn til tiden for jernalderens begyndelse i Danmark.[2]

Lokalt eiendommelige gravskikke findes dog også hist og her allerede i denne ældre romerske epoke. I det nordlige Jylland synes broncealderens yngste skeletbegravelser at have fremkaldt en skik at begrave ligene ubrændte i store stenkister også i den ældre romerske epoke; forøvrigt findes også ellers hist og her skeletgrave fra den begyndende jernalder, således enkeltvis på Bornholm og på Fyen (pag. 387); fra Østpreussen har vi ovenfor (pag. 140) omtalt sådanne som den almindelige gravskik i perioden B (den ældste romerske); i næste kapitel vil sådanne grave omtales fra Gotland.

Efterhånden forandres på disse urnegravpladser gravgodsets karakter; udstyret bliver rigere, og nye former optræder, først de provindsiel-romerske og senere også de rent germaniske udviklinger af disse. Også i Norden har disse gravskikke holdt sig langt nedover i tiden, helt henimod mellem-jernalderen; ligesom vi i grave ved Elbmundingen og i Holstein kunde udskille en egen »saxisk« gruppe af urnemarker, med eiendommelige bukkelurner og de foran i dyrehoved endende korsformede fibulaer, således kender vi også spredte fund af urnegrave med sådanne oldsagformer op over den jydske halvø. Skarpe grændser lader sig ingensteds opstille inden den periode, som urnegravene omfatter; den ældste epoke fremtræder også endnu kun lidet udpræget i fundene, da kun så lidet af vort materiale er vundet ved systematiske udgravninger; det meste er tilfældig gjorte fund, hvor de enkelte graves indhold ofte ikke tilbørlig er holdt ud fra hverandre. Så har naturligvis også den ældste epoke ikke været så langvarig i Danmark som i Nordtyskland; da den romerske kultur

[1] Det citerede referat i *Berlingske Tidende* 1879, no. 276.
[2] Worsaae: *Nordens Forhistorie*, Kjøbenhavn 1881.

og handelen med romerske industri-produkter først havde erobret Danmark, kom de vekslende moder senere til også her at gøre sig gældende temmelig hurtigt For denne ældste epoke af den romerske jernalder haves som anført de fleste tilknytninger i vest, ved Rhinen; herfra synes indvirkningerne at være udgåede såvel ud over Nordtyskland som opover til den jydske halvø og det øvrige Danmark.

Adskillig senere end den strømning, som fra vest af udbreder den første romerske epoke, med dens fibula-former o. s. v, er den østlige strømning, som navnlig på Sjælland har efterladt så storartede levninger, i talrige skelet-grave, ofte med rigt udstyr af pragtfulde kar og kostbarheder. Alt er her ganske forskelligt fra, hvad vi finder indenfor hin først omtalte gruppe af grave; ligene er her ubrændte, gravgodset viser ikke spor af forsætlig ødelæggelse, og våben mangler ganske. Fra syd-østlige udgangspunkter synes denne strømning at være nået frem til Østersøen, især til Pommern og Meklenburg, og er herfra kommen over især til det sydøstlige Sjælland; det synes at være ad de samme veie, at denar-strømmen og runerne er nåede frem til Norden. Mellem de romerske kar, som findes i disse grave, forekommer både de ældre, italisk-romerske, former og de yngre provinsielle; det vil være forståeligt, at pragt-kar kan holde sig i brug gennem længere tider, og at de samme fabriker længere reproducerer de samme former af sådanne; de fibulaer, som findes i disse grave, er gennemgående yngre former: sådanne små brugs-genstande bliver snart ubrugelige og skifter form med de vekslende moder. At man ei her kan hævde fuld samtidighed mellem vestlige og østlige former, fremgår bl. a. tilfulde deraf, at disse yngre tildels er hyppige på de samme gebeter, hvor fundene noksom vidner om, at de vestlige er de ældre; f. ex. på gravpladserne i Østpreussen og på Bornholm.

Fra Sjælland har disse skikke også bredt sig ud over de andre øer og tildels også nået over til Jylland. Enkelte fund vidner om blanding mellem den ældre vestlige skik med ligbrand og denne nye: i en grusbanke ved Kulsbjerg ved

Odense har man således fundet skeletgrave, men med bl. a. sammenbøiede jernvåben.[1] Ingensteds udenfor Sjælland synes dog den nye gravskik helt at fortrænge den ældre, og der er derfor ingen mangel på vidnesbyrd i fundene, om at de to gravskikke har hersket samtidig ved siden af hinanden; begge strækker sig nedover til mellem-jernalderen. Om man må forklare sig denne gravskiks stærke optræden i det sydlige Sjælland i forbindelse med en indvandring, kan vel endnu ei afgøres; man må først vinde mere kendskab til denne oldsaggruppe i dens optræden i Nordtyskland og i dens udbredelse, som det synes, fra sydost fra Romerrigets grændselande. Myntmassen på disse østlige veie vidner om, hvor stærke handelsforbindelserne har været, og alene herigennem kunde vi nok forstå stærke kulturpåvirkninger. Det synes dog ikke urimeligt, at også folke-overflytninger kan have fundet sted til Sjælland i sammenhæng med disse handelsforbindelser. — Jeg er helt enig med Engelhardt i, at vi i denne gravgruppe synes at have en østlig strømning og østlige udviklinger, der er ældre end de især ved Rhinen senere optrædende germaniske rækkegrave, der dog viser os tildels parallele udviklinger. Disse påvirkninger kan antages at have begyndt at gøre sig gældende på Sjælland mod slutningen af det 3die årh.

Hvorledes var nu forholdene her på Sjælland tidligere? Engelhardt mener, at denne strømning her stødte på en endnu herskende broncealder, og at det først var på denne tid, at jernalderen grundlagdes på Sjælland. Jeg har ovenfor (pag. 387) omtalt, hvorledes denne ø hidtil kun har leveret forbausende få fund af brændte begravelser fra den ældre jernalder, så at det ganske vist er så, at vi væsentlig mangler materiale fra en her forud for skeletgravene liggende epoke af den romerske jernalder. Dette punkt må visselig erkendes at være et af de dunkleste i Nordens forhistorie. Der haves vistnok som anført endel fund med ligbrand, både med Tène-sager og med tidlige romerske, men mangelen er dog så stor, at den omstændighed, at den nye skelet-

[1] *Aarbøger*, 1868, p. 130 f., ENGELHARDT: *Kragehul Mosefund*, p. 13.

gravskik her trængte tidligere og fuldstændigere igennem end andensteds, ikke på nogen måde strækker til for at forklare den. At broncealderen her i det væsentlige skulde have vedvaret helt ned i 3die årh. efter Kr., — århundreder efter at jernalderen blomstrede i alle lande rundt om, forekommer aldeles utænkeligt;[1] hvilke er de broncealders-grave, som skulde kunne tænkes at hidrøre fra en så sen tid? Vi må nok indtil videre blive stående foran dette gådefulde tomme rum, der minder om den almindelige fattigdom på grave i den senere mellem-jernalder og yngre jernalder hele Danmark over; det udfyldes i nogen liden grad ved de få grave med ligbrand, som haves, og måske tillige ved nogle fund af tidlige romerske kar, der efter broncealders skik er indsatte i haugers jorddække, uden medfølgende begravelse (pag. 381 ovenfor) Det må også tilføies, at den ældre romerske epoke med ligbrand kan være begyndt lidt senere på Sjælland end længere vest og øst; fra Nordtyskland omtaltes et lignende forhold, idet det så ud, som om den førromerske (Tène-)jernalder tidligere udbredte sig i vest i Elb-dalen og i øst ved Oders og Weichsels nedre løb (og derfra over til Bornholm) end ud over det i midten liggende Meklenburg (pag. 297).

De kronologiske grændser for den romerske ældre jernalder i Danmark er antydede i det foregående. Udbredelsen fra vest af den ældre epoke med ligbrand blev sat til anden halvdel af det første årh. e. Kr., den yngre østlige gruppes indtrængen på Sjælland til slutningen af 3die årh.; noget tidligere fortrænges vel også i de brændte grave de ældre former af de yngre, skønt der her naturligvis ei kan drages bestemte grændser. Grændsen nedad mod mellem-jernalderen falder vel ned i 6te årh.

[1] Jeg skal ikke imødegå en udtalelse i *Aarbøger*, 1877, pag. 394, note 2, om at man, »ved at overskue efterladenskaberne fra den ældste jernperiode på Bornholm, vil kunne forstå, at et broncealdersfolk (på Sjælland) i længere tid boede i nærheden uden at føle sig fristet til at komme i besiddelse af dem eller, om de var i brug, nedlægge dem i gravene«; den kan ikke være vel overveiet og er i ethvert fald lige det modsatte af arkæologisk.

Det står endnu tilbage noget nærmere at omtale de store mosefund. Med hensyn til deres indbyrdes tidsforhold kan der vel ei være tvivl om, at Engelhardt har truffet det rette; når andre har ment, at de i det væsentlige skulde være samtidige, da er denne anskuelse ikke forsøgt nærmere begrundet og vil vel heller ikke kunne begrundes. I det ældste, Thorsbjerg, findes endnu nogle båndformede fibulaer mellem de yngre former, sagerne har i det hele en vis oprindelig karakter; de fundne mynter går ned til 194 eft. Kr.; dette funds nedlægnings-tid falder vel ud i 3die årh. Nydam har straks en yngre karakter; den karakteristiske fibula er her en af den romerske korsformede udviklet typ;[1] spydene viser lange slanke former, betydelig mere udviklede og elegante end de i de ældre gravfund optrædende; en urne (Engelhardts beskrivelse pl. XIV, fig. 22) stemmer med bukkelurnerne af den »saxiske« typ ved Elb-mundingen, sammen med hvilke den af Nydam fibulaen udviklede nordiske korsfibula, endende i dyrehoved, stadig findes; her i Nydam begynder også enderne af skedebeslag m. m. at gives udseende af dyrehoveder; myntrækken går her ned til 217 eft. Kr.; fundet kan dog vel ei være ældre end begyndelsen af 4de årh. Vimose har en endnu yngre karakter; vi kan her neppe være længere tilbage i tiden end ved år 400; Kragehul står endelig helt på overgangen til mellem-jernalderen og liggèr vel snarere efter end før år 500.

Engelhardt har som anført ment at kunne sætte de store mosefund i særlig nær forbindelse med skeletgravene i det østlige Danmark, og hævdet, at de skrev sig fra den til Sjælland indvandrede stammes tilbageslåede forsøg på at udbrede sig mod vest. Denne teori synes mig temmelig tvivlsom; der findes visselig mange overensstemmelser mellem sager i skeletgravene og i mosefundene; men forholdet var jo i den tid, da de romerske indflydelser beherskede kulturudviklingen, også i Nord-Europa i det hele så, at de samme former nåede hen overalt, og ved siden af lokale eiendommeligheder sporer man overalt de samme

[1] Om Nydam-typen har jeg meddelt nogle bemærkninger i *Aarbøger*, 1880, p. 128 ff.

faser i udviklingen. Der er dog også fremtrædende forskelligheder; for blot at nævne et exempel: Nydam-fibulaen er fremmed for skeletgravene i øst. På den anden side genfinder vi flere af de for mosefundene mest eiendommelige sager i det vestlige Danmark i grave med brændte lig;[1] flere af de mindre mosefund synes her at være af de ældste; det store tidsrum, hvorover mosefundene strækker sig, taler også mod at henføre dem til en enkelt indvandret stammes udvidelsesforsøg. Endnu kan vi visselig ikke sprede nærmere lys over de kampe, hvorom mosefundene vidner; vi kan neppe heller afgøre, om vi i dem har efterladenskaber kun af en enkelt eller af flere kæmpende stammer. Med hensyn til forholdet mellem de store mosefund med deres kultur og den kultur, som vi kender af de sparsomme levninger navnlig i brandgravene i det vestlige Danmark, da er jeg tilbøielig til ikke at se disse i modsætnings-forhold til hinanden; snarere omvendt; jeg tror ikke, at vi i mosefundene har en netop indvandrende kultur, men at de snarere viser os, hvor rig den på fremmed import og fremmede indvirkninger levende hjemlige kultur i virkeligheden var; i disse store depotfund har vi bevaret en mangfoldighed af genstande af forskellige arter, som aldrig blev nedlagte i gravene, hvis udstyr gennemgående indskrænker sig til bestemte sæt af genstande, henhørende især til det personlige udstyr. De rige kulturbilleder, som disse store fund opruller for os, viser os ikke, tror jeg, begyndelsen af en ny kulturepoke, der indledes ved en indvandring af et nyt folk; de viser os snarere, til hvilken høide den hjemlige ældre jernalders kultur var nået op ved de stadige forbindelser med fremmede kulturkilder. Jeg støtter denne opfatning navnlig på sammenligningen med hele det i de nordeuropæiske gravfund levnede materiale, i hvilket adskillige af de for mosefundene mest betegnende sager genfindes, i former, der har en noget ældre karakter.

[1] F ex. næseskærmen pl. XXXI, fig. 9 i fundet ved Skærsbjerg i Slesvig, gennembrudte rem- og bæltebeslag (især som de i Trinnemose) i tidlige fund fra Veile-egnen (Kbhvns. mus. no. 19,066) og fra Broholm (Sehested: *Oldsager fra Broholm*, pl. XXXVI, sammen med bidselkæde af bronce).

På intet punkt i Nordens forhistorie får vi et så dybt indblik i hele den herskende kultur, som her, hvor de store mosefund har bevaret os et så rigt og alsidigt materiale. Der vilde her være anledning til at fremføre nogle betragtninger over den nordiske ældre jernalders kultur i det hele, seet i dens eiendommeligheder og i dens forhold til de fremmede kilder, hvoraf den er flydt; et forsøg på en indgående undersøgelse af dette punkt kan dog ikke meddeles her, da der i en sådan måtte inddrages et stort materiale fra Romerrigets grændselande, gebeter, som ligger udenfor det område, hvorpå denne bog bevæger sig. Nogle mere almindelige bemærkninger skal dog ikke tilbageholdes. Der har i det foregående været megen tale om, hvorledes der mellem de romerske elementer i Nord-Europas kultur i den ældre jernalder kan skelnes mellem det italisk-romerske og det provindsielt-romerske; det sidste spiller her overalt, som naturligt er, den største rolle. Jeg har forhen (pag. 256) havt anledning til at berøre, hvorledes den romerske provindsial-kultur, ved rigets nordlige grændser, frembyder mange eiendommeligheder og forskelligheder fra det egentlig romerske, og hvorledes denne afart af romersk kultur er opstået ved en assimilation af romerske og barbariske elementer, ved at romersk indflydelse har farvet og omformet, hvad den forefandt i de erobrede lande. Arkæologien lærer os, at Romerne ved sin fremtrængen ved Rhinen og nord for Alperne stødte på en høit udviklet jernkultur hos de herboende keltiske folk, en kultur, som vel og i det hele de her nu fremtrængende germaniske stammer havde tilegnet sig. Det er især fra denne Tène-kultur, at mange elementer er indgåede i det provindsiel-romerske; hvorledes f. ex. de ældste romerske provindsial-fibulaer stammer fra Tène-typen, er ovenfor flere gange berørt. I den kultur, som således fra de romerske grændselande breder sig ud over Nord-Europa, kan der udskilles mange keltiske elementer; disse er selvfølgelig især fremtrædende i dens ældste fase; hvorledes dette ligger klart i dagen i perioden B, den ældste romerske af den ældre jernalder i Østpreussen, er omtalt pag. 144. Også i den nordiske ældre jernalder, f. ex. i de store mosefund, støder vi på

meget, som minder om Tène-gruppen; formgivning og teknik minder ofte om dens frembringelser; de for mosefundene så betegnende bidselkæder af bronce, med egenødformede mellemled, stemmer på det nærmeste overens med ovenfor ofte omtalte Tènekæder (pl. XXIII, fig. 11) o. s. v. Det er således ikke noget oprindelig homogent kulturstof, som den romerske ældre jernalder i Nord-Europa frembyder for os; stoffet er flydt sammen af forskellige kilder, men sammenarbeidet til en enhed og behersket af den romerske indflydelse: kulturen afspeiler for os, i sin rigdom på former og i al sin under den ydre enhed spillende brogede mangfoldighed hele det historiske liv nord for Alperne i den tid, hvilken den tilhører: de keltiske stammers omflytninger og deres brydninger med de fremtrængende Germaner og så Romernes kampe paa disse kanter og deres seier, en seier, der blev størst i åndelig og kulturhistorisk henseende, idet den forsåvidt strakte sig langt ud over de grændser, som blev Romerrigets politiske. En udskillen af de forskellige elementer og en detaljeret påvisning af, hvorfra de forskellige eiendommeligheder, som møder os i denne rige kultur, er flydte, lader sig imidlertid endnu ikke på langt nær foretage. Jeg hidsætter nogle bemærkninger om de forskellige sværdtyper

Fig. 149—151 viser repræsentanter for de mest fremtrædende af de inden den nordiske ældre jernalder forekommende sværdtyper; alle de tre afbildede exemplarer hidrører fra Vimose-fundet.[1] En udtømmende behandling af den ældre jernalders sværdformer lader sig ikke give, sålænge de virkelig romerske sværdformer er så lidet kendte i deres eiendommeligheder, oprindelse og udvikling; nogle spredte træk frembyder sig dog til sammenligninger inden det arkæologiske materiale, og der er al anledning til at gøre opmærksom på dem. I fig. 149 har vi den inden Nord-Europas ældre jernalder almindelige sværdform, det lange smale tveeggede og spidse, her i et særdeles smukt arbeidet facetteret exemplar. Denne klinge røber det nærmeste slægtskab med Tène-

[1] Fig. 149—150 bevares i museet i København; fig. 151 er tegnet efter et i Odense museum bevaret exemplar, hvoraf faksimile i Kbhvns. mus.

sværdet; det er den samme lange lige klinge; den skarpe spids er vel her en romersk detalj Vi ved, at den keltiske *spatha* (vel = Tène-sværdet) blev optaget af de romerske legioner; i fig. 149 har vi vel formen i dens romerske form, således som den i den romerske jernalder også blev udbredt i Nord-Europa. Flere fra gamle jydske og fyenske gravfund stammende sammenbøiede sværdklinger synes at være af betydelig ældre typus end det her afbildede og at stå Tène-formen meget nær.[1] I tyske fund kender jeg Tène-sværd, der står på overgangen til den nord-europæiske ældre jernalders form; ovenfor er af sådanne nævnt et stykke fra Bøhmen, der har rund dopsko (pag. 41), og et fra Vestpreussen, hvis håndtagsform har været som de nordiske (pag. 125). Det på klingen i fig. 149 anbragte håndtag er bestemt forskelligt fra Tène-sværdets, der havde en indskæring forneden, mindende om broncealders-sværdenes; på fig. 123—24 sees de karakteristiske beslag for håndtagets nederkant, der vidner herom. Håndtag som på vor figur sees stadig på de lange sværd, der er afbildede på de romerske militære ligstene, især ved Rhinen; lignende håndtag, af træ og ben, er her og bevarede i flere fund. En sammenligning med sværdhåndtagene i Hallstatt-fundet viser, at også denne håndtagsform, med store runde og halvrunde knapper, oprindelig er keltisk. — Af dette den ældre jernalders sværd udvikles, vel ved Rhinen, folkevandringstidens *spatha*, der i Nordens yngre jernalder møder os som vore store tveeggede vikingesværd.

Fig. 150 er et enegget sværd, af en typ, som ovenfor oftere har været omtalt. Her i det sene Vimose-fund er formen noget varieret fra den ældre typus, som sees i fig. 119; dette stykke er også rigt ornamenteret på klingen, med fordybede linier. Typen er den ældste på Bornholm optrædende sværdtyp, hyppig i de ældre af brandpletternes anden afdeling, enkeltvis dukkende op allerede i røsetiden; den var sandsynligvis tilstede også under den periode, som omfattes af den ældste, førromerske brandpletgruppe, i hvilken tid våben dog ikke nedlagdes i gravene. For-

[1] Som et exempel citerer jeg det hos ENGELHARDT: *Kragehul Mosefund*. p. 13 afbildede sværd fra Kulsbjerg banke i Fyen.

Fig. 150. 1/4.

Fig. 149. 1/5.

Fig. 151. 1/4.

men er i sin oprindelse bestemt førromersk, og jeg anser den for at stamme fra den pl. I, fig. 5 afbildede Hallstattske sværdform eller hugkniv.[1] I Norden lever den længe ned gennem tiderne og undergår flere omformninger; pag. 143 er omtalt en østpreussisk udvikling af den; det eneggede sværd i de Bornholmske skeletgrave er ligeledes en omformning af den

Formen fig. 151 anser jeg for at stamme fra det romerske legionærsværd *(gladius)*; dens eiendommeligheder er den brede korte klinge samt især den tvert og skarpt tilskårne spids; til denne typ hører også det fig. 131 afbildede stykke fra Brokær-fundet, hvilket også har sit nederhjalt bevaret Denne form er ikke hyppig inden de nordiske fund fra ældre jernalder.

Også ved de andre våbenformer er gennemgående overensstemmelser med de keltiske, førromerske former mærkbare, således f. e. ved spydspidserne med bredt blad og skarp ryg. Den særlig i Nydam-fundet forekommende kastespyd-form, med modhager og tynd lang stilk, hænger vel sammen med det romerske *pilum*. Ved skjoldbulerne indtræder vel den lukkede koniske form også allerede i førromersk tid; — den egentlige Tène-form er jo et bredt bånd, der er hvælvet over hånden, men i Tènefund fra Posen (pag 90) og Vestpreussen (pag. 124) har vi ovenfor truffet den lukkede runde form pl. X, fig. 18.

Ser vi på den ene side i de store mosefund romerske omformninger af keltiske typer og genstande, så har vi på den anden side meget, som viser os, at det ikke går an at betragte mosefunds-kulturen som blot romersk, eller alle dens sager som provindsiel-romerske sager. De barbarisk-germaniske elementer er også meget stærke; vi ser barbarisering og behandling af romerske motiver og også, hvorledes der efterhånden kommer frem mere og mere af selvstændig germanisk oprindelse. I Thorsbjerg-fundet viser f. ex. brystpladerne og skulderstykket af et pantser (?)[2] illustrerende exempler på barbarisk efterligning af

[1] Se under »henvisninger«.

[2] *Thorsbjerg-fundet*, pl. XI, fig. 47 er således bestemt af Otto Benndorf i hans afhandling: *Antike Gesichtshelme u. Sepulcralmasken* (i *Denkschriften d. phil.-hist. Cl. d. Kais. Akad. d. Wissensch.*, XXVIII, 1878, p. 311 [2]).

romerske motiver; navnlig i Vimose og Kragehul ser vi de selvstændige udviklinger spire frem, som i den germaniske mellemjernalder kommer til fuld udvikling.

Sådanne store depotfund fra den romerske jernalder kendes ikke udenfor Norden og selv her på et indskrænket område: østkysten af den jydske halvø og Fyen. I gravfund og andre slags fund kender vi dog også fra Nordtyskland adskillige af de sager, som vi i Norden sågodtsom kun kender fra de store mosefund. Næseskærm-stykker til hestetøi er således ovenfor omtalte og afbildede fra Østpreussen (pag. 144); pl. XXVII, fig. 16 er et lignende stykke fra museet i Wiesbaden, fundet der i egnen; pl. XVI, fig. 11 er et bæltebeslag som de ældre mosefunds, hyppige og i endnu ældre tid på Østpreussens gravpladser i periode B (pag. 141). Rige våbenfund af de samme former som mosefundenes indeholder de pag. 154 f. omtalte østlige grave af germanisk ældre jernalder; disse former kan her tildels forfølges ned i østerrigske og ungarske fund. De samme former træffes også i det vestlige Tyskland, men de enklere gravskikke på urnegravpladserne har her ikke levnet videre materiale af den slags. Bidselkæder af bronce som mosefundenes er fundne i Østpreussen, Posen, Brandenburg (?), Sachsen og ned i Ungarn;[1] en i Ungarn funden skjoldbule er prydet med belæg af figurer og ornamenter af guldblik, der i teknik og stil minder temmelig meget om brystpladerne etc. i Thorsbjerg-fundet; den er dog vel ældre end disse, synes at gå tilbage til keltisk tid, idet der blandt figurerne forekommer den samme vildsvine typ med en kam af børster henad ryggen, som sees på vor figur 133.[2]

De fleste tilknytninger for den høit udviklede kultur i mosefundene synes således at findes mod sydøst, — i samme retning, hvor vi fandt tilknytningerne for skeletgravene med deres østlige, yngre oldsaggruppe. Dette behøver dog ei at bevise, at fun-

[1] HAMPEL: *Catalogue de l'exposition préhistorique à Budapest 1876*, p. 146. fig. 164: se forøvrigt under »henvisninger«.

[2] Afbildet i: *Régiségtani Közlemények. Ismerteti* ERDY JANOS, Pest 1858, 4to, pl. IV.

dene står i særlig nært forhold til skeletgravene og til en i dem hvilende indvandrende gotisk stamme, i den senere del af den romerske jernalder kom alle påvirkninger til Nord-Europa især fra syd-øst, medens egnene ved Rhinen tidligere var udgangspunktet. For de i mosefundene forekommende ældste nordiske runeindskrifter haves også tilknytningerne i øst; de pag. 155 og 188 fra østgermaniske våbenfund omtalte runespyd turde vel være de ældste runeindskrifter, vi har.[1]

For at kunne danne os et fuldstændigt og klart billede af de germaniske folks kulturtilstand i den ældre jernalder måtte vi inden oldsagerne kunne skelne mellem, hvad de selv har arbeidet, og hvad der er importeret, ved handel tilbragt dem udenfra. På dette punkt er studierne imidlertid endnu ikke nået videre langt. I de store nordiske mosefund er visselig den overveiende masse importgods; for våbnenes vedkommende vidner således de talrige klingestempler med latinske bogstaver og latiniserede barbarisk-provindsielle navne noksom derom. Det er dog vel heller ikke tvivlsomt, at Germanerne selv tidlig lærte at udvinde og smede jernet; arkæologiske data, der nærmere spreder lys over omfanget af deres jern-industri, lader sig dog endnu ikke forebringe.[2] Heller ikke kan vi nærmere belyse, i hvilket om-

[1] Jeg kan ikke tilbageholde den bemærkning, at den ældre jernalders kultur i det hele frembyder en parallel for Bugges mening om, at ved runernes afledning af det latinske alfabet har også indflydelser fra nordetruskisk eller keltisk skrift gjort sig gældende.

[2] Spor til udvinding af myrmalm eller *Rasceneisenerz* findes rundt om i de germaniske lande; i almindelighed kan dog disse levninger ei nærmere dateres arkæologisk. Jeg hidsætter endel literatur-henvisninger fra det her behandlede gebet. For Schlesien: *Schlesiens Vorzeit*, 35. Bericht, p. 181, *Zeitschrift für Ethnologie*, III, Verhandl. p. 82; *Bericht über die Section für Anthropologie (der Danziger naturforsch. Gesellschaft)*, p. 48; for Vestpreussen· LISSAUER: *Führer durch die Sammlung*, p. 20, *Schriften d. naturforsch. Gesellsch.* III, 3 p. 11; for Livland: *Archiv für Anthropologie*, X, p. 303; for Pommern: *Baltische Studien*. I, p. 328; for Meklenburg: *Meklenburgische Jahrbücher*, XXV, p. 249; for Hannover: v. ESTORFF: *Heidnische Alterthümer von Uelzen*, p. 36 f., 60. I Danmark har man på Broholm i meget gamle fund truffet større ansamlinger af små rør, der af naturen har været dannede omkring rødder og lign., samlede

fang de selv støbte og forarbeidede sine fibulaer og brugsgenstande af bronce; den mere indgående typologiske behandling af formerne og deres udbredelse vil her sprede lys; jeg tilbagekalder her i erindringen kun det pag. 280 omtalte og afbildede interessante lille fund fra Holstein.[1]

Den nærmere påvisning af, hvorledes i de yngre mosefund de germaniske eiendommeligheder gør sig mere og mere gældende og indleder mellem-jernalderen, ligger her udenfor mit emne.

KAP. XVII. SVERIGE.

I kap. XII har vi seet, hvorledes der også inden Sveriges broncealder forekommer adskillige sager, der vidner om forbindelser med og påvirkninger fra Hallstatt-kulturen og i det hele fra tidlig mellem-europæisk jernalder. Her skal nu først anføres de få mig bekendte svenske fund, hvor jernet viser sig ved siden af gamle broncer.

I en gravhaug i Köpinge s. i Skåne fandtes oveni jorddækket en broncealders urne med brændte ben, hvorimellem en pincet, en syl og to knive af bronce; ved siden lå et ubestemmeligt lidet jernstykke.[2] I en haug i Tosterup s. var på bunden en skeletgrav med broncesværd og flere sager; oveni haugen var en grav med urne, brændte ben og to små stykker jern, af hvilke det ene

rimeligvis for at smeltes; smlgn. SEHESTED: *Oldsager fra Broholm*, p. 268 f. Om ganske lignende jernrør fundne i Meklenburg, se *Frederico-Francisceum*, p. 57, 98, pl. XXXII, fig. 5; smlgn. lignende fra Cheine i Altmark, omtalt i KRUSE: *Deutsche Alterthümer*, III, 1, p. 65. Se også: O. BLOM: *Materialet i den ældre Jernalders Vaaben*, (i *Aarbøger*, 1868).

[1] Ligeoverfor nogle forfatteres teorier om import fra Etrurien til Mellem-Europa af de fleste af de sager, som her er sammenfattede under betegnelsen Tène-gruppen, har det pag. 42 ff. omtalte fund fra Bøhmen været meget illustrerende. Sådanne fund savnes dog endnu for den romerske periodes vedkommende. Nævnes kan her et fund fra Putziger-Wik ved Danzig af 27 kilogr. bronce, af den romerske tids sammensætning; en sådan import af råmateriale til landene ved Østersøen forudsætter naturligvis her en vis metal-industri.

[2] MONTELIUS: *Statens historiska museum*, 1877. p. 20.

ser ud til at kunne være af en liden bæltehage.[1] I en haug ved Glemminge gård, ligeledes i Skåne, fandtes et par broncealders urnegrave og desuden i samme dybde eller dybere nogle ubestemmelige jernstykker.[2] I disse anførte fund ser vi vel de første spor af det nye metal, i den yngste broncealders urnegrave. I et fund fra Øland ligger mellem forskellige fragmenter af jern og bronce, der i det hele har tidligste jernalders karakter, også broncepincetten pl. XXXII, fig. 4, en form, der ellers tilhører broncealderen.[3] Et fund, der mulig kunde anføres som visende den romerske jernalders berørelse med den svindende broncealder, haves fra Hollsta, Stockholms län: i en haug fandtes her brudstykker af et romersk-barbarisk broncekar med brændte ben og derved en i en spiralskive oprullet bronceten.[4] Fra Qvie, Endre s., Gotland, haves et eiendommeligt fund, bestående af et lidet broncesværd og en jernøks; sagerne skal være fundne i en liden stenkiste med brændte ben. Sværdet er især mærkeligt ved metallets kemiske sammensætning, idet det er af zinkbronce, af jernalders-legering. Fundet er temmelig besynderligt; jernøksens form henviser til en temmelig sen tid af jernalderen; som et overgangsfund kan det neppe anføres.[5]

I kap. XII blev pag. 340 f. anført og afbildet endel bronceringe, der synes at stå på grændsen mellem broncealder og jernalder; mellem disse var også flere, der aflægger bestemte vidnesbyrd om indflydelser fra Tène-gruppen. Der haves også ellers inden de svenske fund adskillige sager, der viser, hvorledes Tènegruppen har strakt sine indflydelser også hidop. Fig. 152 er en tilbagebøiet fibula af jern, fundet i en urne med brændte ben, der stod tæt under jordens overflade eller måske i resterne af en

[1] L. c., p. 20 f.
[2] MONTELIUS: *Från jernåldern*, p. 22.
[3] Sthlms mus. inv. no. 1835, 104—110 (af Ekmanns samling).
[4] Ibid. inv. no. 5767; broncekarret er som de norske »østlandske« kedler, spiralskiven som et stort nålehoved af typen pl. X, fig. 12.
[5] MONTELIUS: *Från jernåldern*, p. 22. Kunde man tænke sig, at en mand langt ned i jernalderen tilfældigvis var kommen i besiddelse af en broncealders støbeform for et sværd og så som et experiment havde foretaget en støbning?

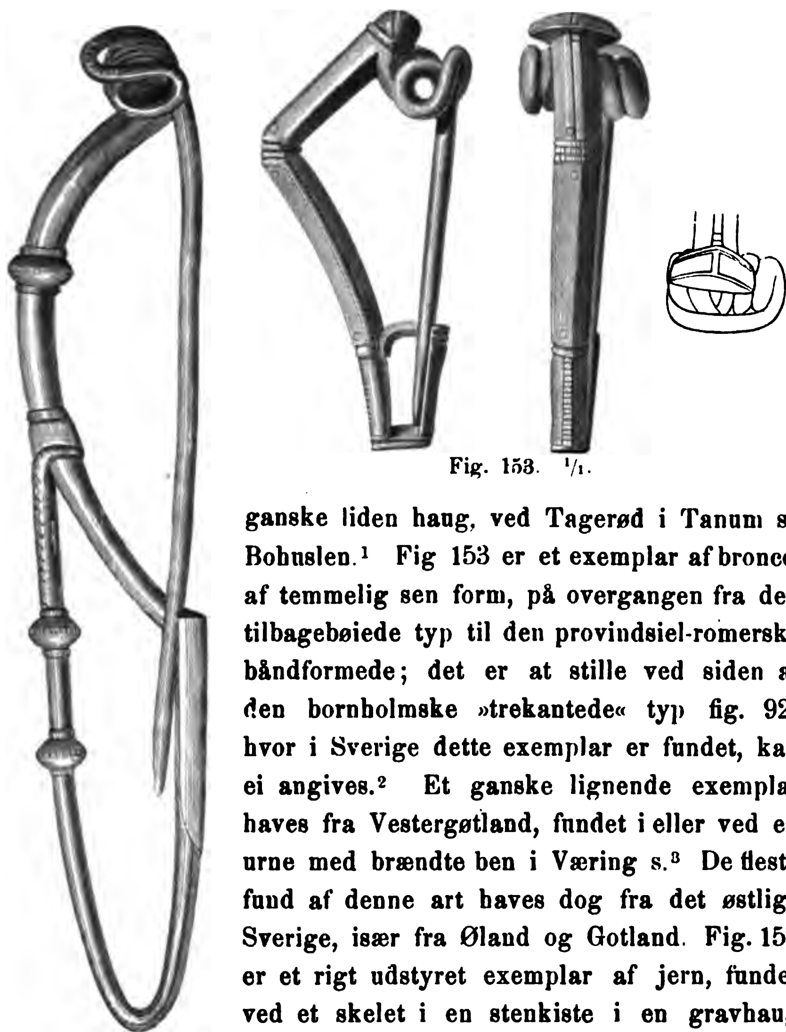

Fig. 153. 1/1.

Fig. 152. 1/1.

ganske liden haug, ved Tagerød i Tanum s, Bohuslen.[1] Fig 153 er et exemplar af bronce, af temmelig sen form, på overgangen fra den tilbagebøiede typ til den provindsiel-romerske båndformede; det er at stille ved siden af den bornholmske »trekantede« typ fig. 92; hvor i Sverige dette exemplar er fundet, kan ei angives.[2] Et ganske lignende exemplar haves fra Vestergøtland, fundet i eller ved en urne med brændte ben i Væring s.[3] De fleste fund af denne art haves dog fra det østlige Sverige, især fra Øland og Gotland. Fig. 154 er et rigt udstyret exemplar af jern, fundet ved et skelet i en stenkiste i en gravhaug ved St. Dalby, Kastløsa s, Øland; i kisten var nok desuden et sværd og en lerurne. I samme sogn er fig. 155 fundet, en for det østlige Sverige eiendommelig varietet; her er det tilbagebøiede parti ført tilbage

[1] MONTELIUS: *Bohuslänske fornsaker*, p. 171 ff.
[2] *Kgl. Vitterhets Historie och Antiqvitets Akademiens Månadsblad*, 1880, no. 98, p. 17.
[3] MONTELIUS: *Från jernåldern*, pl. V, fig. 12.

helt op imod spiralen og omfatter bøilen helt oppe ved denne, så at det tilbagebøiede stykke her ser ud som den egentlige bøile.[1]

Fig. 154. 1/1.

Fig. 155 1/1.

Fig. 156. 1/1.

[1] Fig. 154—155 er hentede fra MONTELIUS: *Svenska fornsaker*, fig. 309—310.

Fig. 156 er et exemplar af jern, med bronceknopper på bøilen, mindende om fig. 86—87 ovenfor fra Bornholm; med et glasbæger, broncebeslag til to drikkehorn, fragment af en med et hagekors prydet lerurne m. m. er denne fibula funden ved et skelet i en af en haug dækket gravkiste i Sjonhems sogn på Gotland;[1] glasbægeret og drikkehorn-beslagene viser, at den tilbagebøiede fibula her går igen mellem de ældste romerske sager. Fig. 157 er en fibula af en varietet, der ganske står på overgangen til at måtte betegnes som romersk båndformet, af »form 1«; nålspiralen bagtil er endnu oprindelig, men foran er den ikke mere tilbagebøiet; det åbne rum ved nåleskeden har fået et tverstykke; det næste skridt er, at det helt lukkes som på de båndformede; dette stykke har også fået kam på bøilen. Fibulaen er fundet med endel perler i Endre s. på Gotland. Fig. 158 er et exemplar af samme typ som det bornholmske, fig. 89, men fuldstændigere end dette, idet spiralen er bevaret; et på bøilen anbragt skjold har ganske erstattet bøilen og har til begge sider fået små fremspring; dette exemplar af en sen udvikling af Tène-typen er også fundet på Gotland.[2] Før jeg omtaler nogle andre gotlandske fund, der står på overgangen til den ældste romerske tid, anfører jeg et mærkeligt stykke, der er fundet i Skåne, og ved hvilket jeg finder Tène-karakter: det er den fig. 159 afb. menneskefigur af bronce. Den er støbt, men hul på bagsiden; den har rimeligvis været anbragt som beslag på noget; hovedet mangler. Dens dragt synes interessant; hvad der taler for henførelsen til Tène-gruppen er stykkets hele karakter, men især den halsring, som figuren bærer, vreden og endende i skåle eller knopper (fig. 159 a), en bestemt Tène-form (torques).

Om der på Gotland, hvorfra de fleste fund med Tène-karakter i Sverige stammer (smlgn. ringene ovenfor pag. 340 f.), vil kunne lade sig udskille nogen hel egen periode af førromersk jernalder, svarende til den ældste periode på Bornholm, lader sig endnu ikke

[1] Montelius: *Statens historiska museum*, 1877, p. 69.

[2] Hildebrand: *Bidrag till spännets historia* (i *Antikvarisk Tidskrift för Sverige*, IV, p. 174, fig. 117.

Fig. 157. 1/1.

Fig. 158. 1/1.

Fig. 159 a. 1/1

Fig. 159 b. 1/2.

Fig. 160. 1/1.

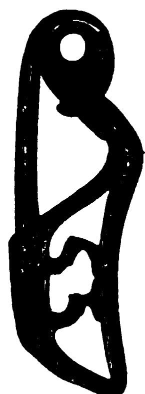

Fig. 161. 1/1.

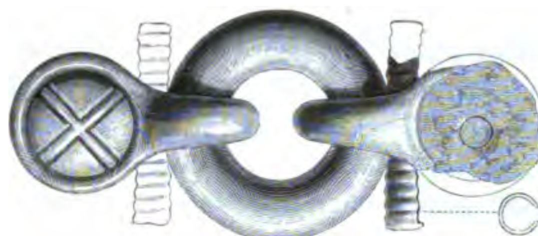

Fig 163. 1/1.

Fig. 164. 1/1.

Fig. 162. 1/1.

Fig. 165. 1/1.

Fig. 166—67. 1/1.

Fig. 169. 1/1.

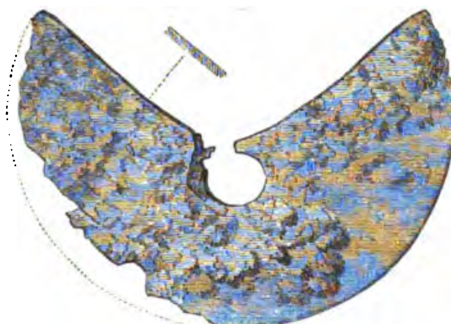

Fig. 168. 1/1.

bestemt afgøre; det synes dog rimeligt, når man ser hen til de talrige på denne ø forekommende vidnesbyrd om Tène-indflydelser, at der også her ligesom på Bornholm må kunne udskilles en sådan periode; at den på Gotland ikke har haft en så lang varighed som på Bornholm, synes forståeligt. Systematiske undersøgelser, der har gjort os bekendt med talrige gravgrupper fra førromersk jernalder, foreligger dog endnu ikke her som hist. I det væsentlige førromersk synes et gravfelt ved Sojvide i Sjonhems sokn at være, der dog ei synes at være systematisk eller fuldstændig undersøgt. Gravene har her dels været skeletgrave i stenkister, dels brændte ben i urner og trækar, af hvilke sidste det kit, hvormed de har været tættede, i almindelighed er bevaret. Mellem de her fundne sager kan nævnes: tilbagebøiede fibulaer af de yngste typer; fig. 160—61 er et par exemplarer herfra; fig. 161 er endnu yngre end fig. 155 ovenfor, idet forstykket her holder på at lukke sig til en hel plade; såvel denne varietet som varieteten fig. 155 ovenfor er her fundet i adskillige exemplarer både i bronce og jern Fig. 162 er en bæltehage af bronce, endende som et dyrehoved, et meget karakteristisk Tène-motiv; to sådanne exemplarer er fundne. Fig. 163—165 er og af bæltebeslag; fig. 163 er en ring, der har forbundet to stykker af bæltet, med beslag for disse stykkers endekanter (smlgn. Montelius, atlas, fig. 300; i teknik og ornamentik har disse stykker ganske Tène-karakter, smlgn. fig. 154 og pl. XV, fig. 13); man kommer til at tænke på de pag. 275 afb. holsteinske bælter; mulig har pladerne her været af læder med metalbeslag, ikke helt af metal som hist. Fig. 164 er af drevet bronceblik, i maner ganske mindende om de pag. 371 fra et dansk mosefund ved (Hunderup) hidrørende sager; en liden fuglefigur af støbt bronce er anbragt på midten. Fig. 165 er af støbt bronce, mindende om nogle i de ældste nordtyske jernalders-fund forekommende beslagstykker (pl. XXVIII, fig. 17), der i sine støbte ornamenter efterligner drevet arbeide. Fig. 166—67 er to små knapper af bronce til at fæste på tøi, af en art som fra Tyskland oftere er omtalt i førromerske fund. En gammel form er ligeledes den halvrunde jernkniv fig. 168, lignende fig. 102

fra de ældste bornholmske brandpletter; af den fandtes her flere exemplarer. Foruden disse førromerske sager haves dog også fra samme gravfelt flere af de ældste romerske former: nogle fibulaer af formerne 1 og 2; fig. 169 er en simpel varietet af form 1, af bronce; videre drikkehorn-beslag, en guldberlok m. m.[1] Om de romerske og førromerske sager er fundne sammen i gravene eller hver for sig, kan jeg ikke angive; det bliver dog rimeligt at bestemme dette gravfelts alder til slutningen af en førromersk epoke af jernalderen, lige henimod den grændse, da de ældste romerske former begynder at vise sig.

Der foreligger endnu ikke fra Sverige på langt nær et så rigt og godt indvundet og oplyst materiale til belysning af den ældre jernalders begyndelse og første udvikling, som vi har det fra Danmark og også fra Norge. Forholdene kan derfor her endnu ikke opfattes i så bestemte træk som i de to andre nordiske lande, men det er dog utvivlsomt, at udviklingen her i det hele har gået gennem de samme faser som hist: ved enden af broncealderen indledes jernalderen af en periode, i hvilken indflydelser fra Tène-gruppen har gjort sig gældende; især i øst, på Øland og Gotland, har disse været betydelige, afsat sig spor på flere broncer, især ringe, der står på overgangen (pag. 341), og fremkaldt en egen førromersk jern-periode, der dog neppe har været så langvarig som på Bornholm. I det øvrige Sverige har Tène-indflydelserne kun efterladt få og spredte spor, især på vestkysten, og neppe fremkaldt nogen mere almindelig brug af det nye metal. Det er først ved de romerske indflydelser, at jernalderen egentlig grundlægges på det svenske fastland, tidligst i det sydlige, først senere i det nordlige.

Flere af de spredte træk, i hvilke vi nu kan opfatte den periode, hvori jernet i Sverige først kommer i almindelig brug, frembyder eiendommeligheder, der fortjener at fremhæves. I det østlige, på Øland og Gotland, synes begravelse af ubrændte lig at have

[1] Smlgn. Montelius: *Svenska fornsaker*, no. 266, 300, 311, 313; Id.: *Statens historiska museum*, 1877, p. 68; Hildebrand: *Bidrag till spännets historia* (i *Antikvarisk Tidskrift för Sverige*, IV, p. 141 f.).

været ikke ualmindelig i slutningen af broncealderen; flere ringe som de på pag. 339 afbildede er her fundne i skeletgrave;[1] denne gravskik strækker sig her også ned i den ældste jernalder. Ovenfor nævntes, hvorledes der på gravfeltet ved Sojvide findes ubrændte grave ved siden af dem med brændte ben; fra den ældre romerske periode synes sådanne grave her at have været særlig hyppige. Det er da det eiendommelige, at man i dem finder forbøiede og forsætlig ødelagte jernvåben; særlig forekommer hyppig eneggede sværd af formen fig. 150 ovenfor, ofte dog af lidt yngre typus. Fig. 170 er et sværd fra en skeletgrav ved Rundsberga på Øland; liget lå i en stenkiste i en røs, sværdet lå ved den ene side, en spydspids ved den anden; desuden fandtes levninger af et skjold, der kunne skønnes at have bedækket liget. Formen fig. 171 er oftere fundet sammenbøiet i skeletgrave; selve dette exemplar er dog fra en grav med ligbrand, på Øland. Fig. 172—74 viser tre spydspidser af de små enkle former, som her er karakteriserende for fundene fra den tidlige jernalder; de afbildede stykker er alle fra Øland og Gotland, såvel fra brand- som fra skeletgrave. Fig. 175 er en jernpincet af form som fig. 99 ovenfor fra den ældste brandplet-tid på Bornholm; dette exemplar er fundet på Øland i en grav med brændte ben under en firkantet stenlægning, sammen med et sammenbøiet enegget sværd og en på samme måde behandlet spydspids.

De anførte fund synes at vise, at brændte og ubrændte begravelser forekommer om hinanden i den begyndende jernalder på Øland og Gotland. Med hensyn til skeletgravene kan sammenlignes pag. 400. På en gravplads i Vestkinde sogn på Gotland har nyere omhyggelige undersøgelser givet interessante oplysninger om gravskikke.[2] I stenrøser fandtes her dels brændte ben i fordybninger, kullag og urner under deres bund, dels og oftest skeletgrave, der især syntes at gemme kvinder; ved på

[1] Smlgn. MONTELIUS: *Minnen från bronsålderns slut i Norden*, p. 11 f. (i *Månadsbladen*, 1880).

[2] NORDIN i *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, III, p. 257 ff.; IV, p. 49 ff.

Fig. 170. 1/4.

Fig. 172. 1/3.

Fig. 173. 1/2.

Fig. 174. 1/4.

Fig. 175. 2/3.

Fig. 171. 1/4.

været ikke ualmindelig i slutningen af broncealderen; flere ringe som de på pag. 339 afbildede er her fundne i skeletgrave;[1] denne gravskik strækker sig her også ned i den ældste jernalder. Ovenfor nævntes, hvorledes der på gravfeltet ved Sojvide findes ubrændte grave ved siden af dem med brændte ben; fra den ældre romerske periode synes sådanne grave her at have været særlig hyppige. Det er da det eiendommelige, at man i dem finder forbøiede og forsætlig ødelagte jernvåben; særlig forekommer hyppig eneggede sværd af formen fig. 150 ovenfor, ofte dog af lidt yngre typus. Fig. 170 er et sværd fra en skeletgrav ved Rundsberga på Øland; liget lå i en stenkiste i en røs, sværdet lå ved den ene side, en spydspids ved den anden; desuden fandtes levninger af et skjold, der kunne skønnes at have bedækket liget. Formen fig. 171 er oftere fundet sammenbøiet i skeletgrave; selve dette exemplar er dog fra en grav med ligbrand, på Øland. Fig. 172—74 viser tre spydspidser af de små enkle former, som her er karakteriserende for fundene fra den tidlige jernalder; de afbildede stykker er alle fra Øland og Gotland, såvel fra brand- som fra skeletgrave. Fig. 175 er en jernpincet af form som fig. 99 ovenfor fra den ældste brandplet-tid på Bornholm; dette exemplar er fundet på Øland i en grav med brændte ben under en firkantet stenlægning, sammen med et sammenbøiet enegget sværd og en på samme måde behandlet spydspids.

De anførte fund synes at vise, at brændte og ubrændte begravelser forekommer om hinanden i den begyndende jernalder på Øland og Gotland. Med hensyn til skeletgravene kan sammenlignes pag. 400. På en gravplads i Vestkinde sogn på Gotland har nyere omhyggelige undersøgelser givet interessante oplysninger om gravskikke.[2] I stenrøser fandtes her dels brændte ben i fordybninger, kullag og urner under deres bund, dels og oftest skeletgrave, der især syntes at gemme kvinder; ved på

[1] Smlgn. Montelius: *Minnen från bronsålderns slut i Norden*, p. 11 f. (i *Månadsbladen*, 1880).

[2] Nordin i *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, III, p. 257 ff.; IV, p. 49 ff.

Fig. 172. 1/3.

Fig. 173. 1/2.

Fig. 174. 1/4.

Fig. 175. 2/3.

Fig. 170. 1/4.

Fig. 171. 1/4.

Fig. 157. 1/1.

Fig. 158. 1/1.

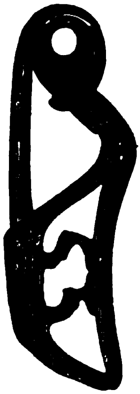
Fig. 159 a. 1/1

Fig. 159 b. 1/2.

Fig. 160. 1/1.

Fig. 161. ¹/₁.

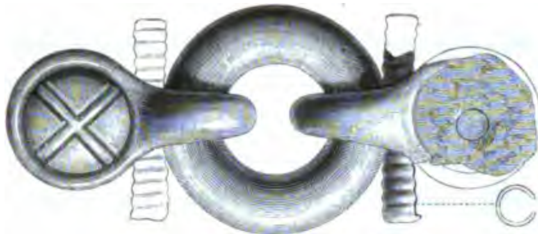

Fig 163. ¹/₁.

Fig. 164. ¹/₁.

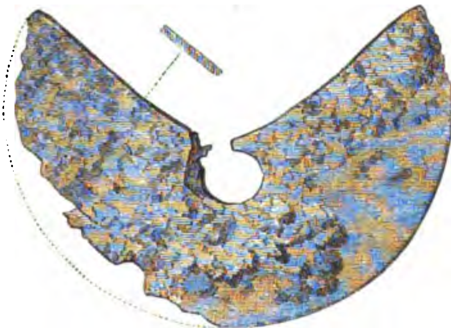

Fig. 162. ¹/₁.

Fig. 165. ¹/₁.

Fig. 166—67. ¹/₁.

Fig. 169. ¹/₁.

Fig. 168. ¹/₁.

Dette fund synes altså at vise, at det er den ældre romerske jernalder, som i Norge støder sammen med og fortrænger broncealderen. Dette vil vel i det væsentlige også være rigtigt; der haves dog fra Norge også endel sager, hvis former tilhører den førromerske jernalder i Norden, former, der f. ex på Bornholm genfindes indenfor de ældste brandpletters gruppe. Fig. 178—185 viser endel førromerske former, der i det hele dog er fundne i

Fig. 176. 1/2.

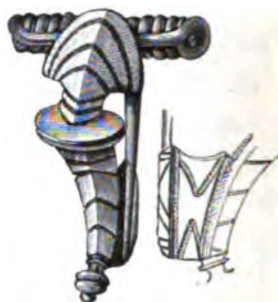

Fig. 178. 1/1.

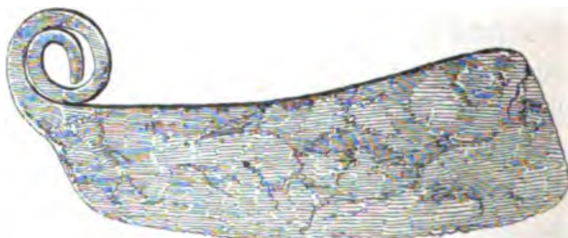

Fig. 177. 1/1.

sådan forbindelse, at de ei godt kan føres videre længere tilbage end den første romerske epoke. Fig. 185 er en urne af grov, løsbrændt masse, svarende omtrent til lerkarskårene i de ældste brandpletter og til massen i broncealderens mindre vel arbeidede urner; sådanne lerkar findes stadig i de ældste norske jernaldersfund og i forbindelse med de ældste gravskikke et godt stykke ned igjennem tiden. Fig. 178, af bronce, og 182, af jern, er fundne i grove urner på en gravplads i Sandehered, Jarlsberg; de øvrige

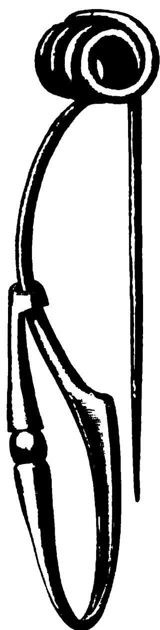

Fig. 178. 1/1.

Fig. 181. 1/1.

Fig. 182. 2/2.

Fig. 179—80. 1/1.

Fig. 183. 1/1.

Fig. 184. 1/2.

Fig. 185. 1/3.

hauger på samme gravplads indeholdt langt yngre grave, daterede f. ex. ved former helt ned til den korsformede fibula med dyrehoved; ja sådanne fandtes endog i samme haug som fig. 178, skønt ved andre begravelser. Disse så gamle stykkers forekomst her midt imellem de andre meget yngre grave er gådefuld; det er omtrent ikke tænkeligt, at så gamle former her kunde været i brug så langt ned i tiden; de grave, hvori disse fandtes, må vel skrive sig fra en noget ældre tid, skønt sådant ei kunde iagttages ved den forøvrigt omhyggeligt foretagne undersøgelse. Fig. 179 —181 hidrører fra nogle lave, vide hauger ved Gibsund, Rygge pgd., i Smålenene; haugerne var eiendommelige ved at dække over så mange begravelser; i en haug var henved 20 grave anbragte, dels i brandplet-lignende huller under haugens bund, dels bisatte i lerurner og trækar. Foruden disse fibulaer, hvoraf som man ser de to fragmentariske har været ganske af den »trekantede« varietet fig. 92, fra Bornholm, fandtes her kun nogle små benkamme, en spydspids og et par sneldehjul; lerkarrene synes dog at vidne om, at de romerske sager ei er langt borte, idet de er af de samme former, som i almindelighed optræder med disse; i nogle mindre nærliggende hauger fandtes også romerske former. Fig. 183, en bæltehage af jern, ganske som fig. 81 ovenfor, stammer muligens, og fig. 184, en krum sigdformet jernkniv, sikkert fra virkelige brandplet-fund, ligeledes i Smålenene; på det sted, hvor fig. 184 fandtes, er undersøgelser bleven foretagne; der fandtes her på en mark omtr. 120 tragtformede huller, 1—2 fod i tvermål og omtrent ligeså dybe, dækkede som oftest med flade stene og fyldte med kul, askeholdig jord og brændte ben, hvorimellem fandtes stykker af lerkar og af kit til trækar; det er at mærke, at urneskår og kit til trækar aldrig fandtes i samme grav; af 61 grave indeholdt 26 stykker af det nævnte tætningsmateriale for trætiner, de 12 stykker af lerurner, altid af den løse grove slags. Karrene kunde i intet tilfælde være nedsatte hele; sammenhørende skår kunde omtrent aldrig findes; — fragmenterne måtte med det øvrige indhold være bårne hen fra ligbålet og styrtede ned i hullet uden nogen orden. Foruden fig. 184 fandtes i disse grave af old-

sager kun fragmenter af et andet lignende stykke og af en skjoldbule. Bæltehagen fig. 183 hidrører fra et ikke nærmere oplyst fund på Østby i Berg pgd.; — her synes der dog ei at være nogen hel samling af grave.[1] Virkelige brandplet-grave er nylig også blevne bekendte fra andre steder, på begge sider af Kristiania-fjorden, men karakteriserende fund haves endnu ei fra dem, og undersøgelser har endnu ei kunnet foretages.

Idet vi endnu foreløbig kan bortse fra disse nylig fundne brandplet-grave, som endnu altså ikke har leveret videre materiale, kan vi karakterisere de ældste norske grave fra jernalderen omtrent på følgende måde De forekommer stadig samlede til større eller mindre gravpladser, af ganske uanselige, flade og lave runde hauger. Disse indeholder altid levninger af brændte lig, brændte ben, samt kul; ofte findes disse levninger samlede i huller, der er gravet ned under jordoverfladen, undertiden dækkede med stene, hvorpå haugen så er opført derover; undertiden findes også sådanne huller, fyldte alene med kul, medens de brændte ben er bisatte på anden måde. Benene er efter ligbranden enten blevne omhyggelig rensede og da indesluttede i et gravkar, der blev hensat på eller under haugens bund, og ved hvilket tildels også flere biurner er hensatte, der nu findes tomme; denne urnegravskik synes at være en arv fra broncealderen; eller også blev benene med kul og aske løst sammensankede på brandstedet og samlede i et hul under haugens grundflade, ofte dog også da indesluttede i et kar, eller spredte i et større eller mindre lag ud over haugens bund; imellem disse med kul blandede levninger af liget findes da og urneskår og andre oldsager spredte. Ofte findes mange begravelser samlede under en haug, lige indtil 20 er iagttagne. Vi kan i disse gravskikke erkende de samme to måder at behandle det brændte ligs levninger på, som vi kender fra hele Nord-Europa fra jernalderens begyndelse: urne-gravskik og brandplet-gravskik; nærmest til den sidste må nemlig også regnes det

[1] Krist. mus. no. 10,320. Om bæltehagen og nogle med den indsendte urneskår hedte det kun, at de var fundne i udkanten af en »knaus« (naturlig bakke eller gravhaug?)

i de norske gravhauger så almindelige forhold, at de brændte ben blandede med kul og gravgods er spredte i et lag på haugens bund istedenfor at samles i et hul.

Gravgodset er ikke rigt; foruden lerkar og trækar findes mindre brugs- og smykke-genstande samt enkelte våben, dog ikke sværd; det gennemgående er, at alle genstande viser sig at have været med på ligbålet. Fig. 186—209 fremstiller en hel del af de for disse ældste jernaldersfund betegnende former. Fig. 186 er et smukt exemplar af den romerske båndformede fibula, form 1; fig. 187 er en ganske simpel og vel senere varietet af samme hovedform; fig. 188—89 er to exemplarer af form 2; fig. 188 er af jern, fig. 189 af bronce, med belæg af presset forgyldt sølvblik på kam, knop og nålehylse, vel en lidt senere varietet; fig. 178 ovenfor må ansees for den ældre form af typen. Fig. 190—193 er yngre romerske fibula-typer; fig. 190 har med sin stærkt forlængede spiral paralleler i Thorsbjerg-fundets yngre fibulaer. fig. 191 er en yngre udvikling af den båndformede, med stærkt forlænget og fremover hængende nåleskede (smlgn. pl. XXIII, fig. 19); fig. 192—193 er varieteter af den bornholmske »hvælvede« typ fig. 118 ovenfor. Fig. 194 er en smuk guldberlok, en form, der tilhører den ældste romerske epoke. Nåle forekommer oftere, af jern med små knopper som hoveder, af bronce med korsformet gennembrudt hoved (fig. 195), af ben, ofte sirligt udskårne (fig. 201 og 203); synåle som fig. 196 er også oftere fundne. Små udskårne benkamme hører til det hyppigste gravgods; de er i almindelighed ganske forbrændte. Jernnøgler af de to former 197 og 198 (smlgn. pl. X fig. 20—21) er også karakteriserende. Sammen med nøglerne må nævnes beslag som fig. 199, der måske er nøgleskilter; beslagsstykker som fig. 200 har nok tjent til skødning af læderremme Krumknive som fig. 204—205 var på Bornholm almindelige især i de ældre brandpletter; i disse norske fund er de almindelige mellem de romerske sager; fig. 202 turde være en noget senere form. I disse norske grave forekommer også af og til våben; som gamle former af sådanne kan nævnes den buttede spydspids fig. 206 og den kræmmerhus-

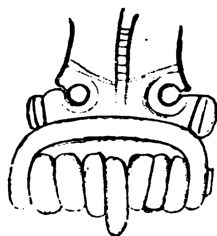

Fig. 187. 1/1.

Fig. 189. 1/1.

Fig. 188. 1/1.

Fig. 186. 1/1.

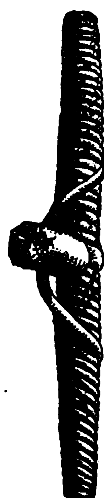

Fig. 191. 1/1

Fig. 194. 1/1.

Fig. 190. 1/1.

Fig 192. 1/1.

Fig. 193. 1/1.

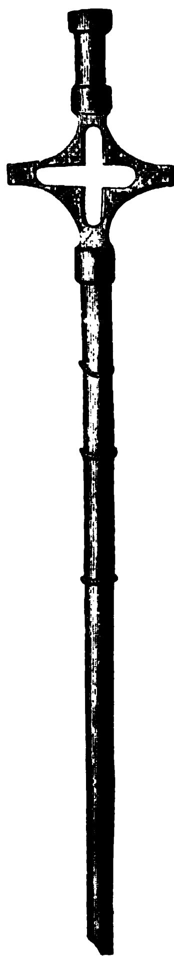

Fig. 195. 1/1.

Fig. 196. 1/1.

Fig. 197. 2/3.

Fig. 198. 1/2.

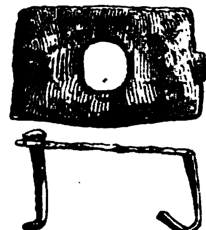

Fig. 199. 2/3.

Fig. 201. 1/1.

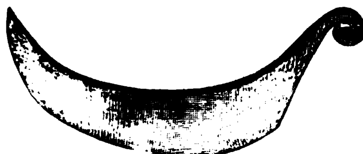

Fig. 202. 1/2.

Fig. 200. 1/1.

Fig. 203. 1/2.

Fig. 204. 1/2.

Fig. 206. 1/2.

Fig. 208. 1/2.

Fig. 205. 1/2.

Fig. 207. 1/2.

Fig. 209. 1/2.

formede skjoldbule fig. 207; det smukt smedede håndtagsbeslag fig. 208 røber i sin profilering måske en lidt senere tid. Mellem urnerne er grove løsbrændte krukkeformede som fig. 180 karakteristiske for disse gamle gravfund; der forekommer ogsaa mere velarbeidede hårdbrændte og ornamenterede stykker; fig. 209 viser et exemplar, der i sin form er noget ældre end den for den norske ældre jernalder mest karakteristiske form, hvor bug og hals mødes i en skarp kant. Desuden hører smågenstande som håndsneldehjul, perler m. m. til det almindelige gravgods ved disse gamle begravelser.

Gravgodset henfører altså disse ældste norske jernalders-hauger til den på romerske indflydelser grundede jernalder. Adskillige former er af de ældste romerske; kun i få fund fremtræder dog endnu den ældste romerske epoke i sin renhed; formerne fra de bornholmske brandpletters anden og tredie afdeling ligger her som oftest ved siden af hinanden. Disse enkle gamle gravskikke holder sig i Norge tildels langt ned gennem tiden, helt ned i mellem-jernalderen; i hauger, som ligger tæt ved siden af hverandre på samme gravplads, kan man derfor undertiden gøre fund af oldsagformer, der arkæologisk og ofte vel også kronologisk er af høist forskellig ælde. Det vil være forståeligt, at i et så fjerntliggende land som Norge, der først sent blev nået af de kulturbevægelser, som havde sit udgangspunkt nede i Mellem-Europa, der må de forskellige epoker gribe stærkt over i hinanden og de forskellige former forekomme i en vis blanding.

Gravpladser med levninger af den her omtalte art er hidtil især trufne i de sydlige dele af Norge, i egnene om Kristianiafjorden og de åbnere fladere strækninger omkring oplandets store indsøer, Mjøsen, Randsfjorden og Tyrifjorden. Omtrent alle de ovenfor afbildede sager hidrører fra denne del af landet[1]. Her optræder altså jernalderen tidligst i Norge, fremkaldt ved påvirk-

[1] Detaljerede oplysninger om de forskellige gravpladser og om de fund, hvorfra de afbildede sager hidrører, findes i min ovenfor citerede afhandling i *Aarbøger*, 1880.

ninger sydfra, gennem landskaberne på Sveriges vestkyst, hvorfra vi dog endnu kun kender lidet til det herhen hørende materiale, eller tildels vel også ved forbindelser tilsøs nedover langs kysten. Tidligst synes Smålenene påvirket; her haves endel førromerske former, der mulig med tiden vil bringe os til her at konstituere en liden Tène-periode af jernalderen i Norge, og herfra kendes også de fleste fund af sager, der er karakteristiske for den ældste epoke af den romerske jernalder i Nord-Europa. Længere nord og vest, ved de store indsøer, findes også stadig på gravpladserne flere på overgangen til den yngre romerske epoke stående former, og endnu yngre sager.

Henover Norges sydkyst og på vestlandet synes jernaldersfundene at tage fat først noget senere end i det sydøstlige. Endel henover sydkysten fundne fibulaer som fig. 189 og nogle få vestlandske fund af fibulaer som fig. 186 og 189 synes at være de ældste her kendte jernaldersformer. Gravlevningerne har ikke her den tidlige, om de gamle bornholmske brandpletter mindende karakter som i det sydøstlige; også vestover er ligbrand med de brændte ben i en urne eller i et lag på haugens bund vistnok den ældre og almindelig forekommende gravskik, men den hele anordning, det rigere udstyr med oldsager og disses former vidner her om en senere tid. På vestlandet og sydkysten skyldes vel jernalderens begyndelse især forbindelser med Jylland, de samme forbindelser, som også havde bragt adskilligt af vestlig broncealder over til Norge.

I det nordenfjeldske er betydelige undersøgelser i den nyere tid foretagne, så at vi kan have et godt overblik over de arkæologiske forhold der. En hel række gravfund kendes, der må ansees for jernalderens ældste i denne landsdel, og som i sine enkle forhold og det tarvelige udstyr med gravgods minder om de gamle fund fra de sydøstlige egne af landet: samlinger af mindre gravhauger, der indeholder brændte ben, rester af lerurner og kit til trækar, kamme og nåle af ben, samt andre bensager, hvilket alt har været med på ligbålet og findes mellem ligets brændte ben; men karakteristiske metalsager, f. ex. fibulaer, er endnu ei

fundne i sådanne hauger, hvorfor de ei bestemtere kan dateres; utvivlsomt er de dog adskilligt yngre end de ældste østlandske fund. De ældste i det throndhjemske fundne former er vel et par exemplarer af typen fig. 191; en sådan fibula er også nået op til Nordlands amt.

På en skildring af de senere faser af den ældre jernalder i Norge skal jeg ikke her gå ind; også de er fremstillede i sine eiendommeligheder og hovedtræk og søgte bestemte i sine forhold til de fremmede påvirkninger, hvorved de er fremkaldte, i min ovenfor citerede, ifjor udgivne afhandling. Jeg skal kun nævne, at de andre mest fremtrædende grupper af fund, foruden den ovennævnte, der som anført også fortsætter sig langt ned gennem tiden, er gravhauger med indførte broncekar som gemme for de brændte ben; på østlandet svarer disse til de fra det vestlige Danmark omtalte lignende grave, med sene romersk-barbariske broncekar og sammenbøiede mosefundsvåben, — også her vistnok en udmærket form for mandsgrave; i de lignende grave paa vestlandet er broncekarrene for det meste af endnu yngre former, der vistnok hører hjemme inden de udviklede germaniske kulturgrupper i Vest-Europa. De sjællandske skeletgraves gruppe har også øvet indflydelse i Norge; vidnesbyrdene derom er dog ikke mange, de fleste unge, og de viser tillige blanding med hjemlige skikke og med andenstedsfra udgåede indflydelser. For vestlandets store gravkammere med brændte og ubrændte ben, med deres eiendommeligheder og deres for en stor del til mellem-jernalderen hørende indhold har jeg troet at finde tilknytninger såvel inden de gamle nordjydske kistegrave og inden den sjællandske gruppe, som også i de germanske kultur-grupper i Vest-Europa.

Der bliver tilslut spørgsmål, om vi omtrent kan angive, til hvilken tid jernalderens begyndelse i Norge kan sættes. Til det sydøstlige Norge må vel de førromerske jernalders-former antages at være indkomne omtrent i løbet af det første årh. e. Kr., og i umiddelbar fortsættelse af denne strømning de ældste romerske former; ud i 2det årh. kan vi vel så her måske regne jernalderen for at være trængt fuldt igennem. I det samme år-

hundrede er vel også de ældste fibulaformer komne til landets sydlige og vestlige dele; hvor vi imidlertid her i det forhåndenværende materiale har større fund, ser vi også strax endnu yngre former optræde derimellem. I det nordenfjeldske går vel de ældste hidtil kendte mere karakteriserende former ei længere tilbage end til langt ud i det følgende årh.; såvel her som ellers kan dog godt endel af de fattige jernaldersfund, der ikke har leveret mere daterende sager, være af de ældste. Overhovedet er det endnu utilrådeligt at søge at angive for bestemte årstal; det vil være rigtigst i almindelighed at sige, at den udviklede jernalder fremtræder i de norske oldsagfund i århundrederne nærmest efter Kristi fødsel, og at tilføie nærmere angivelser om den indbyrdes alder mellem fundene fra de forskellige landsdele, således som vi ovenfor har gjort.

KAP. XIX. TILBAGEBLIK OVER DET NORDISKE MATERIALE.

Vi har seet, hvorledes der også mellem de i de nordiske laude fundne gamle broncer optræder adskillige stykker, især drevne kar, af fremmed oprindelse, som vidner om forbindelser med sydligere kulturer, der allerede stod i den fulde jernalder eller befandt sig på overgangen til en sådan, og hvorledes der inden selve de nordiske broncer kunde spores påvirkninger forårsagede ved disse forbindelser. Disse fra sydligere jernkulturer til Norden indførte broncesager, der rimeligvis kom til Norden i følge med det metal, hvorpå den nordiske broncealder levede, og som tildels synes at være nåede hidop i en betydelig ældre tid end broncealderens slutnings-periode, synes dog ikke i mærkelig grad at have bragt kendskaben til jernet med sig eller at have forårsaget en begyndende jernalder. Med hensyn til de veie og kilder, ad og fra hvilke disse sager indførtes til den nordiske broncealders område, da er derom talt i kap. XI. I den nordiske broncealders urnegrave genfinder vi de fra Nordtyskland omtalte urnehauger, der igen svarer til de fra Bøhmen-Sachsen sig udbredende urnemarker med

broncealders karakter; både urneformer og gravgods knytter forbindelsen. Når der en sjelden gang i de nordiske broncealdersfund også optræder jernsager, nåle eller somoftest ubestemmelige fragmenter, da må vi vel heri se vidnesbyrd om, at enkelte jernsager også i broncealderen fandt veien hidop i følge med det fra sydligere, allerede jernbrugende egne indførte metal; — eller også står disse fund lige på overgangen til den følgende jernalder.

Hvor jernsager og jernalders-former begynder at optræde mere bestemt i de nordiske fund, og hvor vi altså kan påvise en begyndende jernalder, der er det indflydelser fra Tène-gruppen, som gør sig gældende. De forskellige områder inden Norden frembyder dog betydelige forskelligheder.

Alene på Bornholm kan vi hidtil i fundene udskille en fuldt udviklet og langvarig Tène-periode af jernalder, og her kan vi iagttage, hvorledes disse jernsager, vistnok tilførte fra egnene ved Weichsel-mundingen, optræder først i broncealderens grave, dernæst fortrænger de gamle broncer og efterhånden bliver eneherskende tilligemed den ny brandplet-gravskik; vi kan her følge den gradvise overgang fra bronce- til jernalder. I de nærliggende dele af det østlige Sverige, især på Øland og Gotland, har også tidligt de samme Tène-indflydelser gjort sig gældende; de er her særlig mærkbare på adskillige bronceringe, der synes at danne en overgang mellem de to perioder; her synes dog ikke de på Bornholm optrædende gravskikke at have trængt igennem; skeletgrave findes her hyppigt fra overgangstiden til jernalderen og fra den ældste jernalder.

I vest synes også adskillige Tène-sager at have fundet udbredelse opover Jylland og udover de danske øer; flere Tènesværd er fundne på den jydske halvø og adskillige broncefibulaer af sene Tène-former såvel her som på øerne, tildels ved urnegrave, hyppig også efter broncealdersskik hengemte i moser. Endel broncekar synes også her i denne tid indkomne og på samme vis at være blevne nedgravne i moser; på nogle af de yngste broncealders-former (f. ex. kronesmykker og ringe) spores også vidnesbyrd om berørelse mellem broncealder og Tène-perioden. Ikke

blot fra Jylland synes Tène-former at have bredt sig ud over de danske øer, men også ved forbindelser over havet med sydlige Østersø-kyster og Bornholm; fra Øresund (Amager) og Bohuslen haves vidnesbyrd om forbindelser langs det vestlige Sverige helt op i egnene om Kristiania-fjorden, hvor de nordligste Tène-former er fundne. Udenfor Bornholm haves der dog endnu ikke tilstrækkeligt materiale og ikke gode undersøgelser, hvorpå man kan opstille en hel periode af førromersk, på Tène-kultur hvilende, jernalder i Norden. Foreløbig synes disse Tène-fund at danne som en indledning til den romerske jernalder; denne sidstnævnte epoke synes i adskillige pålidelige fund at berøre broncealderen, og Tène-sagerne farver da tillige i nogen grad denne overgangsperiode; forøvrigt er Tène-materialet her egentlig først i den senere tid begyndt at komme frem, og det er vel derfor endnu fortidligt at søge at begrændse det i bestemte linier. Det vil også endnu være for tidligt at søge nærmere at karakterisere de i Norden særlig forekommende Tène-former og at søge at bestemme, i hvilken grad de er indenlandsk arbeide eller indførte; det kan blot fremhæves, at medens de bornholmske fibulaer stadig er af jern, er de i Jylland forekommende almindelig af bronce, helstøbte i eiendommelige sene plumpe former, der minder os om den yngre broncealders teknik; dette træk viser tillige, hvorledes Tène-indflydelserne først senere nåede Jylland og ikke stærke nok til her at overvinde broncealderen. Ved de bornholmske Tène-jernsager er en kraftig profilering gennemgående som ved Tène-gruppens sager i det hele; på de små nordiske jernsager fremtræder dette i en tilbøielighed til at pryde dem med fordybede længdelinier og tverstreger, at skære trekanter og kors ind på knopper og runddele etc.;[1] også ind i den ældste romerske jernalder i Norden genfinder vi ofte disse eiendommeligheder på de små jernsager. Dette udstyr af Tène-sagerne genfindes dog også i Nordtyskland, så at vi deri ei netop tør se vidnesbyrd om hjemligt fabrikat, men det vidner dog om hele denne periodes gode og sunde smag også i Norden.

[1] Se f. ex. fig. 88, 154, 163 o. fl.

formede skjoldbule fig. 207; det smukt smedede håndtagsbeslag fig. 208 røber i sin profilering måske en lidt senere tid. Mellem urnerne er grove løsbrændte krukkeformede som fig. 180 karakteristiske for disse gamle gravfund; der forekommer ogsaa mere velarbeidede hårdbrændte og ornamenterede stykker; fig. 209 viser et exemplar, der i sin form er noget ældre end den for den norske ældre jernalder mest karakteristiske form, hvor bug og hals mødes i en skarp kant. Desuden hører smågenstande som håndsneldehjul, perler m. m. til det almindelige gravgods ved disse gamle begravelser.

Gravgodset henfører altså disse ældste norske jernalders-hauger til den på romerske indflydelser grundede jernalder. Adskillige former er af de ældste romerske; kun i få fund fremtræder dog endnu den ældste romerske epoke i sin renhed; formerne fra de bornholmske brandpletters anden og tredie afdeling ligger her som oftest ved siden af hinanden. Disse enkle gamle gravskikke holder sig i Norge tildels langt ned gennem tiden, helt ned i mellem-jernalderen; i hauger, som ligger tæt ved siden af hverandre på samme gravplads, kan man derfor undertiden gøre fund af oldsagformer, der arkæologisk og ofte vel også kronologisk er af høist forskellig ælde. Det vil være forståeligt, at i et så fjerntliggende land som Norge, der først sent blev nået af de kulturbevægelser, som havde sit udgangspunkt nede i Mellem-Europa, der må de forskellige epoker gribe stærkt over i hinanden og de forskellige former forekomme i en vis blanding.

Gravpladser med levninger af den her omtalte art er hidtil især trufne i de sydlige dele af Norge, i egnene om Kristianiafjorden og de åbnere fladere strækninger omkring oplandets store indsøer, Mjøsen, Randsfjorden og Tyrifjorden. Omtrent alle de ovenfor afbildede sager hidrører fra denne del af landet[1]. Her optræder altså jernalderen tidligst i Norge, fremkaldt ved påvirk-

[1] Detaljerede oplysninger om de forskellige gravpladser og om de fund, hvorfra de afbildede sager hidrører, findes i min ovenfor citerede afhandling i *Aarbøger*, 1880.

ninger sydfra, gennem landskaberne på Sveriges vestkyst, hvorfra vi dog endnu kun kender lidet til det herhen hørende materiale, eller tildels vel også ved forbindelser tilsøs nedover langs kysten. Tidligst synes Smålenene påvirket; her haves endel førromerske former, der mulig med tiden vil bringe os til her at konstituere en liden Tène-periode af jernalderen i Norge, og herfra kendes også de fleste fund af sager, der er karakteristiske for den ældste epoke af den romerske jernalder i Nord-Europa. Længere nord og vest, ved de store indsøer, findes også stadig på gravpladserne flere på overgangen til den yngre romerske epoke stående former, og endnu yngre sager.

Henover Norges sydkyst og på vestlandet synes jernaldersfundene at tage fat først noget senere end i det sydøstlige. Endel henover sydkysten fundne fibulaer som fig. 189 og nogle få vestlandske fund af fibulaer som fig. 186 og 189 synes at være de ældste her kendte jernaldersformer. Gravlevningerne har ikke her den tidlige, om de gamle bornholmske brandpletter mindende karakter som i det sydøstlige; også vestover er ligbrand med de brændte ben i en urne eller i et lag på haugens bund vistnok den ældre og almindelig forekommende gravskik, men den hele anordning, det rigere udstyr med oldsager og disses former vidner her om en senere tid. På vestlandet og sydkysten skyldes vel jernalderens begyndelse især forbindelser med Jylland, de samme forbindelser, som også havde bragt adskilligt af vestlig broncealder over til Norge.

I det nordenfjeldske er betydelige undersøgelser i den nyere tid foretagne, så at vi kan have et godt overblik over de arkæologiske forhold der. En hel række gravfund kendes, der må ansees for jernalderens ældste i denne landsdel, og som i sine enkle forhold og det tarvelige udstyr med gravgods minder om de gamle fund fra de sydøstlige egne af landet: samlinger af mindre gravhauger, der indeholder brændte ben, rester af lerurner og kit til trækar, kamme og nåle af ben, samt andre bensager, hvilket alt har været med på ligbålet og findes mellem ligets brændte ben; men karakteristiske metalsager, f. ex. fibulaer, er endnu ei

TILLÆG OG RETTELSER.

Pag. 16, note 4: XXII, læs XXIII.
Pag. 31, l. 9 f. o.: 3—4, læs 1—3.
Pag. 42, l. 5 f. o.: VI, læs V.
Pag. 47, l. 7 f. o.: 7, læs 8.
Pag. 58, note 4: Ved de her omtalte broncekar kan henvises til ASPELIN: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien*, fig. 318.
Pag. 60, l. 2 f. n.: 12, læs 13.
Pag. 67, l. 9 f. n.: untergeschlagen, l. umgeschlagen.
Pag. 68, l. 7 f. n. tilføies i parenthesen: Karthaus ved Liegnitz.
Pag. 78, l. 1 f. n. tilføies som note 2 ved ordet nævnte: Omtalt af PRZEZDIECKI i *Compte-rendu du congrès de Bologne*, p. 209.
Pag. 81, l. 3 f. o.: halvmåneformet, læs krum.
Pag. 81: Omtalt kunde her og været en urnemark ved Kiekrz i Posen, repræsenteret i museet i Stettin ved sager som de på de andre posenske tidlige urnemarker sædvanlige (*Baltische Studien*, XIV, 1, p. 60 ff.). Særlig interessant er herfra en dobbelturne af form som vor pl. XIX, fig. 14; den er afbildet i *Zeitschrift für Ethnologie*, VIII, Verhand. p. 96.
Pag. 85, l. 10 f. o.: 2, læs 4.
Pag. 86, l. 2 f. n.: egentlige, læs hjemlige.
Pag. 90, note 1: Her bør imidlertid måske omtales en ved Prömnitz funden tynd bronceskål, der vistnok har været som pl. XX, fig. 6 (v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, p. 39).
Pag. 91, l. 11 f. o.: nordlige, læs nordiske.
Pag. 93: Mellem i Posen fundne Tène-sager kunde måske også været anført et fund fra Lewkowo ved Ostrowo, omtalt af SADOWSKI: *Handelsstrassen*, p. 160 f., efter ZENKTELLEN: *Programm des Gymnasiums zu Ostrowo*, 1874.

Pag. 102, l. 7 f. n.: dog, læs dog måske.

Pag. 103, note 1, kunde være omtalt, hvorledes FÖRSTEMANN i begyndelsen af 50-årene leverede flere bidrag til belysning af Vestpreussens arkæologiske forhold i *Neue Mittheil. aus dem Gebiete hist.-antiqv. Forsch.* (VIII, 2, p. 1—20) og i *Neue Preuss. Provincial-Blätter.*

Pag. 123, note 1: Når i en »af markstene indesluttet grav« ved Gischkau, $1^{1}/_{2}$ mil syd for Danzig, skal være fundet denarer af Domitian og Hadrian, da kan heller ikke dette have været en egentlig stenkistegrav af den art, som ellers karakteriseres ved ansigtsurnerne (smlgn. FÖRSTEMANN: *Neue Mittheilungen aus dem Gebiete hist.-antiqv. Forsch.*, VIII, hefte 2, p. 14).

Pag. 132, l. 11—13 f. o.: tillægget »endestykket — — — fig. 14« er forskudt en linie og skulde stået efter »exemplarer af sølv« i l. 11.

Pag. 134, l. 6 f. o.: Pregels, læs Memels. Tilføi i note 1 tilsidst på samme Side: »Om ostpreussiske sager i Berlins museum se v. LEDEBUR, *Das königl. Museum,* p. 4 ff.

Pag. 136 i note 2 (ad 135) tilføi: En broncepålstav, identisk med den fra Mitau, findes i museet i Berlin fra prov. Preussen, no. II, 949).

Pag. 137, l. 13 tilføi som note: I museet i Berlin bevares også en østpreussisk urne med *Mützendeckel,* afbild. hos v. LEDEBUR: *Das königl. Museum,* pl. I, no. I, 585.

Pag. 142, l. 8 f. o.: 12, l. 9.

Pag. 143, note 1, tilføi: »En lignende bred østpreussisk armring bevares i museet i Berlin, no. II., 376, afbild. hos v. LEDEBUR: *Das königl. Museum*, pl. I.

Pag. 145, l. 5 f. n.: B, læs E.

Pag. 146, note 2: Nævnes kan og 1 bronceøks af den pag. 135 note 2 omtalte typ (Worsaae 110), fundet ved Solomiesé, guv. Kowno (i saml. Plater, Wilna)

Pag. 153, l. 2 f. o.: folkevandringens, læs folkevandrings-tidens.

Pag. 159, note 2, tilføi: En liste over østpreussiske myntfund i *Zeitschrift für Ethnol.* XII, Verh. p. 132 f.

Pag 171, l. 3 f. n.: VIII, læs XIII.

Pag. 176, note 1 tilføies: En mærkelig kedelvogn er senere offentliggjort af v. HOCHSTETTER i *Mittheilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien,* X, p. 289 ff.; den er funden i en gravhaug ved Glasinac i Bosnien.

Pag. 177, note 1, l. 3: 14, læs 12.

Pag. 179 kunde også været nævnt urnefund fra egnen af Zehdenik, med gamle broncer som spydspidser, knive, pincetter, nåle, små pilespidser m. m. og ved siden af dem bæltehager af jern, små skålformede ørenringe m. m. (mus. i Stralsund).

Pag. 188, note 2, sidste linje: Bajuck, læs Bujack.

Pag. 189, note 1, l. 5: samlede, læs samlende.

Pag. 190, l. 1 f. o.: XXVIII, læs XVIII.

Pag. 190, l. 2 f. o.: biurnerne, læs benurnerne.

Pag. 197 tilføies i linie 4 f. n.: Ved Köstritz, nord for Gera, er fundet to støbte hule ringe af typen pl. XIV fig. 10; de bevares i museet i Bonn.*)

*) Dorow: *Die Denkmale germannischer und römischer Zeit*, I, 1823, pag. 88 ff. pl. XXVIII, fig. 2 a-b. Der anføres her en længere forklaring over disse genstande af Göthe, som anser dem for at have været klanginstrumenter, anvendte ved den hedenske gudstjeneste.

Pag. 206, l. 6 f. o.: Holstein, læs den jydske halvø.

Pag. 223, l. 2 f. n.: broncesager, læs broncesporer.

Pag. 230, l. 13 f. o.: 221, læs 231.

Pag. 231: Et fund fra en urne paa flad mark ved Kl. Voigtshagen ved Dassow kunde og anføres her; i urnen, der indeholdt brændte ben, lå halvsmeltede fragmenter af en broncealders armring samt 3 små stykker af jern (i mus. i Lübeck; smlgn. *Verzeichniss der Alterthümersammlung des Oberförsters C. H. Haug*, p. 7, no. 55).

Pag. 231: Det i Fred. Francisc. pag. 46 anførtefund fra en Kegelgrab ved Prützen, hvor et par båndformede fibulaer af sen romersk typ skal være fundne ved en urne med flere gamle broncesager, kan ikke ansees for pålideligt.

Pag. 250, l. 15 f. o.: 15, læs 16.

Pag. 272, l. 14 f. o.: et af, læs fra.

Pag. 272, note 1, l. 5: fig. 1, læs fig. 31.

Pag. 283, l. 10 f. n.: denne gravskik, læs urnemarkernes gravskik.

Pag. 294, note 1 l. 3: den, læs en.

Pag. 300, l. 11 f. o.: nord mod syd, læs syd mod nord.

Pag. 311, l. 11 f. o.: herskende, læs her herskende.

Pag. 320, l. 1 f. o.: Her må og nævnes en dopsko af bronce til et sværd, afbild. på vor pl. XXXII, fig. 2, af en med Hallstatttypen pl. XX fig. 11 nær beslægtet form; dette stykke er fun-

det i Sverige ved Slagerstad, Stenåsa s., Kalmar län (MONTELIUS i *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, IV, p. 279 f.).

Pag. 320, l. 8 f. o.: to, læs tre.

Pag. 321, l. 7 f. o.: fuglehoved-lignende, læs fuglehoved-formet.

Pag. 336, l. 6: Her kunde også nævnes et par runde smykker i prof. Stephens's museum på Husaby, der i sin støbning og hele karakter minder om stykker som fig. 57, og som på bagsiden har ganske de samme hemper og kroge; disse er dog eiendommelige ved at være af gennembrudt arbeide, hjulformede; det ene er fundet nær slagelse, det andet, der er noget simplere, er fundet ved Birkerød, begge altså fra Sjælland. Ganske overensstemmende med det første er et i Skåne ved Viddinge i en mose fundet stykke, der bevares i museet i Lund, smlgn. N. G. BRUZELIUS, *Svenska fornlemningar*, 2, 1860, p. 40 f., pl. VI fig. 4; dette skånske stykke er gengivet på vor pl. XXXII som fig. 3; det minder stærkt om den øverste del af den pl. XXXI fig. 1 afbildede støbte bæltehage.

Pag. 367: WORSAAE: *Nordens Forhistorie*, 1881, p. 111 omtaler, at 6 Tène-sværd nu kendes fra den jydske halvø; der må altså i den nyeste tid fra Jylland være fremkommen to exemplarer til, foruden de tre jydske og det ene slesvigske, som af mig er anført.

Pag. 376, l. 8 f. n.: 3′, læs 2″.

OPLYSNINGER TIL PLANGHERNE.

Pl.	I.	1—3.	Mus. Gozzadini, f. ved Villanova, p. 10.
		4—5.	Antik-kab. i Wien, f. ved Hallstatt, p. 18.
		6.	Saml. Wankel, Blansko, f. i Byciskala, p. 18.
		7.	Mus. i Wien, f. ved Pillichsdorff, p. 18.
Pl.	II.	1—3.	5—8, 10—11. Saml. Wankel, Blansko, f. i Byciskala. p. 18.
		4 og 9.	Antik-kab i Wien, f. ved Hallstatt, p. 18.
Pl.	III.	1—7.	Mus. i Wien, f. ved Maria-Rast, p. 31.
Pl.	IV.	1—3.	Ibid., f. ibid., p. 31.
		4.	Ibid., f. ibid., p. 31.
		5—11.	Ibid., f. ved Müglitz, p. 37.
Pl.	V.	1.	Mus. i Prag, f. ved Strakonic, p. 40.
		2—3.	F. i Bohmen, p. 42.
		4—5.	Mus i Prag, f. ved Svijany, p. 40.
		6 og 9.	Saml. Osborne, Dresden, f. på Hradist-Stradonic, p. 43, 44.
		7.	Saml. Berger, Prag, f. ibid. p. 43.
		8.	Mus. i Prag. f. på Sarka, p. 47.
		10—14.	Ved Vokovic, p. 47.
Pl.	VI.	1—10.	Saml. Miksch, Prag, f. ved Vokovic, p. 48.
Pl.	VII.	1—8.	Mus. i Wien, f. ved Rossitz i Bøhmen, p. 49.
		9.	Mus. i Prag, f. ved Wesseln, p. 49.
		10.	Ibid., f. i Bøhmen, p. 49.
		11.	Ibid., f. ved Kostomlaty, p. 50.
Pl.	VIII.	1—6.	Mus. i Breslau, f. ved Polgsen, p. 60.
		7—13.	Ibid., f. ved Altschau, p. 60.

Pl IX. 1—2. Mus. i Breslau, f. ved Karzen, p. 60
3—4. Ibid., f. ved Gr. Osten, p. 61.
5. Ibid., f. ved Stanovitz, p. 61.
6. Ibid., f. ved Rosenthal, p. 61.
7—8. F. ved Massel, p. 55, 61.
9. F. ibid., p. 55, 62.
10. Mus. i Breslau, f. ved Polgsen, p. 62.
11. F. ved Massel, p. 62.
12. Mus. i Breslau, f. ved Polgsen, p. 62.
13. Ibid., f. ved Brauchitsdorf, p. 63.
14. F. ved Massel, p. 55, 63.
15—16. Mus. i Breslau, f. ved Petschkendorf, p. 61, 62.
17. Ibid., f. ved Kameese, p. 61.
18. Ibid., f. ved Wittgendorf, p. 62.

Pl X. 1. Mus. i Breslau, (no. 4292). f. ved Hirschberg, p. 58.
2. Ibid. (no. 7658), f. ved Schweidnitz, p 64.
3. Ibid., f. ved Kameese, p. 64.
4. Ibid., f. ved Kraschütz, p. 64.
5. Ibid., f. ved Kameese, p. 64.
6. Museet i Jena, f. ved Pavelau i Schlesien, p. 59.
7. Museet i Breslau (no. B. i LXXXVI, 820), f. i Schlesien, p. 65.
8. Ibid., (no. B. i VII, 142), f. i Schlesien, p. 65.
9. Ibid., (no. B. i LXXIX, 686), f. i Schlesion, p. 66.
10. Museet i Jena, f. i Schlesien, p. 59.
11. Museet i Breslau (no. 2767), f. ved Polkwitz, p. 64.
12. Ibid., f. ved Kl. Bresa, p. 64.
13. Ibid., f. i Schlesien, p. 64.
14. Ibid., f. ved Polgsen, p. 64.
15. Ibid. (no. B. i XXXII, 232), f. i Schlesien, p. 66.
16. Ibid., f. i Schlesien, p. 66.
17—18. Ibid., f. ved Kaulwitz, p. 59.
19—21. Ibid., f. i Schlesien, p. 66.
22. Ibid., f. ved Pöpelwitz, p. 68.

Pl. XI. 1—8. Museet i Posen (det polske selskabs), f. ved Nadziejewo, p. 77.
9—12. Ibid., f. ved Dobieszewko, p. 78—79.
13—19. Ibid., f. ved Palczyn, p. 79.
20. Ibid., f. ved Humer, p. 80.

Pl. XII. 1—5. Saml. Virchow, Berlin, f. ved Zaborowo, p. 74—75.
6—8. Gymnasial.-saml., Posen, f. ved Kazmierz, p. 76.

9—11. Mus. i Posen, f. ved Nadziejewo, p. 77—78.
12—13. Saml. Virchow, f. ved Zaborowo, p. 74.
14—16. Museet i Posen, f. ved Dobieszewko, p. 79.
17. Ibid., f. ved Nadziejewo, p. 78.
18. Ibid., f. ved Humer, p. 80.
19. Jagiellon. univ. mus. i Krakau, f. ved Szremski, p. 88.
20. Museet i Posen, f. ved Manieczki, p. 80
21. Ibid., f. ved Kotowo, p. 81.
22—29. Ibid., f. ved Wzedzin, p. 81—82.

Pl. XIII. 1—2. Museet i Posen, f. ved Nadziejewo, p. 77.
3. Ibid., f. ved Kotowo, p. 81.
4—5. Saml. Jazdzewski, Posen, f. ved Kunowo, p. 81.
6. Polske mus. i Thorn, f. ved Wzedzin, p. 90.
7. Museet i Posen, f. ved Goplo-søen, p. 94.
8. Jagiell. univ. mus. i Krakau, f. ved Rzegocina, p. 95.
9. Museet i Posen, f. ved Gostyn, p. 94.
10. F. ved Paczek i Galizien, p. 97.
11. Saml. Witt, Charlottenburg, f. ved Kicin, p. 95.
12. F. ved Lagieconiki i Polen, p. 101.
13. Polske mus. i Thorn, f. ved Brodnica-Górna, p. 106.
14. Ibid., f. ved Buchwald, p. 107, 108.
15. F. ved Kickelhof ved Elbing, p. 108.
16—17. Polske mus. i Thorn, f. ved Buchwald, p. 106.
18. Prov. mus. i Danzig, f. ved Alt-Grabau, p. 104.

Pl. XIV. 1. Prov.-mus. i Danzig, f. ved Czerniau ved Danzig, p. 121.
2. Ibid., f. ved Straschin, Kr. Danzig, p. 121.
3. Det polske selsk. mus. i Thorn, f. ved Jablowko, p. 121.
4. Prov.-mus. i Danzig, f. ved Seefeld, Kr. Karthaus, p. 121.
5. Ibid., f. ved Saskoczin, Kr. Danzig, p. 121.
6. Ibid., uvist findested, p. 121.
7. Det polske selsk. mus. i Thorn, f. ved Gawlowice, Kr. Graudenz, p. 121.
8. Falcks samling i Graudenz, f. ved Warlubie, Kr. Graudenz, p. 121.
9. Prov.-mus. i Danzig, f. ved Oliva-Friedensschluss, p. 121.
10. Museet i Berlin (no. II, 11,035), f. i egnen af Danzig, p. 104.
11. Det polske selskabs museum i Thorn, f. ved Dambrowo, Kr. Karthaus, p. 121.

12. Prov. mus. i Danzig, f. ved Czerniau, Kr. Danzig, p. 120.
13. Ibid., figurer paa en urne f. ved Hoch-Kelpin, Kr. Danzig, p. 116.
14. Det polske selskabs mus. i Thorn, rytterfigurer på en urne og et urnelåg, f. ved Jablowko, p. 116.
15. Øre af den tabte ansigtsurne Berendt no. 1, f. på Heidenberg ved Danzig, p. 119.
16. Prov.-mus. i Danzig, ørenring fra en ansigtsurne, f. ved Kl. Katz, Kr. Neustadt, p. 119.
17. Det polske selskabs samling i Thorn, fra øret af en ansigtsurne, p. 119.
18—21. Ibid., f. ved Goscieradz, p. 110 f.
22. Ibid., f. ved Bralewnika, p. 110 f.
23. Ibid., f. ved Goscieradz, p. 110 f.
24. Ibid., f. ved Kloc, p. 110 f.

Pl. XV. 1. Saml. Virchow, Berlin, f. ved Bolschau, Kr. Neustadt, p. 124.
2. Mus. i Berlin (no. II, 3427), f. ved Münsterwalde, p. 124 f.
3-10. Mus. i Danzig, f. ved Oliva, p. 126—127.
11. Mus. i Elbing, f. ved Kickelhof, p. 130.
12. Prov.-mus. i Königsberg, f. ved Dietrichswalde.
13. Saml. Marschall, Marienburg, f. på Willenberg, p. 125.
14. Mus. i Elbing, f. på Neustädter-feld, p. 132.
15. Saml. Prussia i Königsberg, f. i kistegrav i haug, p. 137.
16. Ibid., f. ved Tikrehnen (ved St. Lorenz) p. 137.
17. Ibid., f. ibid., p. 138.
18. Prov.-mus, i Königsberg, f. i gravhaug, p. 138.

Pl. XVI. 1. Prov.-mus. i Königsberg, f. ved Warniker Forst, p. 138.
2. Ibid., f. ved Birkenhof, p. 138.
3. Saml. Prussia, f. ved Gauten, p. 138.
4. Ibid., f. ved Lopöhren, p. 139.
5. Prov.-mus. i Königsberg, f. ved St. Lorenz, p. 138.
6. Ibid., p 142.
7—11. Ibid., p. 141.
12. Ibid., p. 142.
13. Ibid., p. 143.
14. Ibid., p. 141.
15. Saml. Prussia, f. ved Kirpehnen, p. 143.

16. Prov.-mus. i Königsberg, p. 141.
17. Ibid., p. 143.
18. Saml. Prussia, f. ved Henriettenfeld, p. 144.
19. Ibid., f. ved Melawischken, p. 144.

Pl. XVII. 1. Prov.-mus. Königsberg, f. i Østpreussen, p. 143.
2. Saml. Prussia, Königsberg, f. i Østpreussen, p. 139.
3. Mus. i Dorpat, f. i Østersøprovindserne, p. 147.
4—5. Ibid., f. i Slaweek-skibssætningen i Livland, p. 147, 148 f.
6. Ibid., f. ved Prischmonti, p. 148[1]).
7—11. Mus. i Mitau, f. ved Dobelsberg, Kurland, p. 152.

Pl. XVIII. 1—16. Prähist. (Mineral.) mus., Dresden; 1—3, 5, 9—11 og 13—16 f. ved Strehlen; 4, 6—7 f. ved Grossenhain, 8 f. ved Linz bei Ostrand, 12 f. ved Horscha, p. 189 f.

Pl. XIX. 1. Saml. i Görlitz, f. ved Hoyersverda, p. 166.
2. Mus. i Halle, f. ved Biela, p. 166.
3 F. ved Zilmsdorf, p. 166.
4. Saml. i Görlitz, p. 166.
5. Märk. Mus. i Berlin, f. ved Lenzen, W.-Priegnitz, p. 169.
6. Mus. i Berlin, f. ved Teltow, p. 182.
7. F. ved Gr. Pankow, p. 174.
8—9. Typiske figurer.
10. Mus. i Berlin, f. ved Radow, p. 177[1]).
11. Märk. Mus. i Berlin, f. nær Berlin, p. 167.
12. Ibid., f. i Lausitz, p. 164.
13. F. i Lausitz, p. 165.
14. F. ved Weinböhla, p, 191.
15—17. F. i Lausitz, p. 164.

Pl. XX. 1. F. i Lausitz, p. 165.
2. Mus. i Berlin, f. i Neumark, p. 167.
3. Ibid., f. ved Reichendorf, p. 164.
4. F. i Lausitz, p. 165.
5 Märk. Mus. i Berlin, f. ved Trieglitz, p. 172.
6. Märk. Mus. i Berlin, f. ved Tegel, p. 169.
7. Mus. i Berlin, f. ved Zilmsdorf, p. 173.
8. Ibid., f. ved Burg, p. 175.
9. Märk. mus. i Berlin, f. ved Staaken, p. 172.
10. Mus. i Dresden, f. ved Pförten, p. 173.
11. Märk. Mus. i Berlin, f. ved Trieglitz, p. 172.

12. Ibid., f. ved Mittelwalde, p. 177[1]).
13. Mus. i Stettin, f. ved Blankenburg, p. 173.
14. F. i Brandenburg, p. 174.

Pl. XXI. 1—2. Gymnas.-saml. i N. Ruppin, f. ved Binnewalde, p. 179.
3—4. Saml. Stimming, f. ved Bukow, p. 178.
5. Gymnas.-saml. i N. Ruppin, f. ved Binnewalde, p. 179.
6. Kgl. mus. i Berlin, f. i Brandenburg, p. 182.
7. Ibid., f. ved Hohensaathen, p. 182[6]).
8—9. Gymnas.-saml. i N. Ruppin, f. ved Binnewalde, p. 179.
10. Gymnas.-saml. i N. Ruppin, f. ved Wustrau, p. 178.
11. Ibid., f. ved Binnewalde, p. 179.
12—13. Saml. Ahrendts, Müncheberg, f. ved Lichterfelde, p. 182.
14—19. Gymnas.-saml. i N. Ruppin, f. ved Binnewalde, p. 179.
20—21. Saml. Stimming, f. ved Rietz, p. 178.
22. Gymnas.-saml. i N. Ruppin, f. ved Gr. Lüben, p. 178.

Pl. XXII. 1. F. ved Connewitz ved Leipzig, p. 191.
2—5 og 7. Mineral. mus. i Dresden, f. ved Strehlen, p. 190.
6. Det anthropol. selskabs saml. (Museum für Völkerkunde), Leipzig, f. ved Weinböhla, p. 191.
8. Saml. Virchow, Berlin, f. ved Lichterfelde, p. 179.
9. Kgl. mus., Berlin, f. ved Eichstädt, p. 182.
10. Ibid., vel f. i Brandenburg, p. 182.
11. Ibid., f. ved Niederschönhausen ved Berlin, p. 181.
12—13. Märk. Mus., Berlin, f. ved Buchow, p. 184.
14. Mus. i Hannover, f. ved Darzau, p. (184), 258.
15. Kgl. mus., Berlin, f. ved Gross-Czetteritz, p. 184.
16. Märk. Mus., Berlin, f. ved Milow, p. 184.
17. F. ved Schkopau, p. 209.
18. Mus. i Hannover, f. ved Darzau, p. 258.

Pl. XXIII. 1. F. ved Neilungen i Altmark, p. 198.
2. Mineral. mus., Dresden, f. ved Delmitz, p. 200.
3. Mus. i Halle, f. ved Löbejun, p. 200.
4. Kgl. mus., Berlin, f. ved Eichstädt, p. 183.
5. Mus. i Halle, f. ved Langendorf, p. 201.
6—9. Abt. Thieles nye saml., Braunschweig, f. ved Meisdorf, p. 202 f.

	10.	Kgl. mus., Berlin, f. ved Lohne, p. 203.
	11.	Saml. Jahr, Gera, f. nær Gera, p. 199.
	12—14.	Kgl. mus., Berlin, f. ved Lohne, p. 204.
	15.	Städt. mus., Braunschweig, f. ved Lauingen, p. 205.
	16.	F. ved Helmstädt, Braunschweig, p. 206.
	17—20.	Kgl. mus., Berlin, f. ved Cheine, p. 207.
Pl. XXIV.	1.	F. ved Bohlsen, Hannover, p. 250.
	2.	Mus. i Jena, f. ved Oldisleben, p. 210.
	3.	Mus. i Stettin, f. ved Rossin, p. 212.
	4.	Ibid., f. ved Ramsberg, p. 213.
	5.	Ibid., f. ved Pyritz, p. 213.
	6.	Ibid., f. ved Morgenitz, p. 213.
	7.	Ibid., f. ved Mandelkow, p. 214.
	8.	Mus. i Stralsund, f. ved Zubsow, p. 218.
	9.	Mus. i Stettin, f. ved Koppenow, p. 218.
	10.	Saml. Virchow, Berlin, f. ved Nemmin, p. 218.
	11—12.	Mus. i Stettin, f. ved Demmin, p. 219.
	13—15.	Ibid., f. ved Radekow, p. 219.
Pl. XXV.	1—7.	Saml. Kasiski (nu i kgl. mus. i Berlin), f. ved Persanzig, p. 220 f.
	8.	Ibid., f. ved Galow, p. 221.
	9.	Mus. Stettin, f. ved Schwedt, p. 224.
	10.	Mus. Stralsund, f. ved Samtens, p. 225.
	11.	Mus. Schwerin, f. ved Dobbertin, p. 226.
	12.	Ibid., f. i Meklenburg, p. 227.
	13—14.	Mus. Neu-Strelitz, f. ved Rollenhagen, p. 227.
	15.	Mus. Schwerin, f. i Meklenburg, p. 228.
	16.	Ibid., f. ved Peccatel, p. 228.
	17.	Ibid., f. ved Roga, p. 229.
	18.	Ibid., f. ved Vietgest, p. 230.
Pl. XXVI.	1.	Mus. Schwerin, f. i Meklenburg, p. 231.
	2.	Ibid., f. ved Zülow, p. 231.
	3.	Mus. i Neu-Brandenburg, f. ved Neu-Brandenburg, p. 233, note 4.
	4.	Mus. Schwerin, f. i Meklenburg, p. 234.
	5.	Mus. Neu-Brandenburg, f. ved Mölln, p. 234 note 3.
	6.	Mus. Schwerin, f. ved Consrade, p. 234 note 3.
	7—10.	Ibid., f. ved Wotenitz, p. 237.
	11.	Ibid., f. i Meklenburg, p. 238.
	12.	Ibid., f. ved Pritzier, p. 238.
	13.	Mus. Hannover, f. ved Holthausen, p. 246, 252.

14. Ibid., f. Molzen, p. 252.
15. Ibid., f. ved Hoppensen, p. 253.
16. Ibid., f. ved Ripdorf, p. 250.
17. Ibid., f. ved Nienburg, p. 249.
18—19. Ibid., f. ved Ripdorf, p. 250.

Pl. XXVII. 1. Mus. Hannover, f. ved Kahlstorff, p. 251.
2. Ibid., f. ved Plaggenschale, p. 244[2]).
3. Mus. Leyden, f. ved Deurne, p. 255.
4. Mus. Lüneburg, f. ved Aljarn, p. 252.
5. Mus. Nürnberg, f. i det Lüneburgske, p. 243.
6. Mus. Hannover, f. ved Urbach, p. 246.
7. Ibid., f. ved Edendorf, p. 252.
8. Ibid., f. ibid., p. 247.
9. F. ved Bohlsen, p. 250.
10. Mus. Hannover, f. i Hannover, p. 253.
11. Ibid, f. ved Holthausen, p. 252.
12. Mus. Oldenburg, f. i Oldenburg, p. 255.
13. F. ved Bohlsen, p. 250.
14. Mus. Hannover, f. ved Nienburg, p. 249.
15. Ibid., uk. findested, p. 253.
16. Mus. Wiesbaden, uk. findested, p. 411.
17. Mus. Hannover, f. ved Nienburg, p. 249.
18. Ibid., f. ved Behringen, p. 253.
19. Ibid., f. ved Quelkhorn, p. 261.
20. Ibid., f. ved Perleberg, p. 261.

Pl. XXVIII. 1. Mus. i Braunschweig, f. ved Weyhausen i Hannover, p. 251.
2. Mus. i Lübeck, f. ved Pötterau, p. 271.
3—4. Mus. i Hamburg, f. ved Fuhlsbüttel, p. 272.
5. Mus. i Lübeck, f. ved Waldhusen, p. 266.
6—7. Mus. i Kiel, f. ved Dockenhuden, p. 276.
8. Ibid., f. ved Oersdorf, p. 276.
9. Ibid., f. ved Grevenkrug, p. 266.
10. Saml. Hartmann, Tellingstedt, f. i Ditmarsken, p. 278.
11. Mus. i Kiel, f. ved Dockenhuden, p. 277.
12. Mus. i Berlin, f. i Ditmarsken, p. 278.
13 og 15. Mus. i Lübeck, f. ved Pötterau, p. 271.
14. Mus. i Kiel, f. ved Grevenkrug, p. 266.
16. Ibid., f. ved Pinneberg, p. 279.
17. Ibid., f. ved Dockenhuden, p. 276.

18—19. Mus. i Berlin, f. ved Flotbeck, Holstein, p. 278.
20—21. Mus. i Hamburg, f. ved Fuhlsbüttel, p. 272.
22. Mus. i Kiel, f. ved Pinneberg, p. 278.

Pl. XXIX. 1. Kbhvns. mus., fra Møen, p. 308.
2. Ibid. no. 20,419, f. ved Siem, Ålborg a., p. 314.
3. Ibid. no. B. 31, f. ved Kos trædebanker, Køge s., p. 314.
4. Detalj af Sthlms. mus. no. 3420, f. ved Nackhälle, Halland, p. 318.
5. Kbhvns. mus. no. 1665, f. ved Årby ved Kalundborg, p. 318.
6. Sthlms. mus. inv. no. 2674, f. ved Långbro, Södermanland, p. 319.
7. Kbhvns. mus. no. MCCCXCIII, f. i Havemose ved Roskilde, p. 319[1]).
8. Ibid., f. i Danmark, p. 319.
9. Ibid., no. 20,647, f. ved Bevtoft i Slesvig, p. 319.
10. Sthlms. mus., f. ved Nymö i Skåne, p. 319.
11. Kbhvns. mus., f. ved Voldtofte ved Assens, p. 319.

Pl. XXX. 1. Kbhvns. mus., f. ved Skerne på Falster, p. 321.
2. Ibid. no. 21,246, detalj, f. i Maltbæk mose, Ribe a., p. 321.
3. Ibid., no. 12,857, f. på Vesterland på Sylt, p. 331.
4. Hofverbergske saml. i Skåne, f. i Skåne, p. 322.
5. Lunds mus. no. 2870, f. i Skåne, p. 322.
6. Kbhvns. mus., f. i Danmark, p. 322.
7. Sthlms. mus., f. ved Långbro, Södermanland, p. 322.
8. Kbhvns. mus., f. i Danmark, p. 322.
9. Ibid., f. i Danmark, p. 322.
10. Ibid., f. i Danmark?, p. 322.
11. Ibid., no. 6825, f. i Ullerslev s., Svendborg a., p. 326.
12. Ibid. no. 11,659, f. ved Gettrup nær Løgster, p. 331.
13. Ibid., f. på Nautrup hede, Viborg a., p. 331.
14. Ibid. no. 20,922, f. i Norup s., Veile a., p. 331.
15. Ibid. no. B. 192, f. ved Frederiksgave, Fyen, p. 331.
17. Ibid. no. 6355, f. i Leirskov s. ved Kolding, p. 331.
18. Kristiania museum no. 2632, f. på Hedemarken, p. 331.

19. Kbhvns mus., f. i Århus mose, Hedensted s., Veile a., p. 332.

Pl. XXXI. 1. Sthlms. mus. no. 1706, f. ved Klaby i Skåne, p. 336.

2. Saml. i Århus, f. i Jylland, p. 338.

3—4. Kbhvns. mus., f. på Bornholm, p. 356.

5—8. Ibid., f. ibid., p. 357.

9. Mus. i Kiel, f. ved Skersbjerg, p. 365.

10. Kbhvns. mus. no. 3109, f. ved Estvad, p. 365.

11—13. Saml. Sehested på Broholm, f. ved Broholm, p. 373.

14. Ibid., f. på Hesselagergård, p. 373.

15. Kbhvns. mus. no. C. 1853, f. i egnen af Middelfart, p. 374.

16. Ibid. no. DCCCXXIX, f. på Fyen, p. 374.

Pl. XXXII 1. Kbhvns mus., f. i Jylland, p. 389.

2. Saml. Segrell på Tveta, f. ved Slagerstad i Kalmar län, p. 446.

3. Lunds mus. f. ved Widdinge i Skåne, p. 447.

4. Sthlms. mus., inv. no. 1835, 104—110, f. på Øland, p. 414.

5. Ibid., f. i Vestkinde s., Gotland, p. 424.

6. Ibid., f. ved Sojvide på Gotland, p. 424.

7. Ibid, f. i Långlöts s., Øland, p. 424.

8. F. i Østerbotten, Finland, p. 426.

9. F. ibid., p. 426.

HENVISNINGER.[1]

[1] Det havde været min hensigt under dette afsnit tillige at meddele typologiske exkurser over enkelte vigtigere former og derunder tildels også behandle hidhørende materiale fra findesteder udenfor det nordeuropæiske gebet; på grund af det omfang, som denne bog har fået, har jeg her måttet give afkald derpå. Her er således kun anført materiale fra det i bogen omhandlede nordeuropæiske område. Kun de vigtigere former og typer, der forekommer i større udbredelse, har fået sine rubriker; ofte er der heller ikke henvist til alle steder, hvor genstanden nævnes, men kun til de vigtigere fund og forekomster.

Spydspidser af jern (broncealders form): Pommern 218. Bornholm 347.

Glasperler, især små blå: Posen 77, 78, 80. Vestpreussen 119. Østpreussen 142. Lausitz 173 ff. Sachsen 205 o. fl. st. Pommern 215. Meklenburg 231, 236. Hannover 250 ff. Holstein 269. Bornholm 345. Jylland 366. Fyen 373.

Ribbede cister: 9, 14, 16. Bøhmen 39. Posen 88 f. Polen 98. Brandenburg 172. Hannover 243. Holstein 264. — 301.

Broncespand som pl. XIII, fig. 18: Bøhmen 39. Vestpreussen 104. 171, 172. Holland 255. Norden 314.

Broncekar med dobbelte korsformede ører: 16. Galizien 97. Sachsen 197. Pommern 212. Norden 311 ff.

Skåle af bronce med drevne bukler: Schlesien 58. Galizien 98. Brandenburg 172. Sachsen 197. Pommern 214. Meklenburg 228. Holstein 266? Norden 316.

Skåle af bronce uden bukler: Schlesien 58. ? Posen 76. Brandenburg 172. Sachsen 197 f. Pommern 214. Hannover 243. Norden 318.

Andre sydlige broncekar: Brandenburg 172. Meklenburg 228 f. Hannover 243. Holstein 266. Norden 314 f.

»*Italiske*« *bidselstykker:* Posen 74, 80. Østpreussen 136. Brandenburg 172. Pommern 213. Meklenburg 230. Norden 319.

Broncehjelme: Lausitz 173. Meklenburg 229.

Hallstatt-sværd af bronce: Posen 76, 88. Østpreussen 135[2]). Hannover 244. Holstein 266. Norden 320.

Hallstatt-sværd af jern: Hannover 244. Holstein 266.

Hallstatt-dopsko: 18. Bøhmen 39. Posen 76, 88. Brandenburg 172. Sachsen 197. Hannover 244. Holstein 266, 267. Sverige 446.

Bælter af drevet bronceblik: 13. 173. 197. 212. 253.

Diademer af do. do.: Schlesien 58. Pommern 212? Meklenburg 229? Norden 318 f.

Små broncevogne: Schlesien 58. Lausitz og Brandenburg 175. Pommern 212? Meklenburg 228 f. Norden 314, 316.

Drevne bronceskjolde: 197, 318.

Fuglefigurer: 19. Bøhmen 40. Schlesien 58. Posen 74, 76, 93. Brandenburg 174. Lausitz og Brandenburg 175. Meklenburg 230. Hannover 251. (Holstein 270[8]). Norden 320 ff. Jylland 368.

*) Om denne typs forhistorie har jeg givet nogle antydninger i mine *Études sur l'âge de bronze de la Hongrie*, I, p. 151 note 2. Ovenfor er sammenfattet alle de former, som jeg anser for at stamme fra denne Hallstattske.

*) Om stykker med to huller, som pl. XIII, fig. 12, er jeg nu tilbøielig til at tro, at de er bæltebeslag, og at »nøglen« pl. X, fig. 21, er et slags dertil hørende bæltehage.

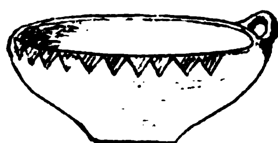
II

1.

1/7.

2.

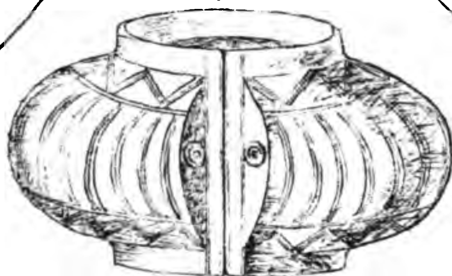
1/8.

3.

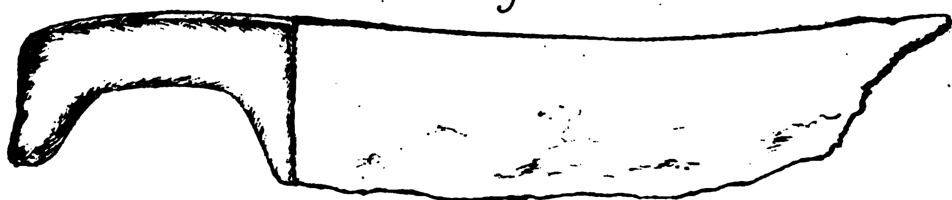
1/2.

4.

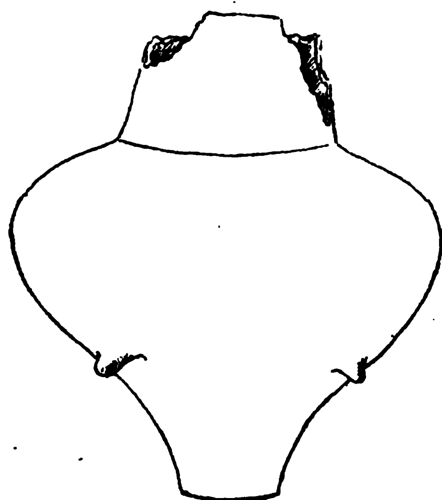
1/2.

5

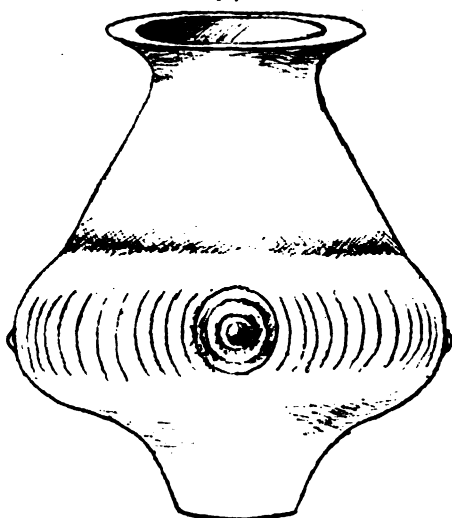

1/3

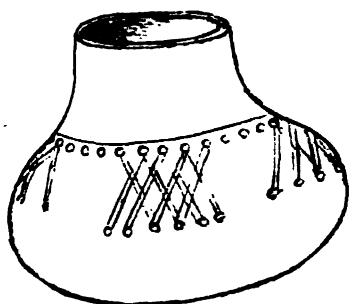
6.

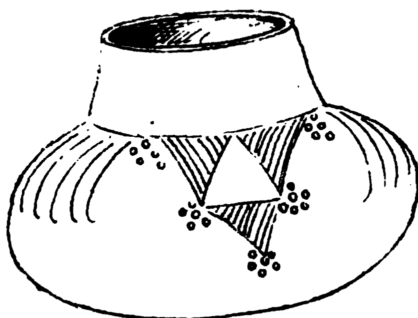

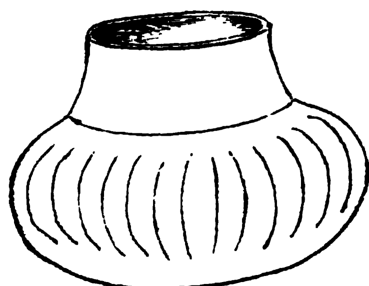
7.

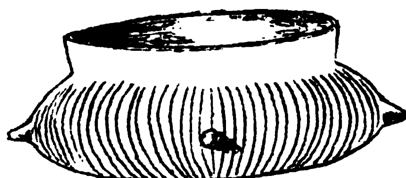

circa 1/7.

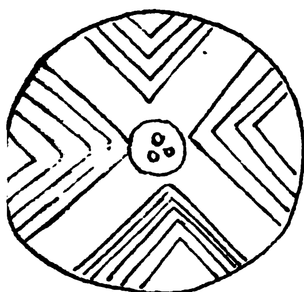
1.

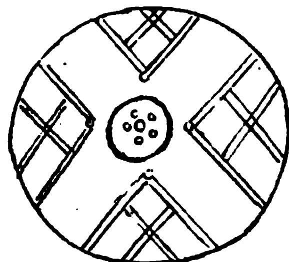
2.

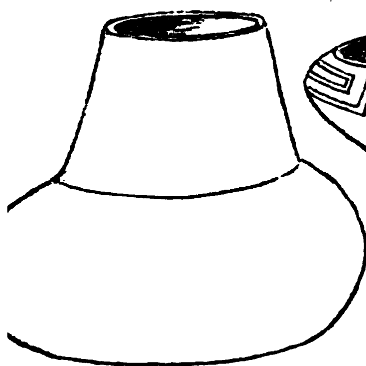
3.

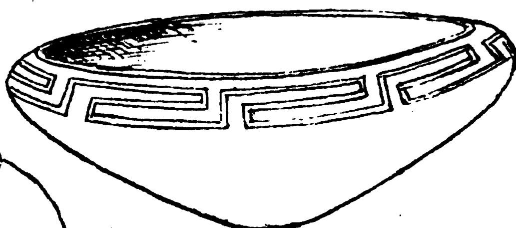
4.

5.

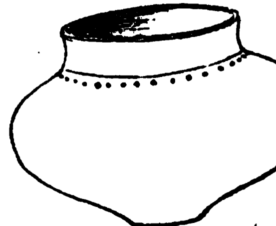

6.

7.

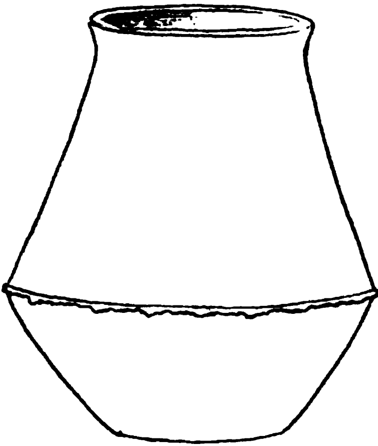
8.

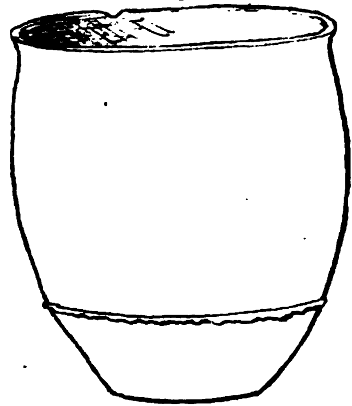
9.

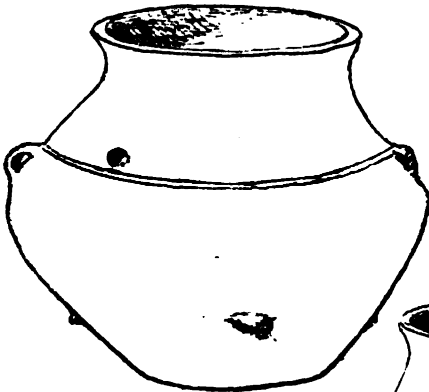
10.

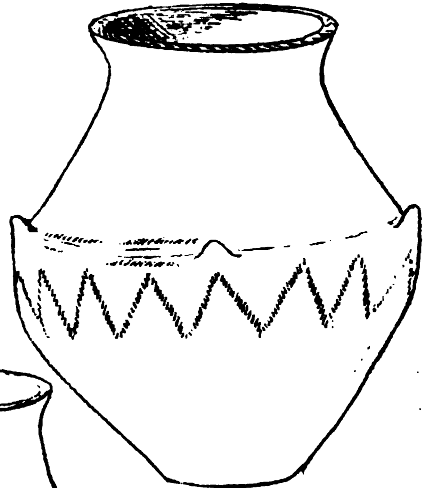

11.

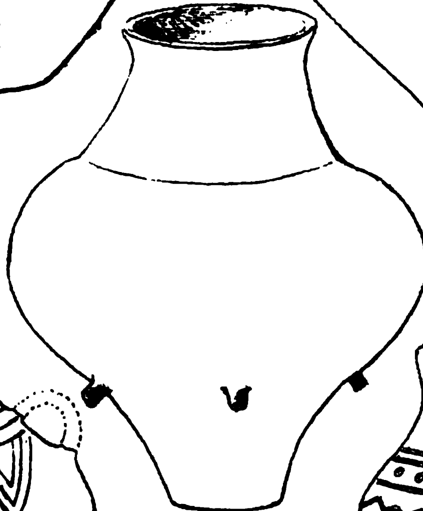
III.

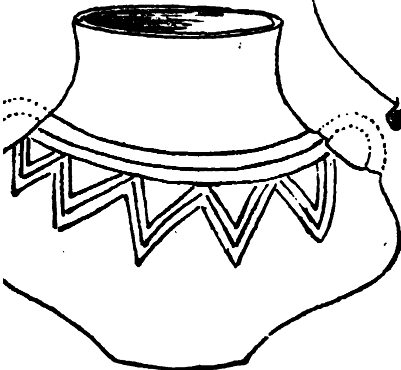

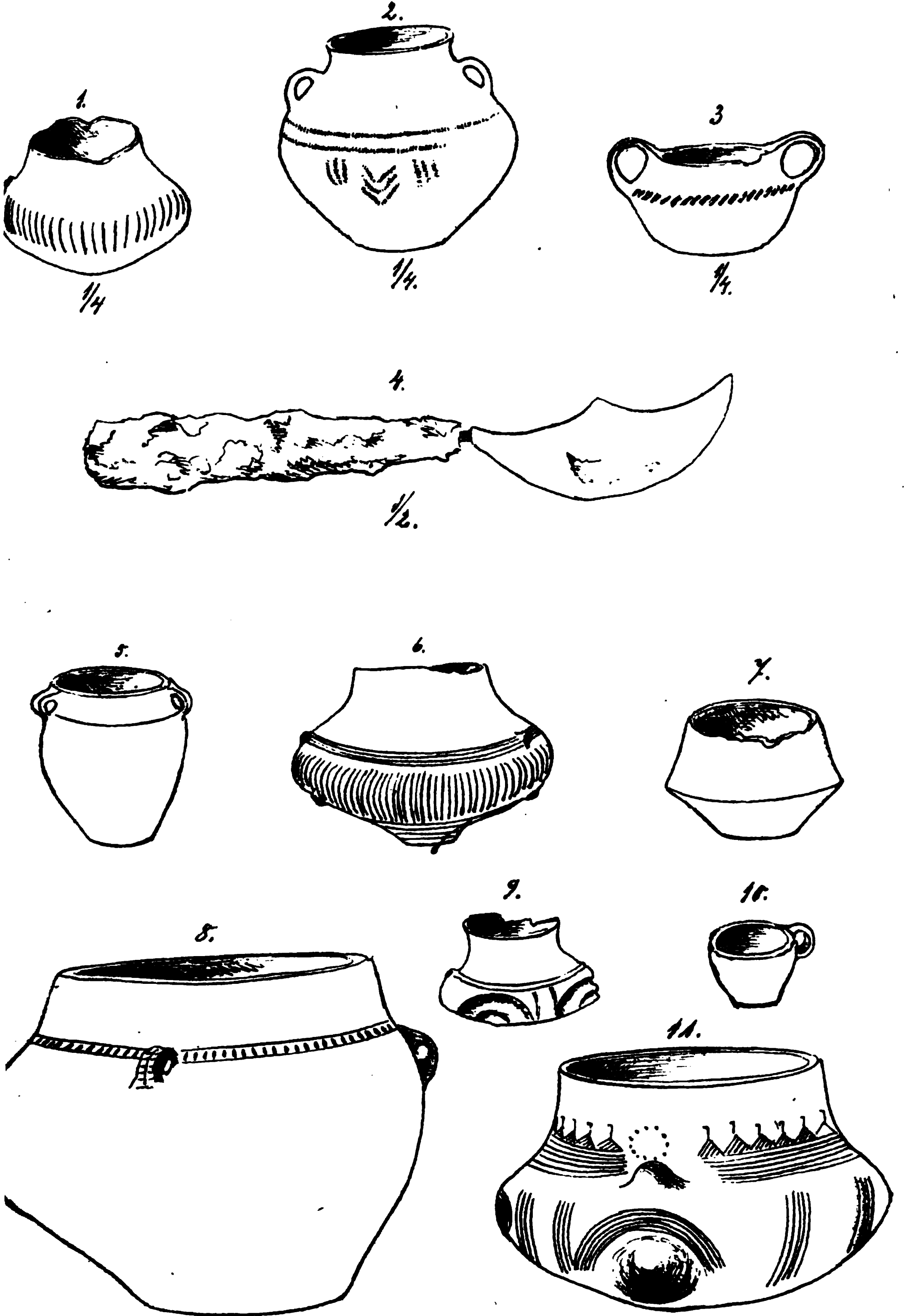

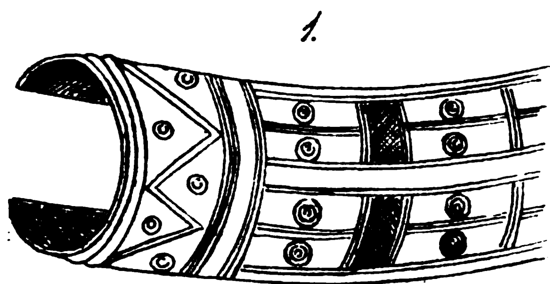

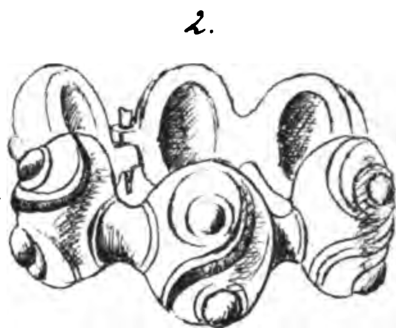

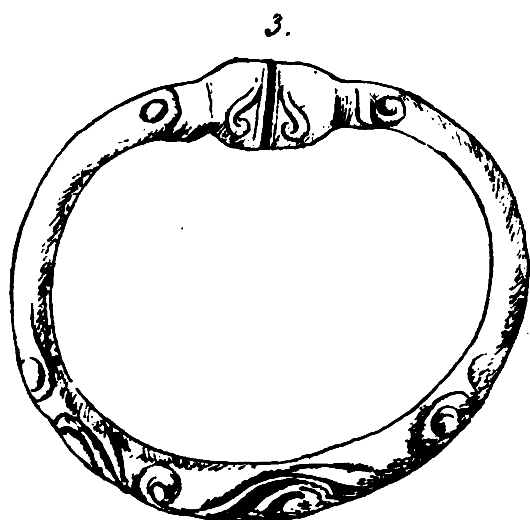

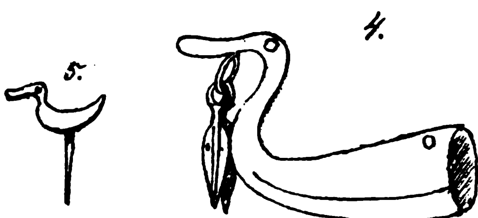

1.
1/4
2.
1/4.
3
1/4.
4.
1/2.
5.
6.
7.
8.
9.
10.
11.

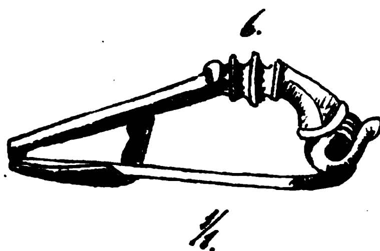
V.

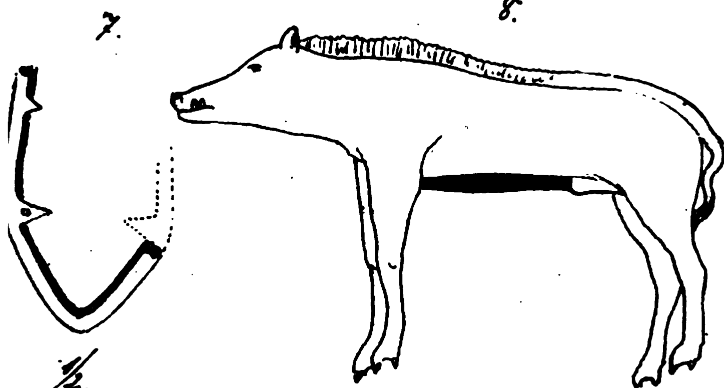

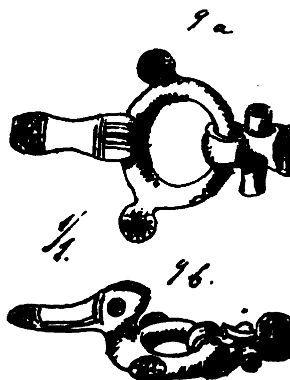

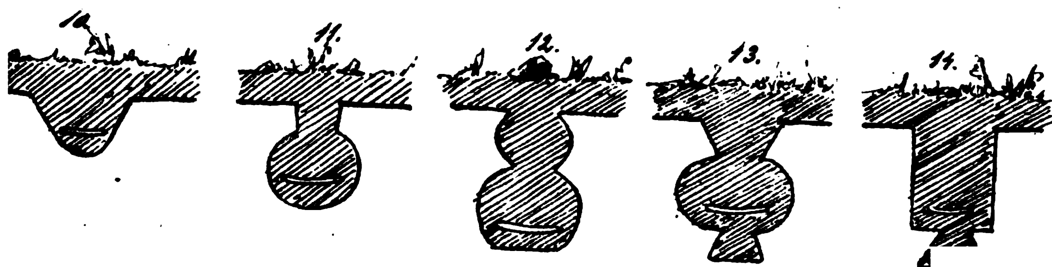

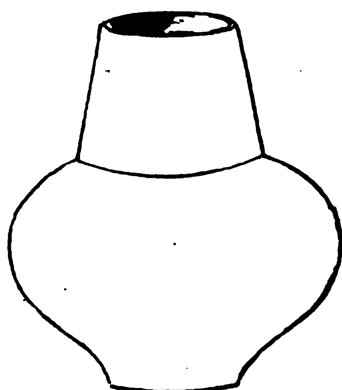

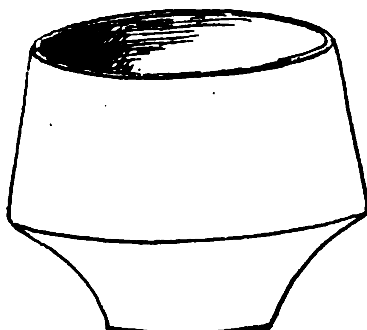

VI.

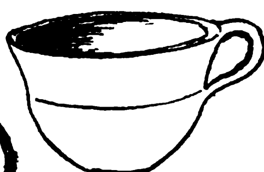
1.

2

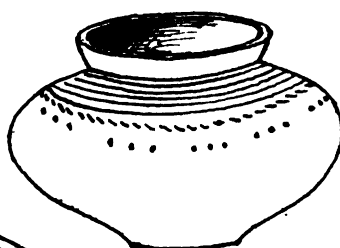
3.

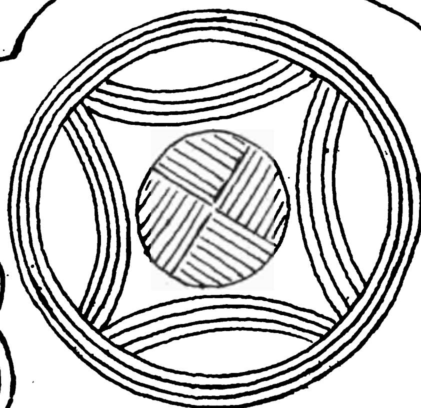
4.

5.

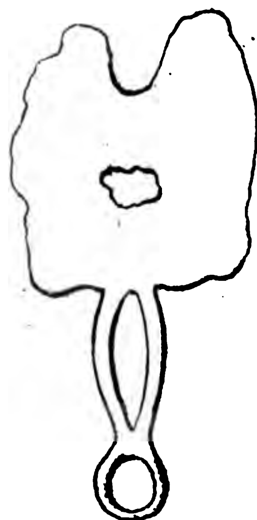
6.

7.

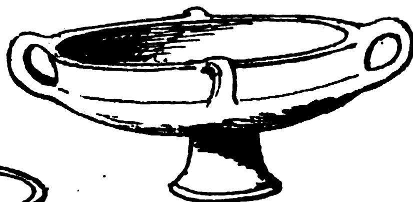

10.

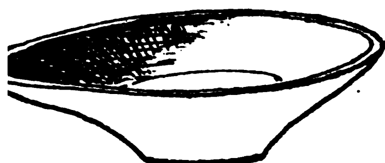

1/2

9.

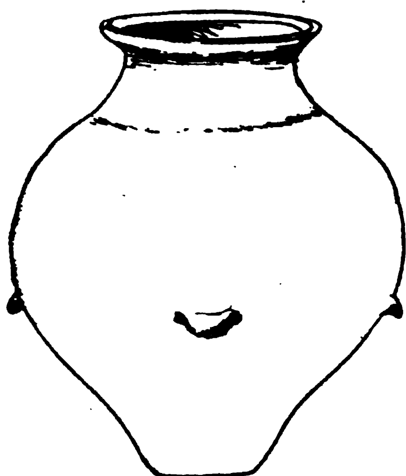

8.

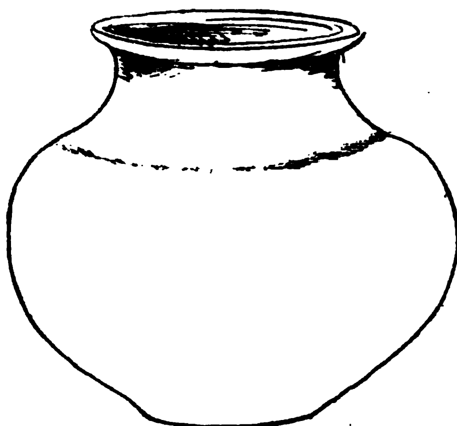

VII,

1.

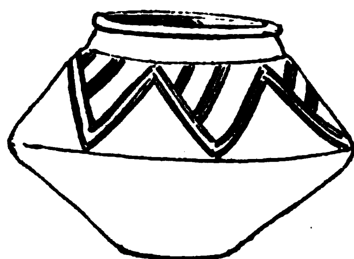
2.

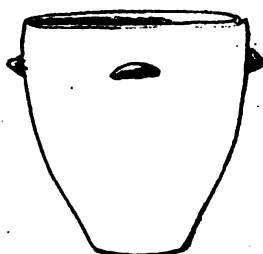
3.

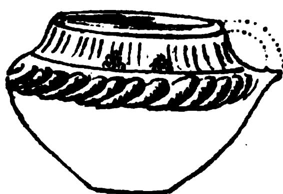
4.

5.

6.

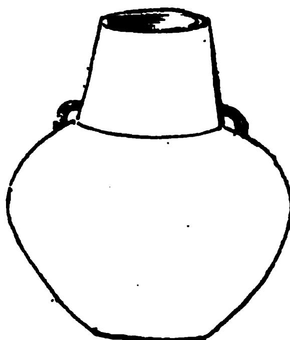
7.

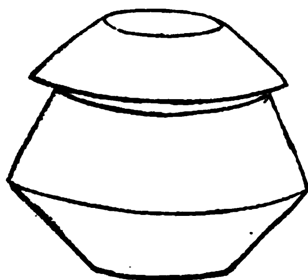
8.

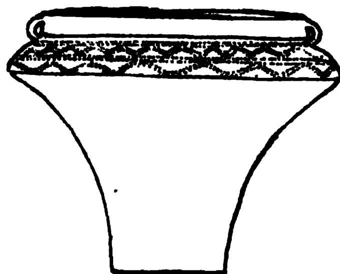
9.

10.

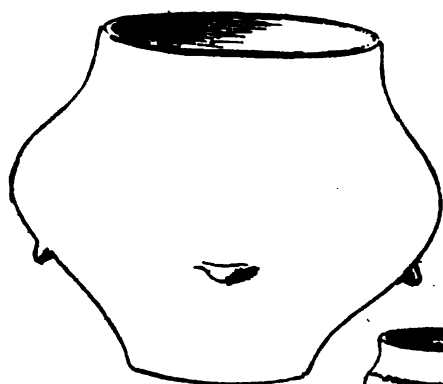

11.

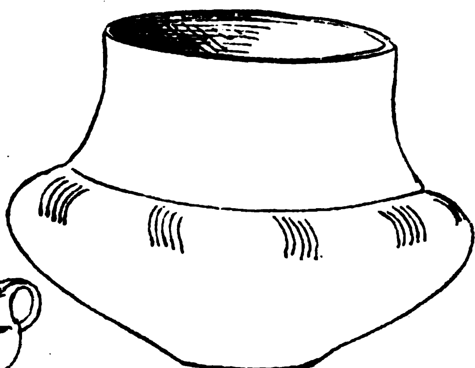

VIII.

1.

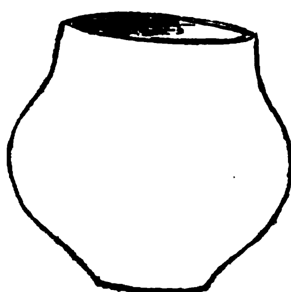
2.

3.

4.

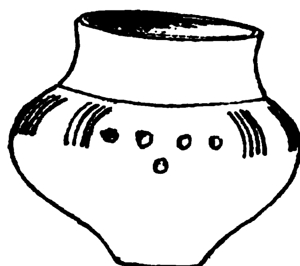
5.

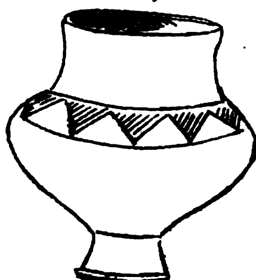
6.

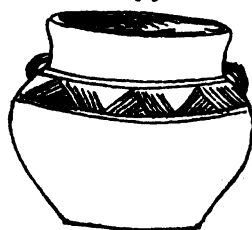
7.

8.

9.

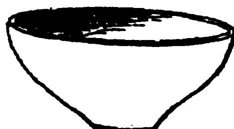
10.

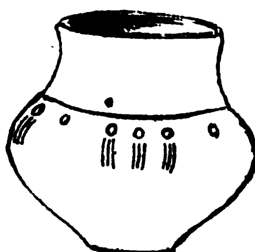
11.

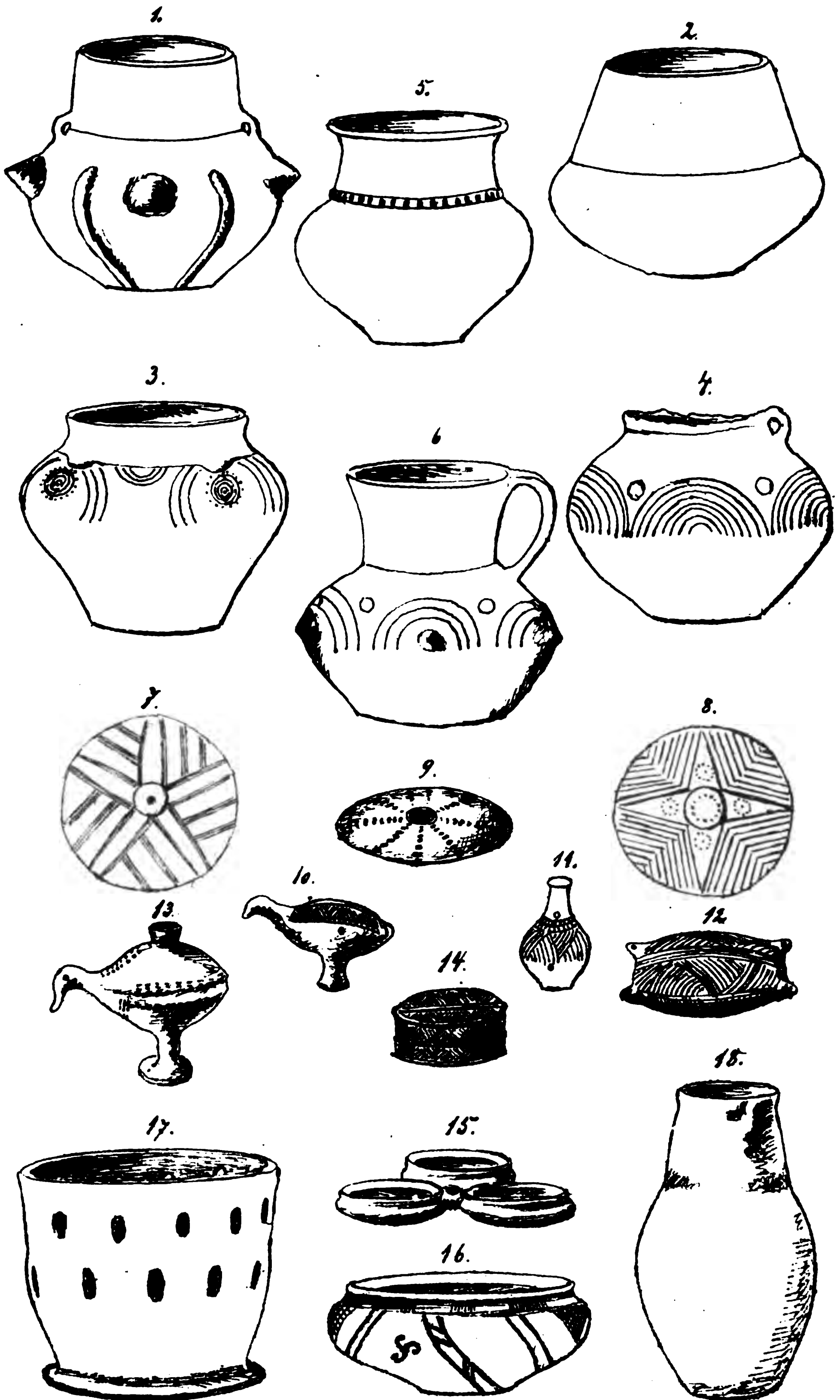
12.

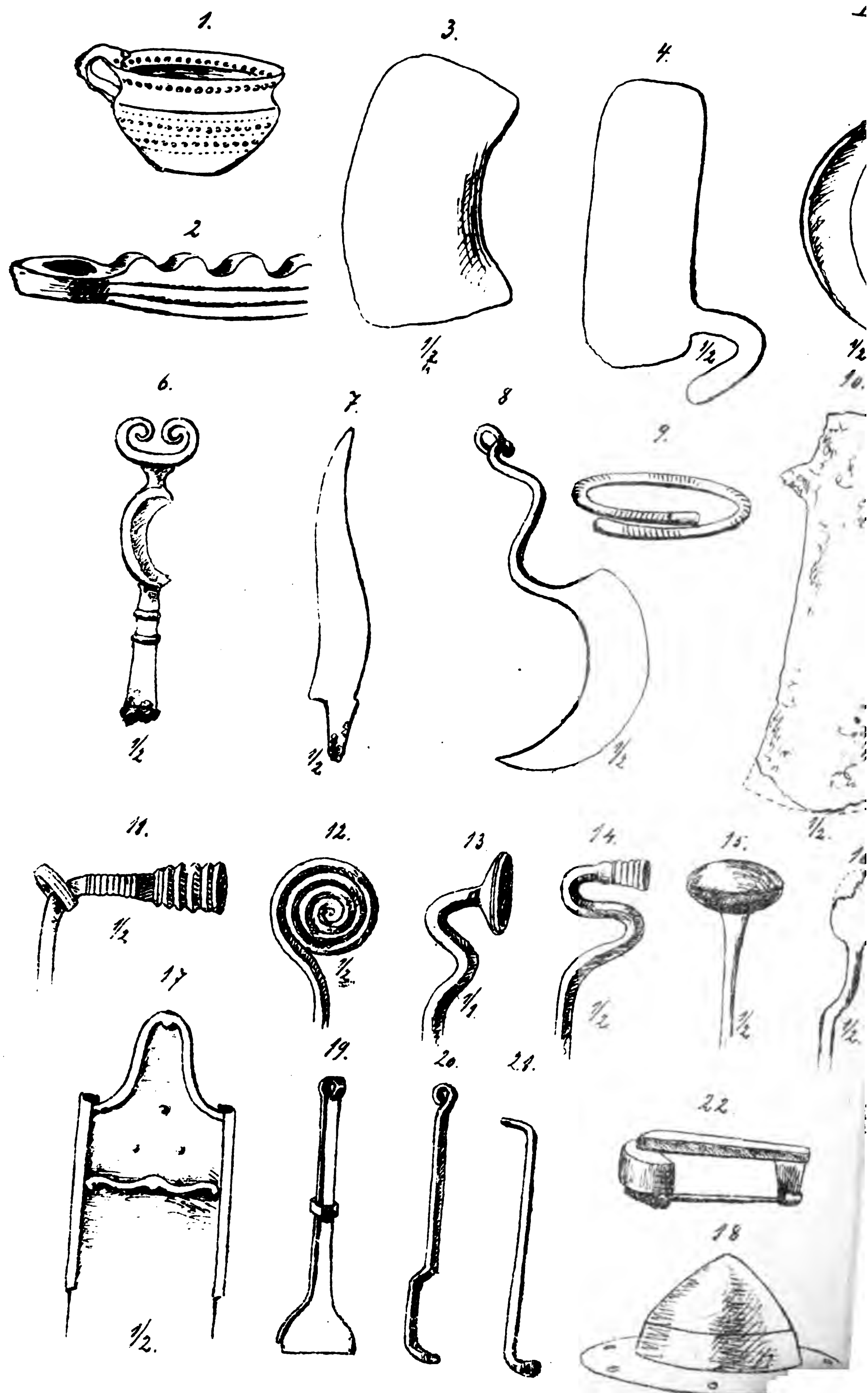

13.

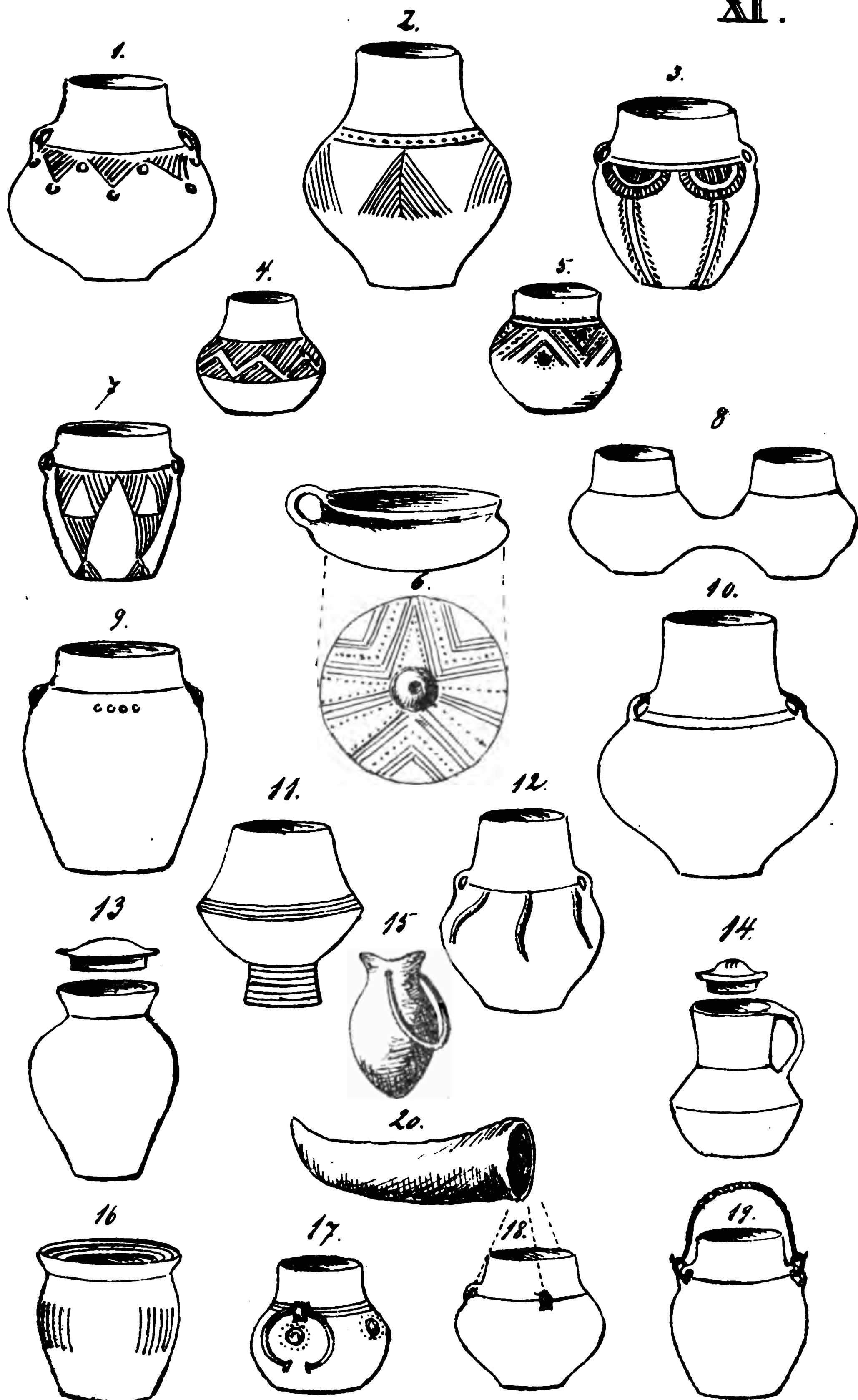
IX.

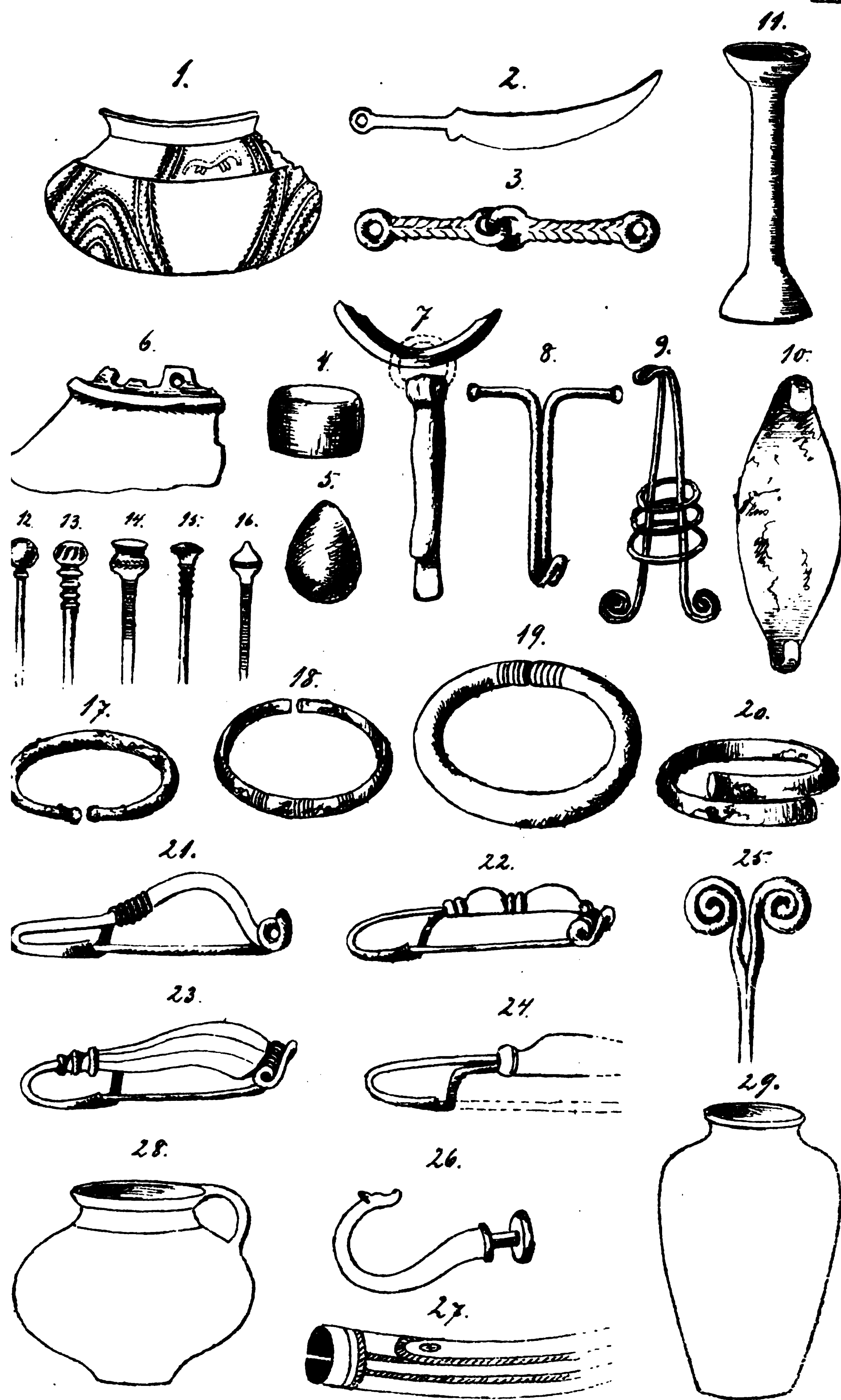

1.
2
3.
1/2
4.
1/2
6.
1/2
7.
1/2
8
1/2
9.
1/2.
11.
1/2
12.
1/2
13
1/1
14.
1/2
15.
1/2
1/2
17
1/2.
19.
20.
21.
22
18

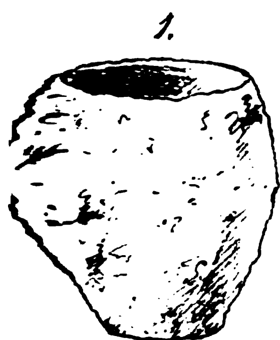
XI.

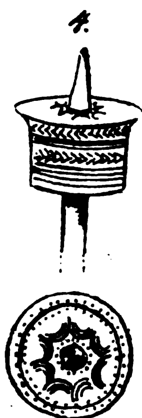

XIII.

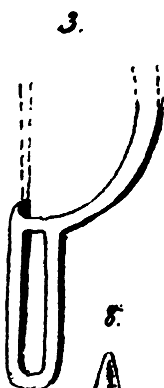
XIII.

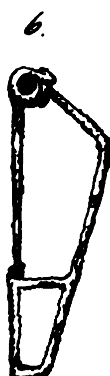

1.

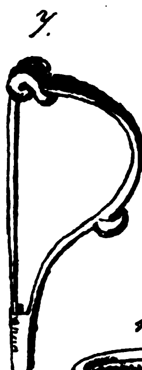

4.

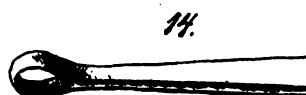

5

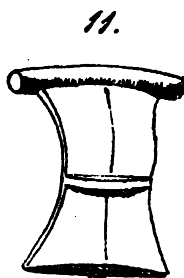

2.

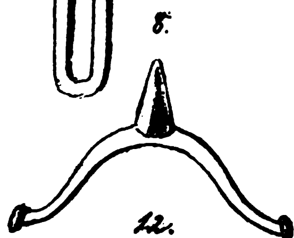

3.

6.

7.

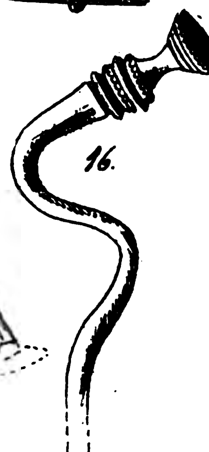

14.

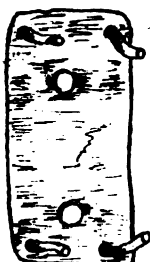

11.

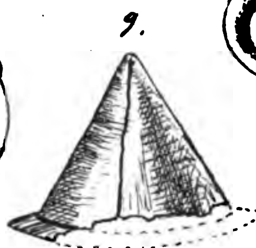

8.

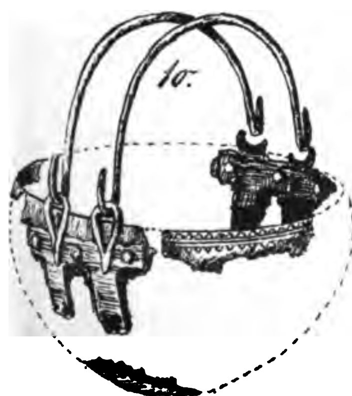

13.

15.

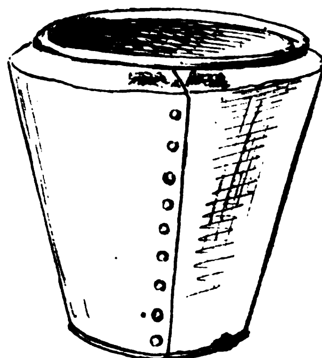

16.

12.

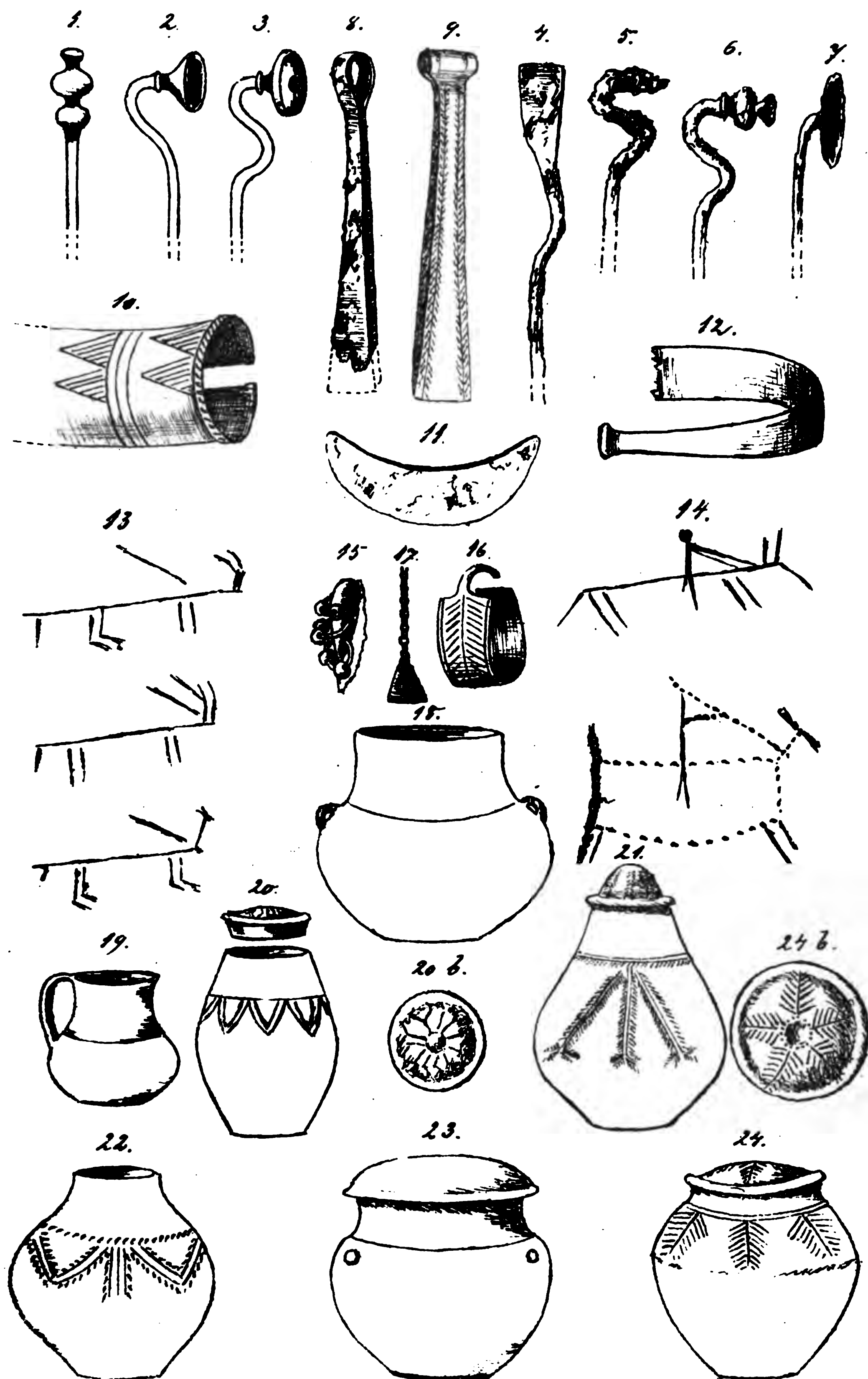

9.

10.

17.

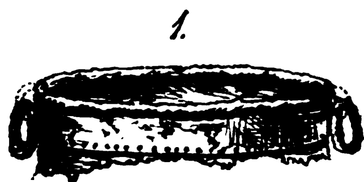

18.

XIV.

XV.

1.

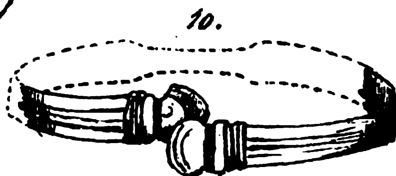
2 b.

2 a.

3.

10.

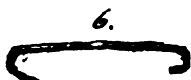
4.

5.

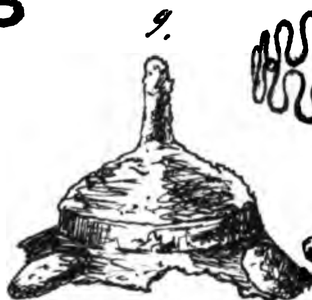
6.

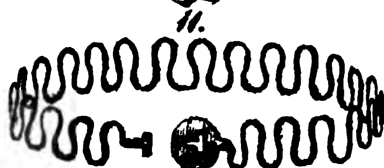
7.

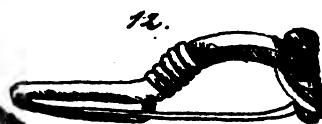
9.

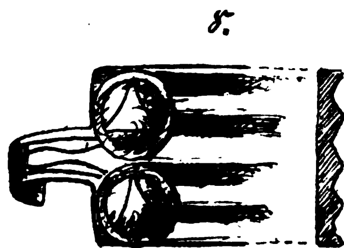
11.

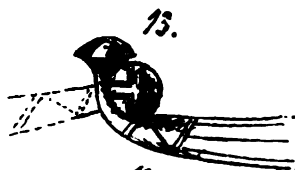
12.

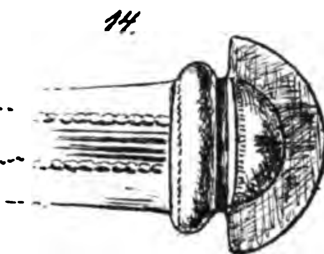
8.

13.

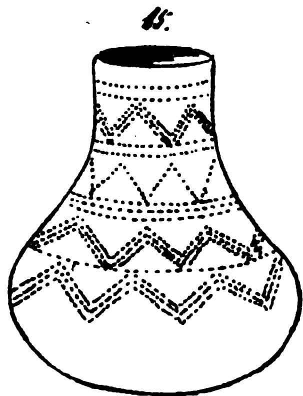
14.

17.

15.

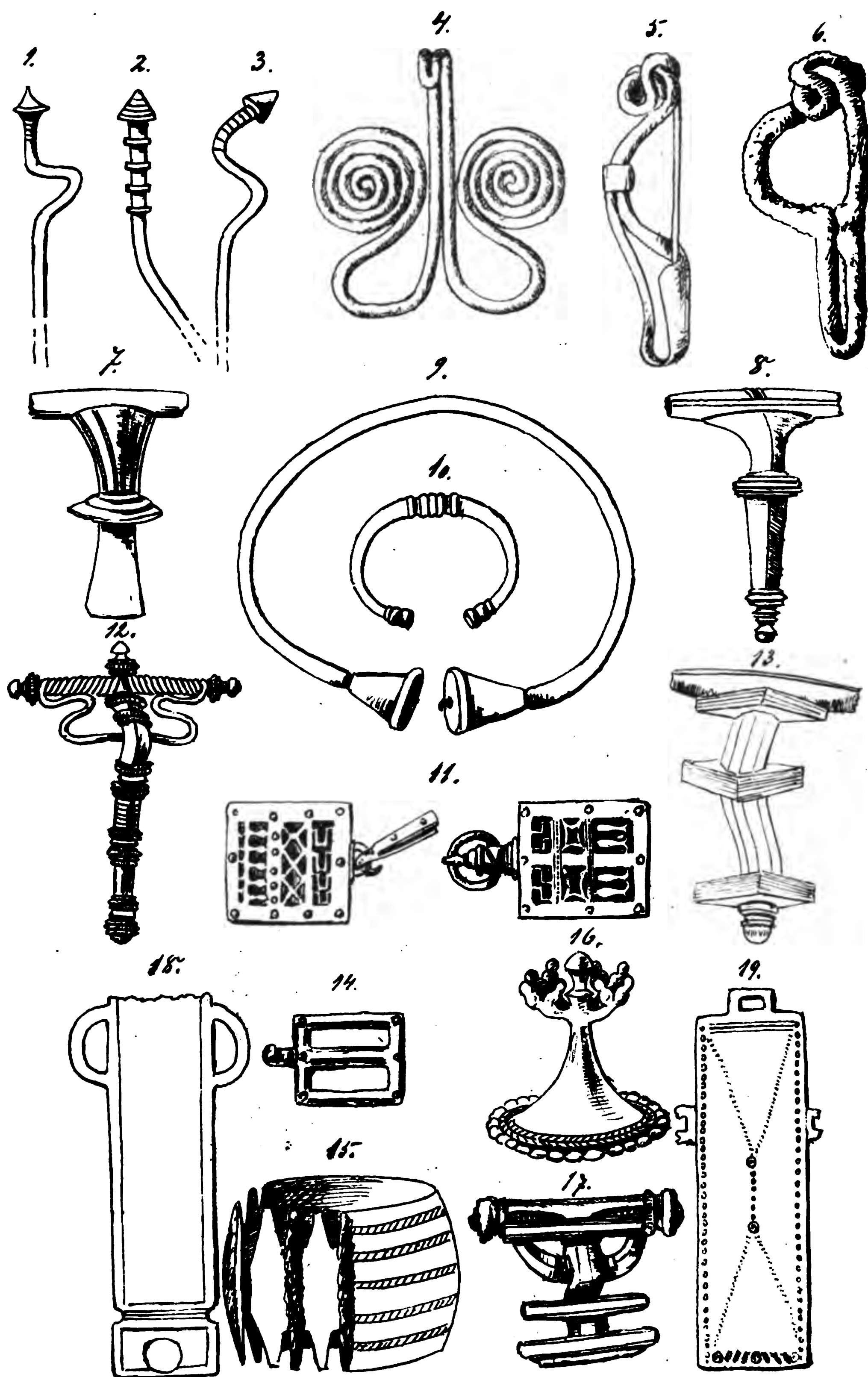
16.

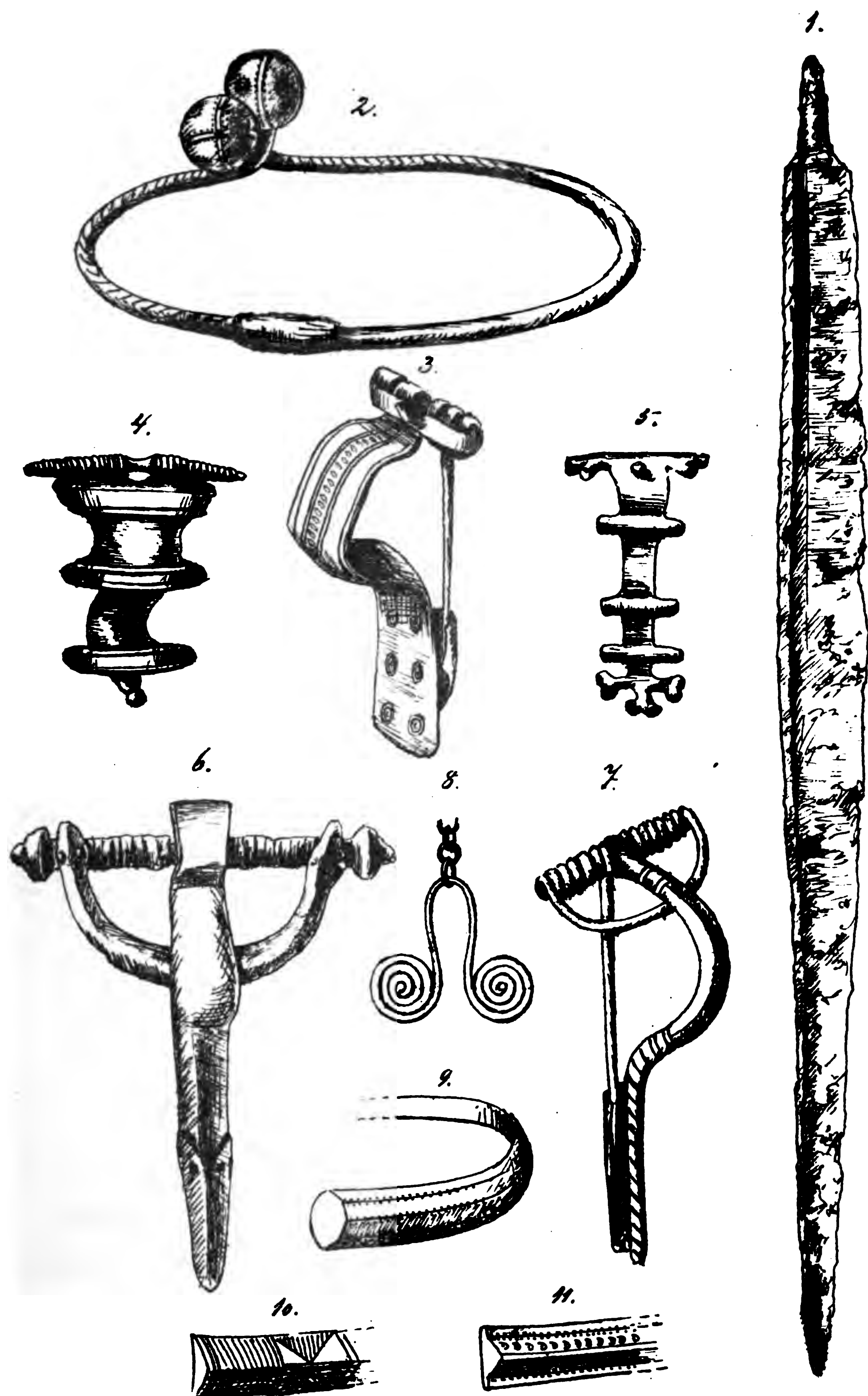

18.

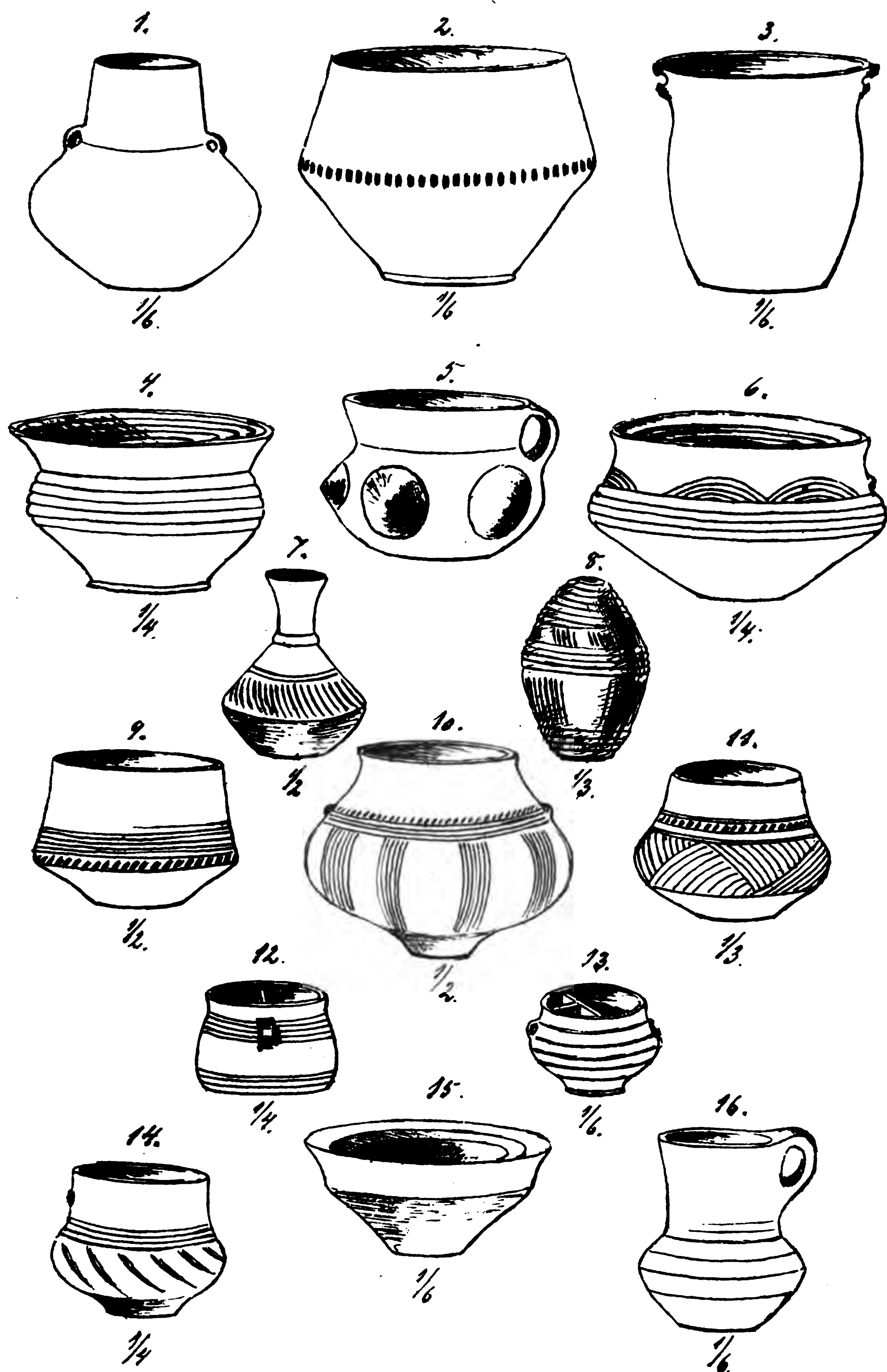

XVI.

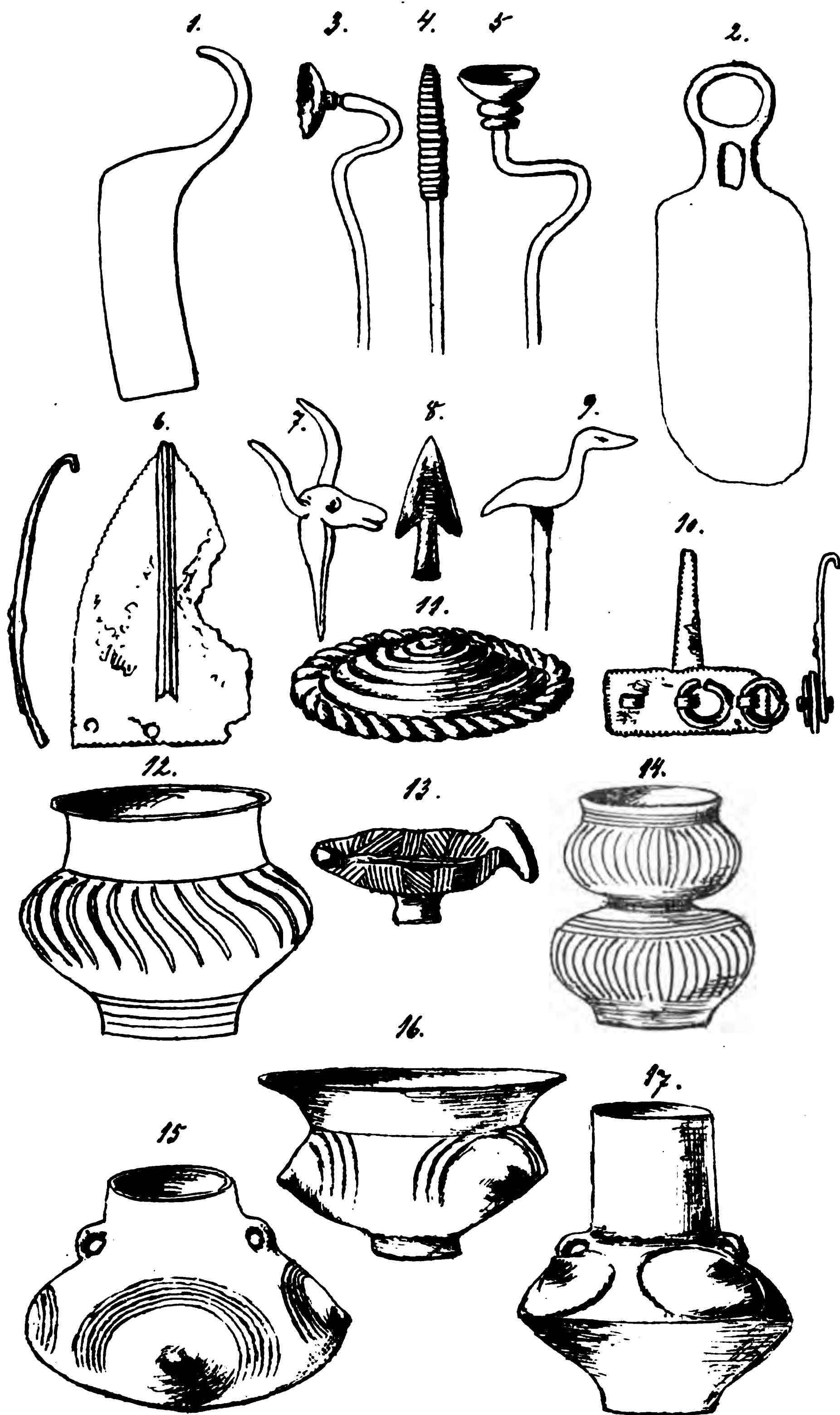

1.
2.
3.
4.
5.
6.
8.
7.
9.
10.
11.

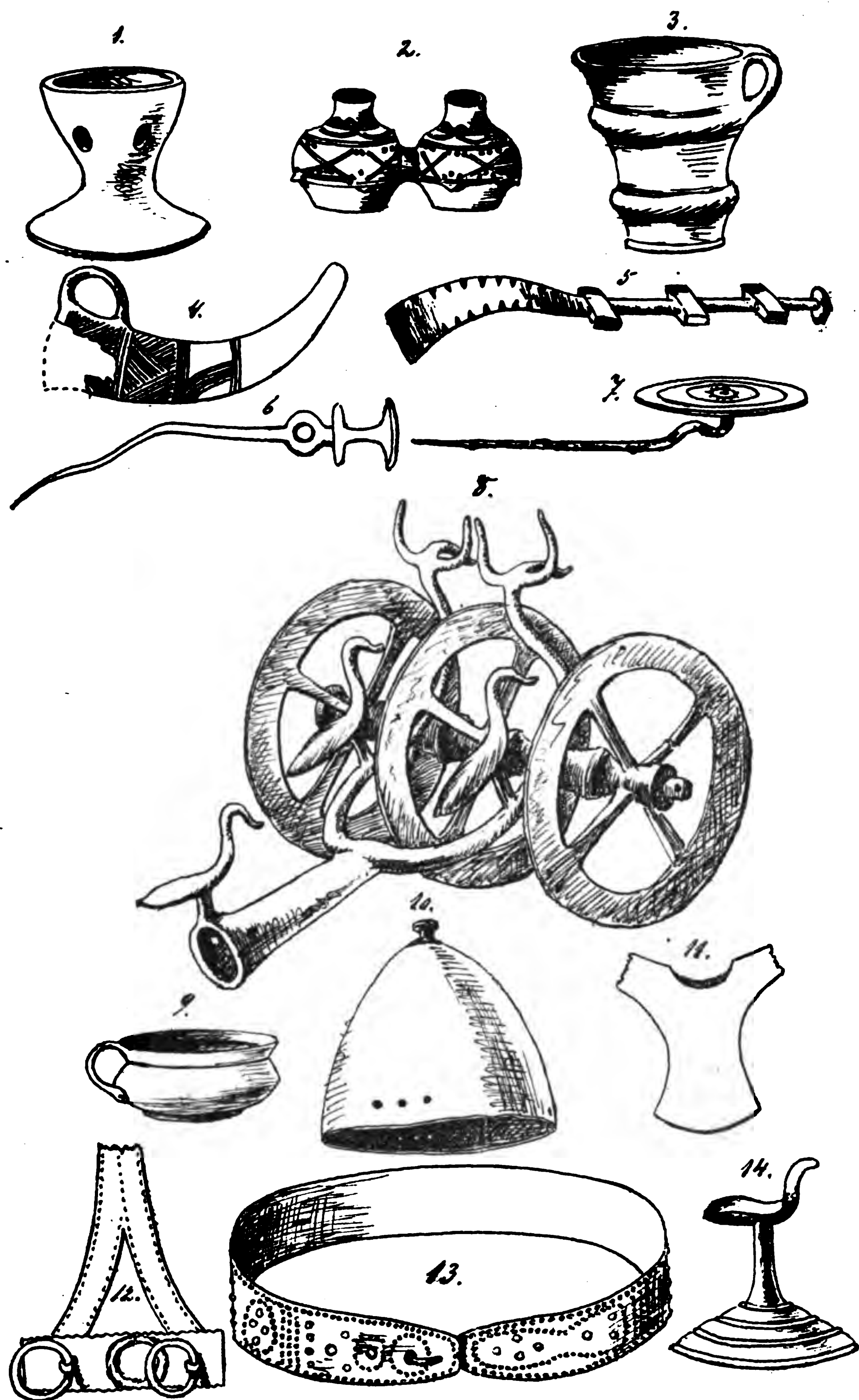
XVIII.

1.
2.
3.
1/6.
1/6
1/6.
4.
5.
6.
1/4.
1/4.
7.
8.
1/2
1/3.
9.
10.
11.
1/2.
1/2.
1/3.
12.
13.
1/4.
1/6.
14.
15.
16.
1/6
1/4
1/6.

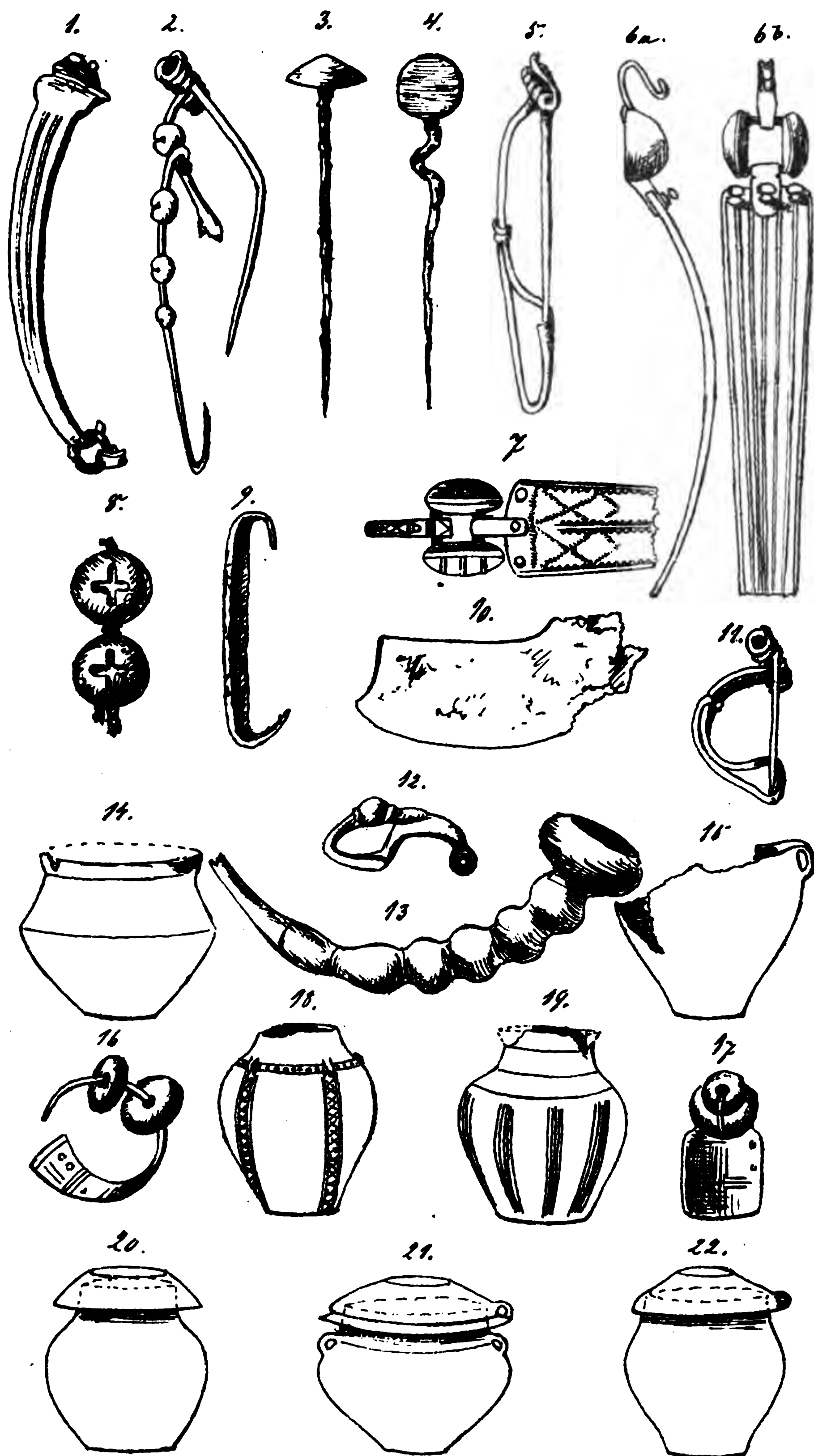
XIX.

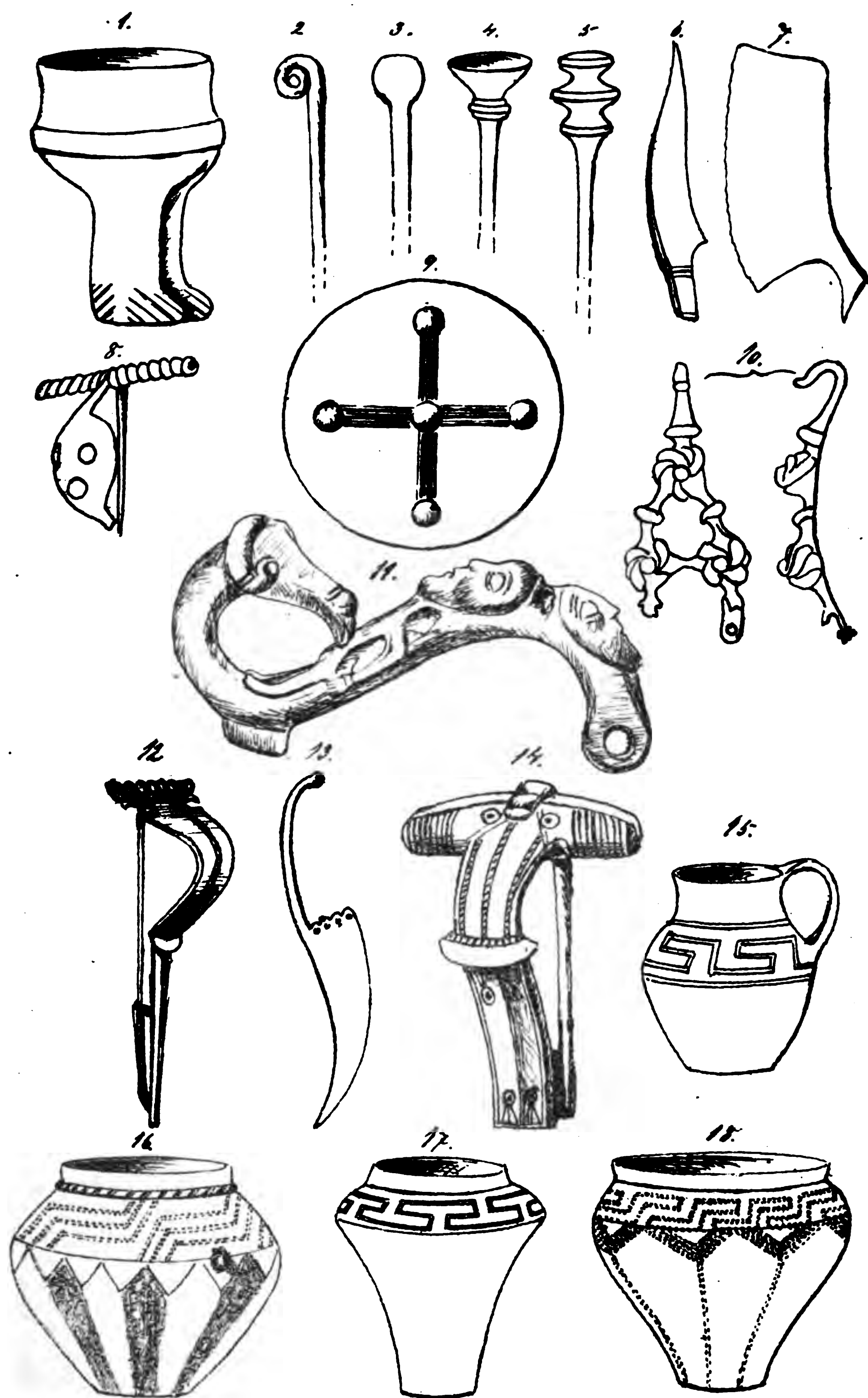
XX.

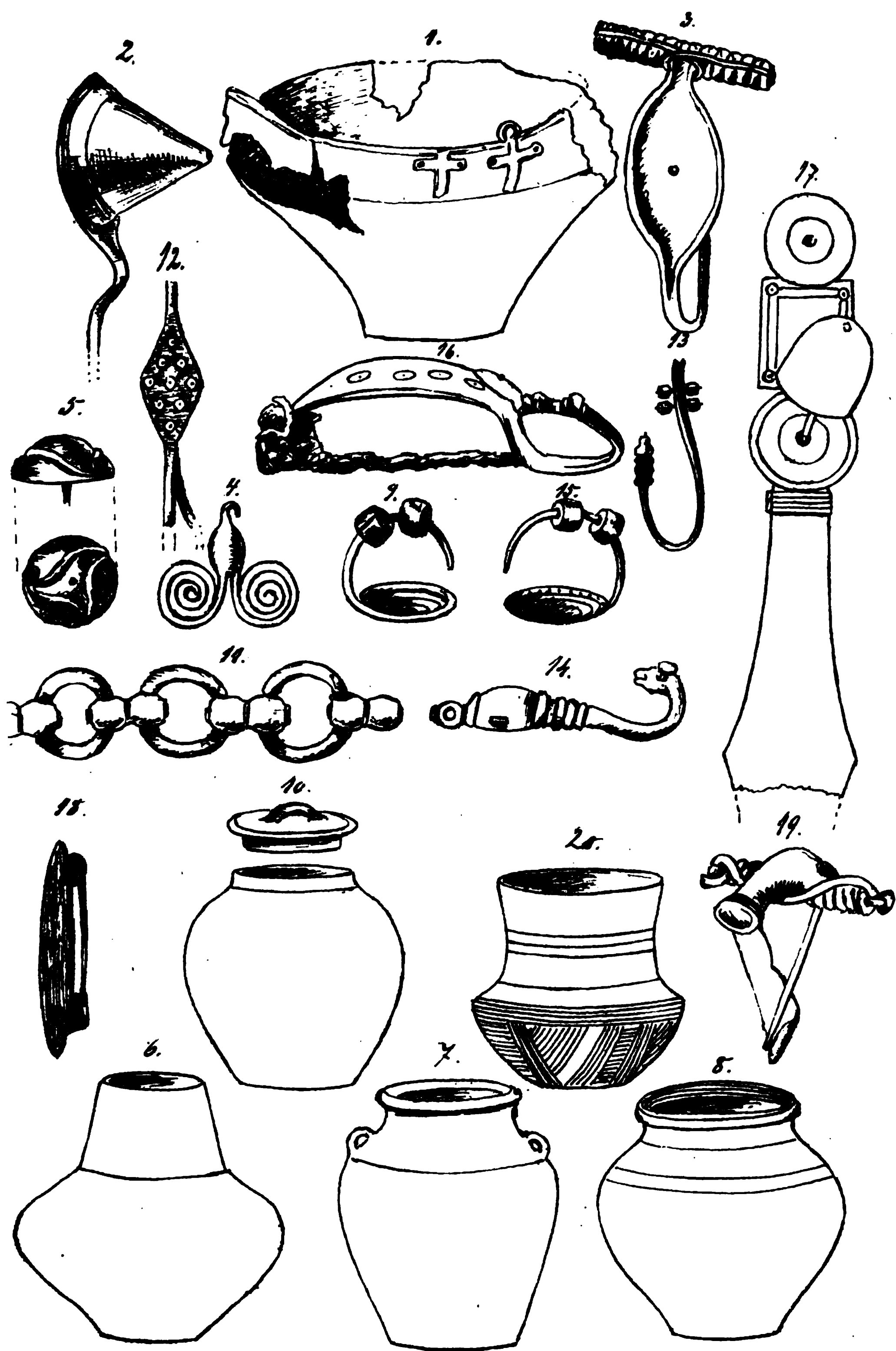

XXI.

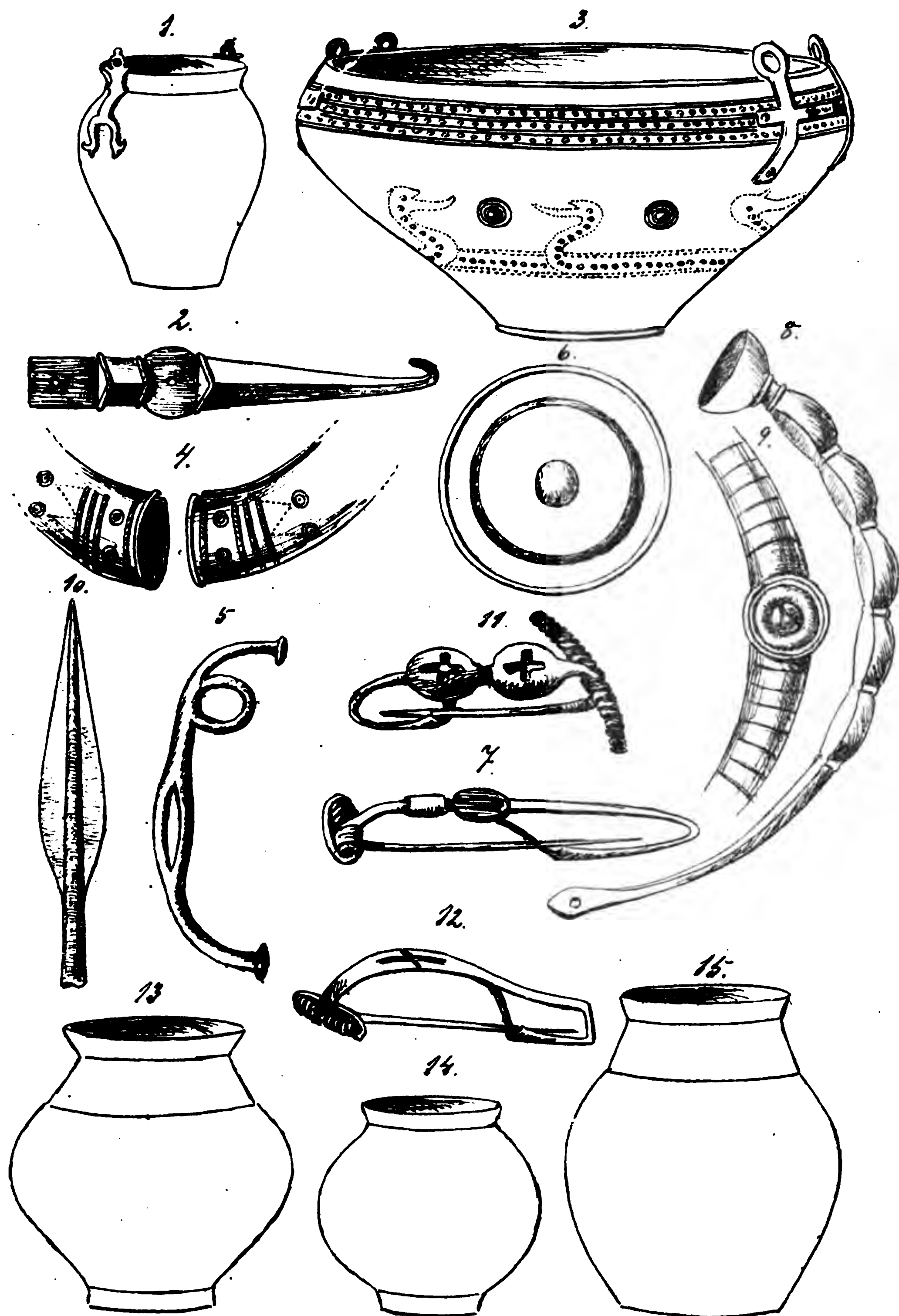

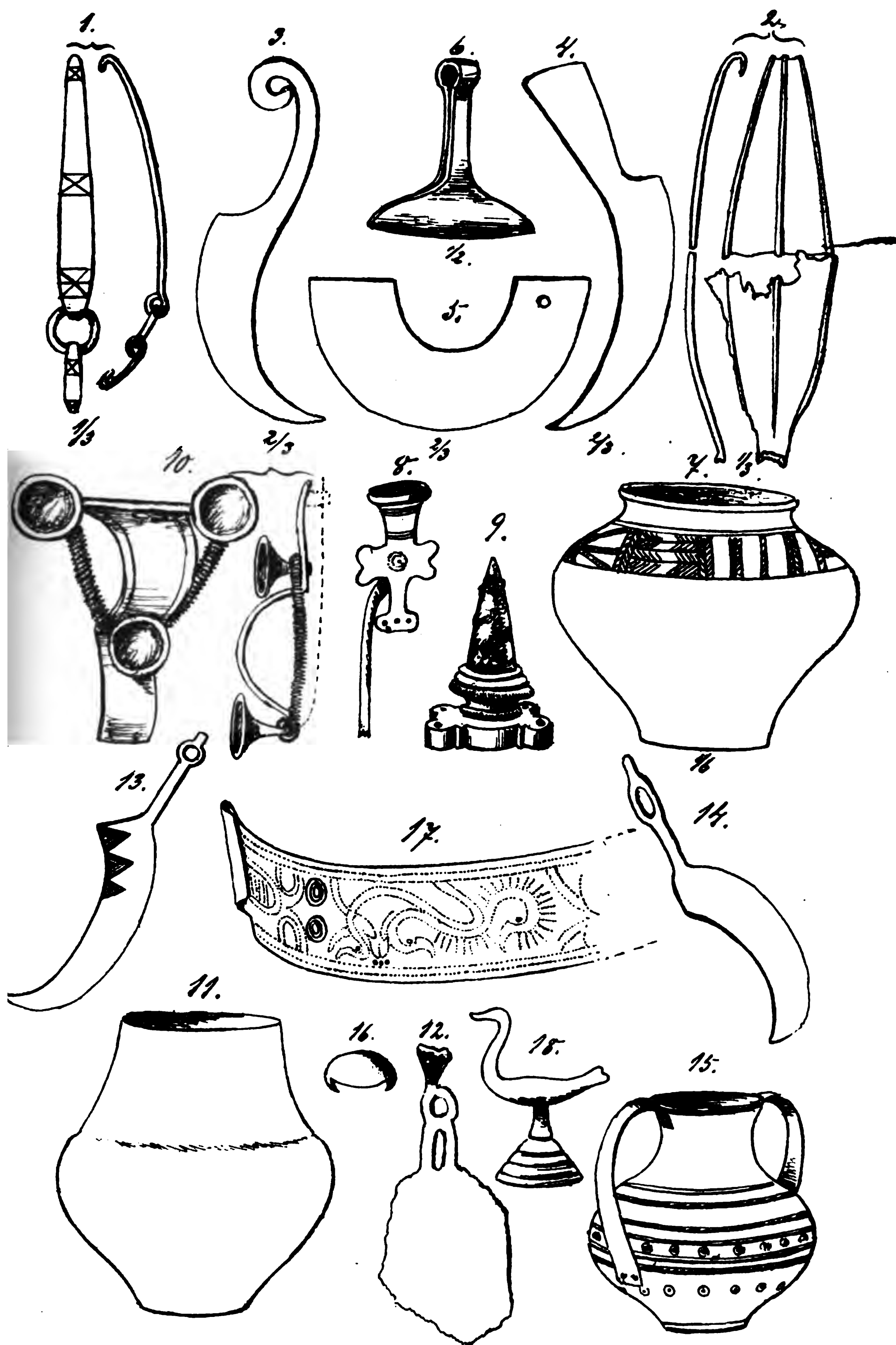
XXII.

2.
1.
3.
17.
12.
16.
13.
5.
4.
9.
15.
11.
14.
18.
10.
20.
19.
6.
7.
8.

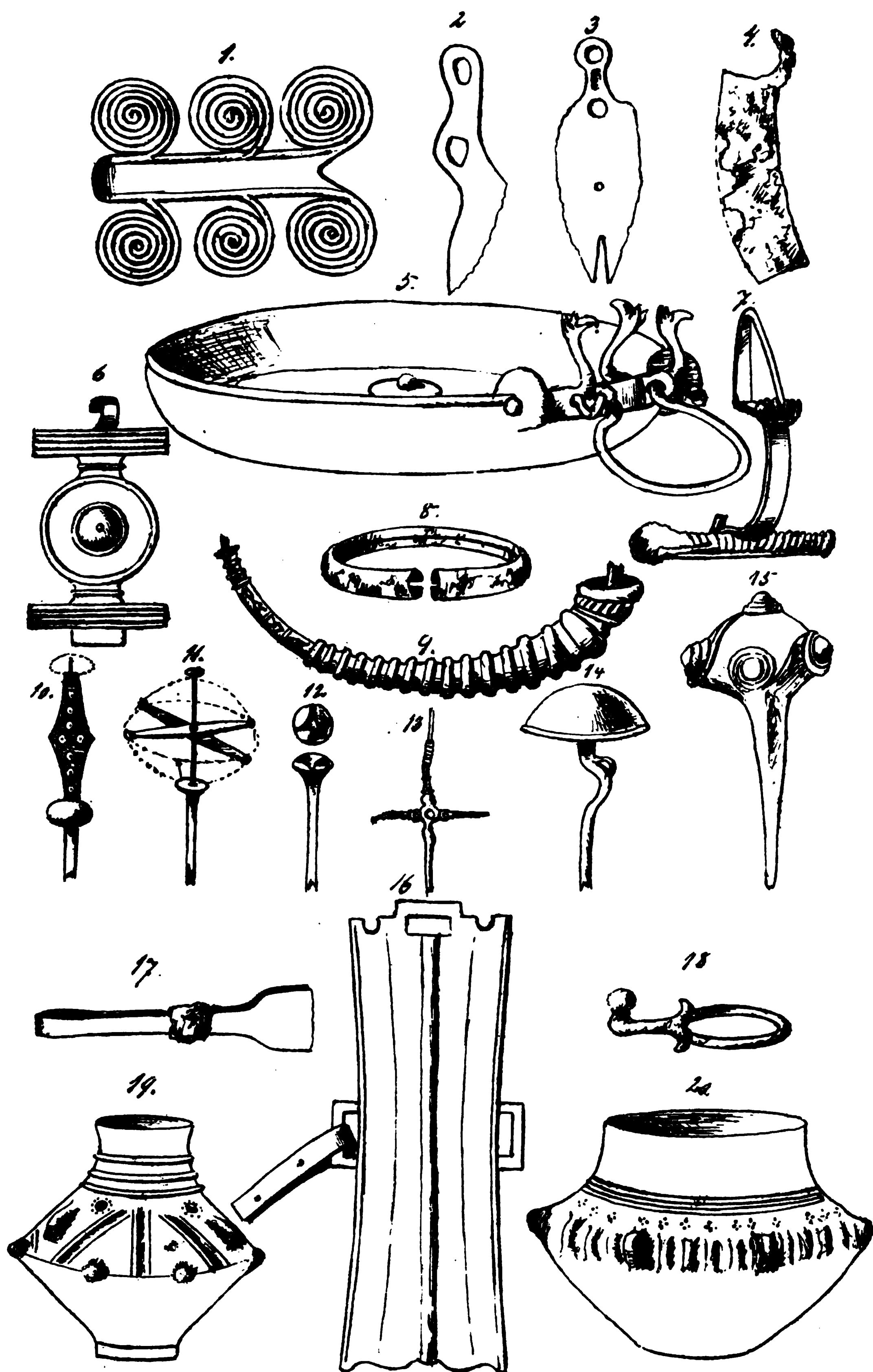
XXIV.

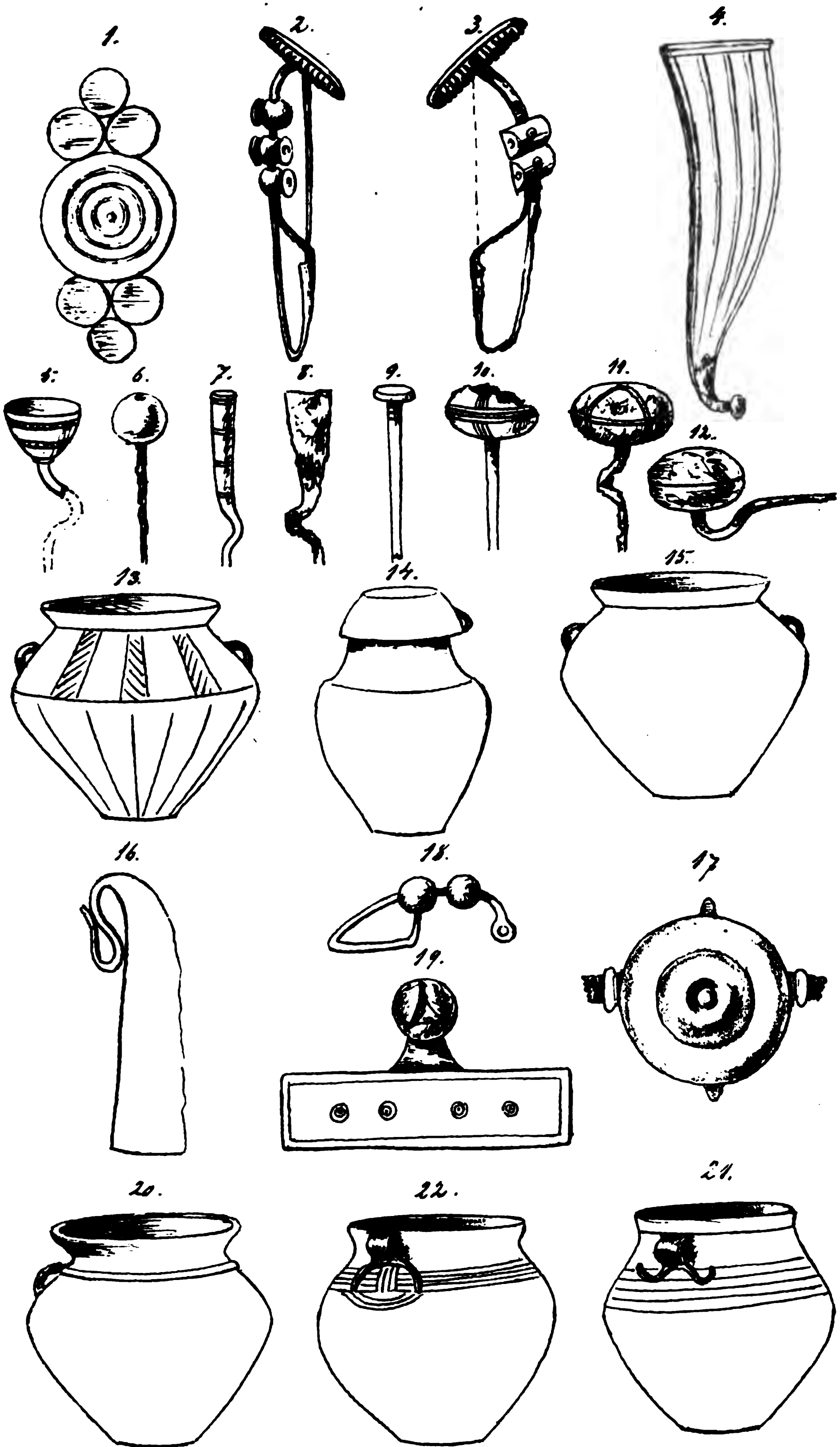

4.
2.
3.
1.
5
6.
7
8.
9.
10.
11
13
12.
14.
15
16
17.
18.
19.

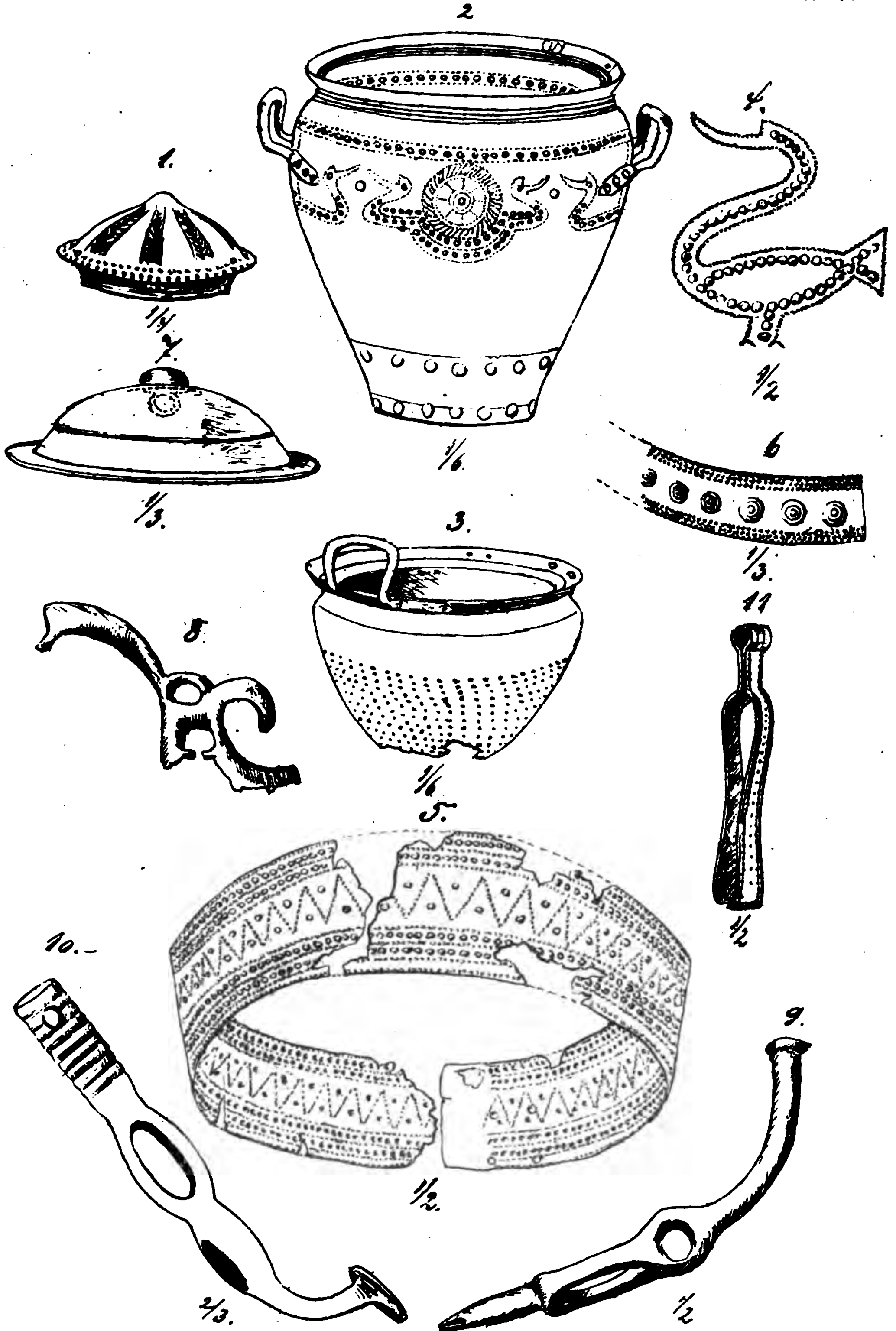
XXVII

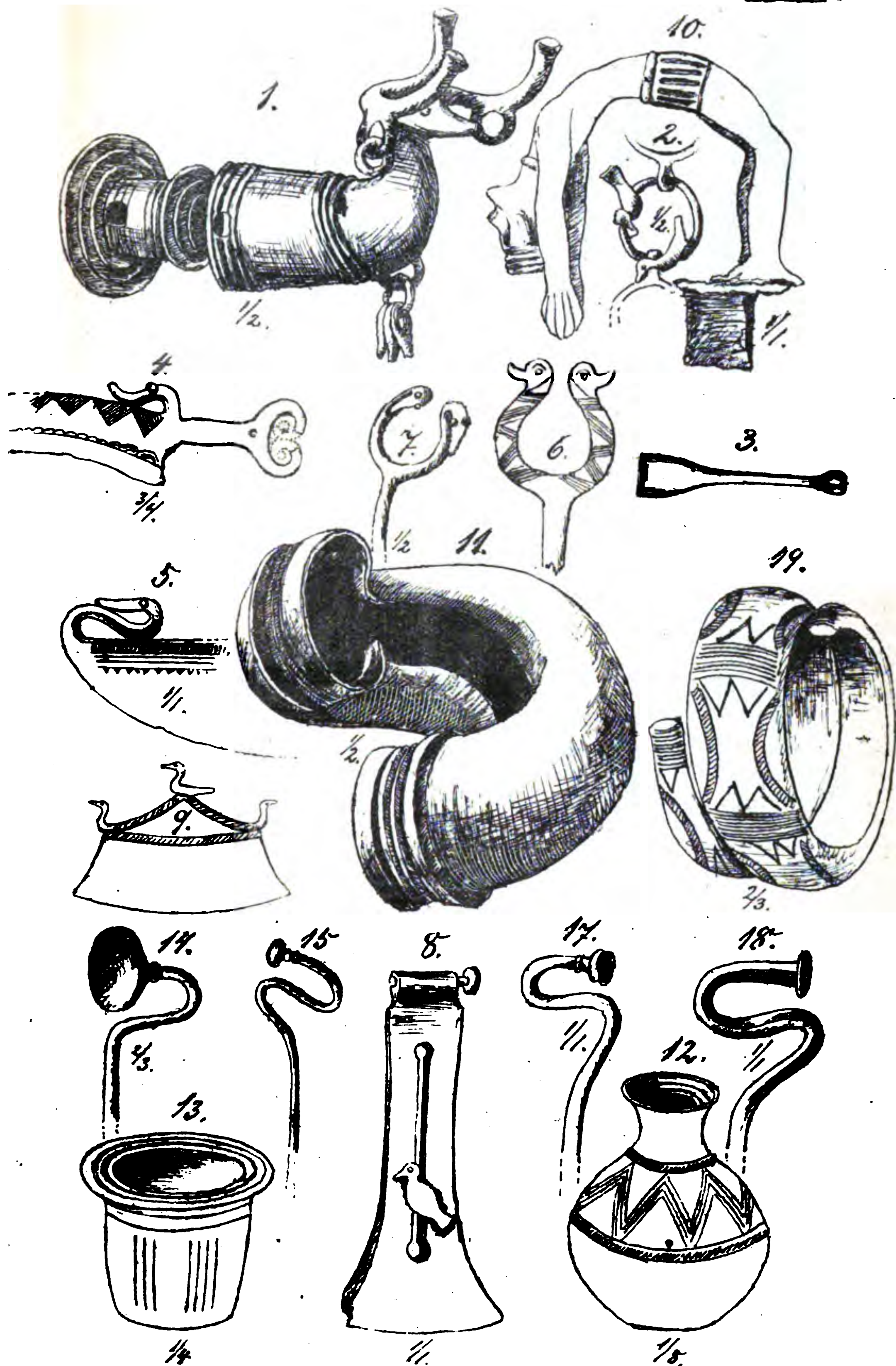

XXVIII.

XXIX.

1.
1/2.
10.
2.
1/2.
1/1.
4.
3/4.
7.
1/2
6.
3.
11.
5.
1/1.
1/2.
19.
2/3.
9.
14.
4/3.
15
8.
17.
1/1.
18.
1/1
12.
13.
1/4
1/1.
1/8.

XXXI.

1.

1/3.

3.

1/4.

4.

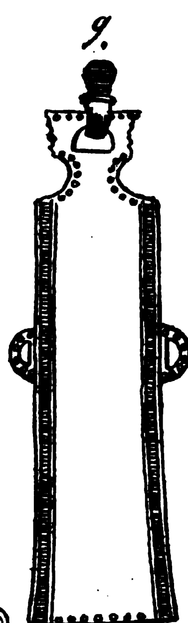

1/4.

10.

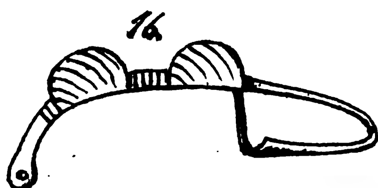

9.

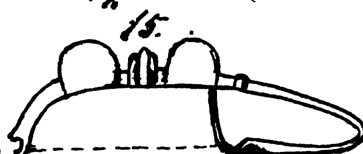

1/2.

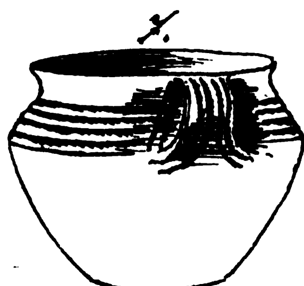
16.

15.

7.

1/4.

2.

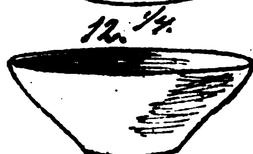
1/2

6.

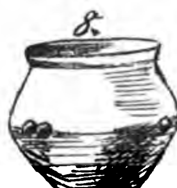
5. 1/4

12.

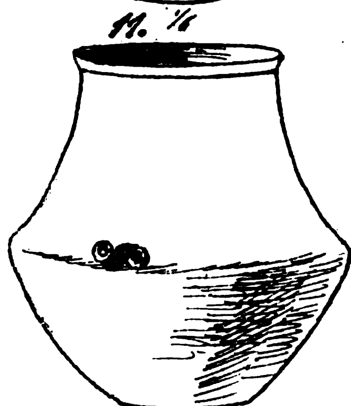
1/6

8.

1/4.

11.

1/6

13.

1/2

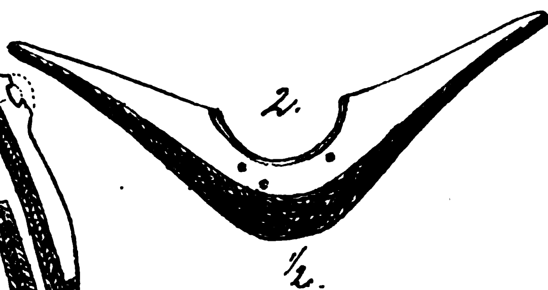
14.

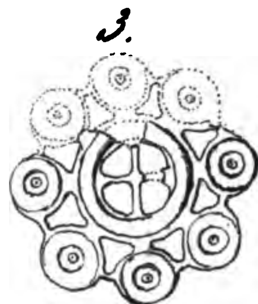

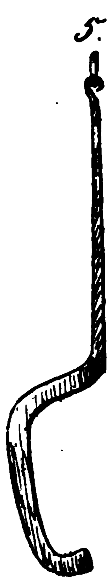

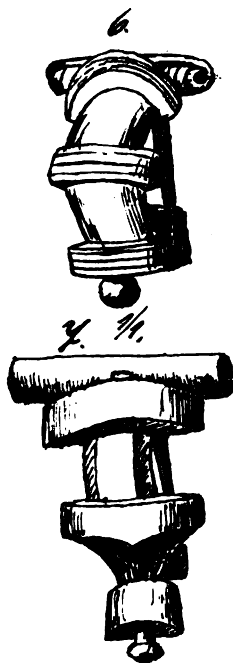
1/6.

1.
1/3.

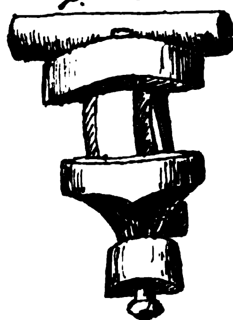

2.
1/2.

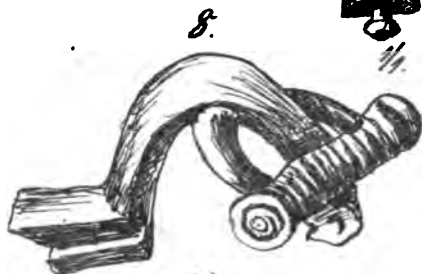

3.
1/3.

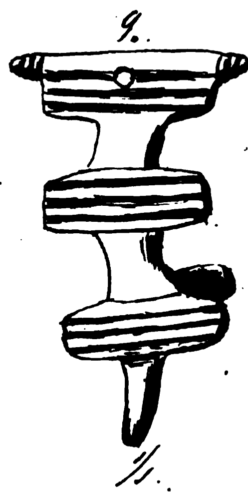

5.
1/3.

6.
1/1.

4.

7.
1/1.

8.
1/1.

9.
1/1.

